Roma şi destinul ei
Biblioteca de artă Arte şi civilizaţii
RAYMOND BLOCH JEAN COUSIN Rome et son déstin
(c) I960, by Max Leclerc et Cie. Propretors of Librairie Armand Colin
Toate drepturile asupra prezentei ediţii în limba română sunt rezervate Editurii Meridiane
Raymond Bloch şi Jean Cousin Roma şi destinul ei
Volumul".
Traducere şi note de BARBU ŞI DAN SLUŞANSCHI
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1985
Pe copertă:
Arta greco-romană. Boscotreease, vila numită „a lui Agrippa Postumus".
Peisaj bucolic şi sacru Primul sfert al secolului X e.n. Neapoie, Museo Nazionaie
Cartea a 3-a
IMPERIUL ROMAN
Capitolul 1
DE LA PRINCIPAT LA DOMINAT
Cezar a murit. Dar în zadar: Roma a cunoscut aproape de îndată ceea ce au vrut să evite asasinii săi, şi anume, puterea unuia singur.
Nu vom deschide însă aici o expunere amănunţită a evenimentelor care au urmat de la moartea lui Cezar şi până la naşterea principatului. Ne vom mărgini, în această a treia şi ultima parte ce tratează despre Imperiu, să desprindem doar liniile mari ale destinului său: ridicarea la putere a lui Octavian, consolidarea autorităţii salenaşterea ideii dinastice, problemele succesiunii imperiale, mijloacele la care trebuie să se recurgă (adică forţele de pe uscat şi de pe mare) pentru a-i asigura Imperiului viaţa şi supravieţuirea. Acest studiu ne va face să vedem cum trăiau, cum gândeau, cum se rugau aceşti oameni: astfel, vom trece de la bunurile pământeşti la cele ale spiritului şi de la bunurile spiritului la spiritul însuşi, în credinţele şi în aspiraţiile sale mai presus de natură.

Am rupt în mod deliberat cu tradiţia care povesteşte cuminte istoria împăraţilor în succesiunea lor cronologică: am respectat această uzanţă doar pentru o clipă, spre a arăta înlănţuirea legăturilor dinastice şi a combinaţiilor succesorale. Ceea ce explică soarta Romei, de la Imperiul timpuriu şi până la cel târziu, nu este atât şirul Iulio-Claudienilor, al Flavienilor, al Antoninilor şi al moştenitorilor lor direcţi sau indirecţi, deşi rolul lor nu este, desigur, de neglijat, cât o puternică evoluţie a forţelor care se înfruntă. Dacă există o înlănţuire, ea nu este una între împăraţi, ci una între idei, între sentimente şi între activităţi.

1. OMUL DESTINULUI

A doua zi după idele lui martie din anul 44, Antoniu îşi are partizanii săi, de pildă pe Octavian, Brutus, apărătorii săi, de pildă pe Cicero, al cărui De re publica a lăsat, în ochii unora, impresia că defineşte dinainte principatul şi că îi constituie, într-un fel, prefaţa ideologică. Dar ce lucrare a citit oare Bonaparte înainte de a încerca şi de a reuşi lovitura de la 18 Brumar *?

Aici, încă o dată, pasiunile şi ambiţiile au fost hotărâtoare. Antoniu, care avea „hârtiile" lui Cezar, medita asupra lor, le falsifica; pompeienii voiau să reia puterea prin Sex. Pompeius; partidul popular ţintea să îngrădească aspiraţiile senatului; şi totuşi, armatele aveau de partea lor forţa, decizia; în sfârşit, „tiranicizii" încercau să profite de victoria lor: această victorie îi umplea de teamă.

În faţa lor, a tuturor a, se afla un tânăr, rechemat de la Apollonia, nepot al lui Cezar, asociat în ajun la campaniile lui, moştenitor al numelui lui şi doritor să devină moştenitorul reuşitei lui. Uniţi împotriva acestuia, ceilalţi ar fi câştigat cu uşurinţă, clar ei erau dezbinaţi. Astfel ieşirile pasionale ale lui Cicero îl ridică împotriva lui Antoniu şi a democraţilor şi îndreaptă o clipă senatul către Octavian. Acest senat, subminat de gelozii şi lipsă de judecată, cedează treptat în faţa celui mai tare, sau în faţa aparenţelor tăriei.

1 La data de 9 noiembrie 1799 (= 18 Brumaire în

calendarul Franţei revoluţionare) o. lovitură de stat condusă de Napoleon Bonaparte înlocuieşte; ca organ al puterii executive, Directoratul prin Consulat; prim-consulul devenind 7 principalul promotor al acestei schimbări politice (N. tr.)

Şirul istoriei se va itilănţui apoi doar din răsturnări de alianţe: Octavian va fi pivotul lor.

Ultimul secol al Republicii a văzut succedându-se diverse încălcări juridice: repetarea tribunatului în favoarea lui G. Gracchus în 123/122, septenatul consular al lui Marius (107, 104 – 101, 86), dictatura atribuită lui Sulla fără limită de timp în 82, puterile proconsulare de lungă durată sau de durată nelimitată conferite lui Pompei în 67/66 şi lui Cezar în 55 şi în 52, asocierea puterii consulare şi proconsulare acordată aceluiaşi Pompei în 52, ba chiar unicitatea consulatului – fără coleg. Când Cezar nu reuşeşte să obţină privilegii asemănătoare, se ajunge la războaiele civile şi la conferirea dictaturii de către popor şi senat, pentru zece ani în 46, pe viaţă în 44. Erau prea multe fisuri în „sistem” pentru ca spărtura să nu se lărgească. Octavian, care primise funcţia de prefect al oraşului în 47 – era pontif din anul precedent –, se află în faţa lui Brutus şi a lui Cassius, pe de o parte, a lui Antoniu şi a lui Lepidus (care se împăcaseră), pe de altă parte, dar Antoniu a făcut ca asasinii lui Cezar să fie despuiaţi de provinciile lor, de Macedonia şi de Siria. Octavian este atunci instrumentul politicii senatului. Curând evenimentele vor dovedi însă că tânărul nu se gândeşte decât la propriul său viitor. Cu prilejul tulburărilor care urmează în faţa Mutinei, cei doi consuli pier, singur Octavian scapă, Antoniu fuge; Octavian devine propretor şi, prin urmare, şeful legal al armatei republicane.

De acum înainte toate se învălmăşesc. Întrevederea de la Bononia îi regrupase pe Octavian, Antoniu şi Lepidus într-o înţelegere rău consfinţită (sfârşitul lui octombrie 43); lex Titia de la 27 noiembrie îi făcuse tresuiri rei publicae constituendae 1 cu puteri definite, anume un imperium de cinci ani care le conferea o autoritate constituantă.

Triumvirii îşi împart provinciile din Occident; Brutus şi Cassius au, fără îndoială, puterea

1 „Triumviri pentru întocmirea treburilor publice” (în latină în test) (N. tr.). 8

În Orient, unde reprezintă nădejdile republicane; în câmpiile de la Pkilippi, în 42, ei sunt zdrobiţi, iar în Italia sprijinitorii cauzei lor sunt proscrişi sau ucişi. Cicero plăteşte cu viaţa ataşamentul faţă de ideile sale. De acum lumea le aparţine triumvirilor; dar ei trebuie s-o împartă: de aici, noi neînţelegeri, noi războaie. Se asistă la trocuri de provincii între cei trei bărbaţi, Italia rămânând rezervorul comun din care să dobândească resurse şi soldaţi. Dar Antoniu s-a dus în Orient să caute avere şi glorie; Lepidus a dispărut de pe scena politică; Octavian a devenit stăpânul Occidentului.

Pacea de la Brundisium din 40, care pare să-i împace pe Octavian cu Antoniu, căsătoria diplomatică a lui Antoniu cu Octavia, sora lui Octavian, pacea de la Misenum din 39, o pace de resemnare cu Sex. Pompeius, pacea de la Tarentum din 37 nu sunt decât soluţii improvizate, aranjamente şi cârpeli; Lepidus fiind înlăturat în urma afacerii din Sicilia, unde încercase să răscoale legiunile în folosul său, triumviratul devine un duumvirat. Lumea se va împărţi oare între Octavian şi Antoniu sau unul îl va domina pe celălalt?

Antoniu se află la Efes în toamna lui 42 pentru a restabili pacea, CJeopatra la Tars în 41 pentru a-l seduce: drept rezultat, Antoniu ajunge la Alexandria, căutându-şi acolo pierzania în tot cursul iernii 41/40, şi nu mai revine la Roma decât în august 40; în Orient, Orodes, partul, năvăleşte în Asia Mică, pune stăpânire pe Fenicia şi pe Ierusalim, de unde îl va alunga Ventidius Bassus. Întors în Orient, după o trecere prin Atena – pe când Ilerodes a fost instalat la Ierusalim de o armată romană –, Antoniu împarte regatele asiatice între Dareios, Polemon, Archelaos şi Cleopatra; pregăteşte o expediţie contra părţilor: ea eşuează. Uitând de Octavia, a fost sedus de regina Egiptului, care îi naşte trei copii şi se serveşte de el

pentru a-şi croi un imperiu. Isis şi Dionysos reîncarnaţi, ei se comportă ca suverani independenţi. Roma se şterge în depărtările ei occidentale. O monarhie nouă se ridică în Orient.

Dar Octavian îşi ia măsuri de pază. El a întărit poziţiile romane din Illyricum, a coborât cursul Savei, a prins Dalmaţia în mrejele puterii sale militare. În interior, a pus să fie condamnat la moarte, de către un senat speriat, Salvidienus Rufus, pe care îl acuză de trădare în 40; îi alungă în 32 pe cei doi consuli care încearcă să reducă puterile triumvirale. Octavia fiind repudiată, testamentul lui Antoniu dezvăluind că Gezarion este considerat de el drept singurul moştenitor al lui Cezar şi că Antoniu însuşi doreşte să fie îngropat la Alexandria, războiul devine de neînlăturat. În faţa lui Octavian, care a legat de el întreaga Italie printr-un jurământ de credinţă şi a pus să fie numit consul, Antoniu nu are decât o flotă şi o armată rău comandate. Afacerea se sfârşeşte cu înfrângerea „egiptenilor”: la promontoriul Actium, în 31, descumpănirea CJeopatrei, stângăcia tacticii, oboseala lui Antoniu, miracolul apolinic care sprijină forţele lui Octavian provoacă fuga reginei, fuga lui Antoniu, fuga galerelor… în anul următor, Octavian apare în faţa Alexandriei: la 1 august 30, Antoniu s-a sinucis, Cleopatra s-a otrăvit, Egiptul este roman. Un an mai târziu, Octavian îşi sărbătoreşte victoria printr-un triplu triumf.

Isprava odată săvârşită, unii s-au străduit să caute subtilităţile juridice şi constituţionale care l-au ajutat pe Octavian. La drept vorbind, aici contează doar faptele.

Ascensiunea lui Octavian? El şi-a întreprins manevrele cu titlu personal şi pe cheltuiala sa. O spune el însuşi în inscripţia de la Ancyra, care concordă cu Cicero şi cu Velleius; el a liberat republica, a restabilit libertatea. 1 ianuarie 43 i-a conferit adlectio 1 şi rangul consular şi i-a confirmat imperium de propretor; la 19 august el devine consul, în urma loviturii pe care a dat-o la Roma şi este reînnoit ca triumvir. Cuvântul pe care îl foloseşte pentru a evoca victoria de la

1 „Primirea în senat” (în latină în text) (N. În). 10

Filippi este „răzbunare”: chiar pe câmpul de bătaie este instituit cultul lui Mars Ultor, Marte răzbunător al lui Cezar.

Era el oare într-o situaţie ilegală, când poporul de la Roma, din Italia şi din provinciile occidentale i-a votat încredere şi când zeii nu au revocat puterile consulatului său? Titlul îi va fi reînnoit în fiecare an începând din 31 – prin alegeri. Pe de altă parte, are titlul de imperator din 38, poate din 40, sacrosanctitatea tribuniciană din 36; această prerogativă o datoreşte unui vot al poporului. În 30 pune să i se confere dreptul de asistenţă 1. Dacă în 42 şi în 41 nu au existat consuli suffecţi, ei se văd reapărând în 40 până în 29 inclusiv, cu toţii devotaţi cauzei sale. În 29, el propune să se revină la tradiţia republicană; nu numeşte suffecţi, ci rămâne în funcţie; în 28, abrogă actele triumviratului.

La această dată, secundul său este Agrippa, consul deja în 37. În 27 se preface chiar că vrea să revină la viaţa particulară, dar scenariul este pregătit şi el îi „cedează” senatului, care insistă ca să păstreze consulatul, comanda armatei şi administraţia anumitor provincii. În 23 părăseşte consulatul, dar face să i se acorde puterea tribuniciană, care îi dă dreptul să se opună oricărui magistrat, şi o putere preconsulară extinsă asupra întregului imperiu. Transformând titlul de imperator în „prenume” şi cognomen-ul3 tatălui său adoptiv în „nume”, el le adaugă denumirea de Augustus care i-a fost dată în 27 şi devine Imperator Caesar Augustus, dar lasă organismelor instituţionale ale tradiţiei aparenţele care se potrivesc cu formele republicane.

Jocul său a constat în a face să fie legitimate şi legalizate denaturările pe care le-a făptuit. Nu există niciun act de al său care să nu fi fost acoperit cu un vot – un vot al poporului sau

1 Dreptul de a funcţiona ca o autoritate efectivă la care să poată apela oricare cetăţean care avea nevoie de ajutor politic sau juridic (N. tr.).

2 „Porecla” (în latină în text) (N. tr.).

al senatului. Dacă a devenit princeps, este pentru că Roma a voit-o.

După ce şi-a extins puterile-in timp şi în spaţiu, el îşi va folosi toată prudenţa în a refuza ceea ce ar putea avea un aer regal sau dictatorial.

El nu acceptă toate triumfurile pe care vor să i le decearnă: în 25 după victoria asupra cantabrilor, în 20/19 după cea asupra părţilor, în 8 după cea a lui Tiberiu asupra germanilor, – dar se încoronează cu lauri când unul din legaţii săi repurtează biruinţa. Refuză dictatura în 22, căci cuvântul nu le este pe plac romanilor. Refuză funcţia de curator al moravurilor, cea de curator perpetuu al annonei, consulatul pe viaţă. Dacă acceptă puterea tribuniciană în 23, dacă admite colegialitatea (în consulat) cu Agrippa, apoi cu Tiberiu, dacă primeşte pontificatul suprem în 12, o face cu precauţie şi se acoperă întotdeauna cu pretexte: urgenţa, necesitatea, binele public, deosebirea dintre regimul din Italia şi cel din provincii. Consulatele sale din 5 şi din 2 sunt limitate la dorinţa de a-i înfăţişa el însuşi poporului pe nepoţii săi Gaius şi Lucius; onorurile consulatului pe viaţă care i se decernează în 19 au drept scop uşurarea sarcinii de legislator, înconjurarea cu cinstiri deosebite.

De-a lungul întregii sale cariere, el a făcut figură de salvator: a fost omul Destinului.

Cum să nu fi fost el princeps?

Antoniu, simţind ascensiunea rivalului său, zisese, amintind că purta numele lui Cezar: „El datoreşte totul acestui nume”. Actele sale ulterioare au făcut în aşa fel încât a meritat titlul care i-a făcut gloria, acela de „primul cetăţean al Romei”, cu consecinţele pe care într-un asemenea moment un astfel de titlu le putea comporta.

Istorici, jurişti, filologi au căutat izvoarele şi valorile acestei denumiri. S-a crezut că originile i se puteau găsi încă din secolul al II-lea în discuţiile Scipionilor, mai târziu în meditaţiile pe care Cicero le-a întreprins asupra republicii şi a legilor, ba şi în istorisirea şi în analiza

Visului 12 lui Scipio. Aproape că nu este vreun cuvânt latin care să nu fi fost cântărit: rector, corector, gubernator, emendator, distos, moderator, tutor, procurator, conservator, cfca: „princeps senatus, ciuitatis, iuuentutis, legationis, rei frumentariae 1 etc., spre a vedea în ce fel fiecare din ele ducea la noţiunea cumulativă de „principe” şi cum se pregătise această definiţie a puterii supreme rezumată în persoana lui Augustus. Lucrurile stau la fel cu autoritatea, cu „dominatul”, cu principatul şi cu imperium maius2. Trebuie, fără îndoială, să omagiem aceste lucrări de lexicografie politicojuridică. Dar Cicero a fost una din victimele lui Octavian şi nimic nu îngăduie să se creadă că Cicero, în timp ce propunea să se reformeze voturile, senatus-consultele, cenzura şi senatul, s-a gândit la un monarh absolut care ar fi deposedat senatul de puterea sa.

Cicero s-a temut întotdeauna de oamenii mari al căror tutore n-ar fi fost. Teoria sa despre princeps rămâne o vedere filosofică. Nu trebuie deci să se vorbească aici de un „sistem” augustan, nici măcar de o ideologie a principatului înainte de principat. Principatul este în afara ierarhiei onorurilor; cuvintele care îi desemnează funcţiunile nu sunt decât aspecte ale puterii sale; instituţiile Republicii care continuă să existe în vremea Imperiului trăiesc sub tutela acestuia; venirea la putere a lui Augustus este cea a celui mai tare, a celui mai bun, o prostasia3 (cum ar spune grecii), care făcea din princeps un „cel dintâi prin autoritate”, cum visase Cicero şi cum o spune Augustus însuşi. Octavian a fost chezaşul libertăţii, înainte de a fi rector rei publicae\ şi va vedea deciziile sale primind putere de lege în 13 e.n. şi devenind leges de imperio. Şef militar

1 „Conducător, îndreptător, cârmuitor, schimbător în bine, păzitor, călăuzitor, apărător, purtător de grijă, păstrător, comandant, cel dintâi din senat, din cetate, din tinerime, dintr-o solie, în aprovizionarea cu grâu” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Comandă, putere supremă” (în latină în text) (N. tr.).

13 3 „Preşedinţie” (în greacă în text) (N. tr.).

dotat cu putere de tribun, cu o demnitate religioasă, el a fost la început dux, rector, moderator, pontifex, primus inter pares 1; a devenit princeps, în cele din urmă, printr-o totalizare a puterilor mai înainte împrăştiate între mai multe mâini, cu o putere superioară de convenţie protocolară şi administrativă, care îl aşeza mai presus de proconsuli, de solii, de guvernatorii de provincii, o putere care sugerează un dictator, fără a asigura şi titlul acestuia.

Această putere de fapt este cea care i-a dat auctoritas.

Din ziua în care jurământul italicilor îi încredinţează comanda armatelor, în 32, el a fost princeps: acţionând din iniţiativă personală la un moment în care senatul nu era liber şi în care voinţa sa trebuia socotită, chiar şi în ochii lui Cicero însuşi, drept o autoritate, dat fiind că teroarea împiedica exercitarea activităţii sale administrative, el era princeps de fapt. De la fapt la drept, trecerea a fost cu atât mai asigurată: principatul lui Augustus este o creaţie necontenită, un mecanism, un dinamism fatal.

Iar opoziţia? Este greu s-o descoperi într-o lume în care armata are puterea şi în care istoria adevărată nu se petrece la lumina zilei. M. Yalerius Messalla Corvinus, pe care Dellius îl numeşte „acrobatul războaielor civile”, a trecut din tabăra lui Dolabella în cea a lui Crassus, de la Cassius la Antoniu, de la Antoniu la Octavian: el este cel care avea să propună senatului să-l numească pe Augustus „părinte al patriei”. În 28, Antistius Labeo, juristul, prezintă încă numele triumvirului Lepidus cu ocazia revizuirii listelor senatului, deşi îl ştie înlăturat de la putere de către Octavian Augustus şi propune ca un grup de senatori să vegheze noaptea la uşa împăratului, dar se exclude pe sine de la această sarcină „pentru că el sforăie”! Augustus – care nu admitea nici nesupunerea

1 „Comandant, conducător, călăuzitor, pontif, primul între egali” (în latină în text) (V. nota 1, pag. anterioară) (N. tr.).

nici obrăznicia – s-a ferit să-i confere consulatul şi l-a

dat adversarului său, Ateius Capito. Asinius Pollio are mai multă faimă în ochii posterităţii: partizan al lui Antoniu, a negociat în numele lui pacea de la Brundisium; a luptat contra parthinilor din Albania şi a primit la Roma onorurile triumfului, dar a refuzat să-l urmeze pe Octavian la plecarea sa în Orient. S-a profitat de acest refuz, îmbinat cu nişte intervenţii oratorice împotriva reglementării Jocurilor Troiene sau cu primirea pe care i-a făcut-o lui Timagenes, alungat de Augustus, pentru a face din el un republican; argumentul nu este serios. La fel, unii au vrut să găsească fatalism şi pesimism. În a sa Istorie a războaielor civile; trebuie deosebit de multă ingeniozitate pentru a descoperi, în fragmentele care au rămas, un element de interpretare în stare să dovedească măcar ceva; chiar şi ţinând seama în mare măsură de ipoteza care face din Appianus şi din Plutarh oglindiri, ba şi interpreţi ai gândirii lui Pollio, rămânem în domeniul conjecturii. Se ştie numai, de la Tacit, că scrierile lui Pollio au transmis o amintire strălucită despre Brutus şi Cassius, dar se ştie, de asemenea, că acelaşi Pollio îl criticase pe Cezar pentru lipsa lui de grijă pentru adevăr şi pentru credulitatea sa. Este acesta republicanism? Anti-octavianism? Să spunem mai simplu: independenţă de spirit. Şi să nu facem din ostilităţile sale literare un argument politic.

Mai sigură este opoziţia lui T. Labienus, supranumit Rabienus 1 din cauza toanelor sale mânioase, care şi-a văzut condamnate la ardere lucrările scrise în spirit pompeian şi anti-augustan şi care îi reproşa lui Pollio de a fi lansat obiceiul audiţiilor particulare de literatură. Un altul, Cassius Severus, îndrăzni să-l atace pe un prieten al lui Augustus, Nonius Asprenas, acuzându-l că a otrăvit 130 de comeseni, şi pe un altul, Paulus Fabius Maximus, tratându-l de „mutră care cere

1 De la rabies = furie, turbare, mânie: supranumele 5 echivalează deci cu Turbatul (N. tr.).

palme”; aceasta i-a adus condamnarea şi trimiterea în exil în Creta şi apoi la Seriphos. Cremutius Cordus era

ostil războaielor civile; „el a proscris pentru eternitate toate prescripţiile”, spune Seneca. El publicase o lucrare în care îl lăuda pe Brutus şi îl numea pe Cassius „ultimul dintre romani”; tras în judecată, Cremutius Cordus revendică semeţ dreptul de a scrie, iar Tacit, comentându-i cuvintele, adaugă cu un mai puţin curaj: „Este îngăduit să râzi de nebunia celor care cred că puterea lor prezentă va putea şterge amintirea epocii care urmează. Când este prigonit, geniul câştigă în autoritate”. Dar operele lui Cremutius Cordus fură condamnate la ardere. Autoritatea principelui se vădea astfel prin surghiuniri de scriitori, prin condamnări de lucrări. Dar bârfelile la adresa lui Augustus şi a familiei sale umpleau străzile; interzicerea clevetirilor nu făcea decât să le sporească numărul: latinii, spune Seneca, preferau „să-şi piardă capul decât o vorbă de duh”.

2. DINASTII ŞI DINASTI * *

Puterea odată cucerită, Augustus trebuia să-i dea Imperiului temelii solide. Cu anii, se preciza pentru el clipa când va fi nevoit să părăsească scena vieţii. Aclamat ca imperato?, putuse să zică: „Începând de atunci am biruit asupra tuturor”. Asupra tuturor, dar nu şi asupra destinului.

Cine îi va urma? Cum să se asigure perenitatea Imperiului? El organizase administrarea afacerilor civile cu un personal de liberţi; cu douăzeci de senatori, cu consulii în funcţie şi cu cei desemnaţi, cu membri ai familiei sale şi cu prieteni ca Agrippa şi Mecena, formase consiliul principelui, ale cărui hotărâri, începând din 12 e.n., aveau putere de lege; împărţise Roma în 14 sectoare sau regiones şi în 265 cartiere sau nici, pe care le administra prefectul oraşului; înfiinţase prefectura annonei 1, prefectura vigililor, diversele servicii de îngrijire însărcinate cu întreţinerea monumentelor, cu evacuarea gunoaielor, cu procurarea apei etc. Sub ordinele sale, prefectura pretoriului comanda trupele staţionate la porţile Romei şi în Italia; ea avea să primească curând puteri de jurisdicţie criminală. Italia era împărţită în 11

districte, în care posturi de pretorieni asigurau ordinea pe uscat; două flote, una la Misenum, alta la Ravenna, păzeau coastele. Provinciile – 10 senatoriale, 8 imperiale – erau administrate, primele de către proconsuli (foşti consuli) sau propretori (foşti pretori), iar celelalte de către legaţi imperiali numiţi pentru un an de către împărat şi revocabili de către el; la puterile lor civile, aceştia din urmă adăugau comandamente militare.

Augustus stabilise astfel cadre care au format armătura imperiului până în perioada anarhică a imperiului târziu şi care, în pofida schimbărilor făcute ulterior, i-au dat lumii antice unitatea, împăratului tăria, iar provincialilor garanţia unei administraţii ordonate. Dar şi aici se punea problema destinului.

Ea nu putea fi rezolvată cu uşurinţă, pentru că se punea pentru prima oară de la regalitate încoace. În mod abstract, se puteau prezenta două soluţii, moştenirea directă sau adopţiunea, dar împăratul nu avea un descendent masculin direct; în schimb avea o fiică, pe Iulia, a cărei pasiune – şi pasiuni – aveau să se vădească de temut. Măritată cu Marcellus, care a murit la douăzeci de ani în 23, tânăra văduvă fu remăritată cu Agrippa care, el însuşi văduv după Caecilia, o luase în căsătorie pe fiica mai mare a Octaviei, Marcella Maior; „raţiunea de stat” şi, fără îndoială, şi alte raţiuni îl convinseră să rupă a doua căsătorie spre a deveni la patruzeci şi unu de ani al doilea soţ al Iuliei, cu douăzeci şi cinci de ani mai tânără decât el. Din această nouă căsătorie

1 „A tainului de merinde” (în latină în test, V. Glosarul). 17 (N. tr.).

se născură mai mulţi copii, între care doi fii „Gaius şi Lucius Caesar, dar Agrippa muri şi el în 12 î.e.n. Iulia, văduvă din nou la douăzeci şi opt de ani, recădea sub autoritatea părintească, iar fiii ei, adoptaţi încă din leagăn, ieşeau de sub tutela ei. Dacă nu voia să piardă totul, trebuia să-şi recâştige libertatea şi imperiul. Din partea lui, Augustus trebuia să păstreze puterea supremă în descendenţa sa. Cel mai în vârstă dintre fiii vitregi ai lui

Augustus, Claudius Nero, care se acoperea de glorie în campaniile militare, fu noua partidă aleasă de către această coaliţie de pasiuni, de interese, de calcule şi, la începutul lui 11 î.e.n., Claudius Nero – pentru istorie Tiberiu – o repudia (în urma căror presiuni?) pe Vipsania Agrippina pentru a o lua de soţie pe Iulia, în luna a zecea a văduviei ei legale, printr-o căsătorie care fu străbătută de cele mai puternice furtuni ale politicii, ale ambiţiei şi ale trupului.

Când Tiberiu, pentru motive pe care istoria nu le-a prea desluşit, a crezut că era bine să se exileze la Rodos, departe de aceste agitaţii perverse, şi când Iulia s-a simţit frustrată de singurul mijloc pe care-l avea pentru a-şi satisface ambiţiile imperiale, ideea paricidului pătrunse în spiritul acestei fiice nelegiuite. De atâtea ori Italia văzuse sângele curgând! De atâtea ori fusese ameninţată viaţa lui Augustus! Salvidienus Rufus în 40, M. Aemilius Lepidus în 31, Terentius Murena şi Fannius Caepio în 22, Egnatius Rufus în 19, Cornelius Cinna către 13 făuriseră deja planuri întunecate.

Zeii – şi Augustus – făcură în aşa fel ca pumnalul să nu se abată asupra stăpânului Romei. Iulia fu deportată, complicii ei doborâţi. Lucius Caesar muri la Marsilia, Gaius în Licia; Agrippa Postumus fu exilat sub pază bună în insula Planasia. Când în 14 e.n. Augustus muri la rândul său de moarte bună, singurul moştenitor masculin era Tiberiu şi el asumă puterea într-o legalitate pe deplin recunoscută. Iulia îşi urmă tatăl în mormânt patru luni mai târziu şi la scurtă vreme după urcarea pe tron a noului principe, Agrippa Postumus, despre care se spunea că era nebun, fu trimis pe lumea cealaltă.

Iulio-Claudienii (14 – 68)

Tiberiu – Tiberius Claudius Nero – este un coborâtor din familia Claudiilor; mama sa, Livia, căsătorindu-se cu Octavianus Augustus, el ajunge rudă prin alianţă cu familia Iuliilor. Are însuşiri militare, calităţi de administrator; nu este incapabil de afecţiune, dar este susceptibil, prefăcut, orgolios; cu vârsta, calităţile pălesc, defectele sporesc,

infirmităţile se accentuează. În taina şi singurătatea de la Capri, devine un tiran. Fiul său prin sânge, Drusus, şi fiul său adoptiv, Germanicus, mor înaintea lui. Rămân, ca să-i urmeze, Gaius, ultimul fiu supravieţuitor al lui Germanicus, Claudius, fratele lui Germanicus şi Tiberius Gemellus, fiul lui Drusus. Tiberiu nu se hotărăşte. Senatul îl alege pe Gaius: acesta primeşte porecla de Caligula, din cauza încălţămintei lui galice 1. El este un descendent direct al lui Augustus prin mama sa Agrippina, fiica Iuliei. Istoricii nu mai contenesc cu anecdotele despre extravaganţele şi nebunia sa sângeroasă.

Se zice că Tiberiu a murit înăbuşit sub nişte aşternuturi; Caligula fu asasinat în palatul său, fără moştenitor direct, fără succesor desemnat. Se vorbea de o întoarcere la regimul republican; senatul şovăia; soldaţii se agitau. Unul din oamenii gărzii descoperi în spatele unei perdele pe unchiul mortului, Claudiu; îl scoase de acolo cu sufletul la gură pentru a-l saluta cu numele de imperator. Până la vârsta de cincizeci de ani, acest infirm cu capul bălăbănind rămăsese în umbră; nu era un om lipsit nici de inteligenţă, nici de cultură, dar îi lipsea elocinţa, căci era gângav. La Roma, 1 Este porecla dată de soldaţii cohortelor din provinciile galice micului Gaius, aflat pe lângă tatăl său, Germanicus, care comanda pe atunci legiunile care străjuiau hotarul Rinului (caligula – „săndăluţă”): cf. Suetoniu, Caligula, 9, 1 19 (N. tr.).

aceasta era o scădere. Înaintea suirii sale pe tron, plăcuse la trei femei, dintre care ultima, Messalina, era fiica unui Messala, a cărui soţie era ea însăşi nepoata Octaviei, sora lui Augustus. Această femeie scârbi Roma cu destrăbălările ei, apoi fu asasinată. Claudiu se arătă nepăsător de moartea ei, dar nu şi la intrigile propriei sale nepoate, a doua Agrippină din istorie, pe care o luă în căsătorie în numele binelui public, prin graţia unui senatus-consult de circumstanţă. El îi lăsă pe liberţi să guverneze alături de ea, trufaşa, intriganta, violenta, şi se ocupă de alte lucruri. Agrippină avea un fiu, L. Domitius Ahenobarbus, născut dintr-o căsătorie anterioară; Claudiu

avea doi copii, Britannicus şi Octavia. Octavia, printr-o căsătorie, putea să scoată în afara familiei puterea imperială: de altfel era logodită cu un anume Silanus, descendent indirect şi depărtat al lui Augustus; Silanus a fost acuzat de incest, şters din lista senatorială şi s-a sinucis. Atunci Octavia a fost logodită cu fiul Agrippinei. În 50 acest fiu este adoptat de către Claudiu. Dar împăratul pare să încline în favoarea lui Britannicus; Agrippină se gândeşte că cei care descotorosiseră Roma de Messalina ar putea foarte bine s-o alunge şi pe ea însăşi. Trebuie deci să se grăbească. Sunt îndepărtaţi de Claudiu cei care o stingheresc pe Agrippină; este omorâtă bunica lui Britannicus şi se profită de absenţa lui Narcissus, consilierul lui Claudiu, pentru a-l otrăvi pe împărat. Moartea lui este ascunsă poporului şi, timp de trei zile, Octavia şi Britannicus sunt sechestraţi; în sfârşit, la 13 octombrie 54, L. Domitius Ahenobarbus, fiul Agrippinei – Nero –, este înfăţişat soldaţilor care îl proclamă împărat. Senatul se declară de părerea lor. Fiică, soră, soţie şi mamă de împărat, Agrippină crezu că avea să domnească: trecerea el fu nimicită de tovarăşii de desfrâu ai principelui; ea ameninţă că dezvăluie dedesubturile intrigii şi că-l conduce pe Britannicus, moştenitorul legitim, în tabăra pretorienilor. Nero o chemă pe Locusta, [otrăvitoarea] care pricinuise moartea lui Claudiu, şi Locusta puse la cale şi 20

pieipea lui Britannicus. Asasinul avea optsprezece ani; victima şaisprezece. Patru ani mai târziu, în 59, Agrippină fu asasinată la rândul ei. Nimic nu se mai împotriveşte de acum înainte furiilor monstrului sau nebuniilor sale: se întemniţează, se surghiuneşte, se ucide; Octavia însăşi dispare: ea nu avea nici douăzeci de ani! Incendierea Romei, războaiele din Britannia şi din Orient, crimele politice au dezgustat opinia publică; în Galia se răscoală Iulius Vindex, în Spania Galba; Roma la fel; Nero fuge, se ascunde la câteva mile de Oraş. La apropierea soldaţilor care l-au aclamat pe Galba, el îşi înfige un pumnal în piept.

Flavienii [69 – 96)

„Ieşea la iveală o mare taină a puterii imperiale, spune Tacit: un împărat se putea face şi în altă parte decât la Roma” 1. O taină, dar şi o slăbiciune. Până la Nero, dinastia lui Augustus domnise prin filiaţie naturală sau prin adopţiune. Nero a murit fără urmaş şi fără moştenitor sau succesor desemnat. Rămân ca stăpâni pe situaţie senatul şi armata, primul cu o autoritate artificială, a doua cu o putere de temut. Niciunul nici cealaltă nu au simţul patriei romane; ei reprezintă Imperiul, nu oraşul; mulţi militari nu se consideră soldaţi ai Romei, ci ai provinciei lor natale: ei aleg drept împăraţi oameni care au luptat în rândurile lor.

Galba era un moş de şaptezeci şi trei de ani; la vestea unei revolte în Germania, el îl desemnă ca moştenitor al său la imperiu pe G. Piso, fratele unei victime a lui Nero. Această alegere a displăcut. Pretorienii s-au răsculat; Otho se aşază în fruntea lor. Partizanii lui Galba se bat în for cu cei ai lui Otho. Străjile proprii ale lui Galba şi Piso dau bir cu fugiţii, iar ei sunt înjunghiaţi. Otho este aclamat de către armata din Italia; cea din Germania îl proclamă pe Vitellius. Adversarii se întâlnesc la Betriacum în aprilie 69, Otho

21 1 Tacit, Istorii, 4, 2 (N. tr.).

este zdrobit şi îşi curmă zilele. Este rândul Italiei să se indigneze de prezenţa unui împărat impus de Germania. Orientul, care era nepăsător şi a cărui armată nu avea un spirit de corp atât de viguros ca armata din Germania sau cea din Italia, începu să se tulbure; agitaţia înaintă din aproape în aproape, din Siria în Iudeea, în Egipt, în regiunea dunăreană, în Italia; legiunile porniră asupra Romei. Acolo, cele două părţi se înfruntă cu furie, totul terminându-se cu uciderea lui Vitellius (20 decembrie 69). Cei trei împăraţi nu domniseră nici măcar optsprezece luni.

Ei îl avură ca succesor pe Vespasian, care comanda anume armata din Iudeea. Acesta era sabin, nepot al unui centurion, fiul unui colector de impozite. După domnia

aristocraţiei romane, care deţinuse puterea sub Iulio-Claudieni, acum mica burghezie italică ajungea la cârma treburilor. Vespasian îşi aranjează succesiunea ca un magnat al industriei. El deţine demnitatea consulară în mod aproape permanent; îl asociază de şapte ori la ea pe fiul său Titus şi de şase ori pe fiul său Domiţian: Titus primeşte puterea de tribun, i>nperium proconsular, titlul de imperator, dreptul la saluturile imperiale; Domiţian este înzestrat cu titlul de Caesar şi înscris astfel ca al doilea la rând în aşteptarea moştenirii. Puţin îi pasă lui Vespasian că nişte stoici îi reproşează „regalitatea" şi că alţii vorbesc de strămunii republicani; omul de afaceri din vremea imperiului şi-a pus în rânduială casa şi interesele. Fiii săi îi urmează; Titus domneşte din 79 până în 81, Domiţian din 81 până în 96.

Sub tragicul miraj al povestirilor istorice stăruie o neclintită unitate: cea a eredităţii familiale susţinute de spiţa religioasă, căci nu trebuia numai ca imperiul să rămână în acelaşi neam prin voinţa suveranului domnitor, prin jocul adoptării, prin înlăturarea obstacolelor, ci trebuia ca şi „casa" – care era „divină" în urma pontificatului şefului ei sau a apoteozei lui – să rămână şi ea deţinătoarea puterii omeneşti şi depozitara puterii divine, sub un aspect etern. 22

Această îngrozitoare dominare a principiilor dinastice poate fi însoţită de valuri de sânge, de mârşăvii, de ticăloşii. Puţin interesează! Imperiul rămâne. El rămâne, chiar şi după moartea tiranicului Domiţian, executat de apropiaţii săi şi înlocuit cu bătrânul Nerva: acesta ieşise în evidenţă în urma combinaţiilor prefectului pretoriului şi fusese aclamat de către senatori ca reinstaurator al Libertăţii, fiind, în special, înfăţişat spre adeziunea poporului şi a armatei drept „cel mai bun", drept omul ales de către elită. Zdruncinat în curând de freamătul pretorienilor dezamăgiţi în lăcomia lor, de agitaţiile suevilor, de răzvrătirile legiunilor de la Argentoratum (Strasbourg) şi de pe Dunăre, de mişcările populaţiilor din Siria, Nerva adoptă şi cooptează un succesor, anume pe

Traian, care era deja asociat la puterea tribuniciană şi pontificală.

Antoninii (96 – 192)

Traian nu a fost adoptat în intimitatea camerei nupţiale, potrivit procedurii impuse de regula juridică – Nerva fiind celibatar –, ci chiar în templul lui Jupiter. El primi din mâna adoptatorului său imperial laurii victoriei, care aveau să-i asigure, într-o perspectivă teologică mistică, norocul de a fi şi de a se numi Inuictus 1. Proclamat j

„Asemănător zeilor", el era înălţat la maiestatea divină.

Vechea Umbrie a lui Nerva îi făcuse Romei şi imperiului darul unui împărat spaniol.

Lovit de un atac, Traian a murit fără copii. Se pare că înainte de moarte îi indicase Plotinei, soţiei sale, că acela care urma să-i fie succesor era Hadrian. Acesta era totodată nepotul său direct, dar prin alianţă, nepotul unui văr al său şi pupilul său. Şi el era spaniol. Această desemnare făcută in extremis a trezit neîncredere, dar Hadrian avea merite militare certe; el a fost aclamat

1 „Neinfrintul" (în latină în text) (N. În).

de trupe şi continuitatea puterii a fost astfel asigurată laolaltă cu descendenţa dinastică.

Cei pe care îi adoptaseră Nerva şi, mai apoi, Traian îşi păstraseră numele gentilic, contrar regulii juridice: Hadrian, care este un Aelius, le-a dat numele său celor doi moştenitori ai săi, lui L. Geionus Commodus Verus şi lui Antoninus, în 136 şi în 138, printr-un act privat, deşi un descendent din propria sa familie, nepot al surorii sale, l-ar fi putut scuti de acest gest pe care nu-l impuneau nici calităţile lui Commodus nici făgăduinţele nesigure ale lui Antoninus. Dar fericita întâmplare a unei descoperiri foarte recente din Argos şi deducţiile subtile ale lui J. Carcopino duc la presupunerea că L. Ceionus Commodus nu era poate altceva decât un bastard al lui Hadrian, născut de o Plautia pe care o iubise cu duioşie. Pentru a-i ascunde naşterea, îl dotase cu un tată legal, un „trădător",

pe care cineva se grăbi să-l trimită la Hades spre a i se evita indiscreţiile. Dar L. Ceionus Commodus Verus dispăru la rândul său. Atunci Hadrian îl adoptă pe Antoninus, originar din Nemausus [Nîmes], dar născut la Lanuvium, însă nu consimte la aceasta decât după ce l-a pus să-i adopte deodată, printr-un consimţământ de o spontaneitate resemnată, pe M. Annius Verus, nepotul soţiei sale şi pe Lucius Commodus, fiul lui Ceionus. Adoptaţii luară numele respective de M. Aelius Aurelius Verus Caesar şi L. Aelius Aurelius Commodus. Succesiunea era din nou asigurată: după Hadrian, romanii îi avură ca împăraţi pe Antoninus din 137 până în 161, pe Marcus Aurelius din 161 până în 180 şi pe Commodus din 180 până în 192.

La 31 decembrie 192, Commodus care, prin grozăvia crimelor sale, ridicase împotriva sa senatul, poporul şi curtea, a fost sugrumat în baie.

În zorii zilei de 1 ianuarie 193, prefectul pretoriului, Pertinax, fu aclamat ca împărat, graţie conjuraţilor care îi convinseseră pe pretorieni să le ia partea. Dinastia antonină îşi trăise traiul. 24

Imperiul roman în secolul al III-lea în decursul timpului, imperiul roman îi va cunoaşte ca şefi pe Pertinax, pe un prefect al oraşului, Didius înlianus, care ia puterea la mezat, pe Pescennius Niger, pe care îl proclamă legiunile din Siria, pe Clodius Albinus, ales de legiunile din Britannia, în sfârşit pe Septimius Severus pe care-l aleg la 13 aprilie 193 trupele din Iliria. Septimius Severus este primul dintr-un şir de africani. Timp de optsprezece ani, el se străduieşte să repună ordine în administraţia civilă şi în armată. El fu înlocuit de fiul său, Caracalla, omul „cu mantia de purpură”. Nebuniile sale sângeroase, care le amintesc romanilor monstruozităţile lui Commodus, fură atât de înspăimântătoare, încât prefectul pretoriului, Macrinus, puse să-l asasineze. Macrinus păstră puterea pentru el însuşi: o conspiraţie de femei, conduse de o siriană, Iulia Moesa, sora Iuliei Doamna, văduva lui Septimius Severus, le prezentă legiunilor din Siria pe

nepotul ei de fiu, Avitus Bassianus, preotul lui Elagabal. Urmărit de foştii săi partizani, Macrinus este asasinat în 218. Bassianus urcă pe tron şi ia numele zeului său. Patru ani mai târziu, trupul lui este azvârlit în Tibru cu o piatră de gât. Este chemat să-i urmeze vărul său Severus Ălexander: o revoltă militară la malurile Rinului 11 face să dispară în 235. Răscoala face să se ridice o nouă căpetenie, Maximinus, a cărui forţă brutală părea să-l predestineze estradelor de prin bâlciuri, dar Africa îl proclamă pe un moşneag de optzeci de ani, Gordianus I. De abia şi-l asociase pe fiul său, Gordianus al II-lea, că Maximinus puse să-i omoare. Atunci senatul prezintă doi împăraţi, pe Pupienus pentru a comanda armatele şi pe Balbinus pentru treburile civile. Maximinus porneşte împotriva lor: este înjunghiat sub zidurile Aquileiei şi pretorienii îi măcelăresc pe Pupienus şi pe Balbinus.

Un copil de treisprezece ani, Gordianus al III-lea (238 – 244) este adus atunci la putere. El moare dincolo de Eufrat într-un război provocat de un arab, fiul unei căpetenii de Lilhari, Philippus, care ia puterea. Şi el va cunoaşte soarta predecesorilor săi. După el, Decius (249 – 251) moare în lupta cu vrăjmaşii; Trebonianus Gallus (251 – 253), Valerianus şi fiul său Gallienus (254 – 268) sunt asasinaţi sau pier de moarte violentă. Atunci începe o perioadă îngrozitoare, numită, prin aluzie la istoria grecească, domnia celor Treizeci de tirani: douăzeci şi nouă de împăraţi ajung la putere cu ajutorul răzmeriţelor, al darurilor, al uzurpărilor efemere.

Din 268 până în 284, printre aceşti oameni care se ridică în Siria, în Panonia, în Africa, în Galia, vor domina unii gali, ca Postumus şi Tetricus, dar mai ales ilirii care au simţul muncii şi mult spirit militar: Claudius Dalmatul, Aurelian Panonianul şi, înainte de Diocleţian, Tacitus, Probus, Carus, Numerianus, niciunul dintre ei nereuşind să scape legii sângelui vărsat. Fratele lui Numerianus se războia încă în Moesia: un tribun îl ucide. Diocleţian, ajuns la putere în 285, rămâne unicul stăpânitor.

De la Diocleţian până la Constantin (284 – 337)

De abia urcat pe tron, Diocleţian hotărî să-şi aleagă un asociat: acesta fu Maximianus, fiul unui ţăran de pe lângă Sirmium. În 292, el a împărţit din nou puterea. Păstrând pentru Maximianus şi pentru sine însuşi titlul de Augustus, el le-a dat celor doi noi asociaţi numele de Caesar. Fiecare Augustus îl adoptă pe Cezarul său; unul, Galerius, o luă în căsătorie pe Yaleria, fiica lui Diocleţian; celălalt, Constantius Chlorus, o repudie pe soţia sa Elena, mama viitorului Constantin şi o luă de soţie pe Theodora, fiica lui Maximianus. Astfel, Imperiul roman avea în fruntea sa o pereche de socri şi una de gineri. Nu mai era un imperiu: era un consorţiu.

Această tetrarhie a stat la cârma lumii: a unei lumi agitate de războaie, de invazii, de tulburări religioase, de dezordini economice. În 305, Diocleţian se retrage; în aceeaşi zi, Maximianus 26

! l imită. Cei doi Caesares deveniră Auguşti şi fură înlocuiţi: Constantius Chlorus de către Severus, Galerius de către Maximinus Dar a. Când Constantius simţi apropiindu-i-se sfârşitul, el îl chemă pe fiul său Constantin şi îl impuse ca împărat; Galerius consimţi să-i dea titlul de Caesar şi făcu din Severus un Augustus.

Cei treizeci şi unu de ani ai domniei lui Constantin se împart în două perioade, prima dintre ele fiind ocupată de războiul civil (306 – 323). Trebuie să renunţăm aici la istorisirea acestor dezordini în care dispar Severus, dat morţii la Ravenna, Maximianus care, revenind asupra abdicării sale, se spânzură în cele din urmă la Marsilia, Galerius care fu răpus de ulcere, Maxentius care se înecă în Tibru, fugind înot de armata lui Constantin. Severus îl adoptase pe un anume Licinius, căruia Constantin i-o dădu în căsătorie pe sora sa Constantia; aproape de îndată, în 313, Maximinus Dar a o rupe cu Licinius; dar, bătut la Adrianopole, se refugie până la Cappadocia şi ajunse să se sinucidă la Tars.

Rămâneau faţă în faţă Constantin şi Licinius: între ei războiul nu întârzie să izbucnească. După un răgaz, el se reaprinse, opt ani mai târziu. Licinius, învins, se aruncă la

picioarele învingătorului, care se prefăcu că-l iartă şi-l exilă la Thessalonic. Puţin mai târziu însă, el puse să-l sugrume. Constantin era acum unicul stăpân şi avea să rămână din 323 până în 337, nu fără să pună să fie înjunghiaţi Crispus, un fiu din prima lui căsătorie, cea mai mare parte din consilierii săi, precum şi fiul lui Licinius. Cât o priveşte pe soţia sa, Fausta, el puse să fie scufundată într-o baie cu apă clocotită, în care ea îşi găsi sfârşitul în 326. El însuşi avea să moară în anul 337.

Sfârşitul Imperiului

Ce să spunem despre evenimentele care au urmat? Cincizeci şi opt de ani se vor scurge de la moartea lui Constantin până la moartea lui Teodosiu, al 27 cărui sfârşit marchează începutul dispariţiei imperiului de Apus. Le despart două perioade: cea a moştenitorilor lui Constantin (337 – 363) şi cea a lui Valentinian şi a lui Teodosiu însuşi. Primii, fii şi nepoţi ai lui Constantin, dispar în groaznice măceluri care nu cruţă nici legăturile familiale nici vârsta. Un uzurpator, Magnentius, face o diversiune în 350: învins, el se omoară la Lyon în 353. Murind toţi membrii familiei lui Constantin, iar ginerele său Iulianus nelăsând moştenitori, este ales Iovianus, şeful gărzilor palatului; opt luni mai târziu era şi el mort. Se făcu apel, la noroc, la un militar, un panonian, Valentinianus, care luă Occidentul şi-i dădu Orientul fratelui său Valens; Procopius, rudă cu Iulianus, străduindu-se să ocupe Constantinopolul, fu decapitat. Domnia acestor doi fraţi a fost o vreme de groază: Valentinian creştea lângă dormitorul său două ursoaice pe care le hrănea cu carnea victimelor sale; Valens, după sfatul magicienilor care îi preziseseră că numele succesorului său va începe cu Theod, punea să-i ucidă pe toţi cei cărora li se potrivea această prezicere. Murind (375), Valentinianus lăsă imperiul celor doi fii ai săi, Gratianus şi Valentinianus al II-lea; moartea lui Valens în 378 îi dădu lui Gratianus imperiul de Răsărit, iar Gratianus şi-l asocie pe Theodosius, un spaniol, un războinic viteaz, care se strădui să respingă invaziile Arizigoţilor. Dar Apusul se încinse de flăcările războiului

civil: convertirea lui Gratianus la creştinism stârni răzvrătirea legiunilor din Britannia comandate de Maximus. Gratianus fu asasinat la Lyon şi Theodosius îl recunoscu pe rebel. Patru ani mai târziu, Maximus îl atacă pe Valentinianus al II-lea, dar trebui să capituleze şi fu decapitat (388). Atunci Valentinianus al II-lea şi Theodosius îşi împărţiră imperiul, dar nu pentru multă vreme; un ofiţer al lui Valentinianus, gata să fie dizgraţiat, puse să-l omoare.

Theodosius rămase singur. Când muri la rândul său – nu fără să-l fi făcut să dispară pe Eugenius, un retor, pe care asasinul lui Valentinianus, Arbogast, i-l propusese spre a împărţi cu el imperiul –, fiii săi moşteniră puterea; Arcadius avea optsprezece ani; Rufinus fu tutorele său în Răsărit; Honorius avea nouă ani; Stilicho asigură tutela sa pentru stăpânirea Apusului.

Imperiul de Apus avea să mai dureze până în 476, ceva mai puţin de un secol; imperiul de Răsărit mai bine de 1.000 de ani, până în 1453.

„Roma ajunsă bătrână aspiră la odihnă”, scrisese Ammianus Marcellinus în acest dramatic secol al IV-lea. Odihnă? Ea nu va avea parte de aşa ceva de-a lungul multor veacuri.

Aşadar, în cursul evenimentelor care formează cadrul destinului Romei, se văd, printr-un întreg şirag de anarhii, supravieţuiri de familii în care se menţine unitatea prin filiaţia naturală sau adopţiunea dinastică şi o succesiune de grupuri etnice, spanioli, africani, sirieni, iliri, gali, care guvernează din afară, din străinătate. „Roma nu mai este Roma”: ea este în armatele ei care străbat lumea şi poartă povara şi tara acelui şir de epileptici, de depravaţi, de soldăţoi şi de brute. Unii, cei dintâi, provin cu toţii din aristocraţie; cei ce urmează sunt ieşiţi din mica burghezie, din rândurile senatoriale sau din clasa ecvestră; începând din secolul al III-lea, ei vin mai ales din armată, dar Pertinax este fiul unui cărbunar, Maximinus este un cioban din Balcani, Aurelian este fiul unui ţăran din Panonia, Diocleţian este un libert şi un fiu de grefier, Galerius are

drept mamă o vrăjitoare, Constantin o slujnică de han, iar Theodosius a avut o vreme drept coleg şi rival un retor. Abia dacă zece dintre ei mor în patul lor; mai mulţi pier faţă în faţă cu duşmanii, dar unul singur în mijlocul lor, cu armele în mână; toţi ceilalţi sunt sugrumaţi, otrăviţi, înjunghiaţi, aruncaţi în Tibru, iar pielea unuia din ei, uscată şi argăsită, umplută cu paie şi vopsită în roşu a mers să se legene la capătul unei frânghii în bolta unui templu de pe malurile Eufratului…

Măreţii şi mizerii ale puterii! în pofida a tot şi a toate, Roma şi-a dus traiul şi şi-a trecut 2? mai departe făclia, ntR4VTT, s, t tabloul genealogic al familiei augustus

C. OCTAVILS, cavaler, pretor, guvernator al Macedoniei, căsăt. cu Atia, fiica lui Atius Balbus şi a Iuliei, sora lui Iulius Caesar

OCTAVIA, moartă în li î.e.n. căsăt. cu 1° M. CLAUDIUS MARCELLUS 2° M. ANTONIUS (triumvirul)

C. IULIUS CAESAR OCTAVIANUS AUGUSTUS (OCTAVIAN) (63 î.e.n. – 14 e.n.)

căsăt. cu 1° CLODIA

2° SCRIBONIA, repudiată în 38

3° LIVIA DRUSILLA, divorţată de Tib. Claudius NerO I

1° MARCELLUS ales de Augustus ca succesor, m. 23 Î.e.n. eäsät. cu IULIA, fiica lui Augustus

2° ANTONIA căsăt. cu DRUSUS

2° IULIA (prima) căsăt. cu: 1° MARCELLUS 2° M. VIPSANIUS AGRIPPA 3° TIBERIU, fiul Liviei

2° C. CAESAR 2° L.CAESAR m. 4 e.n. m. 2 e.n.

2° AGRIPPA Postumus

2° AGRIPPINA soţia lui GERMANICUS

S° IULIA (a doua)

TIBERIU (TIB. CLAUDIUS NERO) 42 Î.e.n. – 37 e.n. căsăt. cu 1° VIPSANIA fiica lui Agrippa 2° IULIA, fiica lui Augustus

1° DRUSUS, m. 23

GERMANICUS (16 Î.e.n. – 19 e.n.) căsăt. cu AGRIPPINA I

DRUSUS m. 9 e.n. căsat. cu ANTONIA, fiica Octaviei
CLAUDIU (10 î.e.n. – 54 e.n.) are de la a 4-a soţie
MESSALINA, pe 1
C. CAESAR CALI GULA (12 – 41)
I BRITANNICUS
AGRIPPINA II căsăt. cu (41 – 5 s) Io DOMITIUS AHENOBARBUS 2° CLAUDIU, unchiul ei
Io NERO
căsăt. cu 1° OCTAVIA, sora lui Britannicus 2° POPPEA
N.B. Cifrele din fata numerelor de copii indică din ce căsătorie s-au născut: 1°. 2°. 3°.
OCTAVIA căsăt. cu NERO
fcH tí artilerie de baliste, iar mai târziu de onagri. Numărul legiunilor a fost mărit fie Claudiu, rare a înfiinţat două în vederea operaţiilor din Britannia. După războiul civil din 69, cifra fu ridicată la 29, Traian o urcă la 30 (il. 21), iar apoi Septimius Severus la 33. Începând de la această dată, mobilitatea trupelor pe frontul dunărean şi în Asia Mică nu permite să se măsoare volumul efectivelor: unele legiuni par să dispară, altele par să apară şi numai Naliţia dignilalum 1 aduce dovada existenţei lor. Pentru încorporare, Augustus cerea cetăţenia romană şi originea italică. Vespasian i-a exclus pe italici care manifestaseră în 68 înclinări spre răzvrătire, dar provincialii au putut intra iarăşi în armată mai târziu, spre a umple golurile pe care le provoca neîncetat refuzul cetăţenilor romani de a se depărta de meleagurile lor natale. Trupele auxiliare au fost şi ele reorganizate, ele formând o parte tactică şi fiind alcătuite din ostaşi procuraţi de statele-cliente în virtutea tratatelor, sau de către provincii. Ca regulă generală, trecerea prin armată şi participarea la campaniile militare le ofereau provincialilor dreptul în cetăţenic. Aceste trupe auxiliare cuprindeau unităţi de cavalerie şi de infanterie, alae şi cohortes, dar cohortele puteau fi peditataie, adică formate numai din pedestraşi, sau eguilaiae, adică dotate cu un contingent. de cavalerie (120 până la 240 de oameni, potrivit efectivului total); ele primeau o matricolă şi un

nume indicind poporul care îi procura efectivele sau pe ofiţerul care le constituise (cohors Gallorum sau ăla Flauiana ele.).

În Italia erau staţionate doar unităţile puse sub ordinele Împăratului sau formând o parte a pretoriului imperial, cele 9 cohorte pretoriene de câte 500 de oameni, din care. cea mai mare parte erau cantonate în afara Romei, apoi fură adunate de Augustus însuşi în vecinătatea oraşului. Aşezate la început în mod dispersat, ele au fost instalate sub Tibe. râu în tabăra de pe Viminal. Infanterie grea, gata de intervenţii imediate, garda pretoriană juca un rol însemnat – doar prin prezenţa şi prin ameninţarea acţiunii sale – în viaţa politică, în perioadele de agitaţie, căci prefecţii pretoriului au provocat brusca dispariţie a lui Caligula şi a lui Galba, sau cea a lui Seian şi a lui Plautianus. Aceia dintre pretorieni care, gradaţi, plecau ca centurioni în legiuni, reveneau la Roma în posturile de triplu centurionat urban şi se întorceau la legiuni ca primipili 2. Ei se reangajau la sfârşitul termenului de activitate, puteau fi utilizaţi la sarcini tehnice sau administrative, 1 Notiiia dignilaium utriusque imperii („Lista demnităţilor din ambele părţi ale imperiului”) redactată la sfârşitul sec. IV e.n. sau, poate, la începutul veacului următor, conţine preţioase informaţii asupra funcţiilor administrative oficiale şi a trupelor de pe întinsul întregii puteri romane (N. tr.).

2 Centurion care comandă prima centurie a legiunii, ocupând deci postul privilegiat de „cel mai însemnat subofiţer” al marii unităţi (N, tr.).

şi aceşti euoeati 1 contribuiau să dea birourilor şi cadrelor continuitate şi tărie, iar imperiului – unitate.

Aceste cohorte erau sprijinite de către speculatores2 şi de cele 4 cohorte urbane formate din italici şi destinate apărării oraşului – care reiau, fără îndoială, dispozitivul

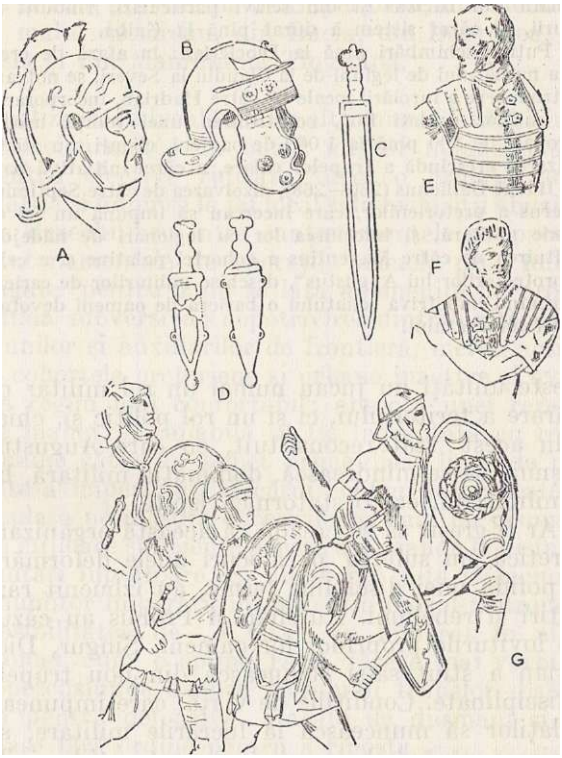

18. A, cască (după arcul de la Orange); – B, Casca de la Weisenau; – C, sabie, romană, sec. 1 e.n. Pe stela lui G. Romanius); – D, pumnale reprezentate pe stela lui Pintaius Transmontanus şi pe cea a lui Q. Petilius; – E – F, platoşă de infanterie romană, sec. II e.n.; – G, căşti şi diferite ornamente, după Columna lui Traian (A.D. după P. COUISSIN, Les armes romaines; E-F după DAREMBTÂRGSAGLIO – POTTIER, Dictionnaire des Antiquités; G, după S. REINACII, Répertoire des reliefs grecs et romains)

1 „Reangajaţi” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Garda” (în latină în text) (N. tr.).

legiunilor urbane din epoca republicană –, dar şi, din 6 e.n., de către vigili, cam 7.000 de oameni, din care un detaşament se afla la Ostia: aceştia erau recrutaţi dintre liberţi, nefiind, la drept vorbind, soldaţi, ci particulari încadraţi de foşti militari. În ce-l priveşte pe Augustus însuşi, el avea o gardă personală, fără organizare militară,

formată din barbari şi din sclavi particulari, rânduiţi în decurii, al căror sistem a durat până la Galba.

Puţine schimbări până la Diocleţian: în afară de creşterea numărului de legiuni de la Claudiu la Severi, se notează o introducere a înrolării locale de către Hadrian, încorporarea mai multor soldaţi iliri, constituirea unei miliţii uşoare naţionale de 300 până la 1.000 de oameni, clienţi sau aliaţi, utilizarea crescândă a trupelor călare, a cărei iniţiativă pare să o fi luat Gallienus (260 – 268), dizolvarea de către Septimius Severus a pretorienilor, care încercau să impună un fel de tiranie militară, şi înlocuirea lor cu legionari de nădejde, instituirea de către Maxentius a cohortei palatine şi a celei a „protectorilor lui Augustus", deschise militarilor de carieră şi formând împotriva senatului o barieră de oameni devotaţi cauzei împăratului.

Aceste unităţi nu jucau numai un rol militar de apărare a teritoriului, ci şi un rol politic şi, chiar şi în acest stat reconstituit, cu care Augustus obişnuia să se mândrească, dominaţia militară, ba şi militaristă, era o statornică ispită.

Ar fi greşit să se creadă că această organizare teoretică nu suferea pe alocuri unele deformări, în pofida unei discipline ferme, au izbucnit răzvrătiri şi rebeliuni. Aurelian şi Probus au căzut sub loviturile propriilor lor oameni. Singur, Diocleţian a ştiut să-şi strunească din nou trupele nedisciplinate. Condiţiile de viaţă, care impuneau soldaţilor să muncească la lucrările militare, să furnizeze mină de lucru pentru construcţiile civile şi religioase (temple, terme, amfiteatre, drumuri, apeducte, poduri, canale şi ziduri sau materiale de construcţie, cărămizi, piatră, cherestea) agravau nemulţumirile pe care le stârnea viaţa de tabără, afară de cazul că, în ciudate înjghebări care îngăduiau femeilor să trăiască în apropierea corturilor, fără o condiţie legitimă, trupa constituia la frontiere un fel de sate improvizate, în care tradiţiile natale se menţineau. Dar aceste „sate" de barăci, în măsura în care cantonamentele nu erau menite să devină adevărate târguri sau adevărate cetăţi statornice,

erau tot atâtea grupuri mişcătoare prielnice disocierilor. Numai posturile importante, pe care le legau la hotare drumuri strategice prevăzute cu castetta, intrau în statornicirea frontierei, a Zimes-ului, cele din Britannia, de la Rin, din Germania Superioară, din Retia, de la malul dunărean, din Dacia, din Dobrogea, din Asia şi din Mauretania Tingitană.

Analiza dă la iveală multe alte cauze ale slăbiciunii acestei armate: un buget militar neîndestulător pentru efective ridicate; deci o armată prost plătită şi împinsă la jaf local şi la rechiziţii abuzive; un dezechilibru între cantonamentele de pace şi cantonamentele de operaţii, primele prea îmbelşugate pentru a nu se lăsa ademenite de propaganda subversivă; nepotrivirea dintre unităţile legiunilor şi auxiliarilor de frontieră, mereu active, şi cohortele pretoriene şi urbane inactive şi având un regim mai confortabil; absenţa unei rezei vede manevră, capabilă să fie îndreptată cu repeziciune către un punct primejdios; lipsa de unitate a imperiului, al cărui centru de greutate se deplasa pe măsura cuceririlor şi care nu dispunea de mijloace suficiente pentru a comanda la distanţă unităţi luptătoare. Şi nu se pot uita slăbiciunile anumitor împăraţi, intrigile din oraşul-metropolă, posibilitatea de „a face” un împărat în afara Romei, cum o spune Tacit, fără a mai vorbi de repercusiunile asupra moralului trupelor dispuse ca pentru defensivă, atacate de duşmani şi rămase fără ordine pentru a riposta.

În decursul timpului vedem un Tiberiu care continuă sarcina lui Augustus, un Galigula care se face de râs, un Claudiu mai activ, un Nero care îşi descurajează pretorienii; după Galba, Otlio şi Vitellius cu sorţile lor militare diverse, Yespasian care îşi regăseşte menirea de soldat, ca şi Titus, Domiţian şi Traian, ultimul răsfăţat de trupele sale, şi, după împăraţi care fac să se uite rebeliunile din 69, Commodus care lasă armata să se risipească şi vede formându-se „companii de dezertori”. Încrederea nu avea cum să o readucă nici vreunul din urmaşii lui, aleşi la licitaţie, nici Septimius Severus care a

slăbit disciplina matrimonială a trupei şi a dat fiilor săi drept cuvânt de ordine: „Îmbogăţiţi-i pe soldaţi!”

19. A, acvilă romană (însemn al legiunii); – B, liampă cu palma deschisă, semn benefic, şi falere (însemnai manipulului); – C, liampă cu stindard (însemn pretorian); – D, însemn ornamentat cu un berbece (legio I Minervia); – E, iiexillum (însemn de cavalerie) (După R.T.AGNA ŞI V. CHAPOT, op. cit.)

Când Maximinus ajunge la putere cu ajutorul rebelilor, urmând unor împăraţi a căror comportare nu le îngăduise să-i ţină în mână pe soldaţi, războiul nu mai avea drept scop decât prădarea teritoriului duşman: domnia lui deschide calea unui şir de tulburări în cursul cărora îi vedem pe aproape toţi împăraţii asasinaţi de către ofiţerii lor. Armata devine un fel de proletariat înarmat în luptă cu burghezia civilă. 36

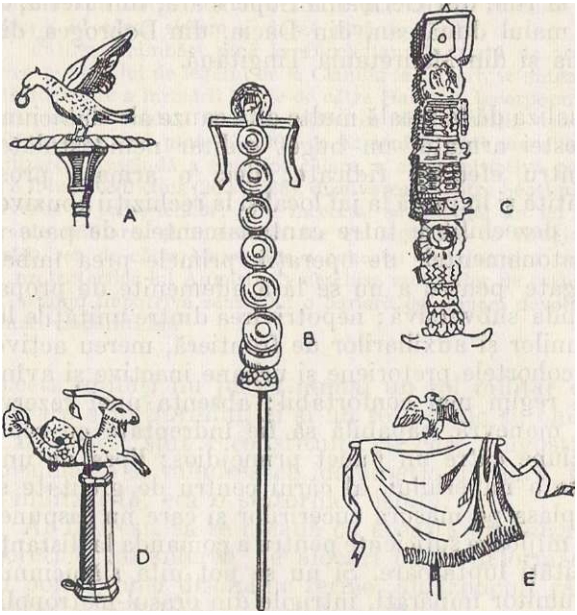

Criza îşi atinge apogeul cu Gallienus, cât e anunţă revenirea la ordine întreprinsă de iliri şi desăvârşită de Diocleţian. El pricepe în sfârşit că îndatorirea de credinţă şi ascultare faţă de persoana împăratului, nu faţă de stat, că rivalităţile dintre condotieri şi corpuri de trupă, că atribuirea de puteri militare senatorilor, că disparitatea

dintre armamentul barbarilor şi al romanilor mai uşor şi mai puţin eficace, că insulele de război civil şi vetrele de insurecţii locale sunt în grade diferite, dar grave, surse de nenorociri. El are meritul de a fi încercat remedii, ceea ce nu s-a putut produce fără răbufniri de mânie şi fără rezistenţe violente.

Izvoarele nu ne îngăduie să definim exact datele reformei lui Diocleţian, care va fi urmată de o reformă a lui Constantin. După unele, împăratul ar fi împătrit forţele de la frontieră; după altele, ar fi organizat doar grupe de manevră; primii grăniceri, împrăştiaţi sau grupaţi în garnizoane după caz, ocrotesc, cultivă şi ascultă de un şef civil; ei sunt sprijiniţi de legiunile şi de călăreţii cantonaţi în spate şi comandaţi de şeful Zimes-ului. Şi unii şi ceilalţi beneficiază de condiţii fiscale deosebite.

Fiecare ciuitas a trebuit să procure oameni sau, în lipsa lor, banii corespunzători, pentru a-i plăti pe înlocuitori, luaţi adesea dintre barbari. Astfel, armata s-a „barbarizat” şi uneori posturile de comandă s-au găsit în mâinile unor barbari raliaţi. Ne putem întreba dacă remediul n-a fost mai rău decât răul.

Care era de fapt situaţia militară? în 260, în chiar anul proclamării lui Gallienus, alamanii năvălesc în Câmpurile decumate 1. Goţii vin până la Lacul Garda în 268. Invazia pătrunde pe toate fronturile în 276 – 277, când bagauzii 2 au coborât deja în Galia, când alamanii şi iuthungii au tăiat Dunărea, când goţii au pus mâna pe Efes şi au

1 Teritorii romane dintre Rin şi Dunăre, apărate împotriva g rmanilor de un puternic limes (sec. III e.n.) (N. tr.).

2 Ţărani gali răsculaţi (bagauda însemna în galică „răz37 vrătit”) (N. tr.).

prădat Thessalonicul, iar francii pustiesc marginile mediteraneene, când britanii lui Carausius au usurpat puterea în Britannia. Diocleţian şi trupele sale vor avea să asedieze Alexandria, să-i bată pe frizoni şi pe iazigi, pe picţi şi pe germani, pe beduinii din Siria şi din Arabia. Sub

domnia sa, francii salieni se vor stabili în Zeelanda, iar gepizii în Transilvania.

Constantin va avea şi de rezolvat dificultăţi interne, şi de luptat împotriva goţilor, a sarmaţilor, a vandalilor, fără a mai vorbi de incursiunile şi de tulburările de graniţă ba de ici, ba de colo. Această situaţie militară l-a dus la modificarea statutului trupelor sale. Armatele staţionate la frontiere erau prea depărtate de autoritatea imperială şi prea independente de puterea militară; rescriptele din 311 şi din 325 arată că, pe măsură ce, prin eliminarea lui Licinius, a devenit conducător suprem, Constantin a modificat repartiţiile efectivelor, condiţia lor socială, locurile lor de aşezare. Urmările lor se mai pot vedea în „listele" de la Verona şi în ale lui Polonius Silvius, în Regionare, în Itinerare şi în Notiţiae. La frontiere, alares şi cohortales, soldaţi agricultori cu ocupaţie durabilă, şi ripenses care, formaţi din călăreţi, din pedestraşi şi din grupuri autonome de legionari, stau de strajă la margini (pe linia Rin-Dunăre, ca şi pe linia Eufratului, unde denumirea de râpa este o generalizare, deoarece Eufratul nu constituie pe tot parcursul linia de hotar); aparte, şi în spate, comitatenses, oameni care formează un fel de miliţie, cantonată în oraşe şi care – în timp ce primele Unităţi au trecut sub comanda prefecţilor de legiune şi a şefilor de limes – sunt conduşi de şefii cavaleriei (magiştri couitum) şi de şefii infanteriei (magiştri peditum) care depind direct de împărat, fără intermediul prefectului pretoriului. Distincţia ripenses-ripariţnses nu mai vizează decât o diferenţă de eşalonare. Cohortele pretoriene fiind suprimate, pentru că erau prea puţin sigure, după afacerea de la podul Milvius 1, toată armata be găsea pusă sub autoritatea absolută a lui Constantin, şi comitatus2 este nucleul forţei militare a imperiului. Această reformă, care este însoţită de măsuri sociale şi de scutiri rând pe rând acordate într-un loc şi suprimate în altul, are drept consecinţă slăbirea pazei la hotare şi întărirea centrului. O întărire uneori iluzorie, căci o armată stând în interior şi în repaus se moleşeşte. Constantin îşi asigură puterea, dar îşi

slăbeşte frontierele.

Theodosius îşi va da seama: zadarnic îi instalează pe ostrogoţi în Panonia şi curăţă Tracia şi Moesia de invadatorii lor gotici: în curând are loc o nouă năvală a alanilor care îl va lovi pe generalul Stilicho 3.

Începând din 400, toate drumurile Europei sunt străbătute de invazii: vandali şi suevi în Galia, apoi în Spania, unde vandalii cuceresc Sevilla şi Cartagena în 425; Alaric coboară în Italia; bagauzii se răscoală în Galia în 435; Hippo Regius este asediat de vandali; în 450 Attila invadează la rândul său Apusul, alamanii se instalează în Alsacia, burgunzii în Valea Ronului, Euric 4 face să i se cedeze provincia Tarraconensise… în 500 Clovis a trecut la creştinism, Teodoric l-a asasinat pe Odoacru, hunii i-au alungat pe ostrogoţi din Balcani. Imperiul – despărţit în imperiul de Apus şi imperiul de la Bizanţ – nu va înceta să se apere contra invaziilor şi a incursiunilor, a instabilităţii şefilor militari şi a împăraţilor…

Faptul important, faptul determinant este nomadismul duşmanilor, căruia „frontiera” nu-i re1 Podul peste Tibru, la Roma, unde s-a dat în 312 bătălia decisivă dintre Constantin şi Maxentius, luptă în care garda pretoriană a luptat cu dârzenie împotriva lui Constantin (N. tr.).

2 „Suita imperială” (în latină în text) (N. tr.).

3 Mâna dreaptă, în Apus, a împăratului Honorius (N. tr.).

4 Euric, rege vizigot avându-şi capitala la Toulouse, (466 – 484 e.n.) (N. tr.).

5 Centrul şi nord-estul Spaniei (N. tr.).

zistă, o frontieră care nu are nimic comparabil cu frontierele moderne, fiind alcătuită doar de un râu, de nişte mlaştini, de nişte păduri sau de o linie de posturi. Iată oameni mereu în mişcare, călări şi puternic înarmaţi, linii de fortificaţii care au înlocuit treptat, oriunde era cu putinţă, tehnica şi strategia posturilor de pază, ziduri – ca cele ale lui Hadrian şi ale lui Antoninus; limes-ul germanic şi retic, cel din Africa, din Tripolitania până la Thamuda (în

Maroc) cu reţeaua sa de drumuri şi de castella, cel din Balcani şi din Oltenia, la apus de Olt pentru a ajunge la Dunăre, cel din Anti-Liban pentru a atinge linia naturală de apărare a Eufratului şi a Khamurului şi, pentru munţii din Djebel Sindjar, traseul Tigrului, astfel ca să protejeze teritoriul siro-mesopotamian şi să sprijine lucrările anterioare ale lui Septimius Severus...

În faţa acestor adversari mobili şi agresivi se află nu numai parapetele sau linia fortificată, ci şi armata grănicerească, cea care şi-i dă ca şefi pe britanicul Albinus, pe siro-egipteanul Pescennius Niger, pe iliro-panonianul Septimius Severus, o armată puternică, alcătuită în bună parte din elemente locale, ale căror interese nu se confundau cu cele ale Romei. Dacă la hotare ea păzea cu nădejde, o făcea pentru că îşi apăra teritoriul; era susţinută de unităţi dispuse în adâncime, mobile în timp de război, înclinate spre pacificare, spre stabilizarea populaţiilor, spre organizarea de grupuri de aşezări, de oraşe, de terenuri cultivate.

Printre armele lor, în afară de cele „clasico", era spatha, un fel de lamă lată cu care se lovea atât împungând, cât şi tăind, era arcul venit din Orient şi de la armatele parte, care păstraseră vechile obiceiuri ale grecilor şi le îmbogăţiseră cu o tehnică de aruncare. Erau şi lăncierii călări moşteniţi de la Sassanizi, catafracţii 1 a căror folosire o dezvoltase Alexander Severus şi care vor fi întăriţi cu elibanarii în armuri de fier şi

1 Purtători de platoşă, V. Cdosarul. (N. tr.).

grupaţi în unghi, al căror dispozitiv era invers pe frontul iranian decât pe cel germanic. Arcul, cavaleria, zidurile de apărare sunt mereu prezente în aceste isprăvi ostăşeşti, în care Roma îi amestecă pe dalmaţi cu maurii şi pe orientali cu germanii, căci romanii nu mai vor să se bată, iar italicii se dau şi ei îndărăt. De la Marc-Aureliu, frecvenţa războaielor sleieşte resursele de bărbaţi, iar antagonismele dintre iliri şi germani sunt atât de mari, încât trupele formate din ei nu pot fi sudate laolaltă, iar

şefii sunt constrânşi la dispersarea lor.

Marina

Dar au loc iarăşi, ca în vremea Republicii, şi cu o mai mare amploare, şi unele atacuri îmbinate ale armatei şi ale flotei oamenilor din nord – atât în nord, cât şi în sud, pe Marea Neagră şi pe Mediterană –, când aceşti năvălitori pun mâna pe porturi şi iau în folosinţa lor flota adversă, care nu mai este vorba să fie scufundată sau arsă, ca în vremurile lui Scipio.

În domeniul maritim, nici greşelile Republicii nici politica sa de improvizaţii nu sunt duse mai departe. Augustus a ales, pentru flotă, bazele de la Forum Iulii [Frejus], Misenum şi Ravenna. El a adunat în bazinul tirenian şi în Adriatica escadre gata să intervină, Ravenna putând primi până la 250 de vase, iar Forum Iulii, unde dusese corăbiile capturate la Actium, primind fără întârziere o nouă destinaţie. Această concentrare italică avea drept scop să protejeze căile comerciale spre capitala imperiului şi împrejurimile peninsulei. În plus, dacă Marea Neagră şi cea Roşie puteau fi lăsate pe seama controlului unor aliaţi şi dacă Marea Manecii nu prezenta o importanţă majoră, deşi exista o escadră a Britanniei, malurile Rinului şi ale Dunării meritau supraveghere. De aici, flotilele fluviale din Germania, din Panonia şi Moesia; poate că existau unele şi pe Eufrat, cu porturile lor de bază şi de popas, cu sistemul lor tipic de recrutare, de instrucţie, de soldă şi de 41 disciplină.

Este o flotă menită, mai ales la început, să menţină acea pace pe care o simbolizează Augustus şi pe care se laudă, în inscripţia de la Ancyra (il. 18), că a readus-o pe uscat şi pe mare. Ea nu a intervenit decât în 6 e.n. împotriva piraţilor de pe coastele Sardiniei, iar în apele Adriaticii doar în momentul revoltei panonice. Se poate constata că după această dată niciun text literar nu face aluzie la piraterie până sub domnia lui Septimius Severus; niciun text juridic nu evocă o aplicare sau o întărire a legii Rodiene 1. Nişte aluzii la prădăciuni de merinde pe coastele Mauretaniei, la o intervenţie a unor marinari

lângă Brundisium în 24 e.n. şi în câteva oraşe de coastă, pentru operaţiile de poliţie maritimă şi portuară, aluzii complementare la detaşamente de marinari la Puteoli, la Ostia şi Centumcellae nu sunt de ajuns pentru a se face să se creadă într-o activitate însemnată. În afară de expediţia lui Gallus în Marea Roşie, încheiată cu un eşec, nimic nu îngăduie să se presupună că Augustus a dus o politică maritimă întreprinzătoare în afara activităţilor annonare. Cât priveşte proiectele, atribuite lui Nero, de a cuceri drumul mătăsii după doborârea regatului Axumit [din Etiopia], ele rămân foarte puţin cunoscute şi mai mult decât problematice. Pe deasupra, în timp ce aceste flote puteau avea un rol militar în vreme de război, ele erau incapabile să ofere ocrotire convoaielor de grâne care veneau din Egipt în iunie şi profitau de vânturile etesiene2 din august spre a se întoarce acolo, dată fiind diferenţa lor de viteză. În schimb avem câteva dovezi că navele de război serveau drept curieri pentru însărcinaţii cu misiuni, ofiţeri şi guvernatori de provincii, sub Augustus, Hadrian şi Antoninus. Dar se recurgea şi la corăbii comerciale: acesta a fost cazul cu Yespasian înspre

1 Lex Riiodia de iactu conţinea prevederi de drept privat, inspirate din legislaţia de la Rodos, privitoare la pagubele pricinuite în urma naufragiilor (N. tr.).

2 Vânturile etesiene (gr. etestai: „anuale”) sunt curenţii de aer care vara, pe caniculă, bat cu putere pe Mediterana Centrală, de la nord către sud (N. tr.). 42

Egipt, cu Titus revenind la Roma din Orient şi cu Hadrian în Marea Egee (fig. 20, 21 şi 22).

Altfel decât armata, care participa la mişcările politice, flota rămânea calmă: gestul lui Carausius, „amiralul” breton care a candidat la domnie, este izolat. Se întâlnesc totuşi „mişcări” de marinari în diverse epoci: sub Tiberiu, când

20. Şlepuri comerciale, basorelief de la Ostia împăratul, hotărât să se descotorosească de Seian, a vrut să fugă în caz de nereuşită cu flota de la Misenum, şi cu ocazia conspiraţiei lui Piso, când lealitatea marinarilor a

fost pusă la încercare de către unul din conjuraţi. Au fost mişcări şi în 41, cu prilejul alegerii lui Claudiu, în 68/69, când rebeliunea lui Galba în Spania stârni o companie de marinari să se răscoale la Misenum, companie care, puţin mai târziu, i se alătură lui Otho în nordul Italiei şi atrase de partea sa ambele flote. Campania, combinată pe uscat şi pe mare, s-a încheiat, cum se ştie, prin înfrângerea de la Bedriacum; ea a dezvăluit totuşi valoarea pe care o putea avea marina pentru o debarcare şi o acţiune combinată a forţelor de uscat şi de mare, nu numai în ofensiva armată, ci şi pentru moralul populaţiilor riverane. Expediţia din Liguria a fost cât pe ce să izbutească. Dar dezordinea provocată în Italia şi gâtuirea aprovizionării Romei, ca urmare a acţiunii flotei, dovedesc îndeajuns însemnătatea unităţilor şi a echipajelor ei. Este oare de prisos să se noteze că singura monedă pe care a bătut-o Vespasian în 71 spre a aminti succesul său po artă legenda; Victoria Naualis? Că a făcut din legiunea I Adiutrix (marină) o formaţie definitivă? Că marinarii de la Ravenna înrolaţi de către Primus după a doua bătălie de la Bedriacum au fost regrupaţi în legiunea a II-a Adiutrix pia fidelis? Că au fost conferite flotelor demobilizări avantajoase, aşezări în colonii la Paestum şi în Panonia, titluri onorifice (praetoria classis pentru flotilele italice, Augusta pentru cele alexandrine, germanice şi poate siriene, Flauia pentru cea moesiană) şi că grade de clucenarius, ba şi de trecenarius (comandanţi ai unor grupuri de respectiv, 200 şi 300 de oameni) au fost conferite prefecţilor flotelor de la Misenum, ceea ce îi încadrează la nivelul prefecţilor ecveştri? Credincioasă lui 43 Domiţian şi leală sub Nervi», flota din Germania it fost denii»

mită la nadul ei pia fidelis Domiliana, iar monedele lui Nerva unesc armata şi marina sub maxima: Concordia

exercihmm 1.

Active sub Traian, pe care flotele îl transportă împreună cu trupele sale prin Adriatica şi în Orient cu ocazia revoltelor din Palestina, colaberând pe uscat cu forţele terestre sub Hadrian pentru afacerile din Britannia, sub Antoninus contra tulburărilor din Mauretania, unde o staţionare era fixată ia Caesarea (Cherchel), sub Lucius Verus contra părţilor, pornind din Antioliia şi la Seleucia, ele au trebuit să intervină

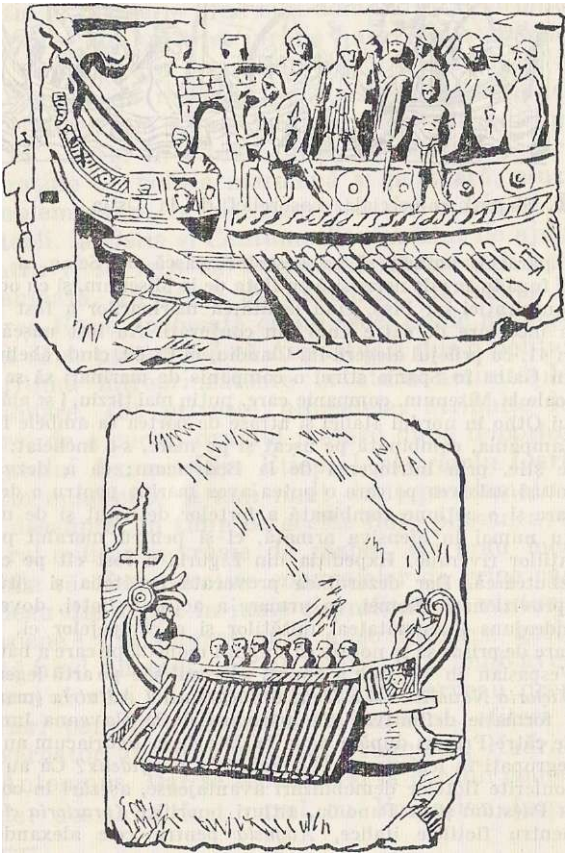

21. Sus, vas de război din epoca imperială, basorelief, Muzeul Vaticanului; – jos, triremă romană, basorelief de la Herculanum, Muzeul din Napoli

1 ¡. Armonia dintre armate" (În latină în ţtxt) (N. tr.).

activ în Mediterana sub Marcu3 Aurelius, împotriva costobocilor în Marea Egee şi în Hellespont şi împotriva

maurilor pe ţărmurile Spaniei, unde o inscripţie funerară, la Dertosa, dezvăluie prezenţa unor marinari din Ravenna. Poate tot la această dată vedem creându-se şi classis noua Lybica

Perioada următoare avea să pună flotele să se amestece în luptele partizane care îi opun pe împăraţi şi pe adversarii lor politici sau pe candi

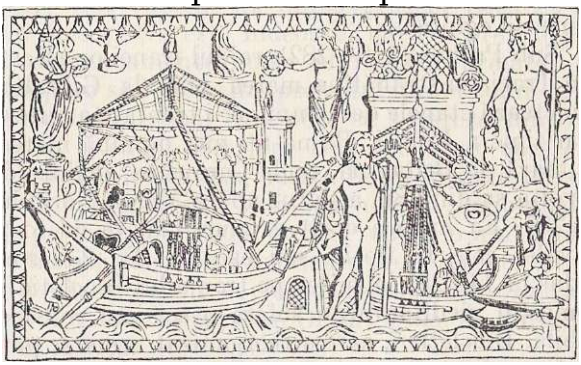

22. Vase de comerţ din epoca imperială, basorelief de la Ostia, Muzeul Torlonia, Roma daţi-i la tron între ei. Ele trec de la Didius Iulianus la Severus; ele îl ajută pe Severus contra lui Pescennius Niger în Orient; revin în apus după căderea Bizanţului; pleacă din nou spre răsărit cu Caracalla în 214 pentru a se uni cu flota din Alexandria. În continuare, flota îşi urmează misiunea de luptă, de transport şi de poliţie, când piraţii reapar pe căile comerciale, îndeosebi sub domnia lui Elagabal. Cu unele prilejuri, textele semnalează mici debarcări de marinari pentru asigurarea ordinii pe uscat sau pentru urmărirea tâlharilor, chiar şi în Italia. Inscripţiile reunite în Corpus dau astfel, cam pretutindeni pe înconjurul Mediteranei, în Spania, la Thessalonic, la Chalcedon, la Seleucia din Pieria, la Efes, la Salona, dovezi despre trecerea – şi moartea – unor mari1 „No.un flotă libiană” (în latină în text) (N. tr.).

nari imperiali: în 254, invazia boranilor sileşte marina Bosforului să-i transporte în Asia; în 257/258, în 263, în 264, grupuri năvălitoare de goţi ajung la Trapezunt, apoi la Efes, în 265 la Heraclea Pontică, în 267 la gurile Dunării;

în 268 herulii se avântă din Dunăre cu 500 de corăbii uşoare; în 270 goţii atacă Rodos, Creta, Ciprul şi sunt înfrânţi de flota lui Probus, guvernatorul Egiptului, flotă formată din nave feniciene, siriene şi egiptene.

Sub Probus (276 – 282), raidul francilor plecaţi din Tracia şi străbătând marea până la Gibraltar punctează etapele descompunerii treptate a puterii maritime a Romei. Roma nu mai domină marea, în afară de Britannia, unde Carausius, înainte de revolta sa din 288, a putut apăra Marea Nordului în 287. Ea nu are decât grupuri izolate de forţe navale: cele 10 flotile sau escadre din 230 s-au redus la 3 în 285 la suirea pe tron a lui Diocleţian; comerţul meditaranean suferă o scădere considerabilă. Diocleţian, care a reorganizat armata, pare să fi neglijat flota şi să se fi mărginit, în afara nordului Europei, la întreţinerea unor mici grupuri de patrulare şi de poliţie. Flota lui Constantin care l-a înfrânt pe Licinius la Adrianopole (324) era o adunătură de vase greceşti, iar cea a lui Licinius una de vase egiptene, feniciene, doriene, ioniene şi asiatice; Yegetius 1 nu mai vorbeşte de marină decât evocând trecutul şi, pentru a scuza nepăsarea Romei faţă de marina ei, el dă asigurări că barbarii nu luptă decât pe uscat şi că marea este pacificată de multă vreme!

Această explicaţie cucernică nu-i poate convinge pe cei ce cunosc interesul pe care împăraţii Orientului îl purtau forţelor navale, rolul mării în invaziile vandalilor în secolul al V-lea şi sugestiile lui Leon al VI-lea, împăratul filosof, în ale sale Tactica, la începutul secolului al IX-lea.

Comanda a fost asigurată spre sfârşitul Republicii, cel puţin virtual, de către senatori; un singur

1 Autorul unui Tratai de artă militară, redactat în 4 cărţi cel mai devreme la sfârşitul sec. IV e.n. (N. tr.).

personaj senatorial apare sub Imperiu, cu Marcius Agrippa sub Caracalla în campania din 214 – 217. În afară de câţiva liberti, ca Anicetus sub Nero, toţi au fost cavaleri, ca M. Vispanius Agrippa, tovarăşul lui Augustus, sau ieşiţi din funcţii administrative şi însărcinaţi în privinţa flotei tot cu funcţii administrative. Ei erau ajutaţi pe plan

tehnic de navarhi şi trierarhi, dintre care cei mai numeroşi, atât cât se poate face un recensământ sigur, sunt oameni de limbă greacă. Ceea ce se ştie prea puţin este îndeosebi dacă ei erau legaţi de comandamentul unic al forţelor armate, pe care pare să-l exercite prefectul pretoriului: discursul lui Mecena, care pare să sugereze sub Augustus această ierarhie, lasă loc unei oarecare rezerve; în orice caz, aceste flote, dirijate de sus de împărat, aveau o independenţă dăunătoare. Cât priveşte chipajele, a căror vârstă o arată adesea inscripţiile – cea mai mare proporţie are vârsta de douăzeci de ani –, ele sunt recrutate din Balcani până în Asia Mică, din Orient până în Sardinia şi în Africa.

Fără îndoială că marinarii şi micimanii apărau Roma, dar cu ce fel de simţ al „patriei”? Cu ce fel de sentiment naţional?

Care era numărul vaselor de război? Evaluările variază între 400 şi 800 de vase, dar acestea nu sunt decât conjecturi.

În schimb, flota de comerţ (Orosius 1 evaluează la 3700 vase flota comercială a lui Heraclius, de la începutul secolului al V-lea) era urmărită mai îndeaproape: sistemul rechiziţiei şi al serviciului obligatoriu, necesitatea de-a se grupa în asociaţii şi colegii, impusă exploatatorilor de linii maritime, supravegherea comerţului cu grâne şi cu celelalte alimente vitale fuseseră puse în practică în mod strict încă din epoca lui Claudiu; aceasta şi provocase unele reclamaţii şi greve – cum o ştim dintr-o inscripţie privitoare la luntraşii din Arles. Cu ajutorul unor privilegii acordate de lladrian şi confirmate de Antoninus şi de Marcus Aurelius, 1 Important autor de texte istorico, şi teologice (sf. 47 sec. IV încep. sec. V e.n.) (N. tr.).

aceste asociaţii fură legate şi mai strâns de serviciul statului. Imperiul târziu n-a făcut decât să întărească amestecul statului. Vedem statul rechiziţionând pentru serviciul „naţional” toate corăbiile cu un tonaj egal sau mai mare de 2000 de baniţe. Alimentarea Constantinopolului este astfel asigurată în virtutea unei legi a lui Valens, de

către o flotă naţională de comerţ, înjghebată de un corp de nauicularii1 a căror organizare datează de la Constantin.

Dar este de ajuns să-i citim pe Ammianus 2, pe Zosimus 3 şi Notiţia dignitatum spre a ne da seama şi de faptul că împăraţii din secolul al IV-lea au întreţinut şi întărit flotile fluviale pentru asigurarea controalelor vamale, supravegherea mişcărilor barbarilor, trecerea fluviilor, mai cu seamă Rinul – linie înaintată a poziţiilor de apărare italice –, unde le găsim încă din secolul I, Dunărea, unde Notiţia enumeră până la cincisprezece detaşamente, Sena, Saone, Ronul, sau lacurile Constanţa, Neuchitel şi Como.

De asemenea, este de ajuns să remarcăm în Codul Theodosian numeroasele clauze penale care pedepsesc abuzurile, pentru a ne da seama că speculaţia, escalele întârziate, neglijenţa în întreţinerea navelor, actele de piraterie, acostările în cursă, fraudele de tot felul, ba şi traficul de influenţă spre a scăpa de rechiziţii se înmulţesc, într-o ambianţă de necinste generalizată, de care profită traficanţii fără patrie şi cetăţenii fără spirit civic.

Nu este exagerat să rămânem cu convingerea că statul roman, care şi-a datorit puterea armatei şi flotei sale, le-a datorit tot lor şi slăbiciunea sa…

1 „Armatori” (în latină în text) (N. tr.).

2 Cel mai mare istoric latin al antichităţii târzii (cca. 330 – 400); autor al unei Istorii din care ni s-au păstrat cărţile XIV-XXXI, referitoare la evenimentele anilor ’353 – 378 (N. tr.).

3 Comite al palatului sub Theodosius al II-lea (408 – 450 e.n.), autor al unei Noi istorii scrise în greceşte, ale cărei informaţii sunt preţioase pentru cunoaşterea evenimentelor acestei epoci. (N. tr.). 4

Capitolul 2

IMPERIUL ŞI BUNURILE PĂMÂNTULUI

Faptul că imperiul a readus pacea şi că înscăunarea lui Augustus marchează o nouă eră este un loc comun. Afirmaţia nu este greşită, dacă ne gândim la războaie civile şi la instituţii. Nu este însă de ajuns o schimbare de regim

pentru a determina de îndată o transformare a societăţii. De aceea se cuvine să-i privim pe aceşti oameni trăind şi să-i aşezăm mai întâi în cadrul lor geografic pentru a le măsura resursele; vom vedea mai bine cum se fac diferitele schimburi şi cum se comportă oamenii în prezenţa forţelor noi pe care evoluţia ideilor le-a făcut să apară (harta 12 şi 13).

1. RESURSE AGRICOLE

Valea Padului era regiunea cea mai bogată a Italiei. În afară de perioada războaielor civile, care au devastat-o parţial în 69, ea a rămas înfloritoare. Avea o populaţie numeroasă şi oraşe prospere: Padua număra 500 de cavaleri îmbogăţiţi în comerţul de lână; Mediolanum (Milano) era o piaţă de schimb cu populaţiile alpine; Aquileia expedia către Valea Dunării şi a Savei vin, ulei, grâu, produse ale pescuitului şi primea răşină, smoală, ceară, miere şi obiecte manufacturate din Noricum; Verona comanda drumul Brennerului; luntraşii ei, grupaţi în corporaţii, brăzdau Lacul Garda şi transportau grâu, alac şi lână; teatrul şi, mai târziu, în epoca lui Yespasian, amfiteatrul ei atrăgeau mulţimi imense; Brixia (Brescia), bine alimentată cu apă prin apeductul pe care îl datorea lui Augustus, adăpostea între zidurile ei numeroşi lucrători în lemn, metal şi lână; Gomum (Como) era vestit prin viile, prin fermele sale, prin şcoala şi prin biblioteca sa. Apoi, mai erau, în lagunele de aici, Altinum, iar în câmpia orientală a Padului, Opitergium (Odergo), Concordia, Adria şi Yicetia.

La sud de Pad, oraşele principale erau Placentia, Ravenna, Parma, Bononia şi Mutina cu terenurile lor de păşunat de la Macri Campi la poalele Apeninilor, unde târguşorul Regium Lepidum servea ca piaţă locală, împreună cu Faventia, Caesena, Ancara, Claterna şi Forum Cornelium. Regiunea, care este mlăştinoasă, fusese asanată sub Republică de către M. Aemilius Scaurus; Parma, Mutina şi Cremona avuseseră de suferit din pricina războaielor civile în 43 şi în 42, dar se refăcuseră repede; cât priveşte Bononia, incendiată în 53, reconstruită de

Claudiu, devastată în 69, ea nu şi-a putut relua comerţul de săgeţi, de încălţăminte şi de gips decât mai târziu, sub Antonini. Ravenna, al cărei aer este apreciat atât de mult, încât se făcuse din ea o staţiune climaterică pentru gladiatorii profesionişti, era de la Augustus înainte portul-bază al flotei din Adriatica şi punctul de sosire al produselor din interior, datorită canalizării unui braţ al Padului: farul ei le servea navigatorilor drept călăuză; şantierele ei navale construiau numeroase corăbii şi dădeau naştere în jurul lor la activităţi anexe, a căror însemnătate o atestă inscripţiile.

La apus, Augusta Praetoria (Aosta) şi Augusta Taurinorum (Torino) străjuiau drumurile spre Saint Bernard. La nordul râului, Segusio (Susa), Novaria, Laus Pompei, Ticinum (Pavia), Eporedia şi Yercellae, la sud Dertona, Valentia, Augusta Bagiennorum, Pollentia cu linurile ei negre pentru haine de sclavi şi Genua (Genova) cu portul ei ligur formau centrele de activitate ale nordului

Italiei. La răsărit, Tergeste (TYiest) şi Pola s-au dezvoltat mai cu seamă după pacificarea Panoniei şi au deschis atunci calea unei pătrunderi mai adânci în Europa Centrală şi balcanică.

Etruria avea un port natural – Luna – la golful unde astăzi se găseşte La Spezzia; lâna ligură venea într-acolo pe mare; lemnul ajungea cu plutele pe Râul Marca. Carierele de marmură de la Carrara, a căror modă o lansase Mamurra cu ocazia proeonsulatului cisalpin al lui Cezar, foloseau o mână de lucru însemnată, organizată în corporaţii. În epoca lui Augustus, oraşele principale erau Pisa, care odinioară lucrase lemnul şi care avea un port bun, Populonia, care îşi datorise prosperitatea tratării minereului din Insula Elba şi care era deposedată de monopolul ei de Puteoli şi Cosa, care nu mai era decât un port pescăresc. Erau lăudate şi vinurile de la Luna, de la Graviscae, de la Statonia şi Pisa, alacul de la Clusium. Dar se constată că regiunea a lunecat pe nesimţite spre un fel de somnolenţă, pentru a nu spune decadenţă, pe care n-o încetineau nici atracţia apelor termale de la Pisa, de la

Vicarello sau de la care, nici tranzitul pe uiai (căile) Aurelia, Cassia şi Claudia. Epoca imperială nu pare să fi construit acolo prea mult: nişte băi la Volsinii, un teatru la Ferentum, o villa a lui Traian la Centumceâlae (Civitavecchia). Numele de locuri ca Yeii, Tarquinii, Yulci, Vetulonia Fabrii (Civită Castellana), Alsium, Care, Sutrium, Peruşia şi Falerii Nova (S. Maria di Falleri), în afară de cele pe care le-am citat, nu mai prea evocau în secolul I al erei noastre decât gloria trecută a civilizaţiei etrusce.

Regiunile Picenum şi Umbria sunt limitate, prima de Aesis şi de Tifernus (Esino şi Biferno) şi de Apenini, a doua de Tibru la apus, de Crustumius (Conca) la nord, de N-ar (Nera) şi de Aesis la sud. Ea este împărţită de Apenini în Umbria propriu-zisă şi în Umbria „galică”, ager Gallicus al latinilor care, începând din secolul al II-lea e.n., a primit numele de Umbria Flaminia. Picenum

Lacus Verbanus
Lacus Ceresius
Lacus Larius
COMUM
fier
Addua
Lacus Benacus
lînă, pînză, vin, miere, transp. fluviale
BRIXIA
lînă o doage
VERONA
VICETIA
OPITERGIUM
Piavis
NOVARIA
MEDIOLANUM
in
Ticinus
VERCELLAE
LAUS POMPEIA
Mincius
Aesis
PATAVIUM
lînă
AUGUSTA TAURINORUM
Padus
TICINUM
CREMONA
MANTUA
VALENTIA
Padus
HASTA o
olărie sigillata
PLACENTIA
FLORENTIA
ADRIA
DERTONA
doage
FIDENTIA
PARMA
lînă
MUTINA
lînă, fructe, olărie sigillata
RAVENNA
o Santiere nav. pescării, vii
LIBARNA
Trebia
POLLENTIA o
lînă neagră, olărie sigillata
GENUA
vii
BONONIA
lînă, vite, săgeți, încălțăminte, gips
in
FAVENTIA
LUNA 2167m
o marmură vii
bronzeturi
CAESENA o
vii
SARSINA o
bronzeturi
Rubico
Arnus
PISAE
lemn
FLORENTIA
vii
ARRETIUM
grîu, olărie, alac
VOLATERRAE
Tiberis
Lacus Trasimennus
POPULONIA o
pescării, torje
VETULONIA
CLUSIUM
vii, alac
PERUSIA
L. Prillius
mine de fier
ILVA
PLANASIA
STATONIA
vii
VOLSINII
Lacus Volsiniensis
HEBA
COSA
pescuit de ton
HORTA
olărie sigillata
OGLASA
IGILIUM
TARQUINII
Lacus Sabatinus
DIANIUM
GRAVISCAE
ALSIUM
vii
ROMA
OSTIA
CORSICA
Fretum Gallicum

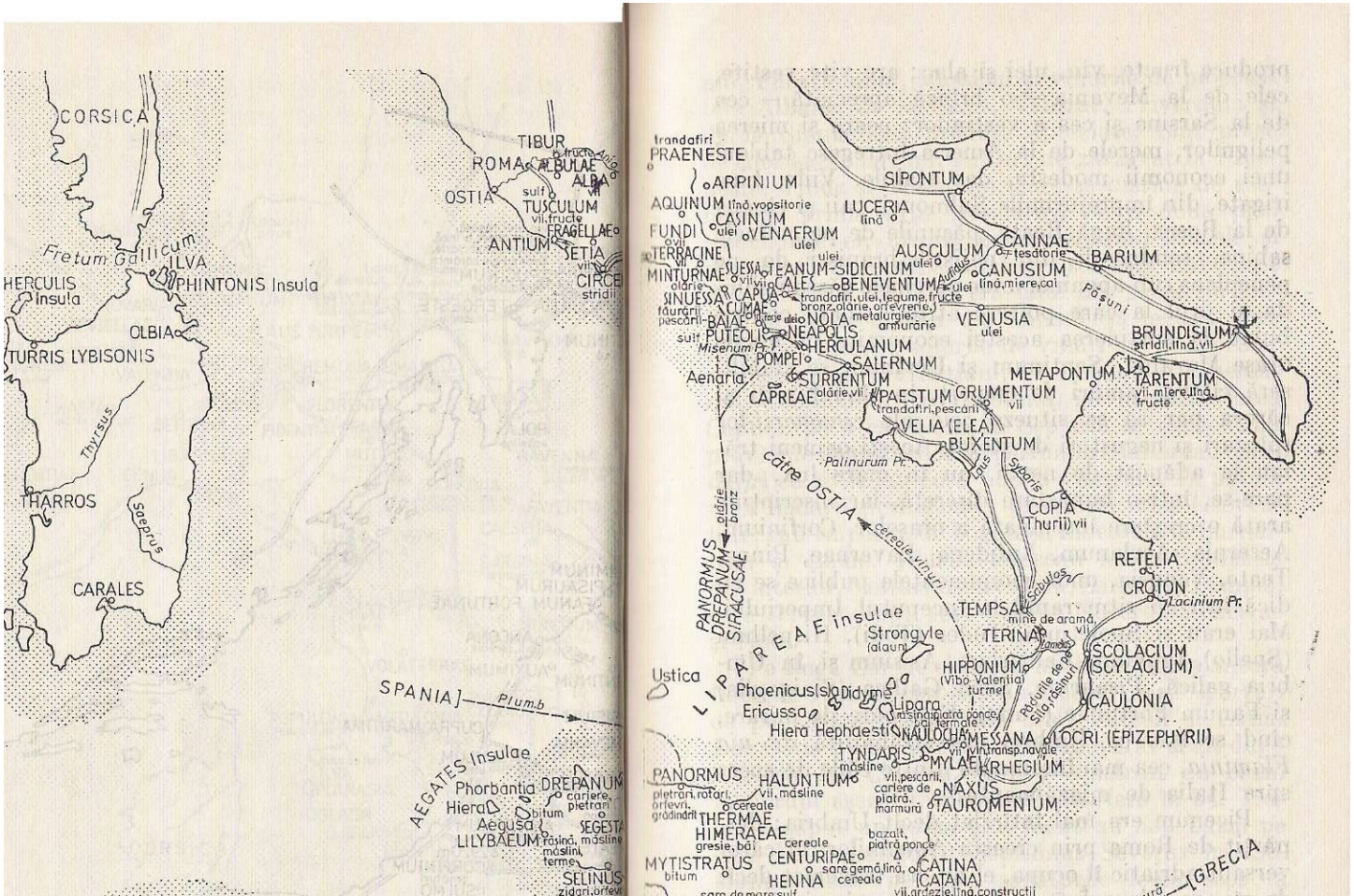
CORSICA
Fretum Gallicum
ILVA
HERCULIS Insula
PHINTONIS Insula
OLBIA
TURRIS LYBISONIS
Thyrsus
THARROS
Saperus
CARALES
TIBUR
fructe
Anio
ROMA
ALBULAE
ALBA
vii
sulf
OSTIA
TUSCULUM
vii, fructe
FRAGELLAE
ANTIUM
SETIA
vii
CIRCEI
stridii
SPANIA
Plumb
AEGATES Insulae
Phorbantia
Hiera
Aegusa
LILYBAEUM
DREPANUM
cariere, pietrari
bitum
SEGESTA
Pășună, măsline
măslini, terme
SELINUS
zidari, orfevri
trandafiri
PRAENESTE
ARPINIUM
AQUINUM
lînă, vopsitorie
CASINUM
ulei
FUNDI
ovine
VENAFRUM
ulei
TERRACINE
vii
SUESSA
vii
TEANUM-SIDICINUM
ulei
MINTURNAE
olărie
CALES
vii
BENEVENTUM
ulei
SINUESSA
olărie
CAPUA
trandafiri, ulei, legume, fructe
bronz, olărie, orfevrerie
CANUSIUM
lînă, miere, cai
Aufidus
Păsuni
CUMAE
făurări, pescări
BAIAE
sulf
PUTEOLI
NEAPOLIS
NOLA
metalurgie, armurărie
VENUSIA
ulei
BRUNDISIUM
stridii, lînă, vii
Misenum Pr.
POMPEI
HERCULANUM
SALERNUM
Aenaria
SURRENTUM
CAPREAE
olărie, vii
METAPONTUM
TARENTUM
vii, miere, lînă, fructe
PAESTUM
trandafiri, pescării
GRUMENTUM
vii
VELIA (ELEA)
BUXENTUM
Palinurum Pr.
către OSTIA
cereale, vinuri
Laus
Syboris
COPIA (Thurii) vii
PANORMUS
DREPANUM
SIRACUSAE
olărie
bronz
RETELIA
CROTON
Lacinium Pr.
Crimisa
TEMPSA
mine de aramă, vii
LIPAREAE insulae
Strongyle
(alaun)
TERINA
SCOLACIUM (SCYLACIUM)
HIPPONIUM (Vibo Valentia)
turme
Ustica
Phoenicusis
Didyma
Ericussa
Lipara
trahină, piatră ponce, vii, termale
Pădurile de la Sila, dăsnun
CAULONIA
Hiera Hephaesti
NAULOCHA
MESSANA
LOCRI (EPIZEPHYRII)
vii, vin, transp. navale
TYNDARIS
măsline
MYLAE
RHEGIUM
PANORMUS
pietrari, rotari, orfevri, grădinărit
HALUNTIUM
vii, măsline
vii, pescării, cariere de piatră, marmură
NAXUS
TAUROMENIUM
THERMAE HIMERAEAE
gresie, băi
cereale
bazalt, piatră ponce
MYTISTRATUS
bitum
CENTURIPAE
sare gemă, lînă, cereale
HENNA
CATINA (CATANA)
vii, ardezie, lînă, construcții
IGRECIA

produce fructe, vin, ulei şi alac; are vite vestite, cele de la Mevania – o brânză apreciată – cea de la Sarsina şi cea a vestinilor; ceara şi mierea pelignilor, merele de la Ameria întregesc tabloul unei economii modeste, dar stabile. Viile, bine irigate, din împrejurimile Sulmonei, caii şi cânepa de la Roşea, lângă Reate, păşunile de pe colinele sabine, semincerii din pajiştile-branişti de pe peneplena subapenină, unde porcinele găseau ghinda şi jirul la care poftesc atâta – toate contribuiau la susţinerea acestei economii. În micile oraşe Mevania, Sentinum şi Uninum se stabiliseră câteva ramuri de comerţ, în rândul întâi al cărora par să se situeze cele ale centonariilor (pânzari şi negustori de stofe). Acăşti oameni trăiau la adăpost de nevoi, nu în mare lux, dar pare-se, într-o bunăstare discretă, iar inscripţiile arată o creştere însemnată a oraşelor, Corfinium, Aesernia, Acelanum, Aufidena, Lavernae, Pinna, Toate, Yenusia, unde monumentele publice se ridică într-un ritm rapid la începutul Imperiului. Mai erau şi Spoletium, Tuder (Todi), Hispellum (Spello), Iguvium, Camerium, Asisium şi, în Umbria galică, Pisaurum, Sena Gallica (Sinigaglia) şi Fanum Fortunae (Fano). Este oare de mirare, când se ştie că Umbria era străbătută de uia Flaminia, cea mai însemnată dintre căile de acces spre Italia de miazănoapte?

Picenum era mai întârziat decât Umbria: despărţit de Roma prin creasta Apeninilor, al căror versant adriatic îl ocupa, el nu era traversat decât de căi secundare şi nu avea ca drumuri principale, în afară de cel de coastă care lega oraşele maritime şi satele de pe litoral, decât uia Salaria şi uia Caecilia. Pe lângă Ancona şi portul ei, nu avea ca pieţe decât Numana, Potenţia, Cupra Maritima, Truentum, Asculum şi Firmum; acestea sunt centre de importanţă mijlocie.

Laţiul, mărginit la nord de cursul inferior al Tibrului, la sud de Silarus, la est de Apenini, este o regiune aducătoare de venituri bune, în pofida coastei sale nesănătoase. Aici sunt vii productive: Caecubum, Fundanum, Setianum, Faler55

nul, Faustinianul, Massicul şi vinurile de pe coastele Albane, de la Cales, Velitrae, Privernum şi de la Signia sunt produse apreciate. Sunt prese de ulei la Venafrum, culturi de zarzavat la Praeneşte, Tibur şi Tusculum, care se disting de asemenea, prima prin trandafirii ei, a doua prin smochinele ei, ultima prin piersicile, alunele şi dudele ei. Campania, al cărei sol este îmbogăţit de cenuşile vulcanice, era unul din grânarele Italiei: acolo se găseau din abundenţă leguminoase şi cereale; dintre soiurile de vinuri ale podgoriilor se distingeau Sorrentinul, Trebulianul, Trebellianul, Caulinianul şi Trifolinul, iar în vecinătatea Capuei, pe a cărei stradă Seplasia se concentrau prăvăliile negustorilor de parfumuri, înfloreau trandafiri ce rivalizau cu cei de la Paestum. În pofida unei malarii pernicioase, ţărmurile erau frecventate, sub Imperiu, de bogătaşi, îndeosebi la Surrentum şi Baiae. Râurile aduceau acolo produsele din interior, Yolturnus la Capua, Sarnus la Pompei, care servea drept port satelor Nuceria, Acherrae şi Nota.

Pe lângă Cumae şi Capul Misenum unde ancora flota de război, ocrotită de insule, marile porturi de pe coasta occidentală erau Puteoli şi Ostia. Dar Ostia nu s-a dezvoltat cu adevărat decât după lucrările lui Claudiu, care a construit un bazin la nordul aşezării, inaugurat de Nero în 54. Traian a săpat un canal şi a făcut un nou bazin pe care l-a îmbunătăţit Septimius Severus în 196. Monumentele pe care săpăturile le-au scos la lumină – for, temple, pieţe, prăvălii, clădiri administrative, depozite – atestă o mare vitalitate. Mozaicurile – cele mai multe datează din vremea lui Commodus – şi inscripţiile arată legăturile pe care oraşul le stabilise cu Africa, Sardinia, Spania, Egiptul şi Siria.

De la Domiţian la Antoninus Pius, activitatea Ostiei nu a slăbit; Commodus, Septimius Severus, Caracalla au construit acolo cazarma vigililor şi au amenajat teatrul; Aurelian a trasat un for, Tacitus a dat o sută de coloane de marmură şi 57 Maxentius a stabilit acolo, în 309, o monetărie, dar, încă de la sfârşitul secolului al III-lea,

oraşul a suferit ele pe urma repartizării traficului între cartierul vechi şi Portus Augusti, dotat cu drepturi municipale şi cu titlul oficial de Portus Romac. Ostia nu va mai fi prin urmare decât o cetate treptat depopulată şi părăsită, în care sfântul Augustin şi mama sa Monica aveau să zăbovească şi unde ea avea să şi moară: Ostia nu mai avea să păstreze, cum afirmă Rutilius Namatianus, decât gloria de a-l fi primit pe Eneas.

Cât priveşte regiunile din sudul Italiei, ele avuseseră de suferit de pe urma războaielor din secolele al treilea şi al doilea î.e.n. Schimbarea pământurilor cultivate în pârloage, ca urmare a devastărilor, şi extinderea păşunilor au desfiinţat treptat pieţele orăşeneşti. Dacă, la o dată veche – înaintea erei dominaţiei romane – Paestum, Anxia şi Armentum la apus, Rubi (Ruvo), Canusium şi Gnathia sau Egnatia (Torre din Anazzo) la răsărit au fost centre ale olăritului, atelierele locale au mers după aceea spre ruină. În ochii lui Strabon, Paestum nu mai prezintă în jurul templelor sale decât un peisaj de mlaştini, dar grădinarii cultivă acolo trandafirii pe care vin să-i cumpere negustorii de parfumuri din Capua; Consentia, Pandrosia, Tempsa, Yibo Valentia au: unele din ele pescării, altele un comerţ de vite. În sud, Rhegium întreţine activităţi portuare înlesnite de poziţia sa; Locri, Caulonia, Scylletium, Metapontum însuşi par să aibă o activitate atât de redusă, încât doar trecutul, după Strabon, le mai asigură supravieţuirea. Regiunea Tarentum, Canusium, Brundisium creştea cai şi oi. Dar populaţia sedentară era acolo răsfirată şi activitatea de manufactură a lânii şi a uleiului pare să se fi concentrat la Tarent şi la Asculum (Ascoli Satriano). În schimb, abundenţa de nume străine în inscripţiile de la Tarent, Crotona, Ilydruntum (Otranto), Barium (Bari) ne dă dovada că schimburile comerciale şi activitatea portuară erau considerabile, de acolo te îmbarcai spre Orient; acolo abordai la întoarcerea, din Grecia.

Acestea sunt datele pe care ni le transmit textele literare şi cele epigrafice sau pe care resturile de monumente le propun imaginaţiei noastre. Ele se

întregesc, firește cu ceea ce știm despre industrie.

2. PRODUCȚIA INDUSTRIALĂ

În acest domeniu, minele din Insula Elba furnizau cel mai bun minereu de fier din Italia antică; dar epuizarea combustibilului din insulă îi silise pe exploatatori să nu mai trateze minereul pe loc. Prima topire se făcea la Populonia; prelucrarea lingourilor de fier și fontă se făcea mai ales la Puteoli. În nordul peninsulei, fierul de la Virunum, tranzitat prin Aquileia, era prelucrat la Como și la Sulmona (fig. 23).

O industrie înrudită este cea a prelucrării plumbului; minereul de plumb venea îndeosebi din Spania și știm de la Frontinus câtă grijă avea Roma de canalizarea ei. Cunoaștem de asemenea, grație listelor moderne ale lui Dressel, numele multor fabricanți care, mai cu seamă la Roma, furnizau țevăria vilelor și a grădinilor. Această industrie nu pare totuși să fi provocat mari curente comerciale și se pot chiar ghici, în unele epoci – sub Yespasian și sub Septimius Severus – dacă nu falimente, cel puțin restrângeri ale pieței.

Erau și aurari, argintari și bronzări: prelucrarea aurului și a argintului era concentrată la Roma: acolo comerțul lor era cel mai intens (fig. 24). S-au găsit douăzeci și două de inscripții relative la acești meseriași numai în regiunea Căii Sacra 1. Când Nero a reconstruit orașul după incendiu, el a rezervat mai mult de 150 de prăvălii comercianților de lux; cel mai vestit din acești aurari, Dioscorides, care trăia sub Augustus, este de altfel un oriental. Lui i se atribuie îndeosebi Cameea de la Viena. Dacă gliptica pare să sufere un declin generalizat către începutul secolului al II-lea, 1 Drumul solemn care străbate centrul Romei antice, 59 până în forul roman (Via Sacra) (N. tr.).

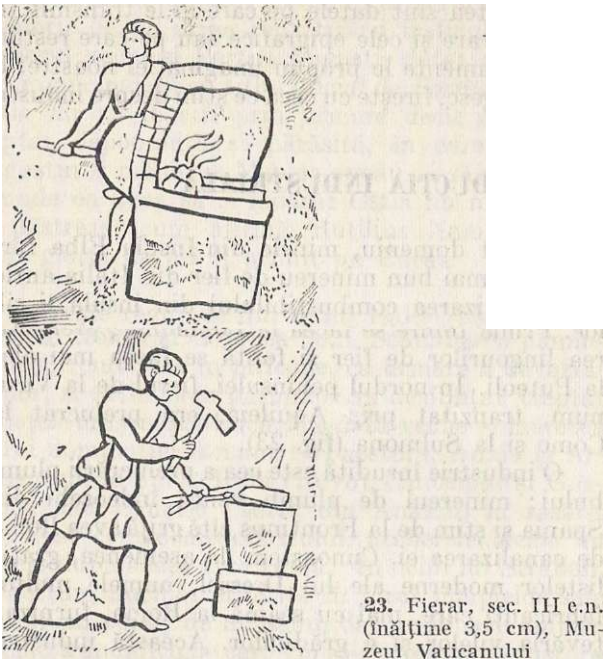

23. Fierar, sec. III e.n. (înălţime 3,5 cm), Muzeul Vaticanului

Pliniu confirmă că existau, în schimb, pasiuni trecătoare pentru argintăria contemporană a lui Furnius, a lui Clodius şi a lui Gratius, în detrimentul argintarilor din epoca republicană, care par uitaţi. Marţial aminteşte şi de un anume Sep

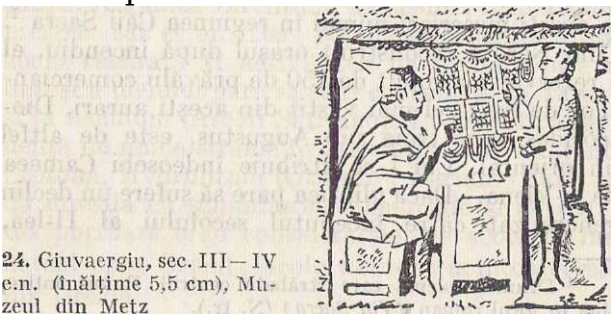

24. Giuvaergiu, sec. III—IV e.n. (înălţime 5,5 cm), Muzeul din Metz

ticius care lucra la un preţ mai scăzut. În Campania, amatorii se adresau de preferinţă artiştilor campanieni, de la care mai multe nume au ajuns până la noi. Totuşi singura piesă semnată din tezaurul de la Boşcoreale (fig. 25) ne înfăţişează un nume roman – al unui libert sau

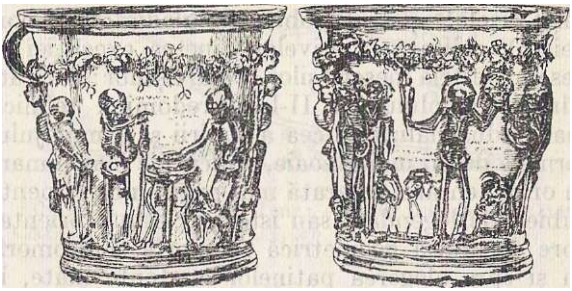

descendent de libert,

25. Vas din argint din tezaurul de la Boşcoreale (înălţime O, 104 m), Luvru fără nicio îndoială –, M. Domitius Polygnos. Tezaurele de la Berthouville, de la Hildesheim, de ia Pisanella, lângă Boşcoreale, din Casa del Menandro de la Pompei şi de la Marengo, în afară de ceea ce ne învaţă despre toréutica imperială, arată desăvârşirea tehnicilor; piesele răspândite prin muzee, mai cu seamă la Tarent... la Neapole, la Aquileia şi la Roma ne dau o idee despre comerţul cu argintărie în Italia Imperiului. Probabil că atelierele erau specializate şi fabricau ceea ce numim astăzi piese detaşate, îndeosebi emblemata, acele motive decorative ce erau fixate pe vase; un atelier deosebit de montaj proceda apoi la ornamentarea de ansamblu.

Bronzării, care cunoscuseră o mare înflorire la Roma încă de la sfârşitul secolului al IV-lea î.e.n. şi care au produs acele ciste – între care Ficoroni este un exemplar cunoscut –, aveau la începutul Imperiului un succes asemănător. Atunci Capua este cea care posedă atelierele cele mai vestite, bt al lui P. Cipius Polybius şi al lui L. Ansius Epaphroditus. Abundenţa obiectelor găsite nu numai la Pompei şi Herculanum, ci în toată Europa, atestă importanţa activităţii lor; diversitatea tehnicilor (topire, laminare, aplicare de emblemata, cizelare în basorelief, încrustare cu email negru, argintare, aurire), mulţimea formelor (vase de masă, vase de băut, veselă, lămpi, ustensile diverse, căşti cizelate şi împodobite ale gladiatorilor pompeieni), calitatea motivelor, fineţea execuţiei vădesc măiestria meseriaşilor şi a artiştilor; dar către sfârşitul secolului al II-lea predomină tehnicile mai industrializate, cea a topirii şi a mulajului; formele devin

mai greoaie, aplicaţiile mai sumare; în ornamentare, se arată mai puţin interes pentru subiectele legendare sau istorice; este o orientare spre decoraţia geometrică zoomorfă şi fitomorfă, ca şi spre alegerea patinelor cu tente mate, iar formele fibulelor vor fi diversificate aproape la nesfârşit (fig. 26).

Către sfârşitul secolului I al Imperiului, bronzul este concurat din plin de olărie. Olăria umbriană, care ieşea din atelierul lui C. Popilius, al lui L. Appius, al lui L. Attinius, al lui L. Quintius, olăria campaniană cu glazură neagră şi palmete, olăria caleniană cu ombilic, cu medalion decorat sau cu protome 1 sunt ele însele concurate de olăria sigillata, venită neîndoios de la Pergam şi de la Samos, care înfloreşte la sfârşitul Republicii şi sub primii împăraţi. Această olărie se întâlneşte în centrele de la Asta, Pollentia, Mutina, dar mai cu seamă la Surrentum, la Cumae, la Arretium, ba şi la Puteoli. Producţia trebuie să fie însemnată, căci bazinele de amestecat ce s-au regăsit în atelierul lui Perennius au un cuprins de 45.000 de litri. P. Perennius Tigranus, care este probabil un emigrat alexandrin, este cel mai cunoscut dintre aceşti ceramişti, dar el are numeroşi rivali, cum sunt Aco, Sarius, Cornelius, Annius, Rasinius, Petronius, Cavius, care se întrec cu el pentru vânzarea pe piaţă. Analiza materialului dovedeşte

1 „Tăietură, deschidere în faţă” (în greacă în text) (N. tr.). 62

că munca era foarte specializată şi că diversele faze de fabricare nu erau încredinţate unui singur meseriaş. Se pare totuşi că până în clipa de faţă nu au fost încă lămurite în întregime problemele

26. Fibule: A, de tip La Tene; – B, de tip arbaletă (După R. CAGNA ŞI V. CHAPOT, op. cit.)

pe care le pune răspândirea ceramicii în imperiu: înlocuirea ceramicii italice cu ceramica locală (în ce măsură? care sunt atelierele?); extinderea sau restrângerea pieţelor (din ce motive? în ce sens?); coeficientul de înlăturare de pe pieţele europene (unde dispare cel clintii ceramica italică? nu este oare Africa de

Nord cea care rămâne ultimul refugiu al vânzătorilor?); de ce tehnicile italice păstrează roata în locul tiparului, mai productiv? de ce acele migraţii de meseriaşi, acea transplantare de centre, acea orientare către producţia masivă de oale? Răspunsurile date până acum ne lasă nedumeriţi.

Perioada flaviană nu mai lasă să apară în Italia decât câteva grupuri de fabricanţi, care nu mai sunt doar de la Arretium, ci şi din împrejurimile Pisei. În imperiu s-au stabilit alte centre: ele furnizează clientelei olăria de artă şi lămpile cu decor simplu sau cu subiecte mitologice, militare, erotice şi, mai târziu, creştine (fig. 27). Cunoaştem îndeosebi atelierul lui Caecilius Saevus cu 91 de subiecte, al lui C. Oppius Restitutus cu 84, al lui Florentius cu 51; cele ale lui Celer şi Hilario erau unul la Tortona, celălalt la Parmă, cele ale lui Menander, Cerinthus, Fortis şi Stro63 bilis lângă Mutina; dar sunt şi altele în Campania,

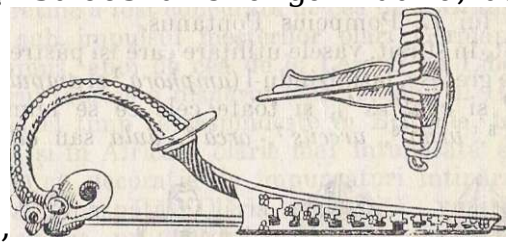

În Elveţia, lângă Mainz la Wiesenau, în Africa etc. Lămpile găsite la Vindonissa (Windisch, lângă Basel) nu prezintă mai puţin de 325 de subiecte diferite; ele sunt de dinaintea lui Traian. Cele din Sardinia vin, în general, din atelierul cartaginez al lui L. Pompeius Pontanus.

Sunt, în sfârşit, vasele utilitare care îşi păstrează numele grecesc, latinizându-l (amphora 1 şi ampulla2, crater3 şi cyathus4), şi toate cele ce se numesc dolium 5, urna e, urceus 7, orca 8, aula sau olla 9,

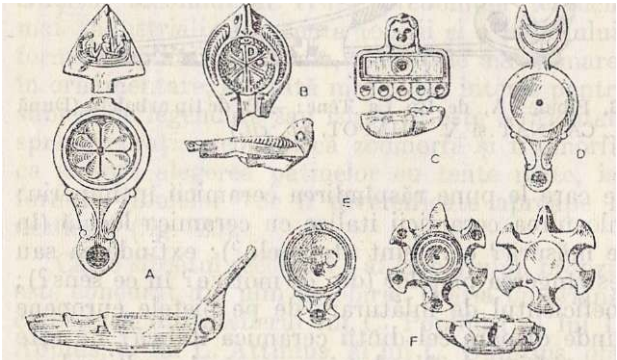

27. Lămpi galo-romane: A, lampă cu un cioc; pe toartă

Ulise legat de catarg de unul din tovarăşii săi (17 x 3, 8 cm); – B, lampă cu motiv creştin: monograma lui Hristos (12, 7 x 9 cm); – C, lampă cu 5 ciocuri (5, 2 x 9, 7 cm); – D, lampă cu toarta ornamentată cu o semiluană (13, 2 x 7, 9 cm); – E, lampă cu ornamentaţie animală (7, 5 x 10 cm); – F, lampă rotundă cu 5 ciocuri (10, 6 x 4, 1 cm) (După II. MENZEL, Antike Lampen im römisch-germanischen Zentralmuseum în Mainz, Mainz, 1954)

1 amforă (în latină în text) (N. tr.).

2 vas mic pântecos (în latină în text) (N. tr.).

3 vas mare de amestecat vinul cu apă, sau pentru ulei (în latină în text) (N. tr.).

4 pahar, cupă, ceaşcă (în latină în text) (N. tr.).

5 vas mare de lut sau lemn, pentru vin, ulei, grâu (în latină în text) (N. tr.).

O vas mare pentru scos apă; „urnă” în general (în latină în text) (N. tr.).

7 vas de lut cu picior şi coadă, ceaşcă (în latină în text) (N. tr.).

8 vas mare de lut pentru peşte sărat (în latină în text) (N. tr.).

9 oală, de obicei de lut (În latină în text) (N. tr.).

cadus 1, sinus 2, fidelia 3, lagoena sau lagena 4 etc. unde limba greacă se mai străvede uneori şi care denumesc tot felul de recipiente, deosebite ca formă şi prin conţinut.

Imitată în Galia din epoca lui Augustus, olăria aretină a fost concurată de cea de la Graufesenque sub impulsul

meşterilor olari Germanus şi Mommus, apoi de cea de la Lezoux cu Libertus, a cărui fabrică a dispărut către secolul al III-lea. Din acel timp se răspândeşte în Britania, în Renania şi în Africa o olărie mai întunecată şi mai mată, cu decoraţie de împunsături întipărite în argila proaspătă. Olăria smălţuită, venită din Alexandria, nu avea să se dezvolte decât în evul mediu.

Olăria a fost concurată la rândul ei de vasele de sticlă. Descoperirea suflării, practică sidoniană trecută în Egipt şi din Egipt în Italia, îmbunătăţeşte producţia. Dacă etruscii importaseră odinioară sticlărie din Orient şi dacă Rabinus, potrivit lui Cicero, o adusese din Egipt, alexandrinii şi sirienii se vor face, la începutul Imperiului, propagatorii acestei noi tehnici. Localizată la gurile Yolturnului din cauza nisipurilor ce se găsesc acolo, industria sticlei ia aspectul unui monopol regional, dar vânzătorii se stabilesc şi la Roma, ca Artas, sau în Campania, ca Asinius Philippus; alţii pot fi întâlniţi în Galia.

Sub Severi, sticla şlefuită este foarte căutată: cunoscută la Roma încă din prima jumătate a secolului I, ea încetează să mai fie apreciată în preajma secolului al VIII-lea. Un text din Digeste (IX, 2, 27) dovedeşte chiar că există numeroşi falsificatori în epoca lui Septimius Severus, deoarece Ulpianus, consilierul său juridic, dispune

1 vas de lut pentru vin, urcior, buloi de lemn, urnă de marmură pentru cenuşă (în latină în text) (N. tr.).

2 vas mare de lut, lat şi puţin adânc, pentru lapte, vin (în latină în text) (N. tr.).

3 vas mare (pentru vin), strachină mare, hârdău (în latină în text) (N. tr.).

4 vas de lut sau sticlă, pântecos, pentru vin, legume 65 (în latină în text) (N. tr.).

să fie puşi sub urmărire. Atelierele lor de la Aquileia inundau pieţele romane. De altfel, încetul cu încetul, şlefuitorii de sticlă pot fi găsiţi cu tot mai mare greutate; Constantin, spre a stimula noi vocaţii, merge până la

scutirea lor de dările profesionale, iar în timp ce Papa Zephyrinus (208 – 218) autorizează folosirea sticlăriei şlefuite pentru sfintele taine, Leon V (847 – 855) nu le recomandă ca fiind prea vulgare.

Sticla servea nu numai la fabricarea vaselor şi flacoanelor, cu pereţi netezi sau lucraţi, cu şanţuri sau cu reliefuri, coloraţi sau nu, ci şi – în afară de rolul ei de înlocuitor de pietre preţioase – la împodobirea caselor (mese de sticlă, stâlpi de sticlă ai templului de la Aradus care îl umplu de uimire pe apostolul Petru, paramente de plafoane sau duşumele, geamuri de fereastră). Către 220 apar, pe cât se pare, primele oglinzi [de sticlă].

Va trebui aşteptată epoca lui Prudentius a lui Paulinus de Nota 2, a lui Fortunatusă, a lui Paulus Silentiarius 4, spre a vedea pomenindu-se în mod curent lămpile de sticlă ce luminează locuinţele bogate sau bisericile.

În jurul Romei, industria sticlei se răspândise pe o întindere apreciabilă: s-au găsit urme de ateliere locale în Africa de Nord, în Spania şi îndeosebi în Galia, în Belgia, în regiunea renană şi în Marea Britanie. În Galia în special, unde se pare că exista o sticlărie indigenă, imigraţia sidoniană şi alexandrină – care aduce sticlă de o nuanţă diferită –, ba şi cea punică (se întâlneşte un cartaginez, Iulius Alexander, la Lyon.) îşi desfăşoară influenţa până în secolul al IV-lea

1 Prudentius (348 – spre 415 e.n.), poet latin creştin, n. la Calagurris (Calahorra) în Spania (N. tr.).

2 Paulinus de Nota (353 – 431), episcop de Nota, n. la Burdigala (Bordeaux), autor de scrisori şi poezii latine într-un stil de o mare puritate literară (N. tr.).

3 Venantius Fortunatus (530 – 600), episcop de Poitiers, autor de poezii latine (N. tr.).

4 Paulus Silentiarius, autor de poezii lirice sub domnia lui Iustinian I (sec. VI e.n.) (N. tr.).

şi; se pot, chiar distinge procedee de fabricaţie aşa zicând familiale, care fac să se vorbească de şcoli – cea a lui Carantius, a lui Cabirus, a lui Athamas – sau de firme cu

monopoluri garantate (sticlă în tipare, vase cu reliefuri, sticle cu filete aurite, imitaţii de geme şi de camei, paste de sticlă, reprezentări de animale, de măşti, de amulete, de simboluri). Spre sfârşitul secolului al IV-lea este o vizibilă slăbire în fabricaţie; noul avânt din secolul al V-lea este însemnat şi se vădeşte printr-o mulţime de mărturii care depăşesc cadrul acestui studiu.

Aşadar, dacă Italia prezintă o agricultură regională îndeobşte activă, industria pare să fie concentrată în câteva arii locale specializate, care creează o polarizare a economiei.

3. PRODUCTIVITATEA

Care era productivitatea în diferitele sectoare? Izvoarele noastre ne dau puţine informaţii. Se pare totuşi că rivalitatea dintre viţa de vie şi cereale pe care o constataserăm sub Republică a continuat. Necesităţile Romei nu se micşorează: când situaţia din Egipt s-a stabilizat, importurile au fost reluate şi s-au ridicat sub Augustus la 20 de milioane de chintale pe an. Pentru a nu dăuna comerţului interior italic printr-o concurenţă primejdioasă, Augustus încearcă să nu le sporească şi chiar favorizează cultura griului, dar ne dăm seama că această politică nu a fost urmată metodic. Tiberiu este îngrijorat văzând atâtea pământuri necultivate în jurul oraşului; Claudiu trebuie să mărească cheiurile Tibrului la Ostia pentru ca să primească grânele din provincii; Caligula, dând corăbiilor de transport alte utilizări, provoacă o penurie de grâu; în 51, la perspectiva că nu mai rămân merinde decât pentru 15 zile, se produc; manifestaţii; în 69, Vespasian nerecurgând la resursele Egiptului, pentru un moment nu mai rămăsese grâu decât pentru zece zile (Tacit, Îi ist., 67 III, 48, 2; IV, 52, 2).

În sfârşit, Domiţian merse până la a da un edict interzicând plantarea în Italia a viţei de vie în dauna griului şi ordonând smulgerea unei jumătăţi a viilor din provincii; dacă a anulat edictul pentru Asia câţiva ani mai târziu, nu pare s-o fi făcut şi pentru Italia.

Pe de altă parte, nu vedem ca metodele de cultură a

cerealelor să se fi ameliorat: semănat între şiruri de viţă, grâul nu găsea acolo niciun sol prielnic, nici soare îndestulător; în câmp, aratul, îngrăşarea pământului, plivitul şi secerişul nu se schimbaseră din timpurile vechi. În zadar Pliniu cel Bătrân ne flutură prin faţa ochilor producţiile africane din Câmpia Byzacium, unde o baniţă de sămânţă produce 150 de baniţe de recoltă – solul bogat în fosfaţi este poate cauza acestui lucru, dar este probabil că propaganda procuratorilor îşi făcea şi ea jocul – în Italia, în cele mai bune soluri, recolta nu se ridică decât la împătritul seminţei şi însăşi Apulia, care până în preajma perioadei iulio-claudiene a fost o bună producătoare de grâu, o vedem îndreptându-se, după spusele lui Seneca, spre câştigurile rezultate din creşterea animalelor (fig. 28).

Despre viţa de vie, ale cărei podgorii principale le-am semnalat, se ştie că media numărului de butuci era de 3 200 la iugăr (25 de ari). Columella, Pliniu cel Bătrân şi Suetoniu dau câteva informaţii asupra randamentului în bani al câtorva vii alese. Se poate astfel calcula, este adevărat că în mod aproximativ, că 7 iugăre de vii, cu un vier, revin în secolul I la 32 480 de sesterţi (cumpărarea sclavului, a terenului, a plantelor, aracilor; dobândă de 6% a amortizării pentru primii doi ani de lipsă de producţie); beneficiul se stabileşte – cu strugurii culeşi transportaţi la fermă – la circa 3500 de sesterţi pe an. La Nomentum, lângă Roma, în 45 e.n., retorul Remmius Palemon, maestrul lui Quintilian, care cumpărase o vie cu 600.000 de sesterţi şi care în afară de aceasta, investise 788.000 de sesterţi în cheltuieli (cumpărarea a 30 de sclavi şi butaşi de vie; amortizarea evaluată de 6% timp de doi ani) a putut vinde recolta neculeasă cu 400.000, ceea ce echivalează cu un venit anual de 28%; or, zece ani mai târziu, Seneca cumpără domeniul în plină productivitate

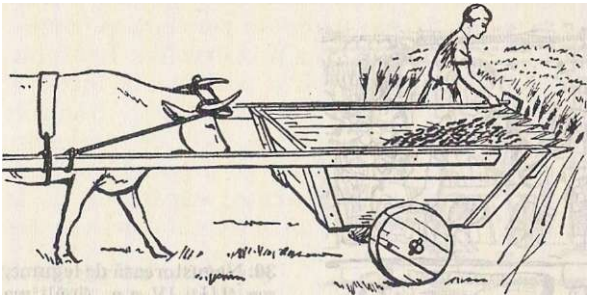

28. Reconstituirea secerăloarei descrise de Pliniu, N.H., XVIII, 80, 296 (După G. RAUSSENDORF, Agrarlecimik, II, febr. 1952)

de patru ori mai scump şi se felicită că a făcut o afacere bună (fig. 29).

Cealaltă mare producţie italică, uleiul de măsline, nu pare să se fi dezvoltat cu aceeaşi amploare; cerând mai puţină muncă, deoarece recolta nu se face decât tot la doi ani, o plantaţie de măslini poate reprezenta, prin comparaţie, un venit foarte însemnat; soiurile de Pausia trec drept cele ce păstrează cel mai bine gustul fructului; Orebis, Radius şi Regia dau mai curând măsline pentru

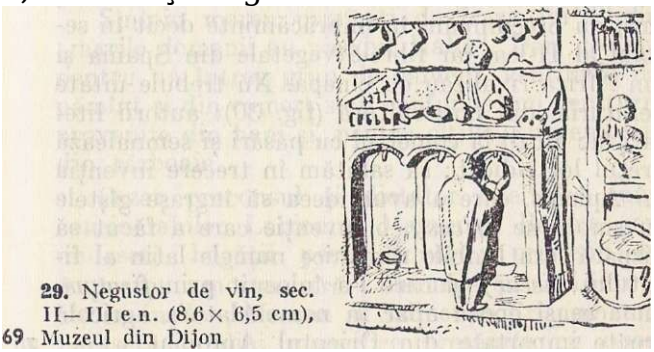

29. Negustor de vin, sec. II—III e.n. (8,6× 6,5 cm), Muzeul din Dijon

alimentaţie decât pentru fabricarea uleiului; Liciniana dă uleiul cel mai bun, Sergia pe cel mai îmbelşugat. În vremea Imperiului, Yenafrum rămâne principalul centru oleicol, dar se întâlnesc corporaţii de capulatores la Allifae, Asculum, Casilinum etc. Şi, după Pliniu, Italia se află în fruntea producţiei mediteraneene, înaintea Istriei şi Beţicei. Dar, în secolul al II-lea uleiul din Spania va sfârşi prin a se impune pe piaţa italică.

Se scoteau venituri mai modeste din în şi din cânepă,

inul fiind cultivat mai cu seamă la Retovium, la Faventia, la Cumae şi în regiunea Alliei (cel mai bun venea de la Saeitabis, din Spania), iar cânepa în ţinutul sabin. Inul servea la facerea plaselor, a pânzei, a velelor şi a ţesăturilor şi draperiilor de teatru, cânepa pentru panere, coşuri şi parâme; dar lâna concura din plin inul, care nu precumpăni în îmbrăcăminte decât în secolul al II-lea, iar fibrele vegetale din Spania şi din Africa rivalizau cu cânepa. Nu trebuie uitate veniturile din liorticultură (fig. 30): autorii literari fac aluzii la comerţul cu păsări şi semnalează preţul lor ridicat; să salutăm în trecere invenţia lui Apicius, care a avut ideea să îngraşe gâştele eu smochine (ficus), o invenţie care a făcut să dispară din limbile romanice numele latin al ficatului (iecur) şi care l-a înlocuit prin ficatum. În aceeaşi epocă apar în nomenclatura agricolă fructe importate din Orientul Apropiat. 70

30. Negustorească de legume, sec. III-IV e.n. (înălţime 9 cm), Muzeul din Ostia

În sfârşit, creşterea animalelor nu pare să fi suferit de pe urma dezordinilor italice ale războaielor civile de la sfârşitul Republicii: imensele turme ale lui C. Caecilius Isidorus din 8 î.e.n. (7200 vite mari şi 257.000 alte animale) îşi capătă adevărata lor însemnătate clacă luăm notă că în 1953 totalitatea şeptelului Văii Aosta şi al Liguriei nu atingea asemenea cifre (fig. 31).

Aceste consideraţii nu dau totuşi decât o vedere parţială a problemei bunurilor în vremea Imperiului: nu se pot separa bunurile de consum nici de cei care le consumă nici de mijloacele de plată. Care era situaţia averilor? Cum

se comporta moneda? Ce se întâmpla, în această societate întemeiată pe sclavie, ou aristocraţia, cu lucrătorii şi cu lumea sclavilor?

Suntem mereu urmăriţi de fraza lui Pliniu: „marile domenii au pierdut Italia”. Dar, de fapt, pentru un întreg grup de oameni, veniturile din pământ şi din comerţ s-au confundat cu veniturile provenite din bani şi, pentru câţiva, cu veniturile din războaie.

Cezar proconsul şi dictator cheltuise sume considerabile; Labienus, Mamurra, Balbus acumulaseră bogăţii peste bogăţii; prietenii lui Augustus „moşteniseră” bunurile proscrişilor şi ale învinşilor; Mecena şi Sallustius Crispus cumpăraseră grădini magnifice presărate cu opere

31. Măcelar clin antichitate, sec. III e.n. (înălţime 8, 5 cm), Muzeul din Dresda

de artă; Agrippa posedacea mai mare parte a Peninsulei Gallipoli; Statilius Taurus întreţinea imense domenii în Istria; L. Tarius Rufus irosea o avere făcând pe marele proprietar în Picenum; Rubellius Blandus avea bunuri întinse în Africa şi în Asia şi mai erau pomeniţi şi oameni ca Volusius Saturninus, Cn. Cornelius Lentulus, Quirinius, Lollius – a cărui noră purta într-o zi o toaletă de 40 de milioane de sesterţi! Bunurile lui Seneca erau evaluate la 300 de milioane; vilele lui Pliniu cel Tânăr şi proprietăţile sale presupun capitaluri însemnate; săpăturile de la Pompei scot la lumină un ansamblu urban care nu evocă în niciun fel mizeria generalizată.

Dar orice medalie are şi un revers. Inscripţiile celebre de la Veleia şi de la Beneventum oferă o privire generală asupra condiţiei pământului în aceste două

regiuni, care dă de gândit: pentru a veni în ajutorul proprietarilor funciari înglodaţi în datorii şi pentru a face faţă cheltuielilor de asistenţă a celor lipsiţi, Traian instituise prevederi care permiteau să se ia ipotecă asupra proprietăţilor particulare şi asupra bunurilor municipale. Examinarea acestor dispoziţii dovedeşte că bunurile funciare erau foarte mobile, că parcelarea fusese împinsă la extrem, că averea se pulverizase treptat şi că vânzările se înmulţiseră, pentru că proprietarul nu se îngrijea de cultivare şi întreţinere. În legătură cu Album Ingaunum, Pliniu cel Bătrân semnalează că acolo pământurile au fost „distribuite" de treizeci de ori într-un număr mic de ani. Or, cele 323 de ferme de la începutul secolului sfârşiseră prin a cădea în mâinile a 52 de proprietari. Comasare? Poate. Dar este vorba, mai curând, de două fenomene tradiţionale combinate: pauperizarea deţinătorilor mici şi mijlocii; lăcomia capitaliştilor funciari.

Augustus a readus pacea. Fără îndoială. Pacea civilă; dar mai sunt şi războaiele externe, cele din Spania, din Retia, de la Rin, de la Dunăre, din Orient; sub Tiberiu, ostilităţile se reiau în Germania, sub Claudiu în Britannia şi în Gerţi mania, sub Nero în Britannia şi în Orient, iar Galia se răscoală; odată cu Otho, Galba şi Vitellius se aprinde războiul civil şi se duc lupte şi în Iudeea. Yespasian şi Titus aveau să le pună capăt, dar Domiţian avea să-şi poarte legiunile

32. Fabricant de cuţite (atelier şi prăvălie), sec. I e.n., pe altarul lui L. Cornelius Atârnetus. Muzeul Vaticanului

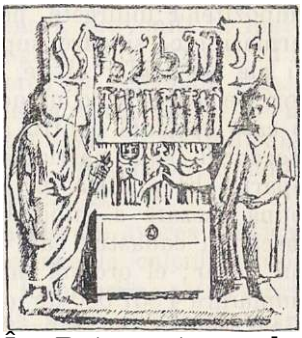

În Britannia; sub Antonini, trupele romane trebuiră să lupte în Dacia, apoi împotriva părţilor, pe urmă contra marcomanilor şi a quazilor. Începând cu Severii, ostilităţile nu mai încetează; ele sunt însoţite de revolte, de răzvrătiri, de asasinate şi curând împăraţii se vor succeda într-un ritm rapid... În acest cadru cronologic, a cărui rigoare face să-i apară caracterul sângeros, marile familii ale aristocraţiei romane au suferit lovituri crude; la fel stau lucrurile cu 73 burghezia municipiilor.

Ne vom da lesne seama despre aceasta, urmărind de-a lungul anilor şi al domniilor evoluţia problemei monedei.

4. FINANŢE PUBLICE ŞI AVERI PARTICULARE

Să vedem, mai întâi, sistemul finanţelor statului. El cuprinde în primul rând aerarium Saturni, tezaurul senatului, controlat ele questori, de pretori şi de prefecţi ai tezaurului, asupra cărora se exercita, prin intermediul senatului, autoritatea imperială. Acest tezaur este alimentat din veniturile provinciilor senatoriale şi achită cheltuielile aferente activităţii senatului. Tot restul administraţiei finanţelor depinde de împărat, care percepe venitul provinciilor imperiale, al impozitelor indirecte, pe cel din moştenirile fără urmaşi etc. Şi care suportă cheltuielile armatei şi ale serviciilor civile, precum şi costul lucrărilor pe care le comandă. Augustus înfiinţează o casă specială pentru armată, aerarium militar. Tezaurul său particular, fiscus Caesaris, era aparte. El publică un buget anual; pentru mai buna aşezare a impozitului, pune să se alcătuiască un cadastru care se inspira din proiectele lui Cezar; el ordonă un recensământ general (se numărară

4 937.000 de cetăţeni) ale cărui rezultate au fost centralizate la Roma.

Începând cu Claudiu, socotelile imperiale fură reunite în fiscus, al cărui administrator, un a rationibus, primeşte puteri foarte largi: acest „ministru de finanţe”, care sub Claudiu era un libert, Pallas, va fi, începând din vremea lui Hadrian, vin cavaler. Sub Augustus, administrarea aerarium-ului a trecut de la questorii cetăţii la doi prefecţi ai tezaurului, care sub Tiberiu fură înlocuiţi cu pretori, cărora, sub Nero, le urmară, în 56, prefecţi numiţi de împărat. Acest sistem s-a menţinut până la Diocleţian. La conducerea aerarium-ului militar erau trei prefecţi; pentru patrimoniul împăratului existau procu74

ratori numiţi de el, începând cu Septimius Severua, când acesta a separat patrimoniul său de fiscus-ul statului. Acelaşi Septimius Severus a creat o casă specială menită să primească rezultatele confiscărilor şi, pe cât se pare, o casă personală care trebuia să servească la „cumpărarea” armatei.

Astfel arată, cel puţin în liniile sale mari şi până la Diocleţian, sistemul administrativ al finanţelor; acesta este mecanismul său. Dar ceea ce interesează este mai puţin cadrul instituţiilor şi mai degrabă felul în care acestea funcţionează: îndeosebi comportarea monedei şi felul în care ea reprezintă bunurile.

Evaluarea mijloacelor financiare ale lui Augustus face să apară cifre foarte ridicate: vărsămintele sale la tezaur, către plebe, soldaţilor trimişi în colonii, constructorilor de temple, antreprenorilor de jocuri publice, fondului annonar s-au putut urca, pentru toată domnia sa, la 600 de milioane de denari, proveniţi în mare parte din prăzile din Egipt, din Spania, din Galia şi din Balcani. Averea sa personală fusese sporită din moştenirea de la tatăl său şi de la Cezar; el lăsă moştenitorilor săi 50 de milioane de sesterţi, iar armatei şi cetăţenilor le dădu legate de 80 de milioane.

Dacă luăm deci în considerare averea particulară a romanilor, vom ajunge la calculul după care comerţul general, furniturile către stat, lucrările publice, darurile

către veterani (care cheltuiesc la rândul lor) au provocat o circulaţie intensă de capitaluri şi o creştere a investiţiilor în ferme şi în case de comerţ. De unde o creştere a valorii proprietăţilor şi o scădere a ratei dobânzilor mergând de la 12 la 4%. Pentru a înlesni schimburile monetare, Augustus a fost determinat să bată monede de aur şi de argint (câte 1/42 de libră pentru aur şi 1/84 pentru argint). S-au putut număra până la 80 de tipuri de aur şi 400 de argint, metalul fiind furnizat mai cu seamă de prada din Egipt, dar şi de capturile orieatale din 30 – 27 î.e.n., de tributurile din Galia, de topirea statuilor de argint pe care romanii şi provincialii le ridicaseră în onoarea principelui, de produsid minelor, îndeosebi din Spania de Nord-Est.

Augustus introduse impozite noi (5% asupra moştenirilor, lovindu-i pe cetăţenii ce moşteneau mai mult de 100.000 de sesterţi fără a fi rude ale decedatului, şi 5% asupra vânzării de sclavi). Dacă a bătut o monedă destinată provinciilor – el este cel care a deschis atelierul de la Lyon în 15 î.e.n. –, el a lăsat şi senatul să bată monedă, începând din 23, dar, în 12, a limitat drepturile senatoriale doar la baterea celor de bronz.

Bimetalismul lui Augustus, odată cu fragmentarea monedelor (1 aureus = 25 denari = 400 aşi = 800 jumătăţi de as = 1600 sferturi de as), înlesnea plăţile, dar, din pricina cheltuielilor pentru armata permanentă şi pentru funcţionari, această politică a „cantităţii” nu se putea susţine multă vreme.

Situaţia sub Imperiul timpuriu

După înscăunarea sa, Tiberiu blochează 2 700.000 de sesterţi în tezaurul său, dar comerţul de lux face aurul să evadeze spre Orient. Restricţiile în baterea de monede – 16 tipuri de aur şi 26 ele argint – atrag după sine, în 33, prin lipsa de monedă curentă, o criză financiară de o extremă gravitate. Remediile n-au fost fericite: moneda rărindu-se, camăta a sporit; limitarea ratei dobânzii impusă de către senat precum şi obligaţia de a investi un procentaj din capital în pământ italic îi determină pe creditori să pretindă ce li se datora, iar pe cei înecaţi în datorii să-şi

vândă bunurile pentru a se achita, astfel că în faţa ruinei debitorilor, a falimentului proprietarilor de bunuri imobile şi a retragerilor de bani din partea împrumutătorilor eventuali, care tezaurizau pentru a cumpăra proprietăţile vândute la un preţ scăzut, fiscus-ul trebuie să dea împrumut din fondurile de stat 100 de milioane de sesterţi, pe trei ani, şi fără dobândă, cu garanţie luată asupra pământului. Roma a învins desigur criza, dar zdruncinarea averilor mijlocii a fost considerabilă.

Galigula îşi luă sarcina să irosească milioanele lui Tiberiu, înmulţind totodată, în compensaţie, confiscările. Claudiu, care a trecut sub controlul său încasările tezaurului, cea mai mare parte a cheltuielilor militare şi navale, vărsămintele în numerar şi tributurile în natură ale Sardiniei, ale Siciliei, ale Africii şi ale Egiptului, plata, dar şi venitul annonei, al taxei succesorale şi al taxei de emancipare, adăugă la aceste intrări de bani pe cele care proveneau din confiscarea bunurilor condamnaţilor; Or, Caligula şi Claudiu au bătut circa 75 de tipuri noi de aurei şi aproape 70 de argint printr-o practică inflaţionistă menită să înlăture o criză analoagă celei din 33! Pentru a face faţă dificultăţilor, Nero procedează la o retopire a monedelor vechi şi la o emisiune de monede mai uşoare (96 de aurei la libră în loc de 84, 92 de monede de argint în loc de 84); aceste măsuri au fost îmbinate cu confiscări însemnate în Africa, în Egipt, în Asia, ba şi în Spania şi în Italia.

El a avut într-adevăr să facă faţă unor cheltuieli considerabile: incendiile care devastaseră Roma în 44 î.e.n., în 15 e.n. apoi în 59, nu ajunseseră nici pe departe la grozăvia celui din 64, care a durat mai mult de şase zile. Alte incendii vor izbucni în 80, în 190/191, în 217, în 262, în 293 şi vor impune succesorilor săi indemnizaţii şi reparaţii costisitoare; creşterile apelor Tibrului, care inundaseră Roma sub Augustus şi sub Tiberiu, se repetă sub domnia sa şi se înmulţesc mai pe urmă. Dar nebuniile lui Nero îl duc – fără a mai vorbi de războaie – la diverse risipe în jocuri publice şi în congiaria. Tacit evaluează

suma globală la 2 miliarde şi 200 de milioane de sesterţi (?).

Războiul civil care a urmat după moartea lui Nero nu avea să restabilească finanţele: Galba, Piso, Otho, Vitellius n-au avut nici price77 perea nici timpul necesar. Yespasian, care se ridicase din lumea afacerilor în culmea puterii şi a cărui familie era expertă în mânuirea banilor, s-a găsit în faţa unui tezaur fără disponibilităţi şi a unei datorii publice de 40 de miliarde. Nu se prea ştie, de fapt, cum a resorbit el acest deficit: el a înstrăinat, probabil, proprietăţi imperiale care nu intraseră în moştenirea sa legală, deoarece nu făcea parte din familia Iulio-Claudienilor; a repus în ordine, cu taxe de recuperare, totalitatea pământurilor publice şi pământurile nedate în împroprietărire, ce fuseseră uzurpate; a instituit taxe noi din surse sacre şi profane, fie ele şi cam rău mirositoare; a vândut chiar şi funcţii şi la un preţ ridicat. Toate erau pentru el, după vorba contemporanilor săi, „un burete care trebuia stors". Şi aceste intrări de bani se însoţiră cu o supraveghere draconică a perceperilor pe moşteniri, a taxelor pe tranzacţiuni asupra vânzărilor publice, a taxelor asupra vânzărilor de sclavi şi a taxelor de emancipare (una redusă la 4%, cealaltă menţinută la 5%) – vărsate şi unele şi celelalte, în total sau în parte, la tezaurul imperial sau la aerarium, al cărui control îl aveau de acum înainte serviciile imperiale, tot după cum acestea aveau neîndoios şi supravegherea minelor de metale preţioase, care sunt practic „naţionalizate". În acelaşi timp, sub rezerva corectărilor pe care le impune critica izvoarelor, provinciile, şi îndeosebi Egiptul, fură administrate cu o severitate financiară atât de mare, încât venitul lor fiscal a putut fi evaluat la un miliard. În orice caz, această politică a avut drept rezultat asanarea finanţelor şi consolidarea averilor.

Un nou incendiu la Roma, o ciumă şi apoi erupţia Yezuviului, din vremea lui Titus 1, dedicarea şi construirea Colosseumului, cheltuielile lui Domiţian, unele justificabile (credit pentru expansiunea culturii de cereale, deschidere

de şantiere pentru a da de lucru, ajutoare de caritate), celelalte periculoase (cum sunt distribuirea i în 79 e.n. (N. tr.).

a numeroase congiaria, organizarea de jocuri costisitoare, urcarea soldelor militare) goliră în cinci ani tezaurul umplut de Yespasian.

În ceea ce priveşte averea privată, sub Iulio-Claudieni şi Flavieni, examinarea ei duce la o

33. Monede de bronz din epoca imperială (de sus în jos şi de la stânga la dreapta): semis al lui Augustus (bronz mic); – sesterţ al lui Tiberiu (bronz mare); – dupondius al lui Nero (bronz mijlociu); mimmus (sec. IV e.n.) (După R. GAGNA ŞI V. CHAPOT, op. cu).

constatare comună tuturor timpurilor: când poporul este bogat, statul este sărac. Am văzut, fără îndoială, aristocraţia ruinându-se prin cheltuielile ei nebuneşti sau sărăcind în urma confiscărilor; dar aceste ruinări şi aceste pierderi nu prea atingeau masele de oameni care se aflau departe de Curte şi de căile puterii. Lollia Paulina şi bijuteriile ei, Domitia Lepida şi crescătoriile ei de animale, Pallas, Narcis, Tigellinus, Burrus, Seneca 1 şi proprietăţile lor – ce însemnau oare toate acestea pe lângă cei care, în provincii sau în Italia însăşi, gospodăreau în tihnă o avere temeinică şi îşi vedeau de comerţul sau de meşteşugurile lor în timbra şi în pacea unei economii burgheze? Prăbuşirea unora nu-i zguduia pe

79

— Favoriţi ai lui Claudiu sau ai lui Nero (N. tr.).

ceilalţi; ea provoca doar o deplasare a puterii financiare.

Studierea inscripţiilor este foarte edificatoare în această privinţă, dacă se cercetează sau se imaginează prin mijlocirea lor bugetele municipalităţilor. Aceste municipalităţi construiesc ziduri de apărare, turnuri, porţi, drumuri şi poduri; ele înfăptuiesc aducţiuni de apă, construcţii de canale de scurgere, de băi, de teatre sau de amfiteatre, de pieţe şi de bazilici, de curii şi de edificii civile, de altare şi de temple. Peste 500 de inscripţii dedicatorii ar aduce aici dovada acestei activităţi, în întregime municipale, de-a latul Italiei şi al provinciilor. Or, de unde vin banii?

Din taxele locale pentru apă şi băi, din amenzile penale, din taxele de intrare în funcţie a magistraţilor, din legatele particulare, a căror însuşire integrală Nerva o confirmă în folosul oraşelor beneficiare, şi mai cu seamă din dărnicia, uneori interesată, a binelecătorilor locali care îndreaptă spre aceste lucrări utilitare sumele pe care, la Roma, împăratul şi aristocraţia trufaşă le consacră unor jocuri publice sau serbări.

Politica de reduceri aplicată de Nerva a fost însoţită de crearea de instituţii de caritate pentru ajutorarea copiilor săraci. Reluată de Traian cu un program de împrumuturi către proprietarii de pământ pe baza mortgajului 1 şi a revărsării dobânzii la fondul copilului – „tabla” de la Veleia dă un exemplu cunoscut – această politică a îngăduit să se întreprindă construcţii foarte numeroase, băi, un apeduct, un for la Roma, bazine în porturile de la Ostia, Centumcellae şi Ancona, un apeduct la Ravenna, drenarea Lacului Fucinus etc.; ea a permis, de asemenea, distribuţii de congiaria, al căror exces nu se poate înţelege decât decontând enorma pradă de război din Dacia, privitor la care cifrele lui Ioannes Lydus, chiar reevaluate, ne lasă de altfel neîncrezători: ne putem oare închipui un convoi aducând 500.000

1 „Mort-gaj” = gaj în folosinţa creditorului, fără deducerea din datorie a roadelor obţinute (N. În). 80

de libre de aur, un milion de libre de argint şi 50.000 de prizonieri?

În ceea ce-l priveşte pe J'raian, aplicând o politică liberală faţă de comerţ, el a avut poate intenţia să înlesnească schimburile: construirea pieţei care îi poartă numele poate face să se creadă că a visat să facă din Roma capitala comercială a Italiei şi a imperiului, dar se pare că a trebuit să renunţe la aceasta şi să recurgă la măsuri autoritare spre a reţine în Italia banii care fugeau din ea; el i-a constrâns pe senatori să plaseze o treime din averea lor în bunuri italice şi a pus să se supravegheze contabilitatea municipalităţilor de către curatori. Este un liberalism care evoluează spre un etatism şi o birocraţie de controlori.

O politică mai chibzuită ar fi extins reţeaua drumurilor comerciale ale Galiei şi ale Spaniei, ar fi dezvoltat irigaţia africană, ar fi ameliorat terenurile arendate din Egipt şi ar fi comasat pământurile italice din sud, îmbunătăţind totodată producţia lor prin lucrări de aducţiune de apă sau de reţinere a ei. Proprietarii erau lăsaţi în voia obiceiurilor de creştere anarhică a animalelor şi a modurilor de cultură arhaice; negustorii se avântau în expediţii depărtate şi nu vedeau pieţele italice vegetând, în timp ce pieţele provinciale expediau produsele lor pe mare şi drenau banii în afara frontierelor, iar împăraţii ce se succedau, legaţi prin tradiţie de vechea concepţie agrarianistă a Republicii, îi orientau pe senatori spre cumpărarea de pământuri italice cu venituri fără riscuri. Este dovada unui simţ economic timorat, condus de principii sterilizante care menţineau – la o vreme când Roma era, prin puterea armelor, stăpâna unor imense teritorii – până şi accize şi taxe portuare perimate, cărora un sistem îndrăzneţ de „piaţă deschisă" ar fi trebuit să le dea brânci peste bord.

Economul şi piosul Antoninus reface un timp situaţia: arătându-se în acelaşi timp luminat şi filantrop (el creează noi instituţii alimentare în

141), el reuşeşte să lase un tezaur garnisit cu 675 de

milioane de denari.

Înţelepciunea lui Marcus Aurelius avea oare să menţină această bunăstare? Şi el controlează finanţele, reduce libertatea marilor perceptori de impozite; încearcă să pună în valoare domeniile imperiale şi să constituie o clasă de mici cultivatori care ar fi în oarecare măsură cvasi-proprietari; extinzând avantajele date de lex Hadriana de rudibus agriş 1 la minele din Portugalia prin lex metali Vispacensis, care este în profitul exploatatorilor mici şi mijlocii cu chirie emfiteotică 2, el îmbină principiile generozităţii cu cele ale unei bune gestiuni financiare, iar el însuşi trăieşte strâns la pungă. Scuteşte de impozite oraşele împovărate de datorii; varsă la tezaur veniturile din confiscări, dar cheltuieşte fără să socotească pentru pretorieni şi pentru popor, pe care-l copleşeşte cu daruri şi congiaria fastuoase; dezvoltă instituţiile alimentare; face rabat de toate restanţele debitorilor statului şi consacră înfrumuseţării Romei credite însemnate; dar când izbucneşte războiul de la Dunăre, este nevoit să vândă stofele preţioase, vasele de aur şi de cristal, pietrele preţioase ale lui Hadrian...

Frustrând senatul de dreptul de a-l desemna pe împărat, acest principe filosof a deschis uşa fiilor de sclavi îmbogăţiţi şi ambiţioşilor porniţi pe căpătuială. Propriul său fiu, Commodus, spori încă şi mai mult dificultăţile financiare prin risipa sa: numai jocuri şi serbări, dar şi confiscări, biruri temporare repetate, iar guvernămintele, funcţiile, alegerea pedepsei cu moartea, impunitatea şi chiar şi dreptul de a trăi sunt scoase la vânzare.

Ce s-a întâmplat cu moneda? Mai întâi devalorizarea lui Nero, apoi cele ale Flavienilor; cu Traian, moneda de argint coboară de la 88 la 79%, cu Marcus Aurelius de la 78 la 70, cu Com

1 Legea Adriană privind ogoarele nelucrate = pâr- Ioagele (N. tr.).

2 „Pe termen lung" (N. tr.). 82

modus la 67. Imperiul sărăceşte în metale preţioase; viude> mai puţin decât cumpără; or, cumpărările

depărtate duc la exporturi de numerar, ale unui numerar care nu mai este înlocuit şi pe care speculanţii îl tezaurizează: decretul de la Mylasa din Carla îi urmăreşte în 209/210 pe bancherii care se dedau la operaţii de schimb pentru a recupera piesele de argint şi a bloca metalul x.

Epoca Severilor

Pertinax, care a vrut un timp să restabilească ordinea, a dat proprietatea pământurilor necultivate celor care le cultivau, fără să-i pese de latifundiari; fiind asasinat, locul său a fost luat de Septimius Severus.

Se admite, în general, că acest mare împărat a reorganizat administrarea finanţelor şi că a putut dobândi o mare îndestulare în vistierie. Dar bunăstarea statului pare să nu fi fost decât o vremelnică şi înşelătoare aparenţă: căci pământurile şi bunurile provenite din succesiunea Iulio-Claudienilor şi a Flavienilor n-au fost înglobate în fiscul imperial, ci au intrat în res prinata 2 a împăratului care a cuprins şi bunurile Antoninilor. Este neprecaut să se susţină, cum s-a mai făcut, că domeniul ţinând de a sa res prinata şi cel ţinând de patrimonium au fost în întregime deosebite. Putem s-o spunem despre provincii; este mai anevoios s-o dovedim pentru Italia, unde întinderea bunurilor împăratului era atât de însemnată, încât a trebuit să numească procuratori ca să le gereze. Interesul pe care-l purta ţării sale de baştină3 şi Siriei, patria soţiei sale, l-a dus la cheltuieli apăsătoare; numeroasele sale construcţii (apeducte, cazarma pentru Equites

1 Prin scoaterea lui clin circulaţie şi tezaurizare (N. tr.).

2 „Averea particulară” (în latină în text) (N. tr.).

3 Septimius Severus era de iei din Alrica (v. p. 25) 83 (N. tr.).

singulares 1, Domus Seueriana, Septizonium, terme, arcul de triumf), distribuirile de daruri (200 milioane de sesterţi, împărţiri gratuite de vin, ulei, carne de porc la mii de primitori de tain), jocurile seculare din 204 care au

consumat sume ridicate, sporirea soldei, care urcă de la 375 de denari la 5Ó0 şi care este plătită efectivelor a 33 de legiuni (aproape 800.000 de oameni), toate îl duc la cheltuieli enorme, la care face să contribuie produsul noilor confiscări şi tezaurul senatului. Or, grâul egiptean urcă treptat la îndoitul şi întreitul valorii lui iniţiale.

Caracalla, care îi urmează, cheltuieşte cu acelaşi fast (cadouri oferite principilor barbari, construcţii de terme pe Aventin, distribuţie periodică şi gratuită de pâine şi de ulei plebei, o nouă sporire a soldei, călătorii somptuoase); el se vede obligat să urce impozitul pe succesiuni şi pe eliberări din sclavie de la 5 la 10% şi să perceapă de mai multe ori contribuţia extraordinară a aurului coronar. Edictul său din 212, oricât de obscur ar fi, pare să fi conferit dreptul de cetăţenie la o mulţime de oameni; această generozitate civică permitea să se supună la impozit o mulţime de noi contribuabili. În faţa slăbirii monedei, el este determinat să facă o nouă devalorizare; aureus este redus de la 1/45 la 1/50, iar denarul, discreditat, este înlocuit cu Antoninianus, care este pus în circulaţie cu o valoare fiduciară de un dublu denar, deşi nu conţine în realitate decât o dată şi jumătate greutatea de argint a denarului iniţial. Diferenţa dintre cursul legal şi valoarea reală era evident un câştig pentru stat şi nu pentru particulari, căci acest Antoninianus nu mai valora decât 1/64 din livră. Iar străinii, ca şi provincialii, nu mai acceptau plăţi decât pe baza vechiului aureus: aşa era, la Palmyra, încă din 193, cu caravanierii.

Cum să se încerce o reformă? Toţi cei care rezistă fanteziilor imperiale sunt decimaţi; bunu1 „Oştenii din garda călare a împăratului” (în latină în text) (N. tr.). 84

rile lor sunt confiscate şi se purcede astfel la o „naţionalizare” mai vastă decât oricând. Italicii sunt excluşi de la pretoriu, iar cavalerii, care se recrutează şi ei dintre militari, sunt instalaţi, împreună cu liberţii şi fiii lor, în posturile birocraţiei, de unde domină totul. Împăratul „cu mantia de purpură” a fost asasinat în 217: uciderea monstrului nu a salvat finanţele.

Dacă Macrinus, succesorul său, se străduieşte să restrângă cheltuielile, soldele şi tributurile, domnia sa, brusc întreruptă, nu poate reface echilibrul. Nici Elagabal, cu anturajul său de femei şi cu destrăbălările sale, nici Alexander Severus nu aveau să poată restabili situaţia: revoltele de la frontiere, răzvrătirile soldaţilor care pretind sporiri de solde, intrigile de curte nu uşurează sarcina lui Severus care, cu toată tinereţea sa, are totuşi simţul economiei, dar care este atras spre distribuirile gratuite, spre cheltuielile somptuoase, spre acordarea de remuneraţii arhitecţilor, haruspiciilor, retorilor şi gramaticilor, medicilor şi juriştilor. Pe plan social, el dă împrumuturi cultivatorilor săraci spre a le permite să cumpere pământ; pentru a face să scadă preţul cărnii, reglementează tăierile; organizează la rândul său fundaţia alimentară pentru pueri Mammaeani, dar supune la taxe diversele corpuri de meseriaşi şi se arată tot atât de lacom de mijloace băneşti, chiar şi necurate, pe cât de plin de intenţii pe tărâm social.

Între 235 şi 268, Roma cunoaşte ani groaznici de anarhie, împăraţii se succed într-un ritm rapid, Maximinus, Gordienii, Filip Arabul, Decius, a cărui domnie este roasă de ciumă (ea va dura cincisprezece ani!), Aemilianus, Valerianus, Gălbenuş, care sunt neîncetat sub arme pentru a lupta împotriva unor invazii mereu renăscânde.

Crahul era inevitabil. El s-a produs în 259, după luarea în captivitate a lui Valerianus: timp de cincisprezece ani, dezordinea monetară este la culme. Dacă aurul circulă pentru armată, argintul nu are o valoare cât de cât decentă şi nu mai este decât o monedă fiduciară cu un curs forţat.

Proporţia argint-metal scade de la 50% la 40% sub Decius, de la 16, 5 la 14 sub Valeriamis; de la 11 la 2 sub Gallienus şi monedele denaturate erau aliate cu cupru, plumb, cositor şi zinc, statul retrăgând din circula! le piesele vechi cu titlu mai ridicat şi febătându-le cu un titlu mai scăzut. Neîncrederea este atât de mare, încât strategul din Oxyrrhynchus va trebui să-i sileascâ pe

bancheri să le accepte pentru nişte negocieri care sunt de fapt nişte furturi, deoarece valoarea monedei este nulă şi nu echivalează nici cu marfa, nici cu munca. Nivelul salariilor şi preţurile vor sălta, fireşte, până la culmi de necrezut. Micile şi marile cetăţi din Grecia şi din Orientul elenic primesc dreptul de a bate monede mărunte din bi! Ion cunoaştem peste 450 de serii din ele, cu sisteme locale distincte şi cu legende în limba greacă.

Împăraţii iliri

După Gallienus, care nu a fost un împărat rău şi care a şi visat la o cetate ideală, la un fel de falanster platonician, dar care nu a avut timpul trebuitor să reformeze finanţele, Aurelian (270275) încearcă, la rândul său, să restabilească echilibrul: el înmulţeşte monetăriile pentru a înlesni circulaţia, dar când închide unele dintre ele, spre a face o redistribuire a surselor monetare, stârneşte revolte; încearcă să stabilizeze greutatea şi emisiunea aurului graţie prăzilor de la Emesa şi Palmyra; abrogă dreptul de control al senatului asupra micii monede de bronz şi o retrage pe cea a lui Valerianus. Pentru a regulariza circulaţia, el nu admite decât moneda de stat din bronz, uniformă ca metal, tip şi legendă, redactată în latină şi bătută după un sistem unic. Această unificare nu s-a făcut totuşi nici fără rezistenţe nici fără surprize neplăcute; provinciile occidentale, inundate de monedă din billon sub împăraţii gali, preferară să tezaurizeze, în aşteptarea

1 Aliaj de cupru cu puţin argint (N. tr.). 86

unor timpuri mai bune şi ele refuzară schimbul; devalorizarea atinsese limitele; creşterea preţurilor se ridicase, în 256, la 1.000%.

Diocleţian şi Tetrarchia

Reforma lui Diocleţian, care ajunge la putere în 284, este puţin cunoscută: el emite o monedă de aur fixă (70, apoi 60 la libră) şi o monedă de argint curat (96 la libră), apoi una divizionară din billon, sistem care a fost, fireşte, comparat cu cel al lui Nero. În afară de aceasta, el pune în circulaţie monede divizionare din bronz argintat (cu o

peliculă subţire de argint), care servesc schimburilor ojişnuite. Follis sau denarius communis al său este o mică piesă de bronz a cărei valoare se află fixată prin fragmentul de la Elatea la 1/50.000 dintr-o libră de aur – fixare autoritară vădit superioară preţului aurului-metal. Persistă totuşi o nelămurire, căci edictul aceluiaşi Diocleţian asupra preţurilor, cunoscut sub numele de Edictul maximului, fixează libra la 50.000 de denari, dar aureus-ul ar trebui să echivaleze cu 200 de denari şi prin urmare libra cu 12.000. Istoricii au definit ca atare această problemă, a cărei rezolvare clară nu se întrevede încă.

Un fapt care nu prezintă, în schimb, nicio nelămurire, este acela că, în pofida efortului de descentralizare al lui Diocleţian, care înmulţeşte şi el atelierele de monetărie spre a satisface obligaţiile tetrarhiei şi nevoile comerţului, cheltuielile au crescut în proporţii considerabile: efective militare şi civile mult sporite, lucrări publice, construcţii noi (terme, porticuri, arcuri triumfale la Roma şi în provincii) au grevat bugetul. Pentru a face faţă acestor cheltuieli, fură instituite taxe, contribuţii funciare şi îndeosebi capitaţia, a cărei stabilire a provocat cele mai violente nemulţumiri. Această capitaţie, care relua principiile capitaţiei personale din Imperiul timpuriu, varia după regiuni, din pricina uzanţelor locale anterioare şi a modurilor de evaluare a averilor. Func87 ţionarea ei a dat loc la interpretări contradictorii.

Este însă vădit că ea comporta o cotă personală îmbinată cu o cotă mobiliară în care intrau – ca elemente de bază pentru fixarea masei impozabile – bunurile funciare, semnele exterioare ale bogăţiei, evaluarea personalului proprietăţii şi a animalelor, pământurile fiind impuse după suprafaţă şi după calitatea agricolă. De aici rezultă variaţii ale masei impozabile între oraşe şi sate şi între provinciile înseşi, inclusiv Egiptul. Cum aceste bunuri erau schimbătoare, se impuneau revizuiri: de aici periodicitatea „indicţiunilor” comparabilă cu revizia noastră a registrelor cadastrale, cu atât mai mult cu cât iugum, care este unitatea de măsură de suprafaţă, nu este

adoptat ca atare pretutindeni, ci vedem substituindu-i-se centena şi millena, grupe de 100 şi de 1.000 de unităţi care îngăduie ajustările necesare.

Dat fiind că încasarea era asigurată de către curiali sau de către administraţiile înseşi, se înţelege de ce un astfel de sistem a avut drept efect o percepere riguroasă; dar el iscă plângeri foarte vii, al căror ecou îl prindem chiar şi în textele literare ale lui Salvienus şi Sidonius Apollinaris 1.

Primul cuvânt care ni se iveşte în minte spre a defini aceste manipulări de monede şi aceste confiscări statornice este acela de empirism. Un empirism rău luminat, care încearcă să potrivească moneda în raport de trebuinţe, iar încasările de bani după deficite.

Diocleţian încoronează empirismul de stat al predecesorilor săi printr-o sistematică economie dirijată. Este semnificativ că s-a putut susţine, cu o aparenţă de dreptate, că acest împărat, care este modelul administratorilor birocraţi, nu avea un „program de guvernământ”. Aceasta este o recunoaştere a faptului că iniţiativele sale improvizate intrau într-un sistem legat, într-o evoluţie irezistibilă. Economia, ordonată de bi1 Salvienus (cen 390 – 481), autor de scrieri ecleziastice: Sidonius. Apollinaris (cca. 430 – 487), episcop de Clermont-Ferrand, autor al unor celebre poeme laline (N. tr.).

rouri populate de funcţionari proveniţi din cadrele subalterne ale armatei şi militarizând producţia şi repartiţia, s-a îndreptat către un vădit eşec: măsurile, devenite mai târziu clasice – şi anume căutarea unui echilibru bugetar (?), stabilizarea monedei –, neputând fi susţinute de creşterea producţiei, de lealitatea în faţa impozitelor şi de cinstea în perceperea lui, s-a ajuns la o a treia măsură autoritară caracteristică sistemelor de economie dirijată: acţiunea asupra mecanismului preţurilor. Nestăpânita sete fiscală îi face pe oamenii Imperiului târziu să înăsprească reglementarea vânzării sării, să interzică exportul fierului, al bronzului, al aurului,

al vinului, al uleiului şi să rezerve statului importul mătăsii, al fildeşului şi al perlelor. Concesionarii şi controlorii economici staţionează şi cercetează la frontiere. La Roma şi în oraşe negustorii detailişti şi angrosişti sunt siliţi să se grupeze în corporaţii în care domneşte regula eredităţii şi ei nu pot spori numărul prăvăliilor lor pentru tot ceea ce priveşte alimentaţia. Tutela statului se exercită până şi asupra mijloacelor de transport, deoarece vedem rechiziţionându-se în mai multe rânduri corăbiile de comerţ, precum şi cărăuşii pe drumuri, bastagarii şi catabolenses, grupaţi şi ei în corporaţii şi supuşi aceloraşi reglementări succesorale ca şi meseriaşii şi negustorii.

Şi aceşti oameni primeau încă salarii şi compensaţii şi se bucurau uneori de degrevări şi de scutiri de taxe, dar ce să credem despre instituţia „corvezilor”, despre munera? Nu vedem decât lucrători obligaţi la tot felul de lucrări gratuite sau persoane mobilizate pentru perceperea impozitelor, pentru poliţie, poştă, controluri şi funcţii subalterne ale administraţiei municipale.

Ce puteau, împotriva faptelor şi a spiritelor, duzina de rânduri iniţiale din Edictul maximului care înşiră titlurile lui Diocleţian, apelul la prosperitatea statului, la zei, la demnitatea şi maiestatea Romei, la o justiţie şi la o pace „statornicită pentru veşnicie”, precum şi îndemnul la restricţii 89 spontanelat preţuiau fulgerele contra lăoomiei, a desfrâului, a prefăcătoriei, a risipitorilor de economii şi a delapidatorilor fiscului? La ce servea acea uriaşă listă de taxe ce loveau peste 1.000 de articole sau de activităţi şi sancţionau încălcările cu pedeapsa cu moartea? Sau, mai curând, care i-a fost rezultatul? După o frânare probabilă – dar a operat ea oare peste tot şi putea ea acţiona la fel în părţi de lume atât de diferite ca ţinuturile Asiei, ale Africii şi ale Europei? – s-a văzut dezvoltându-se o piaţă a săracilor, alimentată cu subvenţii, cu alocaţii şi rechiziţii şi plătită cu monedă depreciată, şi o piaţă „la negru”, plătită cu monedă forte, cu aur, de către bogaţii cu fantezii extra-legale. Edictul lui Diocleţian, tocmai fixând maximul, la care s-au aliniat preţurile, chiar

dacă erau inferioare, nimicise beneficiul concurenţei, generatoare de scăderi; el împinsese la înlocuirea schimbului controlabil cu trocul mascat şi, stabilizând preţuri de transport autoritar cu un tarif ridicat, nu numai că a asfixiat traficul pe mare, care, la tonaj egal, costa mai puţin decât traficul pe uscat, dar micşorase şi afluxul de mărfuri străine la distanţe mari, şi-l îmbogăţise, cum era de aşteptat, pe intermediar pe seama consumatorului.

De aici rezultă, de-a lungul întregului Imperiu târziu, spasme economice repetate şi grave lânceziri. Căci, în afară de mobilizarea soldaţiilor, se petrece o mobilizare a „civililor" şi a lucrurilor, o „naţionalizare" din ce în ce mai extinsă: soldatul este legat, ca şi în trecut, de armată, dar şi lucrătorul de fabrică, meseriaşul de corporaţie, omul de profesia lui, curialul de curie, colonul de glie, patrimoniul de funcţie. Este interzisă căsătoria în afara mediului profesional propriu şi brutarul trebuie să se însoare cu fata de brutar sub ameninţarea cu deportarea şi cu atribuirea bunurilor sale corporaţiei. Conştiinţele sunt cumva mai libere? După Quintilian, care fusese sub Vespasian un fel de retor de stat, dar care nu pare să fi fost obiectul unor presiuni intelectuale, nişte texte când 12 martie 370 şi din 27 februarie şg

425, transmise de Codul Theodosian, vor interzice profesorilor recunoscuţi predarea în şcoli particulare, iar profesorilor necalificaţi predarea în magistraliones şi în celulae, adică în „şcolile publice".

Dezordinile ce însoţesc abdicarea lui Diocleţian şi se prelungesc până în momentul morţii lui Galerius, în 311, nu sunt de loc de natură să consolideze situaţia.

Perioada lui Constantin

Constantin, la rândul său, avea să aibă de furcă cu aceeaşi problemă: când, în 324, puse mâna pe tezaurele lui Licinius, el „deschise digurile", dar doi ani mai târziu, în 326, cea mai mare parte din atelierele monetare întemeiate de Diocleţian erau închise; şase ani mai târziu, în 332, cum se jefuiseră bunurile templelor şi tezaurele lor, atelierele putură fi redeschise. Se făcu inventarul

bunurilor municipale: ele fură vărsate la domeniul imperial; se făcu inventarul bunurilor religioase: ele fură virate în contul coroanei. Săracii şi cei ruinaţi, al căror număr sporeşte, ajung să dorească venirea barbarilor: impozitele se dublaseră în patruzeci de ani. Sub domnia lui Constantin, colonii nu-şi pot vinde pământul fără învoirea stăpânilor lor, care percep de la ei impozitele statului şi care îi urmăresc în faţa tribunalelor, unde îi păcălesc propriii lor avocaţi.

Dar Constantin fusese nevoit să micşoreze greutatea azimis-ului la 1/72 de libră, pentru a emite solidus-ul – care va dura până la Corn ne ni-l – şi, după 324, miliarense de argint de aceeaşi greutate; cât priveşte masa de ciioulaţie, ea este făcută din piese de cupru cu greutate schimbătoare. Aurul şi argintul monetar fiind evaluate, cum se vede, la valoarea comercială a metalului, aurul-metal a dominat schimburile timp de secole şi a servit ca indice de preţuri. Dar şi aici

1 Dinastie bizantină rare a domnit la Constantinopole 91 (între 1057 şi 1185 şi la Trapezimt între 130 – 1 şi 1461 (N. tr…)

notăm, fără a le putea urmări în amănunt, „distanţări" între monede şi scara preţurilor, degrevări izvorâte din tezaurele templelor, ruinate în statutul lor păgân de către reforma religioasă a lui Constantin, dezgheţuri de capitaluri tezaurizate, dezechilibre între starea economică a comunităţilor religioase păgâne, ale căror credite erau subordonate unor reguli fixe de percepere şi de lichidare, şi starea comunităţilor creştine care erau alimentate de dărnicia credincioşilor, dezacorduri între schimburile urbane bazate pe monedă ca mijloc de plată şi schimburile rurale, în care economia naturală rămânea practica cea mai obişnuită.

Iugalio-capitatio a lui Diocleţian nu i-a fost de ajuns lui Constantin: el a trebuit să recurgă la o suprataxă, la gleba senatorială, care lovea marile venituri, la chrysargyron, impozit perceput tot la cinci ani de la negustorii urbani, la prestarea reînnoită a aurului coronar,

care li se aplică decurionilor şi care acţiona în felul unui impozit progresiv pe categorii de venit. Ministrul tezaurului imperial, raţional is, i-a făcut loc comitelui sacrelor dărnicii, iar procurator rei prinataie 1 comitelui bunurilor private, pentru a administra bunurile şi averea principelui, în care se varsă, ca într-o mare, veniturile lui ager publicus, ale domeniilor confiscate, ale pământurilor municipale şi resursele templelor.

De fapt, politica lui Constantin, ducând la mari cheltuieli, nu putea opri inflaţia, cu atât mai mult cu cât darurile, cum sunt distribuirile de pâine (la început gratuite, apoi la preţ scăzut) în loc de grâu, fuseseră extinse şi înmulţite de la Aurelian încoace: numărăm nu mai puţin de 254 de brutării furnizoare de pâine gratuită, nici mai puţin de 2 300 de mensae oleariae pentru distribuirile de ulei şi a 4.000 de părţi de porc pe zi în Roma secolului al IV-lea! Este o asistenţă

1 „Administratorul averii particulare” (în latină în text) (N. tr.). n socială de o inspiraţie, desigur, lăudabilă, dar de o mărinimie care costa scump.

Împărţirea imperiului, cu Constautius în Orient cu Constans în Occident, apoi, Constans fiind asasinat, tulburările următoare uzurpării lui Magnentius, neliniştile iscate de disensiunile religioase, urcarea pe tron a lui Iulian nu aduc nicio soluţie, nicio speranţă: se grevase cu sarcini grele funcţionarea poştei care îi transporta pe episcopi la diversele concilii şi provoca cheltuieli necontrolate; sub Constantius şi Constans se puseseră în circulaţie monede noi, maiorina şi centenionalis, mai grele decât cele ale lui Constantin, dar ele au trebuit să fie devalorizate. Iulian le-a redat greutatea iniţială, dar efectul salutar n-a durat multă vreme.

Nu planurile autorului anonim al lui Liber de rebus bellicis \ care trăise fără îndoială sub Valens (364 – 378), oricât de mare era ingeniozitatea sa în a promova domnia „inteligenţei” şi a face să progreseze tehnicile, în a mlădia fiscalitatea pentru a stimula afacerile şi a-i da tezaurului prilejul de a percepe astfel încasări mai abundente, în a

pune în retragere funcţionarii cel mai bine plătiţi spre a uşura finanţele publice şi a găsi posturi pentru cei tineri – dar toate acestea tot nu aveau să aducă redresările dorite.

În urma războaielor care nu mai încetează, Yalentinianus2 are mare nevoie de bani: el pretinde plata în aur a impozitelor de stat, a căror eşalonare în trei termene – pentru annona – nu este decât o falsă uşurare; el va restabili controlul de stat asupra minelor, a căror exploatare fusese lăsată liberă de către Constantin; el procedează la confiscări masive de bunuri private şi nu lasă oraşelor decât o treime din propriile lor venituri. El merge, dacă îl credem pe Symmachus, până la emiterea de monedă falsă.

1 „Cartea despre treburile războinice” (în latină în text) (N. tr.).

2 361 – 375 e.n. (N. tr.).

Acesta avea să fie sfârşitul. Succesorii săi nu văd circulând decât modeste bronzuri mici, fragmente amorfe, contrafaceri şi imitaţii barbare de greutate mică (1, 10 g maximum).

5. STATUTUL SOCIETĂŢII

Care este atunci statutul societăţii? Un document oficial ni-l face cunoscut, anume însemnarea tuturor demnităţilor şi administraţiilor, civile şi militare, din regiunile din Orient şi Occident, îndeobşte ştiut sub titlul său latin scurtat: Notiţia dignitatum. Numeroasele constituţii risipite în textele lui Constantin şi ale lui Theodosiţi o completează.

După patru secole, împăratul a devenit stăpânul absolut, iar locuitorii imperiului – supuşii săi. Membrii familiei sale sunt numiţi „nobilissimi” şi tot ceea ce îl înconjură primeşte în denumirea sa epitetul de „sacru”, camera, palatul, tezaurul. Casa sa este plină de sclavi, de slujitori şi de ofiţeri de tot felul. Pretorienii, suprimaţi de Constantin, au fost înlocuiţi de domestici şi de protectores; casa civilă este condusă de marele şambelan şi de maestrul oficiilor, care îi au sub ordinele lor pe soldaţii gărzii palatului, o mulţime de scribi şi un roi de curieri.

Vechiul consiliu al principelui se cheamă de acum înainte „consistoriu” şi membrii săi, numiţi de împărat, poartă titlul de „iluştri” (illustres) şi de „venerabili” (spectabiles). Administraţia centrală este încredinţată unor funcţionari civili sau militari; în epoca lui Diocleţian şi a lui Constantin, toţi poartă titlul de clarissimi 1 dacă sunt de rang senatorial, de perfectissimi 2 sau de egregii3 dacă sunt de ordin ecvestru, dar puţin câte puţin denumirea de clarissimus s-a extins dincolo de ordinul senatorial, în confuzia ambiţiilor şi a arivismului. Cât priveşte administraţia civilă, ea revenea com1 „Prea străluciţi” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Prea desăvârşiţi” (în latină în text) (N. tr.).

3 „Eminenţi” (în latină în text) (N. tr.).

petenţei a patru prefecţi ai pretoriului, care erau un soi de miniştri de interne, şi a doi prefecţi ai oraşului, pentru Roma şi pentru Constantinopole, care serveau drept prefecţi de poliţie. Consulii se menţineau, clar ei nu mai aveau decât o funcţie onorifică; este mai bine să nu mai vorbim de magistraturile inferioare, care nu mai sunt decât nişte umbre. În sfârşit, senatul, cel de la Roma sau cel pe care Constantin îl dăduse Constantinopolei, era consultat în afacerile judiciare, dar rolul său se mărginea cam la atât; în orice caz, el nu intervenea în conducerea politică. Faptul cel mai curios al acestei organizări centralizate! l-a constituit înfiinţarea, sub Valentinianus, „apărătorului cetăţii” care, timp de cinci anir trebuia să-şi apere concetăţenii de abuzurile funcţionarilor imperiali; prin aceasta, viaţa municipală a fost întărită, clar arbitrajele lui erau uşor de ocolit.

În aceste municipalităţi, burghezia primeşte şi ea titluri şi onoruri; membrii ei, curialii, sunt obligaţi să formeze în fiecare cetate un consortium, dacă posedă 25 pogoane de pământ şi nu fac parte nici din clasa senatorială, nici din armată, nici clin administraţie. Bunurile lor sunt inaccesibile şi consortium-ul recuperează moştenirea lor dacă mor fără copii; ei nu pot nici avea acces la ordinul senatorial fără să fi parcurs scara

onorurilor, nici evada din condiţia lor spre a intra în cinul bisericesc, dacă n-au găsit un înlocuitor: astfel, fiscul îşi asigură veniturile, dar sunt mulţi cei ce dispar fără urmă şi lasă domeniile în pârloagă. Crezuseră că îmbogăţesc statul: îl ruinează; visaseră să menţină statutul proprietăţilor: le golesc; voiau să alimenteze fiscul; îl înfometează.

La şirul acestor titluri, al căror număr atrage după sine o evidentă depreciere, se adaugă cel de comite şi de patriciu (patricius), clar mai sunt şi honorati (onoraţii) care, în momentul retragerii şi la ieşirea din funcţie ajung odată cu acest titlu la o consideraţie mai înaltă. Ca urmare se constituie un fel de nobilime de stat, aproape o nobilime de funcţionari. Aceşti oameni beneficiază de scutiri de corvezi şi de rechiziţii personale; pământurile lor sunt separate de comunitatea municipală, astfel încât, în legătură cu capitaţia, să fie cruţaţi de supunerea la răspunderea colectivă în domeniul judiciar, ei sunt feriţi de penalităţile corporale şi, dacă îşi atrag pedeapsa cu moartea pentru o crimă de lezmajestate, ei mor ucişi cu sabia şi nu în chinuri.

Toţi aceşti oameni sunt bogaţi. Lefurile lor, donaţiile imperiale, simţul afacerilor îi înalţă pe culmile bogăţiei. Aviditatea lor se poate bănui din legislaţie care, de timpuriu, ocroteşte proprietatea urbană şi rurală.

Interdicţia de a dărâma imobilele figurează atunci în toate legile municipale şi ale coloniilor: clauzele senatus-consultului Hosidian, care datează din vremea principatului lui Claudiu, sunt reluate de senatus – consultul Yolusian sub Nero, agravate succesiv sub Vespasian, Septimius Severus, Caracalla, Severus Alexander, Marcianus şi protejează casele, materialele şi mobilele lor contra tocmelilor necinstite; sub Hadrian, senatus-consultul Acilian interzisese să se lase moştenire ornamentele decorative ale imobilelor; de asemenea un întreg context de legi reglementează construcţiile noi, proprietatea, utilizarea şi transmiterea lor. Se simte că toate aceste dispoziţii sunt tot atâtea garanţii date folosirii

paşnice a bunurilor şi stabilităţii sociale: dacă această stabilitate ar fi fost reală, legiuitorul nu ar fi trebuit să intervină.

La ţară găsim, cum este firesc, un proletariat rural, asupra căruia Africa, cu lucrătorii ei sezonieri, care merg din beci în beci – îi şi cheamă circumcelliones – ne dă o imagine puternic reliefată, căci li se alătură schismatici donatişti 1, ale căror excese vor dura până în secolul al V-lea şi îi vor face să fie cuprinşi într-o reprobare şi curând într-o reprimare viguroasă.

Mai sunt şi colonii, coborâtori din acei oameni pe care împăraţii, mai cu seamă de la Marcus

1 Sectă creştină din Africa de Nord, ai cărei membri se credeau singurii moştenitorii ai apostolilor, fondată de episcopul Donatus din Numidia, mort către 355 e.n. (N. tr.). 96

Aurelius înainte, îi foloseau la cultivarea pământurilor părăsite. Unii erau prizonieri barbari, alţii oameni liberi asiguraţi printr-o închiriere pe durată lungă şi obligaţi numai la plata unei redevenţe. În Imperiul târziu – adesea cu o minuţiozitate pe care nu o putem expune aici –, legea a definit statutul lor şi i-a legat de glie din tată în fiu: fără să aibă această calitate juridică, ei au devenit sclavi ai pământului şi au alcătuit un soi de clasă ereditară ţintuită de profesiunea ei. O novella a lui Valentinianus, confirmată de Iustinian, merge până la definirea drept coloni adscriptic. Îi (adăugaţi) sau supranumerari a micilor proprietari care, nemaiputând trăi pe propriile lor pământuri, acceptă să devină colonii marilor proprietari; aceşti oameni sunt îngrădiţi într-o reţea de pescripţii care le limitează libertatea în aşa măsură, încât aproape că nu se deosebesc de sclavi decât cu numele.

De aici se lunecă spre patronaj, ţăranul liber datornic vândut sau strâmtorat lăsându-şi pământul pe seama unui „protector” sau a unui „apărător” care, în schimb, intervine în favoarea lui contra urmăritorilor săi administrativi sau judecătoreşti. Abuzurile ce rezultă din această situaţie determină statul să interzică această

practică din 360 înainte, dar acesta nu reuşeşte să lupte cu eficacitate nici contra exceselor nici contra sistemului însuşi, îndeosebi în Apus.

Dar acestea nu sunt, dacă putem să spunem aşa, decât cadrele abstracte: realitatea vie este şi mai întunecată.

Am semnalat deja că foametea se repetă; au fost la Roma şi noi incendii foarte întinse în 217, în 262, în 293, cutremure de pământ, epidemii ucigătoare, războaie necontenite. Politica agricolă vădeşte lipsa de programe: Augustus i-a îndemnat pe agricultori să cultive viţa de vie; Domiţian a dat o primă pentru smulgerea ei; Probus, Traian şi, poate, şi Marcus Aurelius au continuat jocul de pendulare. Politica comercială a mers 97 de la liberalism la economia dirijată de stat:

Severii au controlat organizarea colegiilor profesionale, iar aceste colegii se vor transforma în secolul al IV-lea în oficii privilegiate şi ereditare în scopul supravegherii economice şi fiscale; sistemul vamal a văzut ridicându-se rata perceperilor de la 2, 5% pentru intrare la 25% pentru ieşire, – dar unde erau adevăratele frontiere într-o lume necontenit supusă invaziilor?

Pentru a trăi şi a-şi supravieţui, Imperiul a practicat tot mai mult, începând de la Antonini, un socialism de stat şi o politică de alocaţii şi de subvenţii. Se poate spune, fără îndoială, că un popor care se distrează nu face revoluţii şi este sigur că poporul din oraşe a fost „distrat”, că n-a prea fost îndrumat spre muncă, ci spre jocuri, că a fost copleşit cu congiaria, cu grâu, vin, ulei, pâine, că a fost desfătat cu serbări, cu alaiuri, cu înjunghieri de gladiatori, de criminali, de fiare sălbatice şi că principii şi anturajul lor au uitat printre plăceri îndatoririle stării lor. La ce serveau legile privitoare la adulter, la celibat, la căsătoriile sterile, la incapacitatea juridică a femeilor de moravuri uşoare?

Pământurile sunt părăsite: moartea, boala, curând dezertarea socială a creştinilor, pe care îi vor urmări ameninţările Codurilor Theodosian şi Iustinian în 370, în 388 şi în 396, fuga lucrătorilor, în pofida sancţiunilor şi a

zgărzilor infamante care permiteau să fie regăsiţi ca nişte câini rătăciţi, goleau domeniile… şi sipetele strângătorilor de dări. Şi aceşti strângători vor vedea chiar ridicându-se împotriva lor, şi în Orient şi în Occident, obstrucţii şi răzvrătiri cu concursul sclavilor înarmaţi, al soldaţilor domestici şi, mai târziu încă, al isaurienilor Chiar şi Pertinax interzisese moştenitorilor să aleagă pământurile bune şi să le lase în părăsire pe cele rele; el impusese cidlectio – epibole a grecilor –, adică adăugirea în loturile de vânzare, a unor pămân

1 Locuitori ai Isaurici, regiune pe coasta Asiei Mici, în faţa Ciprului: dintre aceştia se recruta adesea garda. ruperială de la Constantinopole (N. tr.). 98

turi bune la cele rele şi repartiţia proporţională a mesei fiscale între toţi membrii colectivităţii locale. Constantin menţine aceste dispoziţii şi decide să pună în sarcina mărginaşilor întreţinerea pământurilor necultivate din ager publicus. Lumea devine atunci, potrivit cuvântului lui C. Jullian 1, o „formidabilă fermă dată în parte”, dar o fermă de ţărani aproape funcţionari nu este rentabilă. Aşadar, ne imaginăm uriaşele averi care se acumulează; se cunosc unele din ele, a căror enormitate ne lasă neîncrezători; suntem încredinţaţi de existenţa lor mai ales datorită mulţimii confiscărilor la care purced împăraţii unii după alţii. Acest jaf de stat ne face să ghicim furia de a trăi, de a se îmbogăţi, de a se bucura de plăceri care a pus stăpânire pe toate clasele, amestecate în atmosfera de nestatornicie a tronurilor, a armatelor, a invaziilor. Dar vedem, de asemenea, ridicându-se, din toate textele şi din toate faptele, ca nişte spectre dramatice, obsesiile mizeriei, ale foamei şi ale morţii.

Realitatea socială a sclaviei în Imperiul târziu

În josul scării sociale se adaugă şi sclavii. Ce s-a întâmplat cu ei în viitoare? Situaţia nu s-a schimbat odată cu venirea la putere a lui Augustus: războaiele continuă să arunce sclavi pe piaţă; cele ale lui Yespasian aduc 92.000 de evrei; cele ale lui Hadrian varsă mulţimi de robi pe pieţele din Orient; Carus pare să fi capturat 20.000 de

sarmaţi, dar apoi, sub Alexander Severus şi sub Maximinus, cifrele sunt mai scăzute. Se pare că, în această privinţă, războiul nu mai „rentează”, în timp ce odinioară, când sclavii erau atât de numeroşi, mai întâi sub Nero, apoi sub Septimius Severus, se renunţase anume la ideea de a le da un veşmânt aparte, pentru ca nu cumva, recunoscându-se după această ţinută, să nu dobândească totodată conştiinţa forţei lor. În schimb, 1 Istoric francez (1859 – 1933), autor al Istoriei Galiei (N. tr.).

sporeşte tot mai mult comerţul cu copii părăsiţi şi, în 112, rescriptul lui Traian face o aluzie precisă la aceasta, în privinţa Bitiniei; mai multe papirusuri vorbesc despre atare lucru privitor la Egipt.

În secolul al III-lea, cifrele pomenite fac să varieze în proporţii fantastice grupele de sclavi familiali: Proculus, în 280, ar fi înarmat, zice-se, 2000 de sclavi pentru a pune mâna pe putere, în schimb împăratul Tacitus nu mai avea decât o sută de oameni de eliberat!

Exista, într-adevăr, o problemă a eliberării sclavilor. Legile Fufia Caninia şi Aelia Sentia din 2 şi din 4 e.n. au limitat vârsta eliberării şi procentul admis pentru fiecare testator: se urmărea restrângerea amestecului între neamuri şi grupe sociale şi reducerea valorii moştenirilor. Edictele edililor curuli fixau, de asemenea, condiţiile de vânzare a sclavilor importaţi, îndeosebi a celor din Siria şi din Asia Mică, şi impuneau vânzătorului o declaraţie sub jurământ privitoare la constituţia fizică şi la aptitudinile sclavului. Rufus din Eies, medic din vremea lui Traian, compune chiar un tratat de medicină care expune, în această privinţă, bazele diagnosticelor probatorii. Preţurile, despre care avem ample informaţii, variază după epoci, regiuni, vârste, aptitudini şi sex: în 5 e.n. se plătesc 500 de drahme în ţinutul sabin pentru un sclav mijlociu, dar 1 200 aiurea pentru unul bun; în 85 – 86, un copil mic preţuieşte 3.000 drahme de aramă de Egipt, iar o fetiţă de 8 ani 640 de drahme de argint, dar în 139 o copilă în vârstă de 6 ani se vinde cu 205 denari, în 160 o cretană adultă cu 625, în timp ce la aceeaşi dată se putea cumpăra

în Dacia un om adult de treizeci şi cinci de ani pentru 325!

Studiul contractelor care îi leagă pune în lumină o mare grijă: în răsărit, ucenicia este supusă la reguli de garanţie; durata concediilor, a vacanţelor şi a absenţelor pentru sărbători este precizată; decesele suspecte atrag după sine o anchetă medicală şi judiciară. În apus, această minuţiozitate este poate mai puţin mare şi blândeţea regimului sclaviei – sau asprimea lui – pare să fi atârnat mult mai mult de inima stăpânilor decât de canoanele legii. Totuşi şi aici, în acelaşi timp cu unele decizii ale lui Augustus ce limitează numărul de sclavi pe care un particular îi putea lega de persoana sa (Statilii aveau aproape 500), notăm o îmbunătăţire a condiţiilor de hrană şi de întreţinere; o îndulcire a regimului îngăduie sclavilor să se grupeze în colegii funerare pentru a asigura funeralii decente membrilor acestora, îi admite la serbări, la curse, la teatre, la băi şi chiar la anumite manifestări municipale cu agape comunitare; o tăbliţă de la Herculanum din epoca lui Yespasian arată chiar că un sclav a putut primi o donaţie de 1.000 de denari sub o formă legală, ceea ce atestă o ridicare a nivelului juridic a condiţiei servile faţă de epoca republicană.

Totuşi, n-au lipsit nici acuzaţiile împotriva unei atari promovări a sclavilor, sub cuvânt că ea a contribuit la slăbirea, ba chiar la declinul imperiului. Au fost scoase în evidenţă delaţiunile lor interesate: unii vor, fără îndoială, să se treacă cu vederea că, mai târziu, împăraţii Tacitus, Constantin şi Gratianus au pedepsit asemenea delaţiuni făcute de sclavi. S-a semnalat destrăbălarea stăpânilor cu sclavele lor, dar se trece sub tăcere şi că Hadrian a pedepsit vinderea de femei către patronii caselor de toleranţă şi că Aurelian a decretat că, în niciun caz, concubinele de origine servilă nu pot fi admise în societatea cuviincioasă. Neîndoios, cutare inscripţii din Pompei dau mărturie despre anumite mârşăvii, dar zidurile nu spun întotdeauna adevărul, mai ales în perioadă electorală.

Este oare perspectiva mai justă, când este colorată

cu interpretări stoice sau creştine? Şi aici se înfruntă teze contradictorii cu atât mai iişor, cu cât anchetele făcute nu sunt nici complete, nici senine.

Este exact că stoicismul şi creştinismul au 101 vorbit despre egalitatea oamenilor, dar calea era pregătită ele fapte. Scăderea numărului prizonierilor de război, sporirea eliberărilor de sclavi, creşterea muncii libere angajate şi retribuite, convertirea sclavilor templelor păgâne în sclavi ai bisericilor creştine au întunecat aspectele cantitative şi calitative ale problemei. Nu s-a ţinut seama destul de faptul că evoluţia generală a statutului economic şi a celui social al grupurilor umane a estompat treptat limitele care îl separau pe omul liber de sclav şi că socialismul statal şi birocraţia ataşată de economia dirijată au apropiat păturile sociale, într-o supunere comună faţă de împărat şi faţă de stat. Tranziţia de la sistemul agrarian, întemeiat pe mica proprietate liberă şi pe munca sclavului de pe moşie, la un colonat veritabil este o cauză cu mult mai puternică decât predicile ideologice sau filosofice.

Revolta lui Bulla, care a luat titlul de Felix al lui Sulla, către 206 sau 207 e.n. şi care a stăpânit ţinuturile rurale din Italia timp de doi ani, este semnificativă: „Plătiţi întreţinerea sclavilor voştri, îi făcu el pe romani să spună, dacă nu vreţi să faceţi clin ei nişle tâlhari”. Nu este mai puţin interesant de relevat că, în 301, edictul lui Diocleţian asupra maximului nu cuprinde nicio indicaţie asupra preţului de vânzare a unui sclav, nici vreuna asupra diferenţei simbriei de dat unui sclav, unui libert sau unui om liber, clar că distincţia se referă doar la meserie, cărămidarul fiind plătit cel mai puţin. Cât despre legile lui Constantin – premergătoare censului din 327 şi decretului de la 30 octombrie 332 –, ele nu au în vedere (prin restrângerea vânzării sclavilor în aria fiecărei provincii şi prin legarea colonilor de lotul deţinut) decât consideraţii fiscale de apartenenţă la un pământ şi la o cadastrare dată şi ele nu pot fi invocate, aşa cum s-a făcut, spre a defini o schimbare a statutului personalului aflat în sclavie. Subjugarea fizică a sclavului din vremea Republicii faţă de

stăpânul său, care îl putea condamna la galere, a fost extinsă în Imperiul târziu asupra omului liber, care este supus cu aceeaşi rigoare, în profesiunea sau în funcţia sa, la aceeaşi înjosire.

Dacă se vădesc în mod spontan unele îndulciri în diferite părţi ale imperiului prin practici denumite îndeobşte „legi vulgare”, „folklaw” sau „Volksrecht”, care statornicesc în datină şi în jurisprudenţă uzanţele economiei locale, împăraţii nu contenesc să amintească, că ei nu pot admite aceste legi, care nu sunt romane, şi nici chiar legi romane deformate sau degenerate: constituţio Antoniniana din 212 este confirmată de Diocleţian şi de Constantin, dar şi printr-o novella a lui Maiorianus din 458.

Biserica şi societatea

Echilibrul statului nu se poate menţine fără respectarea sclaviei. O îmbunătăţire avea să fie adusă de creştinism în secolele al IV-lea şi al V-lea: la început, creştinii se învoiseră cu această stare, deoarece ea era o realitate socială, iar ei nu concepeau o alta. Dar când creştinismul trece de la starea unei existenţe tolerate la starea superioară de religie oficială, el îşi schimbă pe nesimţite atitudinea morală, pentru că se loveşte de probleme noi pentru el: eliberarea sclavilor este una dintre ele.

Manumissio în ecclesia, eliberarea în biserică, simplifică procedura; ea constă dintr-o declaraţie solemnă făcută în biserică de către stăpân în prezenţa clerului şi a credincioşilor, dar ea nu exclude, pentru cei care vor să le folosească, procedurile tradiţionale, prin vindicta, prin scrisoare sau între prieteni. Dar aceste dezrobiri luau uneori aspecte noi: în 388, Arcadius şi Ilonorius decid că nimeni – sclavi, datornici publici, curiali şi locuitori supuşi sarcinilor publice – nu va intra în cinul bisericesc spre a scăpa de îndatoririle lumeşti; în 399, sinodul de la Cartagina îi cere lui Honorius să le recunoască bisericilor creştine calitatea de azil pentru sclavii fugari, dintre care unii optau pentru starea călu103 gărească; dar de la

această dată şi până la lustiman, patru acte ale împăraţilor decid şi întăresc anularea acestei hotărâri milostive: statul nu trebuie lipsit de braţe de muncă. Nici biserica nu trebuie lipsită de ele; sfântul Leon se plânge în 443 că nişte proprietari, pentru a recupera bunurile pe care aceştia putuseră să le dobândească, i-au îndemnat pe sclavii lor să intre în cinul bisericii; o constituţie din 484 nu autorizează, de atunci, această intrare decât cu consimţământul stăpânilor.

Astfel, între Aristotel, care face din sclav un „instrument dotat cu un suflet”, între stoicii, care consideră suferinţa drept un accident indiferent pentru seninătatea înţeleptului, şi creştinii care vor să niveleze inegalităţile sociale în smerenie, este o evoluţie vizibilă, dar discipolii lui Cristos se orientează nu atât spre suprimarea totală a sclaviei, cât spre o scădere a mizeriei şi o îmblânzire a legilor.

Creştinismul merge totuşi mai departe printr-o continuare îndrăzneaţă: dacă nu condamnă sclavia, ale cărei consemne de ascultare şi de apartenenţă le reia cu o tonalitate specială („sclavul care este «chemat de Domnul o este un libert al Domnului”; la fel „omul liber care este «chemat» este un sclav al lui Cristos”), el afirmă, în fraternitatea universală, egalitatea universală: „Nu mai există nici grec nici evreu, nici circumcis nici necircumcis, nici barbar nici scit, nici sclav nici om liber, ci Cristos este totul în toţi”. Acest sentiment de fraternitate, această aspiraţie la egalitate se armonizau cu curentul social – şi socializant – al civilizaţiei contemporane în care, revenind sub forme diverse în cuvintele apostolilor şi preoţilor săi, se răspândea învăţătura lui Cristos şi se propaga morala evanghelică, însufleţită în ordinea socială de un fel de spirit anticapitalist. Multe texte dau dovezi despre asta: aşa, de pildă, Epistola sfântului Iacob către cele douăsprezece triburi din Diaspora: „La rândul vostru, voi, bogaţilor!… Bogăţia voastră a putrezit, veşmintele voastre sunt roase de molii, aurul şi argintul vostru sunt mâncate de rugină. Aţi strâns comori în zilele voastre din urmă! Iată

că strigă împotriva voastră simbria de care i-aţi lipsit cu înşelăciune pe lucrătorii care v-au secerat ogoarele şi strigătele secerătorilor au ajuns la urechile Domnului oştirilor…”; apoi Păstorul lui Ilermas care predică încă în secolul al II-lea în acelaşi sens; apoi Didache: „Dacă sunteţi părtaşi la bunurile nemuritoare, cu atât mai mult trebuie să fiţi şi la cele pieritoare!”; apoi Tertullian preamărind punerea în comun a bunurilor; apoi sfântul Ambrosius fulgerând împotriva monopolului pământurilor, în timp ce „pământul a fost creat pentru toţi” şi pornind un curent de gândire care, prin Rufinus şi decretul lui Gratianus, va stigmatiza ceea ce s-a numit „ilegitimitatea însuşirii originare a bunurilor”; apoi sfântul Vasile (cel Mare), urmărind cu omiliile sale egoismele, surzenia sufletelor la chemarea săracilor, nerecunoaşterea funcţiei sociale a bogăţiei, apoi Clemens din Alexandria şi Ion Gură de Aur care merg până la a cere lepădarea totală de averi şi însuşirea lor colectivă într-un fel de frenezie a umilinţei, în care implicaţiile juridice ale unei societăţi civilizate şi organizate se pierd cu totul…

Dar trebuie, de asemenea, spus că între această biserică primitivă şi cea din evul mediu este o mare distanţă. Pentru moment, acest creştinism este speculativ; el nu-şi pune problema unei răsturnări a structurilor sociale şi politice; el predică doar lepădarea de sine individuală, lealitatea în tranzacţii, supunerea faţă de autoritatea politică şi judecătorească, dacă aceasta este în concordanţă cu morala Domnului: „Omule, cine m-a statornicit spre a vă judeca şi spre a face împărţelile voastre?” spune Cristos, care a proclamat de asemenea: „Daţi Cezarului ce este al Cezarului…”

Nu era însă vorba să se promoveze o comunitate care să meargă de la bunuri până la femei, ca aceea a lui Platon. Sfântul Augustin, sfântul Epifan, sfântul Chirii condamnă sectele comunizante din vremea lor şi nu admit decât comunitatea monastică voluntară, deci meritorie; ei fac din bogăţie şi din proprietate o funcţie socială şi Codul lui Iustinian va purta urmele învăţăturilor lor. Stoicismul

rămânea pe pământ; creştinii îl depăşesc; ei leagă fiinţele prin sentiment şi prin conştiinţa limpede a unei comunităţi de origine, de viaţă şi de soartă.

În sfârşit, în această societate aspră pentru trupuri şi severă pentru suflete, dacă aceşti creştini „acceptă" suferinţa, ei nu fac niciodată elogiul otom-ului şi al inacţiunii „liberale" în care nu văd, prin concesie, decât o rânduire a vieţii pământeşti; pentru ei otium-ul trebuie să fie o asceză şi o păşire către contemplarea divină. Toate mesajele apostolului Pavel sunt orientate în această direcţie; ele subordonează unei activităţi laborioase chiar şi dreptul la hrană: „Dacă cineva refuză să muncească, nici să nu mănânce".

Această punere în valoare a muncii de către creştini concordă atunci în chip tainic cu orientarea statului, care impune remunerarea muncii particulare, îl autorizează pe fiul de familie să dispună de peculiul său, legiferează privitor la accidentele de muncă, la asociaţiile dintre muncă şi capital şi face din promovarea funcţionarilor, oricare ar fi slăbiciunile lor, armătura administraţiei sale.

În secolul al VI-lea, în dezvoltarea dureroasă a acestei societăţi noi, avea să răsune glasul unui propovăduitor ca sfântul Benedict, comentând astfel rânduiala călugărilor săi: „Trândăvia este duşmana sufletului". Ora et labora, „Roagă-te şi munceşte"... Marile familii de la Roma îi trimit copiii lor; în munţii de la Subiacum el întemeiază douăsprezece mănăstiri, apoi o clădeşte pe cea de la Monte Cassino şi acest sabin regăseşte astfel la capătul din urmă al latinităţii militante, dar sporindu-le, preceptele compatriotului său din vremurile vechi, ale acelui Cato care, neînfricat, făcuse tot din muncă regula de aur a filosofiei sale.

Astfel se naşte o societate nouă: biserica, despre care am vorbit adineaori. Ea n-a fost la început decât o adunare de credincioşi împărţită în mici grupuri obscure, lovite de persecuţii, înviorate de martirii; străine oarecum Imperiului, dar organizate treptat în felul societăţii civile într-o structură pe care conciliul de la Niceea a

generalizat-o. Această societate creştină clobândeşte personalitate juridică şi tinde să recuze autoritatea judecătorului laic asupra clericilor şi asupra credincioşilor. Pe nesimţite, în pofida rezistenţei statului care se formulează în textele Codului Theodosian, biserica va încerca să facă să se substituie pentru membrii săi sancţiunea de penitenţă în locul sancţiunii penale şi să obţină recunoaşterea drepturilor sale în materie civilă, a arbitrajelor sale prezbiteriale, a organizării tribunalelor sale, toate acestea fiind măsuri care aveau să facă mai târziu din judecătorul ecleziastic un nou pretor. Dreptul, care „se născuse în domeniul sacrului”, primea astfel, într-o orientare nouă de respiritualizare, o valoare sacrală care va îngădui indirect societăţii civile să supravieţuiască invaziilor. În timp ce conciliile din Orient se pierd în dispute teologice, conciliile din Occident, mai realiste, mai atente la „cele pământeşti”, se îngrijesc să organizeze bogăţia şi să o pună în propriul lor serviciu şi în cel al societăţii; ele încearcă să îmbunătăţească situaţia bolnavilor, a deţinuţilor, a călătorilor, a lucrătorilor, a şomerilor, a împrumutătorilor, a desţelenitorilor, a celor din învăţământ, printr-o conversiune fiscală. Ele organizează ceea ce s-a numit pe bună dreptate, cu gândul la milostenii, la daruri, la legate, la împrumuturi fără dobândă (dobânda este interzisă clericilor prin sinodul de la Arles din 314 şi prin conciliul din Niceea din 325), „rentabilitatea gratuitului”.

Dar nu totul era „gratuit”. Oamenii bisericii nu se dezinteresau de bunurile pământeşti: pentru cult, pentru cler, pentru operele de binefacere le trebuiau mereu şi mereu alţi bani. Biserica primeşte daruri şi, începând din 321, legate, cel puţin clin partea bărbaţilor, căci Valentinianus I avea să interzică femeilor să instituie biserica drept legatar: abuzurile erau prea vădite. Biserica deveni la rândul ei, ca şi împăratul, proprietara unor imense bogăţii, asupra cărora statul nu renunţa, de altfel, să-şi valorifice drepturile, şi s-au văzut ivindu-se curând, la fel cu „apărătorii cetăţii”, nişte „apărători ai bisericii”

pentru a o proteja împotriva exigenţelor imperiale. Ne putem însă întreba dacă administrarea acestor bunuri n-a suferit, când din cauza indiferenţei celor care le deţineau şi nu le făceau să fructifice, când din pricina vicleniilor prin care încercau să se sustragă dărilor pretinse de stat.

În păgânism existau temple, thiasuri, confrerii, amfictionii, colegii, asociaţii multiple; aici există abaţii şi noua stare a călugăriei. Nouă prin tonalitatea sa; căci, îndeosebi în Orient, nu erau necunoscuţi monahii, oamenii „singuri”, care cerşeau. În Imperiul târziu, aceşti rătăcitori sunt la început oameni care au fugit de exigenţele societăţii; asociali, poate, refractari şi disidenţi în cea mai mare parte, ei au fost reluaţi sub control spre a fi îndreptaţi către muncă, spre o societate militantă, ca ostaşi ai unei noi miliţii. Dar nu toţi se află în aceeaşi situaţie: unii sunt eremiţii, anahoreţii din deşertul de la sud-est de Delta Nilului sau din Valea Nitria, de la apus de fluviu; alţii sunt cenobiţii care trăiesc în comunităţi la apus de Teba egipteană; alţii sunt cei care, căţăraţi pe columne, duc o viaţă de asceţi aparte pe meleagurile Antiohiei; alţii sunt, în sfârşit, cei care – în mănăstirile din Palestina, din Asia Mică, din Occident şi din Africa – luptă pentru credinţă prin rugăciunile lor, prin acţiunile lor milostive, şi uneori chiar şi prin violenţă.

Aceşti oameni erau adesea de condiţie umilă; erau şi unii burghezi, ba şi unii nobili, câştigaţi de noul crez şi porniţi, în vâltorile separatismelor religioase, spre cucerirea sufletelor păgânilor, a acelor pagani care, legaţi de glia lor, de colţul lor de ţară, de zeii pagus-ului 1 lor, nu mărturiseau religia lui Cristos.

1 „Satului” (în latină în text) (N. tr.).

Societatea eclesiástica îşi are capii ei, episcopii, care sunt „aclamaţi” de poporul credincioşilor şi sfinţiţi de unul din egalii lor, uneori nu fără confruntări, ba chiar violente, ca la alegerea de la Roma a lui Damasus, în 366. Chiar la început, nu pare să se poată vorbi de o „carieră” eclesiastică şi de o urcare din treaptă în treaptă: criteriul alegerii îl forma adesea puterea exemplului moral. Dar,

treptat, această societate se organizează. Conciliile şi sinoadele clădesc, trecând prin certuri, temeliile catolicităţii: concilii regionale pentru chestiunile mai mărunte, concilii ecumenice pentru afacerile capitale, cele de la Niceea din 325, de la Constantinopole din 381, de la Efes din 431, de la Chalcedon din 451.

Deasupra episcopilor locali, mitropolitul este episcopul capitalei de provincie, potrivit hotărârilor conciliului de la Niceea; unii au primit numele de exarh în Orient sau de patriarh, când oraşul lor de reşedinţă era deosebit de însemnat.

În sfârşit, în afara episcopilor de la Alexandria, Antiohia, Efes, Cezareea Capadociei şi Milano, care aveau o influenţă deosebită, episcopul de la Constantinopole şi cel de la Roma ocupau respectiv rangul al doilea şi rangul întâi pentru motive lesne de înţeles: Constantinopolul era capitala lui Constantin; Roma primise şi adăpostea mormintele sfântului Petru şi sfântului Pavel. Întâietatea episcopului de la Roma – papa, cum s-au obişnuit să-l numească – nu a fost dobândită fără lupte împotriva pretenţiilor Constantinopolului şi chiar ale Africii. Fără să se poată fixa date sigure, se poate crede că strălucirea sfântului Leon (440 – 461) a contribuit mult la ajungerea Romei la o superioritate incontestabilă, dacă nu şi necontestată. În momentul în care imperiul de Apus se prăbuşeşte, puterea papală nu este recunoscută peste tot: va fi nevoie de luptele îndelungate din evul mediu pentru a se ajunge la o situaţie mai limpede.

Iar destinul societăţii antice imperiale? Destinul 109 bunurilor pământeşti? O aventură îndelungată şi aspră. Cea a gliei, lucrată de braţele oamenilor cea a oamenilor cu poftele, pasiunile şi josniciile lor, cu slăbiciunile mijloacelor, ale tehnicilor şi ale meşteşugurilor lor – precum şi cu convulsiile economiei, cu sângele vărsat în războaie, cu mizeria şi cu moartea ce decurg din ele. Dar şi, pentru cei care năzuiesc să se desprindă de aceste bunuri pământeşti, alte perspective, alte realităţi, o nădejde… şi o lumină. Lumina va tremura însă nu numai o

dată. Dar de aici înainte este vorba de o altă istorie.

Capitolul 3
IMPERIUL SS BUNURILE SPIRITULUI
I: LITERATURA

De la naşterea sa, Imperiul avea anumite puncte tari şi anumite puncte slabe. Ca să dăinuiască, el nu trebuia să-şi asigure doar puterea militară, ci trebuia să câştige şi inimile. Ca în a doua zi de după orice mari răsturnări politice, coexistau entuziasme şi dezamăgiri, nădejdi şi un ascunse. „Un stăpân nou este întotdeauna aspru”, spunea Eschil: Augustus se străduieşte s-o dezmintă, dar trebuie calculate măsurile pentru a reuşi şi pentru a-i dezarma pe învinşi şi pe nemulţumiţi. Nu este un lucru uşor: ranchiuna întărâtată a unui democrat dezamăgit nu-şi are pe potrivă decât tirania lui, când este la putere.

1. PROPAGANDA

Atunci, a trebuit să fie pusă la cale o propagandă eficientă în vederea ralierii maselor.

S-au organizat serbări, ceremonii onorifice, slujbe religioase. S-a făcut propagandă prin monede, dar şi prin intermediul literaturii. Încă sub Republică se difuzaseră, graţie efigiilor monetare, legende şi credinţe referitoare la familia emiţătorului monedei. Portretele de strămoşi apăruseră pe monede către sfârşitul secolului I î.e.n.: C. Caelius Caldus în 54; Q. Pompeius 111 Rufus în 53; Sulla, L. Brutus, Servilius Ahala pe monedele lui M. Brutus; A. Postumus Albinus pe cele ale lui D. Brutus în 40; Marcellus pe cele ale lui Lentulus Marcellinus şi unul din strămoşii săi pe cele ale lui CAntius Restio. Aceasta despre cei morţi: dar apar şi chipurile unor oameni vii: Cezar pe monedele lui Hârtius; Antoniu, Brutus, Octavia pe propriile lor monede, cu transfigurări – ca Antoniu şi Octavia în postura lui Neptun şi a soţiei sale, sau Sex. Pompeius ca fiu al lui Neptun, sau Netun şi Leuconoe ca străbuni ai lui Plautius Hypsaeus. Dar s-au văzut şi simboluri concrete sau abstracte: scaunul curul, carul de triumf, aplustra, cornul abundenţei, precum şi Libertas, invocată de democraţii din epoca lui Sulla sau de republicanii anticezarieni. Sunt, în

sfârşit, simbolurile divine, de o extremă importanţă: când republicanii din 49 şi din 43 aleg imaginea „Fortunei poporului roman”, ei înţeleg să se opună propagandei care emite monede cu tipul Fortunei personale sub chezăşia lui Venus Genitrix; când democraţii din epoca Gracchilor introduc tipul cu Genius populi Romani, ei protestează contra unei interpretări care tinde să facă clin senat o entitate separată, şi nu un organism subordonat poporului, şi care vrea să supună destinele Romei Genius-xăui unui singur om. Dar este anevoios să înoţi contra curentului: Yenus este cea care învinge odată cu Sulla – Venus Felix şi Venus Victrix – cu Marii, cu Lucullus, cu Pompei, cu Cezar, cu Augustus. Pe lângă Yenus, se găseşte Amor, fiul ei, dublul corn al abundenţei, globul cosmic; apar şi Apolo, Jupiter Yeiovis şi din nou Amor, un Amor care, pe monedele lui Iulius Burso, frânge trăsnetul lui Jupiter pe genunchiul său şi deschide astfel calea – potrivit prezicerilor pe care le evocă Vergiliu – domniei dragostei, a rodniciei şi a păcii, ca un incrementum Iouis – ele pildă acea „creştere” a lui Jupiter pe care un medalion al lui Antoninus cu legenda IOVI CRESCENŢI o va vesti mai târziu, la începutul „secolului de aur”, pe care acest împărat îl prefigurează.

Vasul sacrificatorului, cârja augurului, ghirlandele triumfale înconjură chipul emiţătorului monedei – Pompei, Cezar, Augustus – pentru a semnifica legăturile sacerdotale ale celui căruia îi face pereche imaginea divinităţii protectoare individuale. Multe alte detalii, ca simbolica lui Romulus întemeietorul (îi. 11), pe care A. Alfoldi a relevat-o cu sârguinţă în studii pătrunzătoare, ar confirma aceste vederi. Ele ar permite să se justifice şi mai răspicat atenţia ce trebuie dată acestor monede de tip mixt, care ţin de moneda propriu-zisă, de medalia comemorativă şi de medalia pioasă şi care servesc şi la propaganda politică şi la cea mistică.

Împrejurul acestor monede, nişte legende vin să sublinieze rolul împăratului, ale cărui titulaturi sunt reamintite: Vespasian este adsertor libertăţis \ Hadrian este restitutor 2 al regiunilor imperiului pe care le-a

vizitat, sau locupletator orbis terrarum3; Antoninus Pius este ampliator ciaiiim4, Commodus este auctor pietatisă; Severus şi Caracalla sunt fundatores pacis 6 Aurelian este păcător Orientis7; mai târziu, Constantin va primi un nu măr impunător de elogii: optimusprinceps – maximus triumphator-princeps prouidentissimus – victor omnium gentium – liberator rector orbis – liberator recuperator urbis suae – restitutor libertăţis – victoriosus semper – debellator genium barbararum8. Iar elogiile şi recunoştinţa circulă laolaltă cu monedele.

1 „Dezrobitorul libertăţii” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Mântuitor” (în latină în text) (N. tr.).

3 „îmbogăţitorul pământului” (în latină în text) (N. tr.).

4 „Cel ce dă prosperitate cetăţenilor” (în latină în text) (N. tr.).

5 „Chezaşul, apărătorul pietăţii” (în latină în text) (N. tr.).

6 „întemeietorii păcii” (în latină în text) (N. tr.).

7 „Pacificatorul Orientului” (în latină în text) (N. tr.).

8 „Cel mai bun principe – cel mai mare triumfător – principe foarte prevăzător – biruitorul tuturor neamurilor – cârmuitorul liberator al lumii – liberatorul redobânditor al oraşului său – restabilitorul libertăţii întotdeauna biruitor – învingătorul neamurilor barbare” (în latină în t13 text) (N. tr.).

Literatura angajată

Propaganda găsea şi în literatură un ajutor apreciabil. Aceasta era, fără îndoială, o cale mai puţin largă, deoarece răspândirea literaturii era limitată, dar scriitorii erau apropiaţi de oamenii de la putere şi de cercurile de acţiune.

Nu era o noutate faptul de a folosi literatura în acest scop: se ştie cum îşi compunea Cezar Comentariile şi cum găsea Pompei un linguşitor în Theophanos din Mytilene. Augustus îşi pleca o ureche binevoitoare la lecturile de poeme şi de istorisiri, de discursuri şi de dialoguri şi nu accepta despre el însuşi decât lucrări serioase compuse de

cei mai mari scriitori. Anturajul său se putea mulţumi cu minores, Messalla cu Tibul, şi Piso cu un versificator din Tessalonic. Lui însă îi trebuiau Yarius, care îi cântă principatul, Cornelius Severus care proslăveşte războiul din Sicilia contra lui Sex. Pompeius, Camerinus şi Largus care se inspiră din legendele troiene, Pedo care tratează despre Germanicus, dar, pe lângă aceştia şi încă alţii, îi conveneau îndeosebi Horaţiu, Vergiliu, Properţiu şi Ovidiu.

Horaţiu

Horaţiu? Ar fi banal să analizăm rolul său pe lângă împărat, după ce a părăsit tabăra lui Brutus. Am studiat în altă parte rolul pe care-l atribuie poeţilor şi ideea pe care şi-o face despre misiunea sa: se găsesc în versurile sale aluzii la predestinarea poetului, la contactul mistic cu divinitatea, la exaltarea harului inspirator; el evocă moartea Cleopatrei, dedicarea templului lui Apolo, întoarcerea lui Mecena, a lui Numida şi a lui Pompeius Varus; compune mai multe epinicii, dar celebrează mai ales pacea: o roagă pe zeiţa Fortuna să îndepărteze războiul şi cortegiul său, pe Apolo să alunge foametea şi ciuma. Dar nimic nu seamănă cu o atitudine parenetică în politică şi el nu se apucă să-l sfătuiască pe Augustus. Dacă revendică pentru poet dreptul de a-i învăţa pe tineri rugăciunile ce trebuie înălţate zeilor şi îndeosebi lui Apolo, el răspunde prin această cinstire apolinică intenţiilor împăratului, dar nimic nu dovedeşte că aici se află ceva mai mult decât o simplă răsfrângere a misticii imperiale. El afirmă îndeosebi că bogăţia superioară a popoarelor vine de la operele spirituale şi că gloria eroilor supravieţuieşte graţie poemelor, mai durabile decât bronzul. Există, deci, după credinţa lui, o funcţie publică a literaturii, mai cu seamă a poeziei. Principiile sale sunt limpezi: a căuta forma cea mai adecvată, cea mai elaborată, cea mai demnă de un popor suveran; a găsi independenţa care, prin renunţarea la bogăţii şi onoruri, sporeşte demnitatea poetului şi indică distanţa ce desparte pe un roman de un scriitor de curte elenistic; a nu-i imita pe greci decât cu rezervă, ca pentru a-şi lua zborul, dar a fi latin; a privi spre

viitor şi a nu zăbovi cu încăpăţânare într-o admiraţie convenţională a trecutului.

Acest ultim principiu, care i se adresează chiar lui Augustus, este de cea mai mare importanţă: nu că ar trebui interpretat ca o critică a celor care predică întoarcerea la origini, ci pentru că este un mesaj de credinţă în destinul Romei, un îndemn de a se ridica deasupra consideraţiilor materiale, o chemare la o civilizaţie şi la o demnitate superioare. Acest refuz al vulgarităţii este unul din fermenţii clasicismului; acest simţ al lui decorum 1 stăpâneşte sensibilitatea, inteligenţa, gustul, morală. El doreşte revenirea lui ludes 2, a lui Pax3, a lui Honos 4, a lui Pudor 5 şi a lui Virtiis 8; el recheamă frumuseţea şi cultura t

1 „Cuviinţa” (în latină în text) (N. tr.).
2 „Credinţa” (în latină în text) (N. tr.).
3 „Pacea” (în latină în text) (N. tr.).
4 „Cinstirea” (în latină în text) (N. tr.).
5 „Ruşinea” (în latină în text) (N. tr.).
115 6 „Virtutea” (în latină în text) (N. tr.).

Această cultură este o adevărată regalitate: ea nu este o formă de ascultare faţă de o filosofie epicureică sau stoică, ci faţă de o estetică a vieţii, o estetică „modernă”, deschisă marilor gândiri şi vastelor speranţe, care trebuie să facă din om o fiinţă superioară şi din roman stăpânul lumii.

Vergiliu

Vergiliu este un provincial şi un rural; familia sa a suferit de urmările războaielor civile şi este de înţeles ca el să fi suspinat după pace. Bucolicele sale, în care se poate întrezări imitarea alexandrinilor, evocă priveliştile câmpeneşti şi amurgurile lor paşnice, dragostele păstoreşti şi graţiile unei Arcadii transpuse în Italia; ele respiră şi fericirea unei păci regăsite, ba mai mult, recucerite prin fapta binefăcătoare a unui zeu, în care orice cititor îl recunoaşte pe Octavian, dăruit cu o prosperitate crescândă, a cărei icoană o oferă ochilor ţăranului marele Oraş. Dar ele reprezintă, de asemenea, prin cea de a IV-a

eclogă, de atâtea ori comentată, un mesaj de speranţă, nădejdea pe care o pui într-o epocă, în care aşteptatul copil-minune, dacă va trăi, va putea răspunde, poate, dorinţelor celor ce-l înconjură, pentru că vremea însăşi – independent de consulul care o înscrie în cronologie sau din pricina lui, independent şi de copil – se deschide spre o epocă de aur regăsită şi pregăteşte calea unei generaţii prielnice. Astfel, în opoziţiile dintre celelalte vârste şi vârsta de aur, perspectivele istoriei şi cele ale credinţei se îmbină. Iar copilul? S-au propus mai multe nume: dar contează mai puţin numele decât speranţa însăşi cu care este el contemporan. Ea este cea care exprimă dinamismul mistic al romanilor din acea vreme, mai curând decât visările interpretate ale unor filosofi nedefiniţi, partizani ai unei întoarceri ciclice a vârstelor – ba şi decât profeţiile orientale răspândite 116

de „magi” – şi care grupează într-un mănunchi simplele aspiraţii umane spre fericire, năzuinţele naţionale şi un fel de profetism cosmic, în care evul mediu credea, mai pe urmă, că găseşte un ecou al mesianismului şi al misterului întrupării şi al Mântuirii: „Dacă mai rămâne vreo urmă din vechea noastră crimă, ştergerea ei va libera pământurile de temerile lor necontenite”, spune Yergiliu, iar Horaţiu răspunde ca un ecou: „Este deci adevărat: destine amare îi urmăresc pe romani şi sacrilegiul uciderii unui frate, din ziua în care a curs pe pământ spre blestemul nepoţilor săi, sângele lui Remus nevinovat”. Remus şi Romulus = Abel şi Cain: cărturarii din evul mediu puteau face lesne această comparaţie: veşnica nelinişte a oamenilor, al căror chin îl analizează Cicero însuşi în tratatul său Despre îndatoriri are nevoie de aceste reveniri la conştiinţă, de această odihnă, de această înălţare.

Iată acum fratricidul lui Romulus, care nu fusese evocat niciodată la Roma înainte de această epocă, sau care nu fusese pomenit decât în chip cu totul pozitiv, ba chiar pozitivist, şi care nu fusese simţit ca o crimă; iată fratricidele din războaiele civile, a căror oroare pătrunde treptat în conştiinţa romanilor, nu numai pentru că ele

distrug cămine şi familii, cetăţi întregi şi însuşi statul, ci pentru că sunt nelegiuite şi cheamă asupra lor pedepse divine; uciderea lui Cezar… Toată oda a treia din cartea I a lui Horaţiu cheamă un răzbunător şi, mai ales, un purificator. Pe cine? Pe Apolo? Pe Venus? Pe Marte?

— Mercur va fi acela; va fi şi Octavian, iar Yergiliu, în Eneida, afirmă la rândul său prin gura lui Jupiter că „Quirinus va împărţi dreptatea împreună cu fratele său Remus”, în împăcare, în iertare şi în pace.

În anul 17, o nouă ordine seculară avea să înceapă. Viitorul era al lui Octavian, al Romei şi al zeilor. Ce gândea Yergiliu despre aceasta?

117 1 De officiis, după numele său latin (N. ti1.).

Georgicele, care rivalizează cu Hesiod, cuprind pasaje didactice, expuneri descriptive, digresiuni mitologice; dar în ele se înserează şi versuri privitoare la miracolele ce anunţă moartea lui Cezar şi la vestirea templului pe care Yergiliu visează să i-l ridice lui Augustus, cu o statuie, cu preoţi şi jocuri, căci Augustus este un om providenţial care, după exemplul celor despre care vorbeşte Visul lui Scipio, îşi are locul în regiunile cereşti unde răsună muzica sferelor. Deja, noul stăpân al Romei este divinizat. Dar şi Pământul – Tellus –, mereu recunoscut ca divin, primeşte un nou tribut de veneraţie. „Justiţia părăsind pământul a lăsat ultima urmă a paşilor ei printre ţărani”. Iustissima Tellus din Georgice, Iustitia uirgo din Bucolice: legătura este certă; vârsta de aur, care a fost cât pe ce să vadă Justiţia plecând departe de muritori, durează la ţară în împărăţia celor drepţi sau a celor care sunt foarte aproape să fie astfel, departe de discordiile înarmate, pe pământul lui Saturn. Elogiu al păcii, elogiu al muncii, elogiu al celui care le-a redat oamenilor, toate acestea se găsesc la temelia poemului, un poem care proclamă, de la primele versuri, cu un simţ cu totul roman al asprimii trudei şi al necesităţii cuceririi: „Tatăl însuşi a vrut să nu fie lesnicioasă calea spre cultură”.

„Tată” pizmaş, ca Zeus al lui Hesiod? Nu, fireşte.

Civilizaţia a cărei naştere Lucreţiu o atribuia omului singur, munca pe care grecii o înfăţişau drept o osândă sunt pentru Vergiliu opera şi darul lui Pater omnipotens \ Astfel se prezintă afirmarea unui Zeu-Providenţă, a cărui statornică prezenţă Yergiliu o va dezvălui, aşa cum o simte. Şi când, spre sfârşitul cântului", Vergiliu evocă beatitudinile omeneşti, el îi opune lui felix uir2 care a putut cunoaşte raţiunile lucrurilor, pe fortunatus uir3 care îi cunoaşte pe zeii câmpeneşti şi care îşi extrage din viaţa cea

1 „Părintele atotputernic" (în latină în text) (N. tr.).

2 „Bărbatul fericit" (în latină în text) (N. tr.).

3 „Bărbatul norocos" (în latină în text) (N. tr.). 118

simplă elementele fericirii sale. Această fericire este un răspuns ironic la pretenţiile lui lucreţiu la ataraxic; este o fericire a inimilor simple, a inimilor curate, pe care nu le ispitesc nici măririle, nici banii, nici gloria. Legând aceste efuziuni de restul poemului, de lungile elogii aduse Italiei, de urările şi mulţumirile ce-l privesc pe Octavian, este uşor de văzut că tămâierea urcă întâi spre Octavian înainte de a se ridica spre cer, pentru că el a restabilit, odată cu pacea, credinţa în muncă şi simţul virtuţii, după felul roman.

A nu pune în lumină ceea ce este roman şi patriotic în aceste versuri înseamnă a avea o perspectivă trunchiată. Această „cerinţă" patriotică este comună epocii: ea este o formă a datoriei civice şi a mândriei naţionale. Prin pământul ei, prin produsele ei, prin oamenii ei, prin lucrările lor, prin oraşele lor, prin totalitatea bogăţiilor ei – glăsuieşte Yergiliu sus şi tare –, Italia întrece totul. Dintre toţi fiii ei, Cezar – e. dică Octavianus Augustus – este cel mai mare şi astfel, în succesiunea vremurilor, de la sabini la etrusci şi de la etrusci până în zilele noastre, Roma a crescut întru frumuseţe:

Scilicet et rerum fada est pulcherrima Roma
Septemque una sibi muro circumdedit arces

Eneida avea să îngăduie poetului nostru să se dezvăluie şi mai deplin: vestirile din Bucolice, făgăduinţele din Georgice se vor înfăptui cu această epopee care va

arăta rolul destinului în istoria Romei şi rolul lui Augustus în istoria lumii.

De la Troia la Roma – un erou şi soarta sa. Întâmplări într-o ordine voită. O construcţie care demonstrează predestinarea Romei. În călătoriile lui Eneas, întâlnirea unei femei – şi a unui oraş, a unei civilizaţii şi a unei speranţe –, 1 „Astfel şi Roma a ajuns cea mai frumoasă de pe lume şi şi-a încins laolaltă cu ziduri cele şapte cetăţui ale sale” 119 (Georg. II, 531 – 535) (Traducerea noastră, N. tr.)

dar Dido este părăsită şi s-a produs ruptura între Cartagina şi viitorul pe care-l reprezintă Eneas: Roma. Regina a rostit nişte vorbe neînduplecate: „Între popoarele noastre să nu fi o nici dragoste, nici alianţă”. La sosirea în Italia, în şirul evenimentelor – înainte de naşterea Romei – totul este prefigurat: mai mult de o sută de nume proprii, evocând oameni şi locuri, se înglobează în urzeala epopeii, făcând să răsară din gesta romană un bărbat, o femeie, un zeu, sau îndreptându-le paşii spre o câmpie, o colină, o poziţie întărită, un fluviu, o pădure, un lac, o mare, din care istoria viitoare va face un loc sacru al gloriei naţionale. Predestinarea locurilor, prefigurarea eroilor, profetizarea timpurilor, toate se includ în ţesătura cântului epic şi a incantaţiei sale. Apocalipsul lui închise din cartea a VI-a şi imaginile scutului din cântul al VIII-lea duc până la ceasurile imperiale: Eneas cu scutul său va lupta cu duşmanul la adăpostul gloriei Romei gravate în metal, unde centrul reprezintă Actium, iar câmpul dimprejur o ilustrare eclectică şi simbolică a legendelor regale şi a evenimentelor republicane; Eneas în infern văzuse deja profilându-se fastele vieţii romane şi alaiul celor care au făcut-o şi o vor face mare: în centrul scutului, Actium; la capătul alaiului, Augustus.

Dar Augustus însuşi nu este un sfârşit: el vesteşte zile care urmează a fi şi mai glorioase. Doar Oceanul îi va mărgini imperiul, iar aştrii faima, dar această profeţie războinică se preschimbă mai târziu într-o „bună vestire” pacifică, într-o strălucitoare speranţă.

Astfel, în spaţiu şi în timp, se vestesc un infinit şi un etern. Un infinit şi un etern romani. Problema cauzelor supremaţiei Romei a sfârşit prin a preocupa spiritele cultivate. Încă din secolul al II-lea î.e.n., anticii explicaseră o astfel de ascensiune prin intervenţia zeilor şi aceasta nu era în ochii lor o explicaţie în disperare de ciură sau o justificare prea uşuratică: era un crez. Zeii o voiseră şi Yergiliu nu exprimă o părere personală, când scrie făcându-l pe Jupiter să intervină: „Eu nu pun o limită nici puterii romanilor nici duratei lor”. Dominaţia Romei este „justă”; hotărârea zeilor a statornicit soarta lumii. Gesta deorum per Romanos 1.

Aventurile lui Eneas erau fără îndoială cunoscute şi ajunseseră în Italia de multă vreme. Ctesias şi Timaios dăduseră, mult timp după Homer, o istorisire aparte, împodobind-o cu peripeţii; Naevius, Ennius, Cato, Cassius llemina, Yarro organizaseră legenda la rândul lor, dar Eneida îi dă lui Eneas o valoare morală şi o semnificaţie simbolică: a sa pietas, adică respectul datoriei, este, înainte de toate, şi îndeplinirea totală a unui destin. Şi, în gesta lui Eneas, triumful final al Troiei, retrăind în Roma, în urma triumfului lui Eneas, este o revanşă asupra Greciei, victorioasă odinioară. Precăderea rolului lui Apolo, divinitate panelenică, este o echivalare a romanilor cu grecii şi prin urmare o spulberare a pretinsei superiorităţi pe care aceştia ar putea-o invoca. Rezistenţa lui Eneas faţă de Dido, replică la aventura Cleopatrei, permitea comparaţii simbolice în avantajul eroului naţional care nu se lăsa doborât acolo unde un Antoniu cedase, în sfârşit, venirea lui Eneas în Apus, stabilirea lui în Italia, statornicia descendenţilor săi în spiţa neamului lor se alăturau unor idei difuze potrivit cărora salvatorul Romei avea să vină din Răsărit.

Istoria şi Titus Livius

Demnitatea Romei: este ea supremaţia morală a Italiei şi a Occidentului? Titus Livius nu o va contrazice: „voi fi fericit să fi contribuit [prin această istorie] la reamintirea marilor fapte

1 „Faptele zeilor prin mijlocirea romanilor”: parafrază care face aluzie la compilaţia istorică Gesia Dei per Francos (ed. J. Bongarsius, Hanovra, 1011), care prezintă istoria medie a Europei în perspectiva supremaţiei pre121 destinate a francilor (N. tr.).

ale celui mai de vază popor al lumii”. Unii au vrut să facă din el un raţionalist, ba chiar un liber cugetător; este o imprudenţă, căci dacă el afirmă că legendele străvechi ale Romei nu sunt întemeiate pe documente autentice şi că nu are intenţia să le garanteze, el adaugă îndată: „nici să le dezmintă”, şi urmează: „de altfel, dacă se cuvine cumva să i se recunoască vreunei naţiuni dreptul de a-şi sanctifica originea şi de a o da, ca făptuitori, pe seama zeilor, gloria militară a Romei este destul de mare pentru ca, atunci când şi-l atribuie ca părinte al său şi al întemeietorului ei pe zeul Marte, mai degrabă decât pe oricare altul, neamurile omeneşti să accepte această pretenţie cu tot acelaşi suflet împăcat cu care îi acceptă autoritatea” \ Atât de mare este superioritatea Romei. Dar se cuvine să i se precizeze conturul: pretinsa necredinţă în zei a lui Titus Livius, pe care o semnalam mai sus, nu acceptă decât anevoie impietatea. „Indiferenţa religioasă (neglegenţia deum) care domneşte în epoca noastră, spune el, nu apăruse încă; ei nu se foloseau de subtilităţi pentru a găsi aranjamente personale cu jurământul sau cu legea, ci preferau să-şi potrivească faptele după ele”. În mai multe locuri din istoria sa, el vădeşte o netă opoziţie faţă de epicureism şi chiar şi de academism, „o doctrină care dispreţuieşte pe zei”. Dacă respectul faţă de zei este respectul lui fas2, respectul îndatoririlor faţă de stat este respectul lui ius. Ius şi fas constituie cu siguranţă cele două aspecte ale lui pielas, dar, la Titus Livius, povestirile despre întâmplările cele mai vechi ale Romei – istoria lui Coriolan, a A-irginiei, a lui Gamillus, a lui Decius Mus – pun accentul pe necesitatea de a asculta de legile umane mai mult decât insistă asupra obligaţiei de a asculta de zei. Şic placitum („aşa au vrut zeii”) al lui

1 Ab urbe condiia, Praeţ., 7. Traducerea românească

ne aparţine: autorul menţiona că a utilizat-o pe cea franceză a lui EI. Baillet (N. tr.).

2 „Legea divină” (în latină în text) (N. tr.).

Vergiliu nu are ecou la el. Puterea Romei vine de la supunerea individului faţă de ius şi de fasi dar este făcută tot atâta din vrednicia oamenilor cât şi din voinţa zeilor. Prin această parte dată omului, Titus Livius se desparte deci de Yergiliu şi dacă poetul schiţează figura eroului, istoricul o defineşte pe cea a cetăţeanului, a lui ciuis, şi a bărbatului, a lui un Pentru el, bărbatul şi cetăţeanul prinşi în dezbateri grave îşi urmează îndemnul interior; dar ei triumfă cu ajutorul Fortunei şi al Norocului, astfel că istoria lui Titus Livius reuneşte învăţăminte de civism şi inspiraţii religioase. Dar această istorie este îndreptată îndeosebi spre „ideea” Romei, spre cetatea dominatoare, spre istoria unei supremaţii la care toate contribuie şi căreia îi cedează toate.

Este unul din motivele care îl fac pe Titus Livius să pună accentul pe acţiunile exemplare, pe trăsăturile tipice virtuţii, pe cuvintele demne de ţinut minte, totodată pentru a da învăţătură despre ceea ce trebuie spus sau făcut şi pentru a da măreţiei Romei întreaga ei strălucire. Este de asemenea ceea ce-l îndeamnă – în comparaţia dintre trecut şi ultimele timpuri ale Republicii – să regrete atât de viu degradarea moravurilor: când Canuleius stăruie pe lângă senat să accepte moţiunea sa asupra căsătoriilor, el face apel, potrivit lui Titus Livius, la „unitate” în oraş, pentru că această unitate este o chezăşie de morală şi o făgăduinţă de putere; şi când istoricul nostru reaminteşte o trăsătură de moderaţie care cinsteşte întregul popor roman, „unde am găsi-o acum, adaugă el, la un singur cetăţean?” îngrijorarea sa merge până la această mărturisire: „Am ajuns la starea în care nu putem suporta nici viciile noastre, nici leacurile lor”.

În Comentariile lui Cezar nu este decât Cezar, în Sallustiu sunt oamenii şi partidele. În Titus Livius se află Roma, se află senatul; şi se află 123 îndeosebi patria.

Properţiu în aceeaşi epocă – în timp ce gingaşul Tibul

se vaită pe seama dragostelor sale şi reia temele elegiei elenistice – scrie Properţiu. Şi el, ca şi Horaţiu, pretinde a fi predestinat, dar el are o cu totul altă vigoare. Îndrăgostit de Cynthia, el nu se îndreaptă la început către poezia politică. Familia sa, deposedată de pe urma războaielor civile, are legături influente – Aelii Galii – şi relaţii – Mecena şi Yolcacii –, care contează, dar poetul nu are suflet de soldat şi, cum spune el însuşi „niciun soldat nu va ieşi din sângele său”. El nu se socoteşte capabil să proslăvească războiul Titanilor, epopeea troiană sau luptele de la Teba, ale mezilor, ale punilor sau ale cimbrilor. Totuşi îl vedem consacrând Romei lungi poeme; citim în versurile sale o mulţime de nume din legenda sau din istoria oraşului: Cacus, Romulus, Remus, Tatius, Tarpeia, Curtius, Cocles, Brutus, Camillus, Pyrrhus, Marius, Decius, Scipionii, Syphax, Iugurta, Hanibal, Mitridate, Crassus, Antoniu. Cei doi Marcellus, care nu sunt numiţi, primesc un lung omagiu aluziv; Cezar şi Augustus sunt prezenţi în spatele scenei sau la rampa ei, în multe rânduri. Properţiu a fost chiar şi ghidul unui oaspete fictiv de la Palatin la Capitoliu şi de pe Capitoliu în for ca să-i arate întinderea cetăţii, cu o cucernicie de anticar. A întocmit lista victoriilor lui Octavian de la Mutina la Filippi, la Naulochus şi Actium şi pe cea a cuceririlor care i-au supus Romei Britannia, Germania, provinciile dunărene, meleagurile armene. Este o pasiune romană; o pasiune imperialistă. Dar, de asemenea – şi, vom îndrăzni să o spunem, în chip cam ciudat –, mai cu seamă o idee dinastică.

Când Properţiu se scuzase că nu-l poate cânta pe Augustus, el arătase că nu putea preamări cum se cuvenea originile lui troiene şi pe strămoşii lui frigieni. Când este cucerit pentru ideea poeziei naţionale, el îl felicită pe Iulus de a avea astfel de urmaşi şi îl evocă din nou în istorisirea bătăliei de la Actium; apoi îşi îndreaptă elogiile către Iulius Cezar, al doilea întemeietor al dinastiei, fiul lui Venus Idaliana, prin Eneas şi Iulus. O a treia temă este consacrată bătăliei de la Actium, care a scăpat Apusul de

ruşinea de a fi cârmuit de o femeie, o regină, o orientală şi cheamă prin urările sale la răzbunarea lui Crassus. Octavian primeşte din partea lui titlul de „salvator al lumii”; devoţiunea lui apolinică este amintită de către poetul care afirmă că Roma a învins graţie lui Phoebus. Dar Properţiu merge mai departe decât Horaţiu şi mai departe decât Vergiliu, iar în cărţile a III-a şi a IV-a, îi dă, pe faţă, lui Octavianus Augustus – pentru prima dată în poezia latină – numele de Deus. El răspunde astfel dorinţei provinciilor. Putea oare să fie altfel, când el se sileşte să reînvie vechile legende ca aceea a Tarpeiei, să reînsufleţească cultul Vertumnei şi al lui Jupiter Feretrius, să reamintească întemeierea lui Ara maxima şi când se arată atent la tot ceea ce se leagă de istoria sacră a Oraşului? Chiar dacă are rezerve mentale, ca vechi pompeian, faţă de Octavianus Augustus, erorile lui Antoniu şi obsesia părţilor l-au convertit la cultul noului zeu, ocrotitor al Romei şi salvator al Păcii.

O vid, în sfârşit, vine Ovidiu. Mulţi sunt severi cu el:

I se reproşează uşurătatea, facilitatea, erudiţia. A scris fără îndoială versuri libertine, dar a compus şi Fastele şi ne-a transmis în şase cărţi istoria cultelor şi a sărbătorilor din primele şase luni ale anului. Erorile lui sunt multe la număr şi goana după originalitate sau după vorbe de duh duce la ştrengării: „un oratoriu… pe o măsură de gavotă”. Dar această reînviere a sărbătorilor şi a zeilor romani dobândeşte o valoare de manifest.

Ar fi multe de spus despre Metamorfoze, în care aceleaşi greşeli de gust se află îmbinate cu erori de cronologie, mitică sau istorică, şi cu greşeli de interpretare sau de prezentare. Dar ceea ce interesează este numai intenţia poetului: or, planul – vag – al Metamorfozelor pare grăitor. Pornind de la povestirea facerii lumii, Ovidiu se îndreaptă, pe căi uneori întortocheate, către un ciclu de legende tebane, apoi spre un ciclu de legende ateniene şi apoi, după o carte consacrată lui Orfeu, trece la ciclul Troiei pentru a ajunge la un ciclu roman, unde este evocată toată istoria legendară a Romei. Eneas, care apare

în cartea a XIII-a, le străbate pe ultimele două şi primeşte apoteoza; Romulus este identificat cu Quirinus; Ilersilia, soţia sa, cu Hora; şi unul şi celălalt sunt primiţi printre zei şi înfăptuiesc în cer făgăduinţele făcute pe pământ. În sfârşit, cartea a XV-a continuă şi duce la capăt o trecere în revistă a istoriei romane care se întinde de la Numa – şi Pitagora – la Augustus, căruia poetul îi prezice o înălţare la cer, după ce a făcut elogiul vitejiei, al reformelor şi al binefacerilor sale. Oricât de vag este planul general al operei, el este, credem noi, vizibil: Ovidiu a vrut să înfăţişeze istoria lumii, de la originea ei până la Cezar şi, mai ales, de la începutul până la apogeul ei şi să arate, din metamorfoză în metamorfoză, o evoluţie, o orientare, atingerea unei forme superioare de civilizaţie, de la legendă la istorie, de la haos la lumea contemporană, al cărei părinte şi călăuză este Augustus pe pământ, aşa cum este Jupiter în cer.

Ne-ar veni greu să credem că această viziune a lumii l-ar fi jignit pe împărat: dacă Ovidiu a plecat în exil din cauza unui „poem" şi a unei „greşeli", cum spune în Triştii, aceasta nu s-a datorit, desigur, faptului că ar fi trădat visurile politice ale lui Augustus şi insistenţele prietenilor săi.

2. ŞCOLI ŞI BIBLIOTECI

Dar ce avea să se întâmple cu această literatură? Pentru istoricii literaturii latine este un loc comun afirmaţia că „regimul imperial a ucis elocvenţa restrângând libertatea" şi deducerea din acest postulat a unei explicaţii pentru evoluţia gândirii după Augustus. Această afirmaţie, care pare că se sprijină pe cutare sau pe cutare frază a lui Tacit, pare contestabilă. Nu prea vedem pentru care motiv a priori elocvenţa judiciară ar fi decăzut; elocvenţa deliberativă putea să se exercite şi ceea ce ştim despre ea, pentru perioada republicană, este mai mult iluzoriu decât real; numai elocvenţa politică – cea a opoziţiei – a găsit, poate, mai puţine ocazii să se manifeste, dar ar trebui să se judece după acte şi tocmai actele lipsesc. De altfel, când îl vedem pe Tacit refăcând în felul

său discursul lui Claudiu către gali în 48, deşi ar fi putut să-şi procure textul autentic (o copie gravată a acestuia este depusă actualmente la Muzeul din Lyon), rămânem sceptici faţă de veracitatea, libertatea şi sclavia scriitorilor. La drept vorbind, sub Augustus scriitorii ştiau „încotro să meargă"; acest secol fusese un secol de entuziasm sau de acceptare. După Augustus, apar măgulirea, sau opoziţia – aceasta din urmă deghizată sub elogii ale epocii republicane –, dar avem mai ales impresia că scriitorii nu au un scop precis, în afara plăcerii de a scrie, şi că doar unii dintre ei – cei care domină – au cap.

De altminteri, cultura nu se ofileşte numai pentru atât.

Şcolile se înmulţesc. S-ar putea alcătui o „hartă şcolară" a antichităţii care ar face să se vadă, puţin cam artificial fără îndoială – căci aşezarea mai multora dintre ele nu este asigurată decât de izvoare contestate –, întinderea acestei cuceriri a spiritelor. Se citează, în Galia, Burdigala (Bordeaux), Tolosa (Toulouse), Narbo 127 Martius (Narbonne), Massilia (Marsilia), A relate

(Arles), Yienna (Vienne), Lugdunum (Lyon), Agedincum (Autun), Vesöntio (Besançon), Rerni (Reims), Augusta Treverorum (Trier) (fig. 34), Colonia Agrippina (Köln), Ia date diferite care acoperă epoca imperială şi atestă astfel persistenţă şi permanenţă. Studenţii din provinciile vecine se duc în Italia, în Africa, în Orient ca un preludiu al acelor migrări medievale care au ţesut peste Europa o întreagă reţea culturală. Astfel, încă din epoca lui Augustus, collegia iuuenum 1 asigurau o pregătire a spiritului şi a corpului, căci exerciţiul fizic nu era rupt de studiile intelectuale; aceste şcoli se dezvoltau în toată Italia, în provincia Narbonensis, în Spania, imitând prin anumite trăsături instituţia efebiei elenice. Profesorii beneficiau chiar şi de scutiri fiscale, rezervate sub Cezar şi Augustus celor străini, apoi extinse, sub Vespasian, şi asupra băştinaşilor şi menţinute ca atare până la Theodosius. Codul lui Iustinian avea să le dea o codificare, prin care se vădeşte, poate, că statul, făcând aceasta,

reglementează, impunând-o, o politică, al cărei temei municipalităţile nu-l apreciau îndeajuns. Crearea de catedre de stat, de către Vespasian la Roma, de către Marcus Aurelius la Atena, instituirea unor avantaje sociale în favoarea studenţilor, stabilite de Traian, intervenţiile împăraţilor ulteriori pentru a stimula deschiderea de şcoli publice, alături de şcolile particulare, în sfârşit organizarea în 425 a „Universităţii" de la Constantinopole, care va fi prima, ca dată, dintre Universităţile de stat – toate dovedesc, împotriva celor ce vorbesc de decădere şi de obscurantism, că există de-a lungul Imperiului o activitate intelectuală şi o voinţă de a depăşi prin spirit dezordinile politicii.

Studiile gramaticale dau imbold înfloririi şcolilor filologice şi a erudiţiei, în contact cu o Grecie şi cu un Orient ce se cunosc din ce în ce mai bine. În afară de bibliotecile particulare, 1 Asociaţii aâş tinerilor" (în latină în text) (N. tr.).

există biblioteca publică de la A tri ui Libertăţii, cea de pe Palatin, deschisă de Augustus – distrusă de incendiul din 64, reconstruită de Domiţian, deteriorată sub Commodus, menţinută în

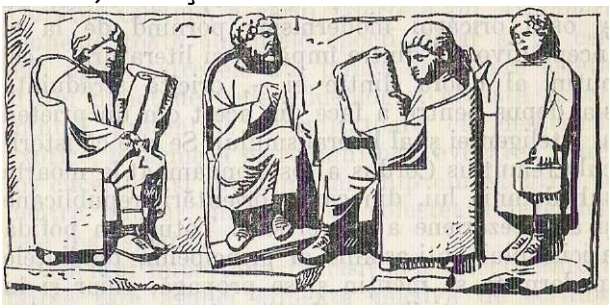

34. Şcoală, relief de la Neumagen, sf. sec. II e.n., Muzeul din Trier serviciu până în 363 şi ale cărei resturi se mai pot vedea la sud de palatul Flaviilor –, cea de la Porticul Octaviei, cea pe care Tiberiu a anexat-o templului lui Augustus de pe Palatin, cea a lui Yespasian de la templul Păcii (la răsărit de forul lui Augustus), cea a lui Traian din propriul său for, cea a lui Caracalla clin incinta termelor sale, cea care, după cum se pare, a fost

încorporată Panteonului şi pe care a administrat-o mai târziu creştinul Iulius Africanus. Se mai cunosc, de asemenea, biblioteci la Tivoli, la Como, la Suessa Aurunca, la Cartagina, la Timgad, la Atena, la Delfi, la Patras, la Corint, la Efes, la Prusa, la Smirna, la Halicarnas, la Pergam, la Alexandria şi la Constantinopole, întemeiate, dezvoltate sau reconstruite în cursul Imperiului. Şi nu vorbim de bibliotecile creştine – cea de la Ierusalim întemeiată de episcopul Alexandru, între 212 şi 250, cea de la Cezareea datorită lui Origenes, cea de la Roma însăşi organizată de 129 papa Damasus, lângă teatral lui Pompei.

3. LITERATURA DUPĂ AUGUSTUS

Trebuie recunoscut totuşi că domnia lui Tiberius marcase un răstimp de oprire: împăratul, care era un frământat şi un ipohondru, părea opac la chemările literaturii şi ale vieţii de lume, ba şi ostil oricărui modernism; pornind de la el începe divorţul dintre împăraţi şi literatură – cel puţin al unora dintre ei –, oricâtă străduinţă s-a depus pentru a face din acest om un prieten al inteligenţei şi al liberalismului. Se ştie că istoricul Cremutius Cordus a fost condamnat la moarte sub domnia lui, din cauza orientării republicane şi anti-cezariene a operei sale. Totuşi, în pofida aticismului anti-asianic al principelui, tendinţele moderniste se menţin şi se propagă, chiar şi în lumea gramaticilor, unde îl vedem pe Remmius Palemon introducând în programele şcolare – pe urmele lui Q. Caecilius Epirota – studiul poeţilor augustani şi îndeosebi al lui Yergiliu care, devenit „clasic” mai târziu, era totuşi, pentru moment un inovator şi un „modern”. În acelaşi timp, cum se întâmplă după o perioadă de creaţie şi de saturaţie artistică, de tensiune pasionată şi de orchestraţie intensivă, asistăm la un fel de pierdere de efervescenţă. Destinul Romei nu mai este obiect de propagandă literară. Fedru ocoleşte marile subiecte şi marile personaje spre a ataca teme morale şi personaje modeste, spre a promova la un rang superior un gen minor şi pentru a desprinde din aceste meditaţii o etică mijlocie, în care se ascunde uneori o rebeliune

satirică. Pe de altă parte, Manilius, prin Astronomicele sale dedicate lui Tiberiu, pătimaş după astrologie, se arată refractar la elevaţiile vergiliene; determinist în felul stoicilor, el este orientat către un soi de pozitivism care nu este scutit de naivitate, dar care protestează în felul său împotriva a tot ceea ce reprezintă poezia inspirată a perioadei anterioare.

În faţa acestor scriitori care prezintă, pe temeiuri diverse, o originalitate polemizatoare, orice 130

nuanţă ar lua această opoziţie, întâlnim, fireşte, tradiţionalişti, ca Celsus care duce mai departe în felul său enciclopedismul lui Varro, sau M. Pomponius Marcellus, aticist mai cucernic decât Tiberiu însuşi. Între aceşti opozanţi discreţi şi aceşti întârziaţi se distinge un autor de felul lui Quintus Curtius, a cărui Istorie a lui Alexandru reuneşte toate curentele epocii, chiar şi pe cele mai opuse între ele din punct de vedere estetic şi din punct de vedere ideologic; această Istorie îmbină pretenţiile moralizatoare cu descrierile exotice, îi farmecă pe romani prin evocarea marelui cuceritor şi proclamă în chip ciudat grija sa pentru adevăr, în timp ce colectează legendele cele mai stranii.

Un fapt important şi decisiv al istoriei literaturii latine este atunci afluenţa masivă de scriitori spanioli, precedând venirea unor împăraţi ei înşişi străini: Seneca, Lucan, Pomponius Mela, Columella, Marţial, Quintilian, între alţii, în aşteptarea celor creştini. Aceşti spanioli au un aer de familie; unii se disting printr-un fel de gust pentru baroc, prin căutarea a ceea ce este sclipitor şi preţios, a vorbelor de duh sau printr-o înclinare spre intensitate dramatică, spre frenezie, ba şi spre macabru.

Seneca

Una din figurile de prim. plan este, neîndoios, Seneca filosoful. Acest spaniol din Córdoba, care se pasionase devreme pentru filosofie şi care păşise pe calea ascetismului, stârnise invidia lui Caligula prin succesele sale de avocat. El trebui curând să părăsească Roma pentru Corsica, unde firea bănuitoare a Messalinei pusese să-l exileze. Dar filosoful nostru nu rezistă ispitei de a-l

ruga şi de a-l măguli pe împărat pentru a reveni pe continent; dorinţa sa odată împlinită, iar el devenit omul Agrippinei şi al lui Nero, a avut slăbiciunea să publice împotriva lui Claudiu, mort acum, zeflemelele unui poem burlesc. Când Agrippina şi Nero au ajuns la o ruptură, el a stat de partea celui mai tare şi se crede chiar că a participat la convorbirile care au premers asasinării Agrippinei. Nu făcuse nimic spre a preveni uciderea lui Britannicus; nu a făcut nimic spre a combate viciile lui Nero; şi în timp ce predica o morală în care s-au înşiruit epicureismul şi stoicismul, un stoicism deformat în care se regăsesc cu uşurinţă maxime izvorâte clin diatriba cinică – el adună milioane. În momentul în care alunecă la vale, în care imoralitatea acestei curţi infernale pare să-i înfrângă tăria, dizgraţia pe care o simte venind împotrivă-i îl ajută prin reacţie să se ridice şi el se pregăteşte pentru o moarte silită, care nu este lipsită de curaj.

Imaginea acestui om este întrucâtva cea a vremii, a contrastelor şi a frământărilor sale. Şi aici, perspectivele clasificatoare par să fi deformat perspectivele reale: făcând din autorii epocii lui Augustus maeştri de neegalat, am fost induşi să credem că resursele latine secaseră şi acest baroc, acest gust pentru culorile violente, această poflă a contrastelor, această lipsă de măsură, despre care vorbeam adineaori, au confirmat o atare opinie: un secol fără inspiraţie se îndreaptă spre erudiţie; un secol fără spontaneitate se complace în mărunţişuri ornamentale. Dar un secol fără libertate şi o existenţă stăpânită de teamă se retrag în sine, se simt condamnate la tăcere şi se concentrează în meditaţie: de acolo acea căutare filosofică a binelui suprem care îi însufleţeşte pe oamenii politici „maziliţi”, când nu cugetă asupra activităţii lor trecute şi a retragerii lor silite – acel simţ al „vinei” care străpunge sufletele înflăcărate, acea atenţie îndreptată spre soarta omului, acea înălţare la studierea condiţiei umane, pentru care Seneca va fi treptat tot mai îngrijorat în fundul sufletului său.

Omul care nu a avut curajul – sau posibilitatea – de a

trece în opoziţie deschisă, a fost împins către o singurătate contemplativă şi s-a 132

Îndreptat, dintr-un rest de gust pentru acţiune, spre călăuzirea conştiinţelor. Dacă a crezut astfel că era menit să fie „maestrul şi păzitorul sufletelor”, dacă a cules de la retori imagini şi comparaţii care evocă lupta împotriva furtunilor, rolul pilotului, acalmia şi adăpostul portului, aceasta nu se întâmplă numai pentru că aceste imagini îi sunt la îndemână în textele din care se inspiră, ci pentru că ele îi par potrivite cu ambianţa în care trăieşte, pentru că ştie că viaţa este o luptă, că drumul existenţei este presărat cu primejdii şi că la adăpostul mântuitor nu se ajunge decât prin străduinţă; neputând găsi libertatea pură şi simplă, a vrut să dobândească libertatea interioară.

Or, proiectarea acestei lumini în adâncul sufletelor dezvăluie profunzimi tulburi; expresiile dense ale unei retorici încordate le sporesc aspectul şi conţinutul dramatic; imaginaţia luxuriantă a autorului răstoarnă realitatea şi introduce în ea un romantism patetic; suntem conduşi adesea de către Seneca spre o viziune pesimistă asupra omului, către o privelişte dezolată a vieţii contemporane.

Această atitudine mentală este un protest ridicat împotriva societăţii, împotriva moravurilor, împotriva a ceea ce era Roma pe atunci sau a ceea ce i se părea că este. Nu ne-ar veni greu să citǎm numeroase texte în care, sub generalitatea formulei sau a aserţiunii critice, sunt în cauză evenimentele zilei. La ce bun să meditezi asupra lui otium, a odihnei, asupra tăriei înţeleptului, asupra liniştii sufleteşti, dacă ai această linişte, această tărie, acest otium?

Seneca nu s-a oprit aici: această mâhnire care ar putea părea definitivă nu este decât reflexul invers al credinţei într-o existenţă mai bună. De-a lungul Dialogurilor sale, de-a lungul Scrisorilor către Lucilius, în care destinatarul primeşte, odată cu o mulţime de observaţii care îmbogăţesc, o culegere de „cugetări de meditat”, mai întâi epicureice, apoi stoice, se desfăşoară o

morală 133 în acţiune. De altfel, este vorba mai puţin de un corp de doctrină, de o morală dogmatică, decât de o cugetare vie; Seneca nu şi-a făcut o regulă din a judeca în toate împrejurările nici ca Zenon, nici ca Chrisip: adevărul este deschis tuturor; el se cucereşte în fiecare zi. În adevăr, Seneca se întreabă spre a se cunoaşte, se analizează spre a se libera, practică monologul interior spre a găsi sau a regăsi ceea ce este inalienabil şi etern. Dar nu ajunge la aceasta decât cu preţul unei adevărate lupte şi extrage de acolo simţul virtuţii. Căci acest fel de conştiinţă istorică, pe care o dobândeşte despre persoana sa, este o conştiinţă activă, nu o contemplare.

Odihna trebuie să se amestece cu acţiunea, dar acest otium. nu trebuie niciodată să fie un otium pur, o renunţare sterilă, o trândăvie totală; el trebuie să fie un acces la contemplare şi la studiu. Viaţă contemplativă, viaţă practică, viaţă hrematistică? în timp ce le indică limitele şi confluenţele, Seneca insistă neîncetat asupra virtuţii practicului şi a pragmaticului; prea amestecat în viaţa vremii sale spre a se izola în întregime de ea, el predică întotdeauna în favoarea acţiunii – a acţiunii omeneşti în înţelesul ei deplin.

Trebuie totuşi să recunoaştem că aceste precepte, în pofida rolului pe care îl vor juca în gândirea occidentală, anume în ceea ce s-a numit „senecismul” spaniol şi neostoicismul Renaşterii, n-au avut decât o audienţă restrânsă în secolul I şi n-au prea cântărit în balanţa evenimentelor politice. Totuşi, acest curent de gândire nu putea lăsa indiferente cercurile cultivate ale Romei imperiale. Pe urmele sale au înflorit, în epoca lui Domiţian, filosofi care s-au făcut propagatorii gândirii stoice şi ale căror suferinţe şi condamnări au alimentat literatura ulterioară, care a reamintit lumii moartea exemplară a lui Thrasea Paetus, a lui P. Anteius Rufus, a lui Arulenus Rusticus şi a lui Herennius Senecio.

Este o literatură militantă, al cărei martor va fi, în felul său, şi Persius – el, care era originar din Volaterrae, prieten al lui Thrasea şi 134

coleg de învăţătură cu Lucan; el, care răspândeşte în versurile sale morala lui Cornutus, oricât de obscură îi este forma şi de tinerească înflăcărarea neîndemânatică. O literatură militantă, unul dintre reprezentanţii căreia va fi şi Lucan, nepotul lui Seneca, amestecat în conjuraţia lui Piso. Poemul său neterminat, Pharsalia, este animat de pasiune politică şi de retorică moralizatoare în aşa măsură, încât Cato, care, dintre personajele puse în scenă, pare să fie purtătorul ideilor poetului, sfârşeşte prin a-l obosi pe cititor prin rigoarea sa predicatoare. În cadrul său ideologic, în care îl vedem pe Lucan amestecând ideile unchiului său cu temele tradiţionale ale istoriografiei romane şi opunând virtus cu fortuna, Roma apare ca jucăria unor forţe contrare; căzută pe mâna iresponsabilului Nero, a autocraţiei şi a crimelor sale, ea pare sortită decăderii. Fără îndoială, Lucan nu spune în chip lămurit ceva atât de grav, dar, ca în filigran, acest destin dureros se profilează în spatele emfazei şi, prin suprapunerea facilă la care ne îndeamnă jocul transpunerilor cronologice, versurile din Pharsalia vestesc furtunile revoltei – ale unei revolte „republicane”.

Moartea lui Nero a provocat şi tulburări politice. În domeniul literaturii şi al gândirii, a existat un fel de aspiraţie paralelă cu o schimbare. Perspectivele au fost adesea denaturate prin interpretarea eronată a anumitor pasaje din Petronius, din Tacit şi din Quintilian. S-a crezut că se poate afirma că în perioada iulio-claudiană arta oratorică nu era decât o iscusinţă meşteşugită de profesori de elocvenţă. Dar, în fapt, putem cita numele unei mulţimi de personaje care au predat elocvenţa şi care proveneau din şcolile romane, din şcolile italice sau din cea de la Tarragona. Dar discursurile pe care Tacit le atribuie oamenilor din acea epocă, reacţiile mulţimii care se pot deduce din agitaţiile populare, realismul care străbate din exerciţiile de şcoală nu îngăduie să se conchidă că această elocvenţă era goală, iar aceşti oratori – sau vorbitori – fără vigoare şi curaj.

Şi totuşi, în această fermentare, sunt scriitori care

stau în afara luptelor şi care îşi continuă opera în direcţiile tradiţionale: Silius Italicus se străduieşte să-l imite pe Vergiliu şi îşi compune Punicele, Yalerius Flaccus rescrie în felul său Argonauticele lui Apollonius, Statius, în afară de Silvele sale, care tratează subiecte ocazionale, scrie o Tebaidă şi o Ahileidă care ne readuc la principiile epopeii clasice.

Petronius

Dar iată-l pe Petronius, un independent, care a fost favoritul lui Nero, sfetnicul serbărilor lui şi victima bănuielilor lui, şi care a avut curajul să părăsească viaţa la sfârşitul unui ospăţ, nu fără să fi nimicit tot pe ceea ce Nero ar fi putut să pună mâna, în afară de un manuscris care are harul de a ne arăta talentul său de romancier şi vorbele deocheate ale parvenitului Trimalcliio. Dar acest roman, a cărui intrigă interesează prea puţin pentru scopul nostru, este şi o satiră indirectă a declamatorilor, a maeştrilor contemporani de retorică, a oratorilor lipsiţi de morală profesională sau a acelui tânăr poet (în care unii nu s-au ferit să-l recunoască pe Lucan), care răstoarnă tradiţiile prin felul său de a concepe epopeea. Mai sunt şi alte pasaje, în care îi caricaturizează pe foştii sclavi, ca Trimalchio, care s-au îmbogăţit în mod ruşinos, dar îşi cumpără două biblioteci 1 – la fel ca oamenii de vază. Trimalchio face citate (greşite) şi aluzii istorice (eronate); are muzicanţi pe care nu-i ascultă; serveşte prânzuri îmbelşugate într-o sufragerie în care se află un schelet şi care se sfârşesc cu scene vulgare şi cu vacarm de bacanale. Poate că Petronius a vrut să-l amuze pe Nero şi să ia în derâdere oameni care îi displăceau împăratului prin fastul lor de parveniţi; poate că a vrut

1 Una grecească şi una latinească (N. tr.).

să facă haz el însuşi de inşi nepoftiţi care îl jigniseră cu „nobleţea" lor contrafăcută de târgoveţi parveniţi, dar ne-a transmis şi un tablou colorat al reversului secolului în care] a trăit şi al acelor mahalale ale Romei în care colcăie codoşii şi stricatele. O satiră? Ba nu, chiar şi în pofida titlului, ci o operă care dă de gândit celui care nu caută în

ea doar o distracţie licenţioasă. Ea îngăduie să se conchidă că lucrurile nu mergeau bine, sub domnia lui Nero, în acest oraş – cel mai frumos şi cel mai de seamă din lume.

Suetoniu

În ceea ce-l priveşte pe Suetoniu, care trăieşte sub Hadrian, el este un erudit şi un anecdotist. Îşi face oficiul de arhivist şi se arată câteodată amator de scandaluri. Romanilor le plăceau indiscreţiile privitoare la viaţa particulară: dezvăluirile lui Suetoniu referitoare la viaţa împăraţilor nu puteau decât să-i satisfacă. Contemporanul său, Florus, compune două cărţi de istorie care sunt un panegiric al gloriei romane, împărţit în patru perioade: copilăria regală, adolescenţa republicană (care se întinde până la cucerirea Italiei), maturitatea augustană, bătrâneţea care se sfârşeşte la ridicarea la putere a lui Traian, dată la care poporul roman parcă îşi regăseşte tinereţea.

În această epocă vedem apărând în lumea literară provincia Africa, iar vocabularul şi stilul ei, care prezintă un amestec de arhaism şi de noutate, poate face să se creadă într-o latinitate deosebită, căreia i s-a dat numele de „africanitate” (Africitas). Această „africanitate” este o părere înşelătoare. Sub raport ştiinţific, nu se poate vorbi de o latină africană. Dar acest fel de latină are farmec şi uneori o remarcabilă vigoare.

Front o

Aşa se explică faptul că, în afară de jurişti – Salvius Iulianus şi Caecilius Africanus – şi de gramatici – Sulpicius Apollinaris şi Eutychius Proculus –, cel mai admirat a fost un scriitor, totodată neo-atic şi arhaizant, născut la Cirta, anume Fronto, care scrie un tratat despre elocvenţă, o Consolaţie, lucrări de circumstanţă şi elogii de fantezie şi, în acelaşi timp, întreţine cu Marcus Aurelius, cu Lucius Verus, cu Antoninus Pius o corespondenţă literară în latină, în greacă sau chiar mixtă. Contradicţii de acelaşi ordin se întâlnesc la poeţii minori (Annianus Faliscus, Septimius Serenus, Alfius Avitus etc.), care reînvie – împodobindu-le cu acrobaţii metrice – abilităţile tehnice şi

îndrăznelile acelor neoteroi, novatorii contemporani ai lui Catullus, care primesc uneori, la rândul lor, denumirea de poetae nouelli \ Totuşi această epocă se distinge cu adevărat în domeniul filologiei şi lungă ar fi lista tuturor acelor gramatici care, împreună cu Flavius Caper, Velius Longus, Aquila Romanus, Plotius Sacerdos îi fac alai lui Aulus Gellius, autorul celor douăzeci de cărţi ale Nopţilor atice.

Quintilian

În momentul în care moare Domiţian, urât de un întreg popor, apare Institutio oratoria a lui Quintilian. Ea nu este valoroasă numai prin justeţea pedagogiei sale, prin reamintirea preceptelor lui Isocrate, ale lui Aristotel şi ale lui Cicero privitoare la invenţie, la compoziţie, la stil şi la acţiunea oratorică şi prin aportul îmbogăţitor izvorât din experienţă. Ea urmăreşte să pună în valoare deontologia oratorului şi să nu-l lase să se molipsească de imoralitatea ariviştilor. Orientarea morală a acestui text, în care nu se vede de obicei decât o culegere de reţete, se vădeşte de îndată ce avem grijă să-i facem analiza: Quintilian este un om de o mare rectitudine. El concepe retorica drept o introducere la viaţa morală prin instruirea pe care o implică şi pe care o dă. În ochii lui Quintilian, oratorul este un

1 „Poeţi foarte noi” (în latină în text) (N. tr.). 138

„Om de bine priceput la vorbă” \ după însuşi principiul lui Gato (de inspiraţie stoică), dar el trebuie să fie mai înainte un „om de bine” în înţelesul întreg al cuvântului. Cu toate că afirmă că nu este afiliat nici unei şcoli, Quintilian – fie prin înclinare naturală, fie prin reacţie condiţionată contra erorilor timpului său – regăseşte calea austerităţii stoice şi dă la o parte tot ceea ce ar putea părea o concesie faţă de hedonismul estetic. El încearcă să precizeze până şi caracterele stilului, gesturile şi vocea ca un clasic şi ca un atic – de un aticism înnoit, adaptat cerinţelor vieţii contemporane, dar dominat de noţiunile de măsură, de potrivire şi de raţiune.

Institutio oratoria – „instruirea oratorului”, cum ar fi

mai clar să fie numită – depăşeşte cu mult limitele unui tratat tehnic: ea este, în felul ei, un cod al cuviinţelor oratorice şi o artă de a trăi.

Această lucrare venea la ceasul potrivit: Controversele şi Suasoriile lui Seneca-Tatăl şi paginile din Dialogul despre oratori atribuit lui Tacit permit să se măsoare întinderea răului pe care această mare carte se străduia să-l vindece.

Apuleius în secolul al II-lea îl avem mai ales pe Apuleius, pe acest retor care se ţinea a fi pe jumătate numid şi pe jumătate getul, care trăieşte în Africa, în Egipt, în Grecia, poate şi la Roma – un om neobişnuit şi un spirit ciudat, căruia îi datorim singura pledoarie pe care am păstrat-o în latineşte în afară de cele ale lui Cicero, o pledoarie care reprezintă cel mai curios amestec de ingeniozitate, de retorică, de rigoare logică şi de invenţie capricioasă. În celelalte lucrări ale sale, în care a tratat despre Platon, despre zeul lui Socrate, 1 în latină: un bonus dicendi peritus, definiţie datorită 139 lui Cato Maior (N. tr.).

despre lume, despre Esculap, despre aritmetică, despre muzică, despre teoria politică, se întâlnesc aceleaşi calităţi şi defecte într-un necontenit clocot de idei. Se mai vădesc şi t-endinţe mistice şi poziţii raţionaliste, aspiraţii spiritualiste şi rezerve sceptice îmbinate într-un amalgam descumpănitor. Apuleius, în pofida sau poate din cauza interesului său pentru Platon – un Plato n deformat – şi pentru religia lui Isis (care nu se prea împacă unul cu alta), este un martor al acestei epoci tulburi. După Petronius, în cu totul altă direcţie, el a compus un roman – acea aventură a Măgarului de aur şi a lui Psyche –, ale cărui izvoare au dat loc la multe ipoteze, al cărui stil arată evoluţia prozei artistice latine către o virtuozitate stilistică în care izbesc arhaismul voit şi neologismul cu vervă, vorba îndrăzneaţă şi preţiozitatea, parafraza şi fantezia. Este un exemplu desăvârşit de literatură târzie, în care proza o ia înaintea poeziei, romanul înaintea genurilor tradiţionale, în care notaţiile populare, pitoreşti, realiste se

amestecă cu efuziunile mistice şi din care La Fontaine şi un anumit fel de gândire liber-cugetătoare vor avea mai târziu de câştigat.

În secolul lui Nero, Petronius compusese romanul despre care am vorbit, Satyricon-ul, în care critica literară se învecinează cu povestea într-o istorisire care aduce în scenă un libert fastuos. Cu Apuleius întâlnim poporul adevărat. Două momente, doi poli.

Marţial şi Juvenal

Către aceeaşi vreme, Marţial (44 – 102 e.n.) îl linguşise pe Domiţian şi făcuse curte bogaţilor. El atacă marionete şi ridicole; nu se prea atinge de cei de vază. Realismul său este uneori deşănţat. El poate încânta spiritele deocheate, uneori pe cele delicate; dar destinul Romei pare să-l fi atras mai puţin decât punga proprie. După el, în grupul satiricilor, o singură figură: Juvenal (către 60 – 130 e.n.). Este plin de mânie, de emoţie, de înfrigurare, de înflăcărare şi ţinta sa este Roma. Acolo îi loveşte pe ipocriţi, pe paraziţi, femeile, nobilimea, pe destrăbălaţi, pe fanatici, pe Domiţian însuşi, fără să-i cruţe nici pe cei care fac nesuferită viaţa socială şi pervertesc morala, nici pe grecoteii (Graeculi) afacerişti, nici poporul care, lipsit de pâine, cere jocuri şi nu de lucru. Cinismul său verbal nu este decât expresia viguroasă a pudorii jignite, iar excesul retoricii sale este doar manifestarea verbală a arţagului dezaprobator. Toată opera sa nu tinde decât să pună în lumină necesitatea unor reforme – a unor reforme morale – şi dezvăluie indirect un spirit naţional, un patriotism care se indignează – sub o formă puţin alterată de retorică – de o deca«denţă ameninţătoare. I s-a reproşat că are vederi burgheze, că dă dovadă de un stoicism convenţional, că a vorbit mai mult de dezgustul său faţă de rele decât de mijloacele de a le remedia. Nu acesta era obiectivul său. El se indignează şi strigă. Şi o face cu atâta putere, încât nu există niciun satiric ulterior care să nu-i fie dator cu ceva.

Tacit

Cu Tacit, istoria ia un cu totul alt relief. După şcoală,

după exerciţiile din for şi căsătoria cu fiica lui Agricola, a cărui biografie o va scrie mai târziu, el urmează cariera magistraturilor; în 97 ajunge la consulat; spre sfârşitul domniei lui Traian, este proconsul al Asiei. Contribuise astfel la înfăptuirea istoriei înainte de a o scrie. Dar cea pe care a scris-o şi care a ajuns la noi, este cea care, în Anale, priveşte evenimentele dintre moartea lui Augustus şi moartea lui Nero, iar în Istorii, pe cele dintre moartea lui Nero şi moartea lui Domiţian. A redactat-o cu atâta măiestrie, încât imaginea actuală a Imperiului timpuriu rămâne pentru spiritele cultivate cea pe care a zugrăvit-o el. L-au instruit retorica şi viaţa. Retorica i-a făcut cunoscute procedeele de exprimare şi i-a îngăduit să vadă orientările forţate ale unei elocvenţe care nu se putea manifesta ca altă dată; această schimbare nu i se pare datorită unei degradări a gustului, ci unor cauze mai profunde, unei evoluţii a societăţii, unei decăderi a moravurilor, unei slăbiri a energiei. Poate că, odată cu el, aşa cum se putea întrevedea cu Sallustiu, literatura dobândeşte valoarea unui act politic.

Într-adevăr, până atunci istoria s-a confundat cu analiştica şi se îmbogăţeşte uneori cu reflecţii şi digresiuni; Tacit, în timp ce împarte materia istorică pe domnii, grupează faptele, sentimentele şi ideile în jurul unei figuri centrale, a cărei strălucire a fost hotărâtoare. Astfel, jocul politicii se dezvăluie drept o cauză sau drept o consecinţă a jocului pasiunilor, loviturile sorţii ca o urmare a reacţiilor omeneşti, de-a curmezişul cărora este uneori cu putinţă să întrezăreşti intervenţia destinului sau a zeilor. Dar, asupra acestui punct, poziţia ambiguă a lui Tacit, a cărui exprimare pare să fie un amestec de agnosticism şi de concesii verbale făcute credinţelor tradiţionale, ba şi de prudenţă premeditată, lasă loc liber echivocului. Tacit vede izvorul acţiunii mai cu seamă în pasiunile omeneşti; din această atitudine mentală istoria sa capătă o intensitate psihologică şi o densitate patetică excepţionale. El nu vrea să se lase prins de miraje; în informaţia sau în analiza sa nu descoperă decât aparenţe,

simulări, minciuni; cum ne putem da seama citindu-i opera, cuvântul species (aparenţă) revine foarte des spre a evoca ipocrizia acestei societăţi şi, prin frecvenţa sa, lasă o indispoziţie profundă în spiritul cititorului.

Repede s-a conchis că se afla în opoziţie faţă de regimul imperial. Într-adevăr, n-a dat despre Tiberiu şi urmaşii săi o imagine favorabilă şi a aruncat asupra străfundului sufletelor lor o lumină crudă. A dezvăluit josniciile delatorilor şi slăbiciunile curtenilor, scandalurile curţii şi tarele parveniţilor. El a putut face să se creadă că anumite discursuri ale britannilor sau oarecare 142

trăsături ale civilizaţiei germanilor puteau fi considerate de cei care ştiu să citească între rânduri drept expresia setei sale de libertate sau a visurilor sale de puritate. Châteaubriar. el a putut să vadă în el un fel de conspirator „care a luat asupră-şi răzbunarea popoarelor”, iar Victor Hugo să declare că Tacit le-a „atârnat împăraţilor domnia lor de gât”, ca o tăbliţă de stâlp al infamiei, dar Chateaubriand şi Victor Ilugo se gândeau la doi împăraţi contemporani lor. Tacit nu atacă imperiul, ci oamenii. Nu are duioşie nici pentru nestatornicia poporului, care doreşte revoluţiile şi se teme de ele, nici pentru oligarhii, care seamănă, prin dominaţia lor, cu monarhiile şi cu despotismul lor fantezist, nici pentru cârmuirile mixte, la care visa Polibiu, şi care nu pot dura. Mirajul vechii Republici, evocată uneori în cuvintele contemporanilor săi, nu –, 1 prea orbeşte, căci ea n-a cunoscut decât discordii, răzvrătiri şi violenţe, războaie civile şi ambiţii renăscânde. Regimul imperial este un rezultat: Tacit se resemnează cu el, nu din dragoste pentru cezarism, ci pentru că este un fapt inevitabil. El nu manifestă nicio milă pentru sclavi – în favoarea cărora pledează Seneca –, al căror „sânge netrebnic” îl vede curgând fără să se indigneze, nici pentru creştinii acuzaţi de Nero, care „merită caznele cele mai mari”. Atitudinea sa reaminteşte legăturile sale aristocratice şi senatoriale; poate că, dorind vremuri mai bune, el se mulţumeşte cu uzanţele – şi cu principii – contemporani, căci crede – şi a

şi spus-o – că „şi sub principi răi pot există oameni mari”. Şi se pare că şi-a însuşit acea politică ale cărei linii le trasează în Anale: „Să încercăm să urmăm între opoziţia neîmpăcată şi servilismul dezonorant un drum lipsit de ocolişuri şi de primejdii”. Traian avea să reprezinte pentru el modelul principilor: secolul pe care îl inaugurează este în ochii lui Tacit „un 143 secol preafericit”.

Pliniu cel Tânăr în timp ce ardorile naţionaliste s-au domolit – luptele se desfăşoară în ţări depărtate –, iar faptele politice de abia dacă mai tulbură tihna scriitorilor, literatura o rupe aproape în întregime cu actualitatea politică. Scrisorile bunului Pliniu, în afară de cele în care îl sfătuieşte pe împărat asupra tratamentului creştinilor, sunt mărturii ale amabilităţii sale – ca gând şi ca simţire. Panegiricul lui Traian oboseşte prin lungimile şi prin elogiile sale înmulţite, prin emfază. Este înainte de toate un document istoric şi o mărturie a admiraţiei pe care toţi contemporanii o aveau pentru un împărat înţelept.

Ultimele secole literare

Cele trei secole următoare n-au cunoscut nicio figură dominantă, cu excepţia istoricului Am mianus Marcellinus (din a doua jumătate a secolului al IV-lea) şi a doi poeţi, Claudianus şi Rutilius Namatianus (de la începutul secolului al V-lea). Ei sunt cu toţii opozanţi ai creştinismului. Cel dintâi a avut legături cu Symmachus, acel prefect al oraşului care a dat în numele păgânismului lupta simbolică în jurul altarului Victoriei din curia romană. Ammianus Marcellinus a scris treizeci şi una de cărţi de istorie care merg de la moartea lui Nerva la cea a lui Valens. Claudianus, care este un alexandrin, i-a preamărit pe Honorius şi pe Stilicho; a compus o Gigantomahie, poeme mitologice şi panegirice, ca şi versuri satirice. Rutilius Namatianus, un gal, este cunoscut pentru un Itinerar în distihuri elegiace consacrate întoarcerii sale în patrie după ce a fost prefect al Oraşului. Începutul acestui poem evocă nenorocirile Romei după invazia lui Alaric (410); el dă mărturie despre ataşamentul pe care toţi apusenii îl aveau faţă de ea şi despre

înrâurirea ei asupra lumii antice, dar anti-creştinismul autorului se vădeşte acolo cu înverşunare şi aceste două direcţii de gândire 144

exprimă starea de spirit a timpului. Dacă creştinismul le apare păgânilor ca fiind răspunzător pentru declinul Romei, deoarece a adus o religie exotică şi astfel, potrivit lor, a slăbit puterea imperială – în schimb mesajul Romei rămâne mesajul unei culturi, al culturii clasice. În jurul lor sunt poeţi ca Ausonius, Avienus, Optatianus Porphyrio (unul de la Bordeaux, altul de la Bolsena, ultimul din Africa), autori de epopei ca Flavius Cresconius, retori, grammatici, comentatori de opere clasice, o mulţime de nume care nu ies din uitare decât prin harul unui citat rătăcit sau al unei aluzii fugare.

Acestea toate în părţile Romei; dar mai există şi Grecia. Sub Imperiu, nu se poate vorbi doar despre Roma, căci lumea romană nu se mărgineşte numai la Italia.

Grecii Imperiului

Prestigiul Romei, dar şi prestigiul Atenei îl pot atrage pe un capadocian ca Apollonius din Tyana, pe un bitinian ca Dion din Prusa, supranumit Ghrysostomos, pe un egiptean ca Ammonios, pe un locuitor din Nicomedia ca Arrianus, sau din Samosata ca Lucianus. De asemenea prestigiul Alexandriei, al Antiohiei, al Pergamului, al Efesului.

De multă vreme literatura greacă arată interes pentru Apus: în ultima parte a Theogoniei lui Hesiod, poetul face aluzie la fiii lui Circe, la Ulise, la Agrios şi Latinos, ca şi la tirenieni; între secolele al VII-lea şi al VI-lea, Stesichoros, un sicilian de la Himera, evocă peregrinările lui Eneas; după el, Hecateu din Milet, Hippias din Rhegium, Hellanicos din Mitilene vorbesc despre Italia şi de unele din aventurile lui Eneas; Antiochos din Siracuza, către 420, este, cum se pare, primul care îi spune Romei pe nume.

Către prima jumătate a secolului al IV-lea, Philistos, alor la Cumae din Eolida, Theopompos din Chios se arată atenţi la acest popor nou care, 3 se agită în Occident;

Aristotel, ca şi discipolii săi, apropiaţi sau depărtaţi, Teofrast, şi tarentinul Aristoxenes, se arată cunoscători ai legendelor romane, ai agriculturii italice sau corsicane, ai legăturilor de gândire cu pitagorismul sau ai succeselor armelor romane. Callias din Siracuza, Duris din Samos, Hieronymos din Cardia devin istoricii originilor romane.

În epoca elenistică, Timaios din Tauromenium, care moare pe la 250, reia istorisirea originilor până la primul război punic, ştie să pună în valoare rolul Laviniului, legăturile „sacrificiului calului" cu tradiţiile troiene şi aventura cu Didona; el caută să găsească în concomitenţa – „zice el", cum ar spune Montaigne – întemeierii Cartaginei şi a Romei o explicaţie morală, politică şi religioasă a rivalităţii lor. Către mijlocul secolului al III-lea, Diocles din Peparethos elaborează versiunea întemeierii Romei de care, potrivit mărturiei lui Plutarh, Fabius Pictor se va servi pentru Analele sale. Alături de istorici, poeţii sunt atraşi de epopeea Romei: Lycophron din Chalcis o pune pe o fiică a lui Priam să facă, în poemul său Alexandra, o lungă profeţie care proslăveşte „Oraşul" şi prevesteşte destinele sale; Callimah şi Euphorion nu omit să evoce cutare sau cutare episod din istoria mitică sau cutare datină a Romei.

De acum înainte, Roma este prea puternică pentru ca scriitorii greci s-o ignore, s-o preamărească sau s-o combată: trebuie oare să-i citäm pe Philinos din Agrigent, pe Silenos din Cale-Acte, pe Sosilos favorabili punilor şi pe Polibiu, prieten al romanilor? Să-l numim oare pe Posidonius din Apamea, care nu este numai filosof, ci şi istoric şi care a scris cincizeci şi două ele cărţi, ducând mai departe ştafeta lui Polibiu până la Sulla?

Titus Livius vorbeşte cu o oarecare ciudă despre grecii care ponegresc Roma: ne putem gândi la acei eleni, ca Metrodoros din Scepsis, care adoptă punctul de vedere al lui Mitridate, şi ca Timagenes din Alexandria, pe care Pompei J46

Îl adusese printre prizonierii săi, şi care pun accentul pe norocul Romei şi nu pe valoarea oamenilor politici şi a

generalilor săi, cu o intonaţie al cărei ecou se va regăsi la Plutarh, la Lucian, la Libanius şi chiar şi în unele scrieri ale lui luliá n însuşi – împăratul din secolul al iv-lea.

Dar acestea sunt excepţii: Roma este pentru ceilalţi un pol de atracţie considerabil. Cei doi Tyrannion, Didymus, Apion, Strabon, Diodor, Nicolaos din Damasc, Dionis din Halicarnas studiază istoria limbii latine sau istoria Romei. La aceştia trei din urmă îndeosebi, se vedeapărâr. ci o admiraţie înflăcărată, o credinţă în eternitatea Romei, o încredere în menirea ei care se apropie uneori de lirism în însăşi expresia lor. losephus Flavius, prizonier al lui Vespasiar, va merge până la a-şi îndemna compatrioţii evrei să renunţe la luptă, iar Filon din Alexandria povesteşte cu emoţie impresia resimţită cu prilejul ambasadei sale din anul 40 pe lângă Caligula.

Mai depărtat de influenţa romană se vădeşte Plutarh, născut la Cheroneea către 46. Totuşi, el admiră Roma şi încearcă să sublinieze în Vieţile paralele afinităţile şi diferenţele dintre cele două popoare, poate cu o anumită tendinţă de a arăta că grecii nu sunt inferiori. Acest comparatism este semnificativ. Eroismul maximelor sale morale, în care se întâlnesc stoicismul şi epicureismul, nu este pe deplin înţeles decât dacă ne gândim la prestigiul Romei şi la înrâurirea strălucirii ei care se profilează în spatele acestor analize. Dacă-i lăsăm la o parte pe Dion Ghrysostomos, pe Epictet, pe Arrianus, îl găsim pe Appianus care studiază popoarele în relaţiile lor cu Roma şi care a legat astfel istoria lumii antice de un centru – de centrul puterii crescânde – cu o înţelegere deosebită pentru economia socială şi pentru politică.

Pausanias îi conduce pe arheologi din aşezare în aşezare şi din monument în monument cu a sa Periegesis 1; Marcus Aureâius medit. es ză în greceşte învăţămintele stoicismului; sofiştii, Filostrat, Polemon, Herodes Atticus, Maximus din Tyr, apoi Atlienaios şi oratorii din secolul al IV-lea, Himevios, Themistios, Libanios continuă tradiţia celor vechi, desăvârşindu-le tehnicile şi dedându-se la subtilităţi pe seama procedeelor lor; ei pregătesc calea

marilor oratori creştini de limbă greacă, Vasile din Cezarea sau Grigore din Nazianz şi mai ales Ioan Gr. ră de Aur; unul din ei, Aelius Aristides, care s-a aviritat în certurile celei de a doua sofistici, nu poate să nu atragă atenţia prin elogiul Romei pronunţat în 154 în faţa elitei intelectuale a Oraşului, un elogiu care confirmă prestigiul patriei lui Romulus şi al împăraţilor ei în ochii orientalilor. Cele optzeci de cărţi ale Istoriei romane a lui Dio Cassius – un bitinian din Niceea, senator roman sub Commodus –, o istorie care îmbrăţişează anii de la origini până la 220 e.n., reprezintă cea mai mare străduinţă istorică a acestei perioade: izvoare bogate şi în general sigure, o pătrundere vie a faptelor politice, o compoziţie bine ordonată, grijă pentru exactitatea istorică, geografică, economică fac din această operă, care n-a ajuns la noi decât parţial, o mină preţioasă pentru cercetătorii moderni. După ei nu va fi de reţinut decât llerodianus, care relatează evenimentele de la moartea lui Marcus Aureâius până la înscăunarea lui Gordianus al III-lea şi umple astfel o lacună însemnată din informaţiile noastre, dar din el se desprinde de un fel de impresie de oboseală, aproape de tristeţe. Exaltării primilor scriitori ai Imperiului, însufleţiţi de mândrie şi eroism, aceste pagini – care nu sunt mai niciodată citite, şi pe nedrept – îi opun un ton dezamăgit ce pare să vestească prăbuşirea marelui imperiu: când Marcus Aureâius, pe moarte, le vorbeşte fiilor săi, Roma sfârşită de puteri este parcă aceea ce se adresează lumii.

1 Călătoria (! n greacă în text) (N. trad.).

Ultima operă istorică pagină va fi cea a lui Zosimos, un funcţionar al imperiului de Răsărit, mort în 410, anul cuceririi Romei de către Alaric. Această istorie ce pare scăldată în licăririle apusului este încă şi mai tristă. Chiar de la începutul cărţii I, autorul declară că, altfel decât Polibiu, care înfăţişase înălţarea Romei, el îşi propune să-i istorisească declinul, un declin a cărui cauză principală, pentru acest păgân convins, este părăsirea credinţei păgâne şi al cărui responsabil este Constantin, „nelegiuitul Constantin”, care s-a întors către religia cea nouă.

Trebuie oare să-l punem aici în lumină pe Lucian din Samosata, căruia Dialogurile morţilor şi celelalte lucrări satirice i-au clădit faima în timpurile moderne? A trăit cam de prin 120 până prin 200 e.n., dar acest sirian face figură de solitar şi de independent: el se află în afară de spaţiu şi de timp. Critică toate misticile, toate filosofiile. Dar faptele o dovedesc: el n-a ştirbit nimic din marile curente cai e frământau şi făceau să rodească sufletele. Păgânism, agnosticism, „lucianism", creştinism, articulaţiile sunt aici evidente. Iar creştinismul triumfă.

4. LITERATURA CREŞTINĂ

Literatura creştină îşi are şi ea istoria ei: prima ei epocă este cea a Epistolelor şi a Evangheliilor; apoi, odată trecută această perioadă, vine epoca apologetică, momentul în care se caută motivări ale credinţei în raport cu păgânismul, în care se explică această credinţă celor care nu o împărtăşesc, în care sunt combătuţi cei ce se declară duşmanii ei.

Este un domeniu imens, pe care nici nu ne putem gândi să-l parcurgem în amănunt. După traducerile Testamentelor, prima operă de apărare împotriva atacurilor păgâne a fost Octavius al africanului Minucius Felix, adversarul lui Fronto, împodobit în întregime cu graţii ciceroniene şi cu farmece persuasive, ce nu pot fi regăsite în lucrările impetuosului Tertullian, african şi el, născut între 150 şi 160, care prin condei şi prin cuvânt îi combate cu imaginaţia, cu pasiunea şi cu rigorismul său pe cârmuitorii şi pe magistraţii poporului roman în al său Apologelicum, pe eretici în al său De proscriptione, pe creştinii puţin riguroşi în De spectaculis şi în celelalte opuscule ale sale. Mult mai blând este Ciprian, şi el african, care a cunoscut două prigoane, o schismă, nenorocirile unei groaznice epidemii, violenţa controverselor doctrinale şi care aduce în misiunea sa tonul părintesc al episcopului şi al păstorului de suflete. Ar mai trebui citaţi Novatianus, Commodianus, Arnobius şi Lactantius, care duc şi ei lupta pentru credinţă şi care încearcă, în acelaşi timp, să împace literatura antică, în

ceea ce are ea mai nobil şi mai exemplar, cu literatura nouă, care se inspiră din învăţăturile lui Iisus.

Astfel se pregăteşte o creştere care va face să se deschidă cele mai frumoase flori ale acestei literaturi de un stil nou. Acestor oameni, despre care am vorbit şi care sunt cu toţii africani, vine să li se alăture un spaniol ca Iuvencus, care pune evangheliile în versuri şi încredinţează răspândirea credinţei sale ritmului hexametrilor. Iată-l pe Hilarius din Poitiers, născut la începutul secolului al IV-lea, exilat în Orient, care combate arianismul şi compune numeroase tratate dogmatice, istorice, exegetice, în proză şi în versuri, şi care rămâne primul dintre scriitorii de imnuri din Occident. Să-l salutăm în trecere pe acest alt african, Marius Victorinus, şi pe acel episcop al Sardiniei, Luciferus din Cagliari, de o pasiune tertullliană, şi iată-i pe Ambrosius, Damasus, Augustin, Ieronim, înconjuraţi de câţiva minores ca Eusebius, Rufinus, Prudentius şi Meropius Pontius Paulinus, mai cunoscut sub numele de Paulinus din Nota, sediul episcopatului său.

Toţi aceşti oameni au predicat şi au scris; au convertit şi au statornicit doctrina creştină în pofida corturilor cliristologice şi a marilor lupte dogmatice (ariene, montaniste, priscillianiste, origeniste, donatiste, manicheene, novaţiene, pelagiene). Chiar dacă unii din ei nu au primit acest nume de la tradiţie, ei au fost „părinţii” bisericii, Ambrosius prin activitatea sa episcopală milaneză, prin cuvântările, scrisorile, imnurile şi tratatele sale asupra îndatoririlor creştinului, prin calitatea literară a scrisului său, Damasus prin elogiile sale aduse martirilor credinţei şi prin bisericile sale, Augustin prin exemplul vieţii sale convertite şi „mărturisite” public, prin activitatea sa de propagandist şi îndeosebi prin marea sa lucrare de Ciuitate Dei 1, o Cetate care se opune Cetăţii pământeşti, una ridicată cu îngerii, cealaltă născută din căderea lor şi din crima lui Cain, una alcătuită din toţi cei care împing dragostea de ei înşişi „până la dispreţuirea lui Dumnezeu”, usque aci contemptionem Dei, cealaltă

luminată toată de bucurie şi de pace veşnică – acest Augustin care medita chiar în vremea în care sfântul Ieronim, cu spiritul său viguros, cu nepotolita sa curiozitate, cu scrisorile sale de îndrumare, revizuia şi traducea Scripturile şi dădea creştinătăţii Vulgata credinţelor sale fundamentale.

Şi din acest jăratic, ca dintr-un foc ce mocneşte şi ale cărui scântei le împrăştie vântul, vor porni flăcările care îi însufleţesc pe africanii: Dracontius, Fulgentius din Ruspa, Corippus; pe galii: Salvianus din Marsilia, Sidonius Apollinaris, Avitus, Gregorius din Tours; pe italicii: Ennodius, Arator, Boethius, Sedulius, Cassiodorus, Fortunatus; un spaniol: Isidor din Sevilla – cu opere felurite, în proză sau în versuri, amestecate cu erudiţie gramaticală şi cu reminiscenţe păgâne, în stil zgrunţuros sau în stil preţios, dar inspirate de un sentiment în care păgânismul nu mai răsună decât ca o amintire, atunci când este vorba de gândirea care cugetă şi vorbeşte sau de credinţa care se însufleţeşte.

1 Despre Cetatea lui Dumnezeu (în latină în text) (N, tr.).

A sosit timpul în care despre toţi cei ce au luptat astfel pentru credinţă, aşa ca pentru cei ce luptaseră odinioară pentru naşterea şi măreţia Romei păgâne, hagiografia îşi va urzi legendele şi va răspunde Fastelor consulare prin Acta 1 ale bisericii din Africa, prin Patimile martirilor şi Vieţile marilor episcopi.

La Roma, pe piatra pe care s-a clădit Biserica, pe catedra lui Petru, care a murit în 64 2, se vor aşeza până la Leon cel Mare, în 461, 44 de papi care îşi vor transmite făclia.

Dar păgânismul şi clasicismul literar nu-şi pierd drepturile: este una din trăsăturile şi seducţiile acestei perioade, ce se întinde de la Constantin până la Theodosius, faptul de a-i vedea pe scriitori cerându-i clasicismului celui mai autentic temele şi mijloacele sale pentru a-i da artei forma sa cea mai frumoasă şi gândirii expresia cea mai viguroasă. Este o renaştere, căreia

culegerea de Panegirice ale împăraţilor (Maximianus, Constantius Chlorus, Constantin, Iulianus, Theodosius) îi dă măsura, căreia poezia păgână, din Peruigilium Veneris, a operelor lui Ausonius şi a celor ale lui Claudianus îi exprimă tonalitatea, oricare ar fi aici dulcegăria, dincolo simţul forţat al epopeii sau vigoarea excesivă a satirei.

Este o literatură latină, deseori nutrită din literatura greacă venită în Occident, ale cărei ultime sclipiri şi a cărei căldură înviorătoare Cassiodorus, de exemplu, avea să încerce să le transmită, prin traduceri, călugărilor latini în a sa „Academie monastică".

Astfel, această literatură, care la începutul Imperiului părea orientată şi uneori îndrumată, se desprinde treptat de regim şi merge uneori chiar până la a i se opune. Ea se desprinde chiar şi de popor, în sensul că tragedia şi comedia se sting, – fiind înlocuite cu jocurile de circ şi cu

1 Faptele (în latină în text) (N. tr.).

2 Data alternativă acceptată în mocl curent este anul 07

(N. tr.).

cele din amfiteatru; ea se izolează în cercurile literaţilor, între pereţii şcolilor sau în cabinetele enciclopediştilor şi ale savanţilor; ea se manifestă în sălile de lectură; ea îşi supravieţuieşte în formele ei oratorice, dar ceea ce este cu adevărat o gândire activă, o forţă de cucerire este specificul unei literaturi noi, care se va pune în slujba unei filosofii şi îi va pune omului problema existenţei sale. Ea va fi din ce în ce mai mult, chiar şi trăind o viaţă secretă, o viaţă de diletant sau o viaţă de preţiozitate – când nu este prinsă în vârtejul unei vieţi de luptă – o literatură a omului şi a sufletului său, o apropiere naturală sau supranaturală de destinul său.

Capitolul 4 IMPERIUL ŞI BUNURILE SPIRITULUI Îi ŞTIINŢELE, ARTELE, DREPTUL

Cunoaşterea omului? Cunoaşterea lumii. O lume cunoscută prin experienţa soldaţilor, a negustorilor, a călătorilor, o experienţă trăită, dar care nu poate da loc

unei tradiţii savante decât prin naraţiunile sau prin digresiunile istoricilor. Aceste anchete şi studii sunt însoţite de măsurători, de cercetări, de meditaţii; ele sunt urmate adesea de aplicaţii tehnice, în care geniul roman îşi manifestă originalitatea.

1. MIŞCAREA ŞTIINŢIFICĂ

Geografi i

Această cunoaştere este înainte de toate o „geografie”, adică, potrivit etimologiei, o descriere a pământului. La începutul Imperiului, Agrippa a pus să se pregătească o hartă a lumii destinată împodobirii porticului Viei Lata şi care extindea la oikumene hotarele pe care cartograful mai vechi al templului lui Tellus le limitase la Italia, iar cel al templului lui Mater Matuta la Sardinia. După moartea lui Agrippa, Augustus avea să pună s-o termine: ea indica aşezările şi distanţele cu o exactitate mai mare decât cea a lui Strabon. Această hartă ar fi fost însoţită de Comentarii geografice publicate aparte, de care Pliniu pretinde că s-a servit. Este puţin probabil să fie vorba de o lucrare redactată cu adevărat de autorul însuşi; este mai verosimil să fi fost denumite astfel notele pregătitoare întocmirii hărţii, regrupate şi ordonate.

Această experienţă este sintetizată şi în tratate speciale, cel al lui Isidor din Charax care a lăsat, pe lângă o lucrare asupra golfului Persic, o Călătorie în Parţia şi un Itinerar de caravane din Antiohia până la ţărmurile Indiei, şi mai ales cel al lui Strabon, acest grec din Amasia, mort în 20 e.n., care pare a-şi fi adunat informaţiile la Alexandria şi la Roma şi care a descris Spania, Galia, Italia, Grecia, Asia Anterioară şi Centrală, Egiptul, înserând în textul său remarci şi reflecţii istorice, biologice, economice, filosofice şi care rămâne, şi în zilele noastre, un izvor din care se pot culege informaţii utile. Spaniolul Pomponius Mela, care îi este inferior şi care va fi unul din izvoarele lui Pliniu, a avut meritul de a presupune existenţa unor locuitori ai zonelor temperate dincolo de zona toridă – oamenii de la antipozi – şi de a vorbi pentru prima dată despre sinus Codanus, Marea Baltică.

Expunerea sa, care se află la limita geografiei matematice, nu dă indicaţii asupra distanţelor, dar ia Mediterana drept centru şi orientează descrierile sale în raport cu ea, din Sciţia până în Spania, trecând prin Sarmaţia, Germania şi Galia, ca şi prin Africa. Dacă poemul lui Dionysios Periegetes, care va fi cunoscut mai bine prin traducerile ce le vor face din el Avienus în secolul al IV-lea şi Priscianus în secolul al VI-lea, nu aduce cu cei 1187 de hexametri ai săi decât o compilaţie ordonată, este probabil că expediţia încercată de doi centurioni ai lui Nero spre izvoarele Nilului şi înconjurul Mării Roşii, care ne-a prilejuit o istorisire în greacă, au adus informaţii asupra acestor regiuni prea puţin" cunoscute pe atunci.

În epoca lui Iladrian, Arrianus, compunând o Istorie a Anabasei 1 lui Alexandru, îi adaugă

155 1 „Expediţiei" (în greacă în text) (N. tr.).

un rezumat al călătoriei lui Nearchos 1 şi redactează pentru împărat un Periplu al Pontului Euxin. Marinos din Tyr, unul din izvoarele lui Ptolemeu (harta 15), a conceput ideea de a întocmi o hartă a lumii locuite, recurgând la proiecţia pe un plan în cadrilaj dreptunghiular – procedeu care anunţă „proiecţia lui Mercator" – de meridiane şi de paralele: această proiecţie pe un plan fără corecţii nu putea ajunge decât la deformări, cu atât mai mult cu cât nu se ştia nimic despre regiunile polare şi foarte puţine lucruri despre zona ecuatorială.

Este suficient, poate, să amintim aici că Ptolemeu este contemporanul lui Marinos din Tyr pentru a-i fixa data: Geografia sa este o operă remarcabilă bazată pe astronomie, pe matematică şi pe observaţii, dar observaţiile deţin în ea o parte mai redusă, iar informaţia astronomică este supusă erorilor ştiinţei contemporane. Pornind de la datele lui Marinos, el şi-a depăşit predecesorul în fineţe, dar nu a ajuns la rezultate mai sigure: între ecuator şi Insula Thule, Marinos trasa 8 paralele, Ptolemeu 29 în Almagesta, 21 în Geografie; dar adevărul este altul. El întinde Asia de la coasta de răsărit a Africii, la latitudinea aproximativă a Mozambicului, până la

ţărmul Chinei etc. Dacă face să progresese cartografia, perfecţionând traseul meridianelor şi făcându-le convergente spre pol în loc să folosească proiecţia ortogonală a lui Marinos, dacă nu mai socoteşte distanţele în stadii, ci în grade, el a rămas totuşi dincoace de adevăr sub multe aspecte, dintre care evaluarea coordonatelor geografice nu este cel mai neînsemnat, la fel ca şi observaţiile sale inexacte ale latitudinilor şi longitudinilor. De altfel transmiterea făcută de oamenii din evul mediu a deformat probabil doctrina sa.

După el, în afară de Pausanias, a cărui Periegesis a Greciei este o mină preţioasă pentru

1 Amiralul lui Alexandru, care a condus retragerea flotei acestuia de pe Indus până la vărsarea Eufratului, după expediţia în India (327 î.e.n.) (N. tr.). 156

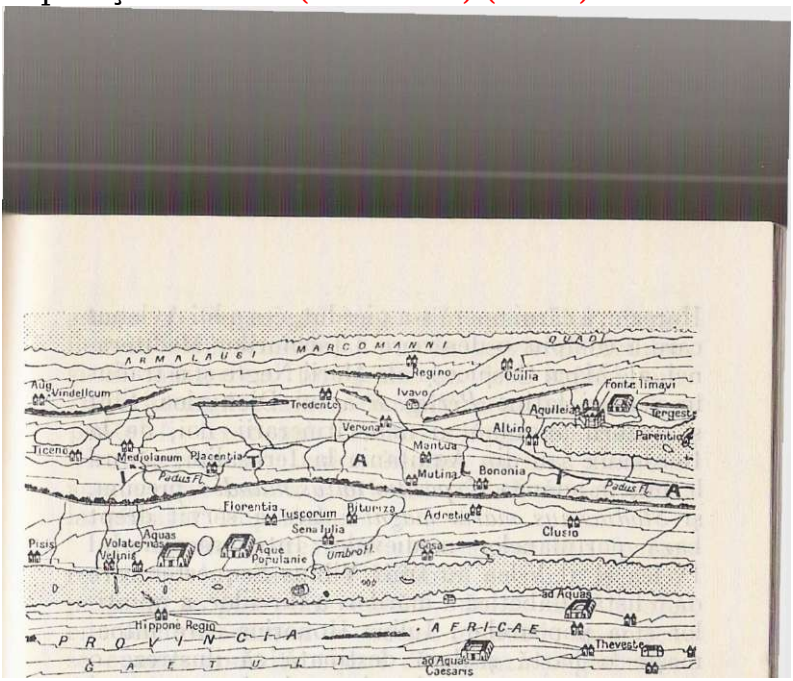

14. Extras dintr-o hartă a drumurilor Imperiului roman, după o copie din secolul al XIII-lea, păstrată la Biblioteca din Viena, sub numele de fabula Peutingeriana specialiştii în arheologie greacă, dar care conţine şi o mulţime de însemnări despre obiceiuri şi despre

curiozităţi, inclusiv o digresiune asupra sericiculturii chinezilor. Trebuie să amintim că Marcus Aurelius trimisese în 166, deci la aceeaşi vreme, o ambasadă în China, pe mare până la Tonkin şi de acolo pe uscat.

Mai apoi, geografia ca ştiinţă dispare din preocupările romane: ceea ce apare sunt Itinerariile, care se inspiră la distanţă din harta lui Agrippa, Itinerarul lui Antoninus, adică al lui Caracalla, compus clin elemente eterogene datând din vremea lui Caracalla (Antoninus Caracalla), din cea a lui Diocleţian şi de la începutul secolului al IV-lea, şi Tabula zisă a lui Peutinger (harta 14) după numele primului ei proprietar din secolul al XV-lea, Conrad Peutinger din Augsburg; mai sunt şi lucrările de compilaţie, cea a lui Solinus, căruia i se datorează prima folosire a expresiei mediterraneum mare 1, cea a lui Pappos, care a descris o Chorograpliia pierdută, a lui Moise din

1 De altfel mediterraneus, a, um însemna, în tradiţia clasică, „aflat în mijlocul uscatului”. Expresia Mare Medilerrantiim este reluată şi popularizată de Isiilor din Sevilla 157 (N. tr.).

llorezm, a cărui operă s-a pierdut, cea a lui Avienuă care a compus o descriere a ţărmurilor Mediteranei, ale Mării Caspice şi ale Mării Negre şi a tradus în versuri latine Periegeza a lui Dionysios. Sunt şi autorii anonimi ai unor itinerarii noi, de la Bordeaux sau din Aquitania la Ierusalim, cărora le putem adăuga Expositio tot ins muridi 1 precum, şi Stadiasmiis maris magni2 care a servit drept bază portulanelor medievale. Între secolele al IV-lea şi al V-lea au trăit Vibius Sequester care dă o listă alfabetică a mărilor, a fluviilor, a munţilor şi a popoarelor; Iulius Honorius care întocmeşte o hartă şcolară destinată să ilustreze o sferă pe care o construise el însuşi; şi un personaj cunoscut sub numele de Acthicus care ar fi redactat, între secolele al V-lea şi al VI-lea, o Cosmografie enciclopedică. Mai sunt, în sfârşit, şi unele lucrări complexe ca Dimensuratio prouinciarum 3 Diuisio orbis4, diversele Notiţiacă ale Romei, a Galiilor, ba şi Notiţia

dignitatum6 care este, în felul ei, un fel de geografie administrativă a Imperiului târziu. În secolul al VII-lea, Beda Venerabilul7 avea să cugete asupra regimului mareelor şi să consemneze într-un tratat rodul observaţiilor sale făcute pe coastele britanice.

Matematicienii în domeniul matematicii, este cazul să facem deosebirea între matematica aplicată şi matematica pură; le vom alătura apoi astronomia şi astrologia.

Măsurarea suprafeţelor de pământ este reprezentată de lucrările unor agrimensores şi ale unor

1 „înfăţişarea întregii lunii” (în latină în tex!) (N. tr.).

2 „Măsura în stadii a distanţelor mării celei mari” (în latină în text) (N. tr.).

3 „Măsurarea provinciilor” (în latină în text) (N. tr.).

4 „împărţi rea lumii” (în latină în text) (N. tr.).

5 „Descrieri” (în latină în text) (N. tr.).

6 „Lista funcţiilor” (în latină în text) (N. tr.).

7 Călugăr englez (cca. 672735), cel mai însemnat istoric al evului mediu timpuriu din insulele britanice (N. tr.). ¡58

gramatici. Organizaţi încă din epoca lui Cezar într-un corp semioficial pus în serviciul civililor şi al militarilor, topografii au fost supuşi sub Imperiu unui examen de calificare. Apogeul lor poate fi fixat sub Traian: Hyginos, Balbus, Siculus Flaccus, lunius Nipsus au fost maeştrii acestei arte care a continuat să înflorească până la sfârşitul Imperiului.

În mecanică, realizările romanilor sunt foarte restrânse: în afară de balanţa cu un taler ce pare de origine campaniană, nu se mai poate cita decât macaraua de ridicat greutăţi; în optică se cunosc anumite tipuri de oglinzi şi globurile de sticlă umplute cu apă care, după spusele lui Seneca, serveau drept lentile, sau smaraldul şlefuit pe care, potrivit. lui Pliniu, l-ar fi folosit Nero ca să vadă jocurile de circ.

Cât priveşte astronomia, romanii nu par s-o fi studiat sub aspectele ei matematice, ci sub cele descriptive: Phainomena ale lui Arătos din Soloi au fost traduse de

Varro din A lax, de Cicero, de Germanicus şi de Avienus. Pliniu arată interes pentru ele în a sa Istorie naturală; Plutarh va rezuma părerile contemporane asupra alcătuirii lunii. Măsurarea timpului se făcea cu ajutorul unor cadrane solare de origine elenică; în epoca lui Vitruviu, ele au fost înlocuite cu ceasurile cu apă, de asemenea de inspiraţie greacă, dar primind unele perfecţionări. În sfârşit astrologia, care s-a dezvoltat împotriva autorităţii haruspiciilor şi care n-a găsit aprobare nici la Cicero nici la Tacit, avea un sprijin puternic în religiile orientale: Seneca i-a fost favorabil, Manilius i-a consacrat cinci cărţi de Astronomică, Cenzorinus, în secolul al III-lea, tratatul său despre Dies natalis, Furnicus Maternus, în secolul al IV-lea, Matheseos libri VIII 1. Adepţii acestei credinţe în influenţele astrale, convinşi că aştrii sunt un izvor de energie, că acţionează statornic asupra pământului şi a locuitorilor săi, că ei decid astfel soarta lumii, au exercitat o influenţă

1 „8 cărli de învăţătură” (în greacă şi latină în text) 159 (N. tr.).

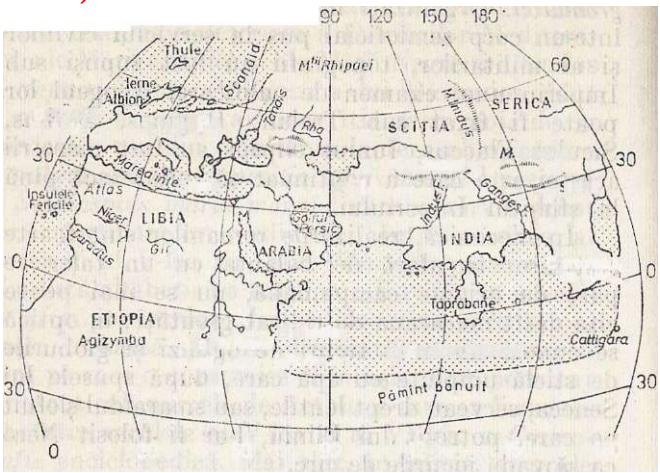

OCEANULDE APUS /
TUROPA
Emadus r M-lniaus
ASIA
I! NAE
„Oară

Îl. ersones], VC (J Aur/
Pr. Rbdpton \Pr. Pre-cn
Lacurile Nilului M” Lunii
OCEANUL INDIAN
30 60 90 120 150 180
15. Harta lui Plolemeu (sec. Îl e. rt.)

Însemnată asupra claselor inferioare ale societăţii, accesibile credinţelor magice şi superstiţiilor ritualiste, şi asupra claselor conducătoare educate în spiritul culturii greceşti şi orientale. Ei făcură treptat din credinţa lor un soi de teologie ştiinţifică, care nu a cedat terenul decât în faţa creştinismului.

În domeniul matematicii pure, la Roma, sub Augustus, Xenarchos din Seleucia şi-a făcut un nume prin lucrările sale; în 98, Menelaos din Alexandria a venit să facă la Roma observaţii astronomice care l-au dus la separarea astronomiei de trigonometrie. El a compus acolo un tratat despre volume care conţine definiţia triunghiurilor sferice şi studiul proprietăţilor lor; Nicomachos din Gerasa a făcut din aritmetică o ştiinţă autonomă şi, pe linia pitagoricienilor, a formulat o teoremă relativă la formarea cuburilor prin însumarea şirurilor imparelor, primul cub fiind primul impar, al doilea cub suma celor două impare următoare, etc. El a tratat, de asemenea, despre numerele poligonale şi a stabilit principiile armoniei muzicale şi ale relaţiilor numerice ale intervalelor, un

Theon din Smirna, îţi secolul al II-lea, a făcut observaţii asupra lui Mercur şi a lui Yenus. Ptolemeu, care şi-a făcut observaţiile la Alexandria între 127 şi 151, a redactat un tratat general de astronomie sub numele de Compoziţia matematică, o expunere a teoriei planetelor, un calendar al stelelor fixe etc. Compoziţia sa matematică supranumită Almagesta 1 (Cartea cea mare) se întemeiază pe un sistem geocentric, reluând şi continuând opera lui Hipparchos. Nu putem da aici un rezumat al operei astronomice a lui Ptolemeu. Analiza pe care a făcut-o mişcării lunii i-a permis să descopere evecţia 2 şi nutaţia3,

să calculeze paralaxa, să explice mişcarea circulară a variaţiilor în înclinarea planului fiecărei orbite planetare în raport cu planul eclipticii. Pentru studiul soarelui, el a introdus teoria calculului ecuantului sau al celui de al treilea cerc, stabilind că mişcarea epiciclului pe deferentul său este constantă în raport cu centrul acestui al treilea cerc şi nu în raport cu centrul deferentului. Catalogul stelelor întocmit de el îmbogăţeşte catalogul lui Hipparchos cu cel puţin 300 de unităţi: el consemnează, într-adevăr, 1028 de stele şi stabileşte principiul clasificării după strălucirea aparentă.

Trebuie să aşteptăm a doua jumătate a secolului al III-lea pentru a întâlni, cu Diophantes, Anatolios, Pappos din Alexandria şi Sporos din Niceea, matematicieni de calitate. Primul, ale cărui Porisme1 s-au pierdut, a lăsat o Aritmetică şi procedee ele calcul algebric care au trasat calea lui Bombelli, lui Viete, lui Fermat şi lui Bernouilli. El a stabilit principiile de rezolvare a ecuaţiilor de gradul întâi cu 4 variabile, a studiat ecuaţiile

1 Acesta este titlul versiunii arabe, care parafrazează gr. MEyiata (N. tr.).

2 Evecţie = inegalitate periodică în mişcarea lunii datorită atracţiei soarelui (N. tr.).

3 Nutaţie = mică mişcare de rotaţie pe care. axa unui astru o face în jurul poziţiei sale medii (N. tr.).

161 4 „Corolare 4 e teoremă" (în greacă în text) (N. tr.), pătrate şi o ecuaţie cubică, precum şi rezolvarea ecuaţiilor nedeterminate. A introdus utilizarea de simboluri pentru semnul minus şi pentru necunoscută şi ridicarea ei la puterea a patra; el a întrezărit înrudirea dintre algebra geometrică şi algebra numerică. Pappos a tratat despre focarul parabolei, despre secţiunile conice, despre relaţia dintre centrele de gravitaţie şi ariile sau volumele corpurilor de revoluţie (pe care o va redescoperi Gul din în 1641); matematicienii cunosc o „teoremă a lui Pappos", ca şi o Analiză şi o teorie a numerelor poligonale ale lui Diophantes. Anatolios a lucrat la determinarea Paştilor, Sporos s-a îndeletnicit cu cuadratura cercului şi

cu dublarea cubului. La începutul secolului al I V-lea, Iamblichos, interesat de mistica numerelor – era orientat spre pitagorism şi neoplatonism –, lucrează asupra armoniilor lor. Soranios lasă 33 de probleme asupra secţiunilor cilindrului şi 69 asupra celor ale conului. La sfârşitul secolului al IV-lea, Theon din Alexandria expune tratarea aritmetică a fracţiilor sexagesimale, Paul din Alexandria prezintă cea mai veche geografie astrologică. În sfârşit Victorius din Aquitania compune în 457 un Canon paschalis pentru determinarea datei Paştilor, combinând ciclul lui Meton de 19 ani şi un ciclu de 7 X 4 = 28 de ani, care dau o nouă perioadă de 532 de ani, la sfârşitul căreia zilele Paştilor reapar în aceeaşi ordine. Cartea a VIII-a a Nunţii lui Mercur cu Filologia a lui Martianus Capella din Madaura conţine o explicare a sistemului hemi-heliocentric. Să-l citǎm în sfârşit pe Produs din Bizanţ al cărui comentariu asupra lui Euclid este bogat în vederi critice, îndeosebi asupra postulatului paralelelor, a construcţiei cinematice a curbelor ş.a.m.d.

Realizările latinilor sunt modeste, dar pot fi oare separate de ale lor cele ale grecilor supuşi stăpânirii Romei? La fel cum Romanía s-a extins asupra întregii oikumene, ştiinţa elenică a iradiat asupra lumii mediteraneene. Roma şi-a luat din ea prada. În ce măsură? Este cu neputinţă de 162

răspuns, dar binefacerile tuturor acestor cercetători au ajuns până la noi de-a lungul veacurilor.

Medicii

În pofida progreselor pe care le-am semnalat, medicina nu încetase niciodată să aibă contacte cu magia şi să se bazeze pe empirism; dar, prin intermediul celor câtorva fragmente de la Cato care se referă la această ştiinţă, se lămureşte că influenţa grecească asupra medicinei romane a fost de timpuriu destul de puternică: încă din epoca lui Cato, numeroase cuvinte din terminologia ei sunt cuvinte de împrumut.

Această influenţă elenică nu a făcut decât să crească odată cu imperiul şi îi putem înregistra astfel, alături de

latini, pe unii greci şi orientali.

La sfârşitul secolului I î.e.n., medicina a fost reprezentată la Roma de către Meges, un fenician din Sidon; autoritatea lui este invocată de Celsus, Scribonius, Pliniu, Galenus, Oribasius. El pare să fi tratat îndeosebi fistulele anale. Antonius Musa a ajuns vestit prin terapeutica sa bazată pe bidroterapia rece, cu care l-a vindecat pe Augustus, şi prin tratatul său despre vindecea 1. Aemilius Macer, care era poet, a tradus în latină preceptele grecilor despre theriacă 2 şi îndeosebi pe cele ale lui Nicandros asupra puterilor vindecătoare ale busuiocului, ale andivei şi ale şofranului. Către anul 14 a fost înfiinţată la Roma prima „şcoală" oficială de medicină care a servit drept model centrelor provinciale: iniţiatorul ei fusese Asclepiades din Bitinia. Scliola medicorum şi-a primit, în vremea lui Vespasian, actul constitutiv, care a făcut din medici funcţionari civili; Alexander Severus avea s-o ducă mai târziu la o înflorire deplină, iar învăţământul medical avea să se

1 Vindecea = Belonica officinalis, plantă erbacee, cu flori purpurii-mov, folosită ca leac pentru răni şi boli de piept (DI. RM) (N. tr.).

2 Theriacă (gr. enpia Kii) = medicament pe bază de 163 opiu contra muşcăturilor veninoase (N. tr.), dezvolte îndeosebi la Smirna, la Corint, la Alexandria, la Bordeaux, la Marsilia şi la Saragossa.

Faptul important pentru istoria gândirii medicale este acela că, după Hippocrat, s-a făcut mereu simţită influenţa şcolilor filosofice asupra studiilor de medicină. Nu se putea explica nici mintea omului fără a-i explica trupul, nici mecanismul lumii fără a explica mecanismul corpului. De aici atenţia dată celor patru elemente pentru a determina originea bolilor în legătură cu umorile, înainte de a ajunge până la cauzele locale şi de a se ridica până la mecanismele naturale, ca respiraţia şi digestia. Pentru a le percepe alcătuirea, s-a cutezat sub Ptolemei să se practice vivisecţia pe condamnaţii la moarte. Acestor „dogmatici" li se opun „empiricii", interesaţi numai de experienţă, de

studiul cauzelor imediate şi evidente, de folosirea unor leacuri încercate şi care nu voiau să cugete asupra unor boli noi decât cu referire la boli cunoscute. Ostili vivisecţiei pe care o socoteau barbară, ei înlăturau studiile de anatomie post mortem, considerând că moartea perturbă condiţiile de funcţionare a organelor şi interzice comparaţiile fructuoase. În secolul I î.e.n. se constituie la rândul ei, sub influenţa atomiştilor, şcoala „metodiştilor" care făceau din dilatarea sau din îngustarea porilor obârşia principală a bolilor, pentru că ele provoacă, potrivit lor, contracţia, disocierea sau amestecarea atomilor.

Celsus refuză să se asocieze la una sau la alta din aceste doctrine, dar se orientează spre empirici şi susţine că medicina este o tehnică conjecturală. Expunându-şi vederile, el, care nu este un medic, ci un amator în ale ştiinţei medicale, regăseşte o terminologie şi o gândire care sunt cele ale filosofilor cât şi cele ale retorilor în căutarea unei dovezi: într-adevăr, aceleaşi cuvinte se întâlnesc în lucrările filosofilor care cercetează materia şi în cele ale retorilor care încearcă să descopere adevărul.

Faptul că medicina elenică şi orientală a fost puii dogmatică sau mai metodică se înţelege cu uşurinţă, căci elenii şi orientalii sunt atraşi de „contemplare"; latinii noştri, mai realişti, preferă „raţionamentului" experienţa. Dacă se face abstracţie de particularităţile proprii fiecărui medic al acestui imperiu, care nu mai este doar latin, se vede că lucrările lor se vor lăsa dominate de conflictele teoreticii, ale raţionamentului metodic, cu practica experimentală. Principalul reprezentant al acestei ştiinţe a fost tocmai Celsus, a cărui Enciclopedie compusă în timpul lui Tiberiu trata despre filosofie, despre drept, despre retorică, despre agricultură, despre tehnici militare şi despre medicină; cartea a VIII-a, împreună cu câteva fragmente din cartea a VII-a, este consacrată anatomiei şi chirurgiei şi ne îngăduie să ne dăm seama că el este la egală depărtare de empirism şi de dogmatism. Vom reţine îndeosebi ceea ce a spus despre lithotomie 1, despre

operaţia de cataractă, despre amigdalectomie, despre îngrijirea dinţilor, despre anumite afecţiuni dermatologice şi despre dietetică. El a dat formulele a numeroase medicaţii, care au trecut în terapeutică în timpul evului mediu şi al Renaşterii, împreună cu preceptele lui Hippocrat şi cu cele ale lui Galenus. Scribonius Largus, contemporanul său, aduce cu ale sale Compositiones medicam entorum 271 de reţete de origine populară sau magică, din care 4/5 sunt pe bază de plante. La el anume găsim prima informaţie despre prepararea opiului. Precursor empiric al electroterapiei, fără s-o ştie, el recomandă recurgerea la „şocurile" provocate de peştele plat numit torpilă.

În ceea ce-l priveşte pe Menedemos, care îi dedică lui Claudiu lucrarea sa despre leacuri, el frece drept inventatorul unei cataplasme pe bază de litargă a şi de sucuri de plante, a cărei formulă a variat, dar al cărei nume a rămas, „cataplasma diachylon" 3.

1 Lithotomie = scoaterea pietrelor clin vezică (N. tr.).

2 Litargă (În, lilliarge e gr. Jabdpyupog) = protoxid «le plumb, PbO (N. tr.).

3 De la grecescul Sta – „prin" şi x-oţ – „sevă, suc 165 de plante" (N. tr.).

În epoca următoare, în care la latini domină Pliniu cel Bătrân, se manifestă un progres către specializare: atunci se ilustrează Dioscorides ca botanist, medic şi farmacist militar, a cărui operă şi-a păstrat prestigiul vreme de secole şi care a pus la punct mai ales unele metode de a extrage mercurul din cinabru şi potasiul din tartru; Athenaios din Attalia care a întemeiat Şcoala pneumaticilor, inspirat de fizica stoică; Andromachos din Creta, medicul lui Nero; Xenocrates din Aphrodisias, unul din izvoarele lui Pliniu, care a stăruit asupra alimentaţiei pe bază de animale acvatice; Agathinos, care a stabilit un tratament cu spânz, Demostenes Philalethes, care nu numai că a fost unul din marii oculişti ai antichităţii, dar a întreprins şi anumite studii asupra pulsului şi a circulaţiei şi a compus primul şi singurul tratat de pediatrie cunoscut

sub Imperiu; Thessalos din Tralles, care a lansat învăţământul clinic şi a prezentat noi metode de tratament pentru bolile cronice.

Epoca lui Traian a fost şi ea ilustrată de câţiva medici greci care trăiau la Roma, ca Archigenes din Apamea, care a făcut să progreseze cunoaşterea mişcărilor inimii şi a descris lepra. Discipolul său Antyllos a perfecţionat chirurgia, terapia anevrismelor, studiul flebotomiei, folosirea lipitorilor. Ileliodorus s-a specializat în studiul articulaţiilor şi al luxaţiilor. În sfârşit, Rufus din Efes, cel mai mare medic grec de sub Imperiul roman după Galenus, a făcut o descriere precisă – pentru epocă – a chiasmului optic, a deosebit nervii senzoriali de nervii motori, a dat prima analiză a lobilor ficatului în care se vor vedea, potrivit lui şi după el până la Vesalius, cinci elemente, a descoperit legătura dintre pulsaţie şi perioada sistolică – ceea ce Ilarvey a redescoperit mai târziu, după o lungă uitare – şi s-a arătat un iniţiator în terapia urinară. Cotitemporanul său, Soranos din Efes, este cel mai mare ginecolog al antichităţii. În afară de aceasta a studiat şi el pediatria. La aceeaşi epocă pare să fi trăit Metrodora, care este, po cil se pare, prima femeie autoare a unui tratat de medicină feminină.

Dacă lăsăm la o parte scrierile lui Marcellos din Side asupra peştilor şi ale lui Philumenos asupra animalelor veninoase, pe chirurgul Leonides, pe sfigmologul 1 Marcellinos, pe A re tăios din Cappadocia care distinge cu claritate diversele forme de paralizie (ataxie, anestezie, paraplegie, hemiplegie, apoplexie) şi a ştiut să facă o descriere metodică a diabetului, a pleuritei, a pneumoniei, a astmului, a tetanosului, a epilepsiei şi a simptomelor ei prevestitoare, a gutei, a hidropiziei, a elefantiazisului – cel care a dominat cea de a doua jumătate a secolului al II-lea este netăgăduit Galenus 2 din Pergam, care se stabileşte la Roma în 161. Imensa lui ştiinţă, calităţile sale de observator şi de experimentator, dogmatismul autoritar al expunerilor sale îi aduc admiratori şi duşmani şi au contribuit să facă clin el o autoritate de referinţă până în

secolul al XVI-lea în anatomie, în fiziologie, în igienă, în dietetică, în patologie, în terapeutică. Aporturile sale sunt numeroase. Vom reţine cu deosebire experienţele sale pentru a stabili mecanismul respiraţiei, funcţionarea sistemului arterial, a rinichilor, a creierului, a măduvei spinării, studiile sale asupra oaselor, îndeosebi asupra craniului. Dar în opera lui, în afară de „descoperiri", sunt şi multe afirmaţii false şi teorii greşite despre „virtuţile" care domină fiziologia, despre grupele sanguin, flegmatic, coleric şi melancolic, despre fazele patologice, despre rolul jucat de pneuma 8, despre providenţialismul metafizic şi intervenţia sa în procesul vital. Să-l citǎm oare pe Serenus Sammonicus, omorât de Caracalla în 212? Poemul său medical nu este decât o popularizare versificată de leacuri din popor.

1 Medic specialist în pulsaţii (gr. oipuypoţ = „puls, pulsaţie") (N. În).

2 Claudius Galenus (către 131 – către 201 e.n.) (N. tr.).

3 Gr. Ttveljia = „suilu, suflet, spirit": principiul vital, 167 după stoici (N. tr.).

Sub domnia lui Constantin se găsesc mai mulţi autori de tratate de medicină redactate în greceşte, dar Vindicianus, Priscianus, care va fi medicul lui Gratianus, şi Yegetius scriu în latină, primii doi lucrări consacrate medicinii umane, ultimul ştiinţei veterinare, inspirată din Columella, din Pelagonius, din Mulomedicina Chironis şi din Apsyrtos.

Secolul al V-lea îl vede ridicându-se pe Marcellus Empiricus din Bordeaux, al cărui tratat despre medicamente – şi ce medicamente! adesea pe bază de baligă şi găinaţ de animale – este o compilaţie de 2500 ele nume al căror interes priveşte mai puţin farmacopeea decât filologia. Sunt cunoscuţi şi Cassius Felix din Cartagina, Caelius Aurelianus din Sicca în Numidia, care îl traduce pe Soranos, grupează observaţii asupra bolilor acute şi cronice şi porneşte o anchetă asupra ciclurilor umorale în sensul „metodiştilor"; Theodorus Priscianus

care se ocupă mai ales de ginecoterapie şi de epilepsie; Sextus Placidus Papyriensis care îşi îndreaptă stăruinţele spre cercetarea remediilor de origine animală şi care a pus la punct un aparat de îmbălaţie; şi Anthimus, şi Rufus din Efes şi Alexandros din Tralles.

În afară de Oribasius din Pergam, care, deşi se ataşase politicii lui Iulian, s-a consacrat mai târziu expunerii doctrinelor galenice, în afară de neurologul Phylagrius din Thessalonic şi de fratele său Posidonius care a încercat să localizeze funcţiile creierului, de acum înainte trebuie să li se ceară cercetări originale bizantinilor şi perşilor.

Ar fi nedrept, în orice caz, să nu se ţină seama de efortul de cercetare al acestor diverşi medici. Avem prea mult tendinţa de a vorbi de un „declin" al ştiinţei; dacă această cercetare nu duce la reuşită, dacă rezultatele sunt contestabile, nu lipseşte totuşi străduinţa, deci se vorbeşte prea repede de obscurantism. Filologul care analizează vocabularul acestei epoci este nevoit să constate o intensă circulaţie de cunoştinţe, o curiozitate mereu trează şi o minuţiozitate a observaţiei care pregătesc calea celor care vor prelua ştafeta arabilor spre Occident sau care regândesc datele galilor. Imperiul politic se poate prăbuşi: setea de cunoştinţe nu se domoleşte.

Dezvoltarea medicinii şi a anexelor ei fusese înlesnită de altfel de atenţia pe care i-a acordat-o Imperiul; deja Cezar dăduse cetăţenia tuturor medicilor, în majoritate greci şi sclavi, care practicau la Roma şi el încurajase imigrarea acastor eleni şi a acestor orientali care aduceau înzestrările şi ştiinţa lor. Augustus, cu grija de a le da armatelor sale cadre sanitare, extinse măsura asupra liberţilor. În 117, Iladrian acordă corpului medical imunitatea de impozite şi scutirea de sarcini obligatorii. Dacă Antoninus reduce aceste avantaje în 161, el operează o triere printre aceşti medici, constituind un fel de ordin al medicilor, care are, el singur, beneficiul acestor privilegii; prin aceasta el înalţă profesia care, cu începere de la Septimius Severus, va fi supusă unei abilitări, îngăduind

îngrijirea suferinzilor şi instruirea discipolilor. Acest corp profesoral organizat de Alexander Severus, care pare să fi reluat ideea lui Yespasian, primea un salariu şi era grupat în colegiul arhiatrilor \ pus sub tutela statului.

Acest sistem nu permitea numai să se controleze o profesie ale cărei intervenţii interesau sănătatea particularilor, ci şi să se pună la punct supravegherea igienei publice şi să se instituie, pe lângă un serviciu de sănătate militară (cu medicii, veterinarii şi infirmierii săi), spitale stabilite în puncte strategice, ca cele – probabile – de la Carnuntum şi de la Novaesium construite în secolul I. El permitea, de asemenea, să se organizeze spitale civile, acele ualetudinaria, care au început prin a fi, după spusele lui Columella, case de sănătate clădite pe proprietăţi particulare pentru personalul domeniului şi care au dat modelul unui fel de clinici private cu acces plătit şi al unor clinici publice subvenţionate de stat, ca cele despre care

1 Gr. apxifrtpoe; – „medic şef primar" (N. tr.).

vorbeşte Galenus. Dezvoltarea ulterioară a acestor clinici şi a acestor case de cură rămâne puţin cunoscută; dar nu se poate uita rolul bisericii în această privinţă, nici numele Fabiolei, călăuzită de sfântul Ieronim, care a întemeiat în 380 primul azil pentru bolnavi şi infirmi.

Fizicienii

În ceea ce priveşte fizica şi ştiinţele naturii, în afară de Vitruviu, care lasă să se vadă o bună cunoaştere practică a acusticii teatrelor şi despre care am vorbit deja, trebuie notat că Yarro, care s-a preocupat de mai toate domeniile, a dat în ale sale Res rusticae 1 rezultatul unor cercetări asupra creşterii plantelor şi asupra rolului jucat în contagiune de ceea ce noi am numi microorganismele.

În jurul lui Democrit sau al lui Pseudo-Democrit, care s-a ocupat cu alchimia către începutul erei noastre, pot fi grupate vreo zece nume de greci şi de sirieni ale căror opere se suprapun şi formează o culegere de Physica el Mystica de dată nesigură, care nu au valoare decât prin ciudăţenia lor. În vremea lui Pliniu cel Bătrân, Columella grupează în a sa De re rustica 2 scurte observaţii de

botanică relative la i talia, Spania, Africa, Egipt, Cilicia şi Pamfilia; Dioscorides cataloghează peste şase sute de vegetale, studiază însuşirile lor medicale şi semnalează procedeul de detectare a sulfatului de fier cu ajutorul gogoaşei deristic; el a meritat atenţia istoricilor moderni ai chimiei, ca Von Lippmann, pentru cunoştinţele sale de chimie. În ceea ce-l priveşte pe Pliniu, în a sa Istorie naturală, dedicată lui Titus, el nu citează mai puţin de 146 de autorităţi romane şi 327 greceşti în sprijinul afirmaţiilor sale şi compilează tot ce poate spicui despre chimie, botanică, zoologie umană şi animală, geologie şi mineralogie: repertoriu imens, în care nu lipsesc naivităţile, 1 Chestiuni câmpeneşti (în latină în text) (N. În).

— Despre chestiunile câmpenet/li (în latină în text) (N. tr.). 179

În care ordinea generală este discutabilă, în care sistematizarea parţială în raport cu idei stoice asupra naturii se desfăşoară alături de teze legate de ortodoxia religiei oficiale şi de superstiţii, dar care oferă cu toate acestea o vedere generală asupra ştiinţei contemporane. Chestiunile naturale ale lui Seneca reprezintă o tentativă de acelaşi ordin, dar mai clar orientată spre explicaţie; el discută acolo despre meteorologie, despre astronomie, despre regimul apelor, despre cutremurele de pământ, dar aceste studii se leagă de o teză filosofică finalistă şi moralizatoare, căci, spune el, „în toate expunerile trebuie amestecată o învăţătură salutară”. Cu aceasta ştiinţa pierde din obiectivitate şi seninătate. El este totuşi singurul din toată antichitatea care şi-a exprimat cu putere încrederea în progresele cunoaşterii, la care nu asociază de altfel – şi rezerva este însemnată – credinţa în progresele omului.

Primei jumătăţi a secolului al doilea i se atribuie un tratat, publicat sub numele lui Ptolemeu, care conţine un studiu al refracţiei, tratat remarcabil din punctul de vedere al experimentării şi al raţionamentului. Tot atunci Theon din Smirna, revenind asupra unor cercetări anterioare, în

care se ilustrează pitagoricienii, îşi expune teoria matematică asupra intervalelor muzicale. Dacă lăsăm la o parte Physiologos, care este o culegere de alegorii bazate pe minunăţiile animalelor şi care datează, cum se pare, de la sfârşitul secolului al II-lea, nu găsim ca demne de amintit la începutul celui de al III-lea decât telegraful optic al lui Iulius Africanus, tratatul despre prepararea berii care îi este atribuit, textul anonim al papirusurilor chimice de la Leida şi de la Stockholm şi nişte note ale lui Porphyrios-Machos şi ale lui Pappos despre muzică. În secolul al IV-lea, iată o lucrare a lui Adamantios despre vânturi şi una a lui Damianos despre optică; în secolul al V-lea, lucrări de alchimie ale lui Synesios, Olympiodoros şi Zosimos în care mânuirile iau un aer de ceremonii mistice sau magice. În secolul al VI-lea, îl vedem pe Philoponos discutând teoriile aristotelice asupra mişcării şi a vidului, cu o anumită intuiţie asupra a ceea ce avea să se numească mai târziu inerţie, iar pe Anthemios făcând teoria oglinzilor parabolice.

Gomparind această epocă depărtată cu a noastră, ne vine să vorbim de stagnare şi alăturând-o strălucitelor perioade ale Eladei să vorbim de declin. Se poate. Dar când ne aplecăm asupra textelor şi când aruncăm o privire asupra acestor oameni suntem dimpotrivă izbiţi de fermentarea continuă a spiritelor, de această curiozitate, de această sete de cercetare, de această nelinişte. Naivităţile şi eşecurile nu lipsesc, firește. Dar până la invazia barbarilor a existat o viaţă a spiritului, o viaţă a spiritelor, chiar retrase în singurătăţile lor; şi aceasta, de asemenea, a fost destinul Romei.

Căci, la cei mai mulţi din aceşti oameni, spiritul se însufleţea sub egida Romei şi în pacea Romei.

2. MIŞCAREA ARTISTICĂ

La sfârşitul Republicii, limbajul artistic al romanilor se exprima într-o formă simplă, liniară, într-un realism împodobit cu moderaţie. Evoluţia gustului, legată de cea a evenimentelor, face să apară o serie de variante în care se contopesc acel realism „republican” şi idealismul elenic.

Se ajunge, dacă nu la un academism – termenul ar fi greşit –, totuşi la un fel de clasicism, dacă se ia acest cuvânt drept un sinonim pentru generalitate şi universalitate, un clasicism care prinde formă sub Augustus, se osifică sub Tiberiu, se temperează şi se modifică sub Iulio-Claudieni.

De la Iulio-Claudieni la secolul al III-lea

Monumentul cel mai reprezentativ de atunci este cu siguranţă Ara Pacis Augustare \ consacrat pe

} „Altarul păcii augustane” (În latină în text) (N. tr.).
172

Câmpul lui Marte în 9 î.e.n., a cărui împodobire bogată cuprinde elemente figurate (panouri alegorice şi ornamentaţie istorică) şi elemente pur decorative (bucrane, ghirlande etc.). Ansamblul nu are nimic comparabil cu friza Partenonului, chiar şi în decoraţia neistorică; dar partea istorică – romană – în nobleţea solemnităţii sale religioase, îngăduie să se definească un stil” augustan” marcat prin echilibru, prin cadenţe armonizate şi printr-un realism temperat. Şi alte reliefuri istorice ţin de norma definită de Ara Pacis (reliefuri de la Villa Medicis, de la Muzeul Naţional de la Ravenna etc.): în ele vedem decoraţia florală trecând la bazele trepiedurilor, la picioarele candelabrelor, la micile altare etc.: altarul „Platanilor” de la Muzeul Termelor este, între altele, un exemplu precursor, ca şi biga de marmură de la Vatican, sau altarul cu lebede şi bucrane de la Arles, sau chiar, deşi la o oarecare distanţă, panourile cu relief de peisaje, cum sunt reliefurile Grimani de la Viena.

Perioada ce se întinde de la Caligula şi de la Claudiu până la Traian atestă grijă pentru mlădiere şi mobilitate, nu numai în portrete (despre care vom vorbi mai departe), ci şi în reliefuri: drept trăsătură definitorie a ei ar putea fi socotită atenţia acordată reprezentării spaţiului sau dării iluziei acestuia. Să fie o întoarcere la anumite orientări ale artei etrusce? Sau accentuarea uneia dintre tendinţele figurative ale artei republicane? Greu de spus. Reliefurile încep să conţină exprimarea spaţiului şi se creează iluzia perspectivei prin figuri dispuse în planuri succesive spre

fund şi de proporţii treptat micşorate; prin spaţii goale menite să „facă văzută” întinderea şi să sugereze posibilităţi de mişcare; prin fluiditatea contururilor care evocă o lumină, aşa cum sunt trăsăturile pe care le surprindem examinând panourile arcului lui Titus (il. 19) sau reliefurile Cancellariei (din epoca lui Domiţian) sau chiar şi în stilul pur decorativ şi vegetal al pilastrului trandafirilor, al reliefului lămâilor şi al gutuilor sau al Amoraşilor cu trupul îmbrăcat în acant de la Muzeul de la

Lateran. Chiar şi în fragmentele traiane de pe arcul lui Constantin (în care, totuşi, plastica este mai fermă şi dobândeşte un fel de valoare epică), chiar şi în lunga panglică de sculptură „continuă” de pe Columna Traiană (il. 21), unde aproape 200 de metri de reliefuri desfăşoară (cu 2500 de figuri) fastele războiului dacic, acest stil „iluzionist” se perpetuează, unit cu grija naraţiunii şi a pitorescului, probabil de inspiraţie elenistică. Arcul de la Beneventum, la rândul său, păstrând încă trăsături ce amintesc reliefurile „inserţiilor” traiane de pe arcul lui Constantin, va anunţa deja, printr-o anumită rigiditate abstractă, epoca lui Iladrian.

Atunci are loc un nou triumf al unui clasicism elenizat pe care îl domină figura unui suveran filoelen, Iladrian, a cărui pasiune pentru copiile greceşti o dovedeşte, prin inventarul săpăturilor, vila lui de la Tivoli; domnia lui este ilustrată prin prestigiul şcolii lui Aphrodisias din Carla, al cărei gust este rezumat în răspândirea tipului sculptural academic al lui Antinous, învăluit romantic într-un uşor nor de melancolie. Acest clasicism atenuează sau chiar înlătură procedeele de iluzie spaţială ale epocii precedente, iar figurile evoluează pe un fond neutru, ca cel din „procesiunea isiacă” de la Vatican. Mai sunt, poate mai puţin arhaizante, decoraţia reliefului Pretorienilor de la Luvru sau cea a apoteozei Plautinei de la Muzeul Conservatorilor, a altarului de la Ostia din 124, cu scenele ce-l evocă pe Romulus (Muzeul Naţional de la Roma) şi a urnei lui L. Caecilius Felix de la Capitoliu. Studiul sarcofagelor figurate, al căror număr sporeşte la

această dată, vădeşte o egală pasiune pentru scenele luate din legendele elenice şi din tradiţia savantă a Greciei.

Mai târziu, acest clasicism, această compoziţie plastică, această plăcere pentru corpurile armonios echilibrate, această tendinţă către un ideal abstract se vor abate spre copierea imediatului, a accidentalului, a expresivului şi spre expresionism, până într-atât, încât să se ajungă la un fel de ruptură cu clasicismul însuşi. Epoca lui Antoninus şi a lui Severus nu dă, în reliefuri, locul de frunte feţei personajului, ci subordonează personajul unor ansambluri, aranjamentele fixe unor mişcări ale mulţimii: rânduirea acestor mulţimi şi a acestor personaje nu este supusă unei perspective ce fuge în adâncime, ci unei etajări în înălţime: columna antonină de la Pigna din Vatican prezintă astfel două feţe ale bazei sale după tipul tradiţional (apoteoza lui Antoninus şi a Faustinei) şi două feţe mai puţin „finisate" agitate de mişcarea confuză a unor exerciţii de călăreţi. Columna lui Marcus Aurelius din Piazza Golonna din Roma, care comemorează victoria imperială asupra marcomanilor şi a sarmaţilor şi care, prin anumite aspecte imită Columna Traiană, se deosebeşte de ea prin vigoarea, asprimea, „culoarea" şi tonalitatea sa dramatică. La fel, arcului lui Titus i se opune cel al lui Septimius Severus, la care reliefurile comportă figuri mai reduse şi spaţii mai aerisite, ca şi cum ar vrea să se sugereze posibilităţi mai mari de mobilitate şi de acţiune.

Secolul al III-lea

Secolul al III-lea şi epoca următoare oferă mai puţine exemple, în afară de portrete. Sunt însă reliefurile votive şi reliefurile de cult – îndeosebi ale lui Mithra, ale lui Jupiter Bolichenus şi ale lui Sabazios, cu personajele şi cu figurile lor lumeşti, care vin din Orient şi din Grecia spre porturile italice, spre Galia, Dunăre şi Rin şi care, îmbogăţind-o totuşi, tind să înlocuiască arta romană în provincii. Apar atunci mai ales sarcofage de factură attică de un clasicism îngrijit, ca acela din Muzeul Capitolului, care îl înfăţişează pe Abile la regele Lycomedes sau, în alt gen, cele de tipul numit de Sidamara, a cărui propagare a durat până în

acest secol al III-lea şi ale cărui feţe sunt animate de figuri foarte vii. Această vioiciune îşi găseşte într-un fel culmea în cutare sarcofag ce reprezintă o bătălie între romani şi 175 barbari. (Sarcofagul Ludovjsi din Muzeul Termelor), în care fiecare faţă oferă o expresie supra-încordată de violenţă. Sunt sarcofage felurite, a căror înşirare ar fi aici nepo trivită, cele care arată scene de vânătoare, cele care figurează filosofi şi muze, dintre care unele pot fi atribuite unui atelier oriental, celelalte unui atelier elenizat, şi care corespund timpului în care ritul incineraţiei cedează treptat teren; dar sunt şi reliefurile arcului lui Galerius de la Salonic (ridicat în 303?), reliefurile arcului lui Constantin de la Roma, sarcofage din secolul al IV-lea ilustrate cu simboluri, cu subiecte şi personaje creştine, reliefurile bazei obeliscului lui Theodosius de la Constantinopole cu o dispunere frontală a împăraţilor şi cu o simetrie de ansamblu care vădeşte o grijă cu totul naturalistă pentru reprezentarea unui grup decorativ.

S-a pornit astfel spre o altă epocă – cea a Bizanţului în mijlocul furtunilor năvălirilor, când Roma va fi cât pe ce să se scufunde cu totul, acolo, pe malurile Bosforului, va supravieţui – adaptându-se – civilizaţia clasică.

Arta statuară

Ar fi o greşeală să nu se facă un loc aparte, în această evocare a sculpturii imperiale, artei statuare şi cu deosebire portretelor, adică persoanei şi reprezentării ei, omului printre oameni.

Studiul portretelor romane de la sfârşitul secolului I î.e.n. ne-a făcut să distingem, pe de o parte, un curent realist, sau mai curând verist, în care s-ar putea descoperi influenţa Egiptului alături de supravieţuirile credinţelor etrusce – exactitatea portretului este o formă a supravieţuirii – şi de trăsăturile patetice, a căror inspiratoare pare să fie Asia Mică, iar, pe de altă parte, iniţierea sau prevestirea unor abstracţiuni şi idealizări, de un clasicism, s-ar putea spune, încă timid, care, la începutul Imperiului, se va dezvolta şi se va afirma fără să anuleze celelalte două caractere.

Dacă acest verism se atenuează, este pentru că influenţa elină, căreia aristocraţia romană i se opunea într-un mod mai mult sau mai puţin rigid, a întâlnit mai puţini adversari şi pentru că tradiţiile etrusce, de care am vorbit urmându-l pe Raymond Bloch (a se vedea cartea I), s-au contopit în complexitatea unui sincretism nou. Cum să uităm versurile lui Iloraţiu (din prima epistolă a cărţii a II-a şi din Arta poetică), a căror tonalitate contrastează atât de puternic cu atitudinea lui Cicero din De signis sau chiar cu dispreţul lui Vergiliu. Este evident că se formează, sau mai curând se consolidează şi se va consolida, o civilizaţie estetică nici greacă, nici romană, ci greco-romană.

De la efigia lui Augustus în adevărul ei individual, se trece la un tip „imperial", un tip „eroic", un tip „pontifical": în vremea Imperiului timpuriu, deşi valorile simbolice nu sunt cu totul eliminate, ele nu se dezvăluie totuşi decât în rândul al doilea şi ca surplus. Împăratul priveşte la dreapta sau la stânga şi este prins într-o atitudine ce evocă o activitate funcţională; rareori va fi prezentat din faţă sau nu va fi înfăţişat astfel decât tocmai în cazul unei atitudini simbolice. Există, fără îndoială, variante şi adaptări care ţin de patria artistului sau de localizarea atelierului, fie că este vorba de busturi sau de monede, în Italia, în Grecia, în Asia, sau ţin şi de sugestiile din comenzile oficiale, dar trăsăturile generale rămân aceleaşi. Iar frumosul cap al Clytiei (British Museum), al cărei bust ţâşneşte dintr-un caliciu de floare, arată până unde poate merge pe calea preţiozităţii această artă subtilă, de tonalitate clasică.

Sub Tiberiu, acest clasicism înţepeneşte într-o rece eleganţă; portretul împăratului (Vatican şi Copenhaga), capul Agrippinei I (cel de la Cyrene), statuia femeii şezânde de la Muzeul din Neapole, sau sarcofagul Caffarelli dau mărturie despre aceasta.

Sub Caligula şi Claudiu, această înţepenire începe să se mlădieze, ca şi în reliefuri. Deja J77 busturile lui Claudiu (Vatican şi Terme) vestesc în mobilitatea trăsăturilor un nou stil pe care îl vor ilustra busturile lui

Vespasian (Muzeul din Neapole şi Muzeul Termelor), capul de femeie de la Capitoliu, cu gâtul ei subţire şi părul ei ridicat, sau frumosul cap de Im trina aristocrată din Muzeul de la Lateran.

Printr-un joc de ritmuri alternate, această destindere se va restrânge odată cu epoca lui Traian, ca şi cum ordinea repusă în treburile publice reclama paralel o întoarcere la formele ordonate ale unui neoclasicism: Traian de la Ostia uneşte în trăsăturile sale acest clasicism reînnoit cu semnele pitoreşti ale epocii flaviene. Acest eclectism se dezvoltă sub Hadrian în abundenţa copiilor după originale greceşti şi în sculptura unor statui ca cele ale Centaurilor lui Aristeas şi Papias, a bustului semnat de Zenas (Capitoliu) şi mai ales a portretului lui Antinous, la care am făcut deja aluzie şi din care se cunosc felurite exemple sub formă de busturi, de statui, între care se distinge capul lui Antinous Farnese din Muzeul de la Neapole. Li se pot adăuga busturile lui Hadrian (Vatican, Muzeul Conservatorilor şi Neapole) şi al soţiei sale Sabina (Muzeul Termelor).

Expresionismul, ce caracterizează reliefurile clin epoca lui Antoninus şi a lui Severus, reiese şi mai limpede din portretele acelei epoci. Sculptorii recurg tot mai mult la trepan pentru a adânci contrastele, a face să joace lumina şi umbra în părul capului şi în barbă, a desena în mod incisiv irisul şi pupila şi a da feţei, prin opoziţia dintre netezimea pielii şi mişcarea părului, a sprâncenelor şi a ochilor, o expresie de tulburare care merge, după caz, de la melancolie până la oboseală şi deznădejde.

Un contrast violent apare către secolul al III-lea. Este vorba atunci mai puţin de realismul unui portret încremenit într-o atitudine aproape tipologică sau de o expresie care, în repaus, este expresia obişnuită a personajului, decât de un fel de impresionism care a prins mobilitatea feţei la un moment dat. Uimitorul bust al împăratului Decius (Muzeul Capitoliului), cu creţurile sale neregulate şi cu contracţiile musculare faciale gata să se destindă sau să se încordeze mai tare, face impresia unui

instantaneu; capul lui Filip Arabul (Vatican) oferă un exemplu al aceleiaşi tehnici. După scurta reacţie din timpul lui Gallienus, în favoarea unui clasicism naturalist, cel mai caracteristic este poate acel cap identificat de H.P. L'Orange ca fiind al lui Plotin (Muzeul de la Ostia), la care „personalitatea interioară pare să izbucnească spontan prin formele feţei" şi ale cărui buze întredeschise par să emită ca un oracol cuvântul izvorât din adâncul sufletului. Aici arta a fixat o clipă a vieţii psihice şi dă iluzia realităţii în mişcare.

Această viaţă expresivă a feţei are să se transforme către vremea lui Diocleţian într-o viaţă abstractă: artistul, reproducând trăsăturile originalului, accentuează expresia sentimentelor dominante; se pare că este vorba de a da individualului un aer de generalitate care caracterizează epoca mai mult decât persoana şi este ciudat de notat că toate aceste feţe sunt marcate de un aer de constrângere, aproape de frică. Când, dimpotrivă, s-a ajuns la domnia lui Constantin (se cunosc între altele capul colosal din Muzeul Conservatorilor, fără îndoială posterior anului 324, din cauza diademei, şi statuia împăratului de la San Giovanni în Laterano) şi când lumea a păşit către o ordine politică potolită, masca feţelor regăseşte o expresie calmă şi face o impresie de echilibru interior: „barbarii" de pe arcul lui Constantin stau în picioare şi unii par că zâmbesc. Este mai puţin un portret fizic decât un portret al sufletului, în care ţinuta privirii cu pupilele ridicate, mişcarea de contracţie a ridurilor ce merge de jos în sus, poziţia capului denotă o concentrare şi mai ales o contemplare, un fel de căutare a suprasensibilului, o tensiune către transcendental.

Dar câte detalii ar mai trebui comentate în legătură cu capetele de femei, cu simbolurile diademei, al lui Stephane, al mâinii ridicate, fără a mai vorbi de camei, de medalii şi de monede J

Acestea sunt, firește, dominante cărora li s-ar putea opune exemple izolate şi contrare, dar direcţia către aceste atitudini care au un înţeles rămâne. Arta bizantină

va duce mai departe acest demers. Portretul ulterior epocii lui Constatin va reveni la forme mai apropiate de natura în întregime omenească şi muritoare sau se va orienta spre un fel de sinteză, în care forma sferică a craniului se uneşte cu eleganta deformare a feţei alungite, spre o combinare a cercului cu ovalul, spre o abstracţie structurală care ia vloaare de simbol. Din portretul eroului se va naşte portretul sfântului, din portretul împăratului va lua naştere cel al lui Cristos şi din abstracţia aproape geometrică a omului abstracţia spirituală a Pantocratorului.

Pictura în privinţa picturii este notabil faptul că izvoarele literare nu citează niciun nume însemnat, în afară de câţiva originali ca Arellius, Titidius, Q. Pedius, Famulus, care au făcut să se vorbească despre ei în perioada Imperiului timpuriu. Este o întâmplare sau absenţa unei personalităţi artistice dominante? Doar un anumit Ludius ar fi strălucit în picturile de peisaje, iar Fabullus – numele nu este de altfel sigur – ar fi decorat pereţii lui Domus aurea, pe care vor veni să-i studieze elevii lui Rafael.

Din fericire, săpăturile de la Pompei au restituit nepreţuite documente, completate de descoperiri făcute chiar la Roma şi în împrejurimi. Se ştie că s-au putut deosebi patru „stiluri”, între care ar fi de altfel exagerat să se stabilească o succesiune cronologică rigidă. De la imitarea marmurei colorate s-a ajuns la începutul Imperiului la aşezarea unor scene mitologice într-un cadru de peisaj care prezintă efecte amăgitoare pentru ochi; această tendinţă se întăreşte spre sfârşitul secolului al II-lea datorită accentuării caracterului ornamental al arhitecturii pictate pe panourile unde utilizarea prafului de marmură ca suport îi dă peretelui o netezime inegalabilă. Al treilea stil renunţă la efectele de perspectivă şi decoraţia aderă, oarecum, la planul însuşi al panoului, fantezia decoratorului urmărind îndeosebi fineţea execuţiei, luminozitatea culorilor care se desprind din rame întunecate şi se întind în cadre stricte. În sfârşit, cel

de al patrulea stil este triumful fanteziei şi al culorilor bogate (cinabru, galben, azur, purpuriu); el este tendinţa spre baroc şi dezvoltarea a ceea ce s-a numit scenografia cu personaje cu aer de actori care se mişcă într-un decor mitic. Se văd chiar înmulţindu-se structurile cu reliefuri. Dacă, totuşi, repertoriul temelor şi al reprezentărilor se vădeşte ca fiind grec, nu se poate vorbi de cópii servile după opere greceşti, ci mai curând de elaborări noi, însufleţite de sensibilitatea unui executant care lucrează după cartoane împrumutate de la marii maeştri. Uneori se pot descoperi chiar şi unele influenţe egiptene, îndeosebi în tehnica impresionistă.

Anevoie se poate defini dezvoltarea ulterioară a picturii: documentele sunt rare. La Villa lladriana şi la Villa Negroni, iluzia spaţială se restrânge, la fel ca şi la picturile casei din Via dei Cerchi de la Roma. Recurgerea la decoraţia liniară ajunge chiar să alunge pe boltă desenele pitoreşti, aşa cum se poate vedea în hipogee şi în morminte, în Via Latina (mormintele Pancraţiilor şi ale Valeriilor sau mormintele de la Ostia). În acelaşi timp, avem tipuri de factură clasică sau „clasicizantă" în lucrări în care figurile au o plastică net definită, iar culoarea o densitate foarte mare: de pildă pictura pe sticlă a medalionului de la Brescia contemporan cu Iulia Moesa şi la Roma anumite figuri din hipogeul Aureliilor sau din cel din Via Livenza. Picturile din catacombe vor duce acest clasicism până la o rigiditate a desenului care transformă corpul în forme geometrice şi conferă ansamblului o valoare nouă.

Mozaicul într-un domeniu vecin, mozaicul, este uşor de văzut că, deşi cunoşteau pardoselile rudimentare, romanii au copiat practicile elenistice, atât ca tehnici succesive (opus secţiile, opus tessellatum sau tessellarium, opus uermiculatum) cât şi ca inspiraţie grafică. Fără a intra în discuţiile dintre F. Poulsen, F. Leonhard şi P. Gauckler, se poate afirma că majoritatea mozaicarilor vine din Răsărit: bilingvismul semnăturii mozaicurilor din Cazarma Yigililor de la Ostia este o dovadă. Heraclit,

autorul mozaicului de pe Aventin (Muzeul de la Lateran), Pythis (Muzeul de la Nîmes), Perissoterus (Muzeul din Sevilla), Seleucus şi Anthus (Muzeul de la Merida), Prostasius (Avenches), Aspasius (Lámbese), Dioscorides din Samos, Sosus din Pergam sunt nume destul de clare şi putem afla în Inventarul, incomplet, al lui J. Blanchet multe alte nume greceşti, dar şi nume latine pentru opere din Galia şi din Africa – această Africă ce ne-a lăsat mărturiile cele mai numeroase, din Tripoli tania până în Maroc –, dar şi la Constantinopole, în Siria şi la Canea (Creta). Circulaţia temelor vegetale şi animale (il. 20 şi 35) sau a temelor stilizate, precum şi a subiectelor, ca tipul lui Vergiliu sau istoria Didonei, pe care le găsim în Africa şi la Low Ilam în Somerset (Marea Britanie), confirmă ipoteza călătoriilor unor artişti şi a unor cartoane prin lumea occidentală.

Începând din secolul al III-lea, acele emblemata care apăruseră în secolul I î.e.n. se răresc: lucrarea este făcută direct pe pardoseală; cadrul central se restrânge şi spaţiul înconjurător cu compartimente geometrice se măreşte, compartimentele fiind dispuse, potrivit încăperii, în chip inelar sau patrunghiular, cu figuri pe fond alb. În secolul al IV-lea, dimpotrivă, tehnica lui tessellatum (cu mici cuburi formând reţea) şi a lui uermiculatum (cuburile urmează liniile desenului) tind să se confunde; cele două tipuri de mozaic declină, fără îndoială, ca urmare şi a răririi materialului (fuseseră folosite, în afară de mar mur i colorate, lapislazuli, cornalina, agaţa, onixul) şi a slăbirii schimburilor. S-ar explica astfel monocromia lucrărilor din acea vreme, dar descoperirea mozaicurilor din secolul al IV-lea la Antiohia şi a celor, cu puţin posterioare, de la Piazza Armerina din Sicilia se opune unor atari concluzii. Nuanţele roşiatice nu sunt singurele admise; se mai întâlnesc şi tonuri de albastru şi de verde. Dar dacă subiectele păgâne supravieţuiesc şi tind, cum s-a spus, să facă „pictură pentru eternitate”, tipul lui Orfeu pare să ocupe, pentru motive mistice evidente, un loc destul de mare, iar subiectele biblice îşi fac şi ele apariţia.

Arhitectura în anumite privinţe, arhitectura romană imperială nu poate fi disociată de cultul împăratului. Orientul apropiat a tins să-l reprezinte pe împărat (sau pe rege) ca pe un Cosmocrator 1 şi a căutat să-i dea acestei puteri supranaturale o expresie vizibilă graţie simbolismului arhitectural al porţilor triumfale şi al palatelor. Mijloacele materiale şi băneşti puse în mişcare spre a realiza aceste construcţii fastuoase implică deja o superioritate a celui căruia le sunt dedicate sau destinate; bogăţia sau maiestatea operei edificate impunea maselor. Cezar a datorit unei deliberări senatoriale cinstea de a avea peste locuinţa sa un acoperiş în două ape, care nu era admis decât pentru temple; era o utilitas pentru edificiile de cult; aceasta a fost o dignitas pentru Cezar. Când Augustus, la rândul său, stabileşte reglementările care fixează modalităţile de ridicare a porţilor triumfale care comemorează în provincii urcarea sa pe tron, el face în aşa fel ca, treptat, îndeosebi în afara Romei şi departe de ea, maiestatea arhitecturală să fie asociată noţiunii de maiestate imperială, ba şi de divină suveranitate.

1 „Suveran al lumii” (în latină în text) (N. tr.).

Astfel, în Orient poarta oraşului era – şi mai este încă – un loc de întâlnire şi de piaţă, şi, în acelaşi timp, o limită teritorială, când ea nu este un suport de apeduct sau o lucrare militară. Dar ea este încărcată de un simbolism pe care vin să-l lămurească sculpturile comemorative, crenelurile unor metereze sau chiar turnurile de i lancare: cetatea devine un fel de fortăreaţă protectoare a cetăţenilor şi chezaşă a prestigiului Romei. Aceste porţi şi aceste turnuri, – ale căror descrieri le găsim în textele orientale necreştine şi în textele biblice pentru dinaşti, pentru zei sau pentru Dumnezeu – sunt evocate şi în textele literare ale grecilor şi ale latinilor, care cunosc „porţi ale visurilor”, „porţi de fildeş”, „porţi de aur”, un fel de propilee ale lumilor misterioase. Uzanţa se extinde la casele cu turnuri, elenistice şi romane, unde s-a trecut de la poarta patrunghiulară cu patru turnuri la locuinţa de acelaşi tip, astfel că Horaţiu şi Tacit vorbesc de turris

pentru a desemna unul palatul din Horii Sallustiani, celălalt palatul regilor. Astfel, de la palatul regal – sau bazilical –, al cărui plan serveşte drept model unor construcţii publice cu destinaţie judiciară, comercială sau pentru plimbare, se alunecă spre sfârşitul secolului al IV-lea la bazilica creştină. Se merge de la domus regis 1 la domus Dti2 şi, la începutul secolului al VI-lea, faţadele acestor bazilici vor primi turnuri care se regăsesc la prothesis şi la diaconiconul bizantinilor.

Arcul triumfal izolat – fie că vine din Orient, fie că este indigen, fie că are o singură trecere (arcul lui Titus la Roma – îi. 19 – ale lui Traian la Benevento şi la Ancona, al lui Gavius la Verona etc.), că are trei treceri (arcul lui Septimius Severus şi cel al lui Constantin – care este deja o îngemănare de figuraţii – de la Roma; arcurile de la Timgad, de la Orange etc.), sau că are patru fronturi (arcurile de la Tripoli şi de la Tebessa) – au putut fi numărate 125 care mai

1 „Casa regelui” (în latină în text) (N. În).

a. Casa lui Dumnezeu” (în latină în text) (N, tr.). 184

există şi acum –, porneşte din aceeaşi gândire utilitară (trecere sau apărare), decorativă sau onorifică, fie el însoţit sau nu de turnuri, precedat sau nu de un bazin de purificare, care prefigurează baptisteriul din afara bisericii.

Această dispoziţie arhitecturală se îmbogăţise, la sfârşitul secolului al III-lea, cu cupole, care sunt îndeobşte în număr de patru în vremea tetrarhiei şi – în afară de câteva exemple cu trei cupole – se reduc la două atunci când Constantin a reuşit să-l strunească pe Licinius. Întâmplare sau simbolism? Nu îndrăznim să afirmăm nimic. Legendele monedelor bătute în regiunea renană ca şi în Orient concordă cu reprezentările de porţi, de turnuri şi de cupole şi cu textele din Panegirice. Îl vedem acolo pe împărat primit în cetate ca un „împărat pe pământ, şi un zeu în ceruri”.

Castram ar oferi o demonstraţie asemănătoare: din epoca lui Iladrian, cuvântul acesta devine sinonim, în

contextele apropiate, cu palatul împăratului, aşa cum praelorium devine reşedinţa sa oficială, precum şi cea a guvernatorului. Dar în epoca creştină, castram a trecut, în latina creştinilor, la înţelesul de ecclesia, adică de reşedinţă a lui Dumnezeu, stăpânul lumii, şi locul de adunare a credincioşilor. Această imagine cosmică asupra puterii imperiale, care întruneşte noţiunea puterii divine, permite să se extindă lex Urbis la o lex Orbis, a unui Orbis, al cărui simbol este sfera, un simbol de care filosofii ionieni legaseră semnificaţia cunoscută, cea de desăvârşire divină care nu are nici început nici sfârşit. (Efectul fonic este intraductibil: lex Urbis înseamnă „lege a Oraşului”; lex Orbis este „lege a lumii”). Ideologia imperială a pus stăpânire la rândul ei pe această sferă – pe acest glob –, pentru a face din el un atribut al suveranităţii. Cercul, cupola, domul au intrat astfel în mistica arhitecturală cu valoarea lor semantică evocatoare a curburii cerului, a perfecţiunii divine, a suveranităţii cosmice. Faptul că aceste forme arhitectonice au 1ŞS venit din Orient în Occident, cum o dovedeşte comparaţia cronologică a monedelor sau studiul mozaicurilor, îşi află pe deplin explicaţia în politica orientalizantă şi în ideile religioase ale unor împăraţi ca Septimius Severus şi succesorii săi, bântuiţi de mirajul lui Alexandru.

Imperiul roman a lăsat moştenire evului mediu şi artiştilor săi aceste tehnici şi acest simbolism, după ce, către declinul său, le insuflase creştinismul.

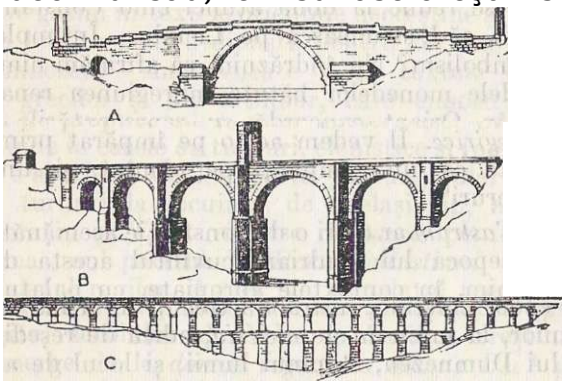

35. Poduri: A, podul de la Kiakta, Siria; – B, podul de

la Alcantara, Spania; – C, apeductul de la Tarragona, Spania (După modelajele care au figurat la Mostra della Românită, Roma, 1937)

Dar, în afara modelelor porţilor, ale arcurilor, ale templelor şi ale bazilicilor sale, Roma a lăsat civilizaţiilor următoare şi pe acela al podurilor, care sunt o succesiune ritmică ele arcade (tipul de la Rimini, Verona, Narni, Yaison, Sommières, Merida) sau de ordine suprapuse (tipul lui Pont du Gard din Franţa, de la Chaves din Portugalia şi de la Alcantara din Spania) (fig. 35), cu o recurgere abilă la sistemul piciorului de pod spre a micşora presiunea pe care ar fi provocat-o arcul de mare descindere asupra capelelor podului, Profitând de experienţa ejenică a legării materialelor fără „ciment” – primul pod de piatră este, fără îndoială, pons Aemilius datând din 179 î.e.n. –, ei au ştiut să recurgă la legăturile de metal, la fel cum au găsit procedeele necesare fundaţiilor sub apă: ei au putut, astfel, să treacă de la un arc la 27 de arce (Salamanca) şi chiar la 60 (Merida).

Roma ne-a lăsat şi tipul ei planimetric de teatre, născut din cel grecesc, dar cu adaptări şi variante, cum sunt dispoziţia inelară a coridoarelor de sub gradene şi planul său de amfiteatru, care asociază două teatre într-o cafea 1 interioară, cu o arenă eliptică. În partea superioară a gradenelor, o galerie închisă spre exterior, sau extradosul, comporta un şir de stâlpi de care se lega velatura de protecţie contra soarelui. Spaţiul semicircular interior al teatrelor nu mai servea evoluţiilor corului, ca în Grecia; el era rezervat jilţurilor spectatorilor de rang înalt; scena, supra-înălţată, era împodobită cu elemente arhitectonice şi sculpturale. Teatrele din Roma (teatrul lui Marcellus), din Ostia, Tusculum, Fiesole, Pompei, Herculanum, Aspendos, Atena (teatrul lui Ilerodes Atticus), din Arles (il. 33), din Orange, Lyon, Merida (il. 32), din Sagunt, cele din Africa, cele din Asia Mică, amfiteatrele din Roma, Gapua, Yerona, Pola etc., aşa cum mai pot fi văzute şi astăzi, sunt mărturii ale acestor tehnici (scene cu pereţi rectilinii, scene cu nişă centrală şi pereţi rectilinii, scene

cu trei nişe) care ne dezvăluie originalitatea spiritului constructor al romanilor.

Poate şi mai caracteristice pentru această artă romană, prin maiestatea lor şi prin iscusinţa invenţiilor arhitecturale, sunt termele publice, care în unele oraşe alcătuiesc un ansamblu imens, cuprinzând uneori săli de reuniune, biblioteci, prăvălii, palestre. Sunt cunoscute termele din Roma (ale lui Traian, ale lui Caracalla, ale lui Diocleţian), care sunt printre cele mai impunătoare, dar cele de la Stabiae – datând din vremea lui Sulla

137 1 „Adâncitură" (în latină în text) (N, tr.).

şi cele din timpul lui Pompei, de la Leptis Magna, de la Augusta Treverorum (Trier) fără a mai vorbi de toate cele împrăştiate prin lumea romană, sunt mărturii ale spiritului de iniţiativă al constructorilor provinciali şi ale artei cu care, în acest tip de edificiu ca şi în celelalte, romanii au ştiut să adapteze arhitectura planimetrică la cerinţele terenului şi să potrivească elementele construcţiei după dorinţele celor ce o folosesc şi după variaţiile modei.

Acest efort de înfrumuseţare a vieţii se înţelege şi mai bine în cadrul casei şi al oraşului.

Urbanismul

Din ziua în care, la 21 aprilie 753 î.e.n. după tradiţia analiştică, Romulus a tras brazda în jurul a ceea ce avea să devină metropola intelectuală şi spirituală a unei întinse părţi a lumii moderne, s-a putut vedea că oamenii au schimbat mult peisajul politic al acestui târguşor. Spaţiul delimitat de Romulus este mărginit, după spusele lui Tacit, de Ara maxima a lui Hercule din Forum Boarium, de arcul lui Gonsus din Circus Maximus, de Curiile Vechi, capela Larilor şi Forul roman, adică, în termeni moderni, Santa Maria în Cosmedin, Torre de la Moletta, arcul lui Constantin, arcul lui Titus şi forul. Creşteri succesive i-au făcut pe romani să construiască, puţin după 378, o împrejmuire – cunoscută sub numele de „ziduri serviene" – cu turnuri şi şanţuri în punctele critice, ce se desfăşoară pe 11 km şi ale cărei rămăşiţe se regăsesc pe Aventin, pe

Palatin, pe Capitoliu, la Piazza Magnanapoli, la via Carducci şi la gara Roma Termini. Teritoriul ocrotit este împodobit cu temple şi clădiri publice utilitare, al căror ritm de construcţie se accelerează după 220. El este alimentat cu apă de cele două apeducte, cel al lui Appius şi cel numit Anio vetus, şi cu produse de consum printr-un trafic al cărui centru este emporium (antrepozitul) de pe malul Tibrului (între Insula Tiberina şi Forum Boarium). Arhitectura îşi însuşeşte colonadele, arhitravele i8 i?

de piatră, decoraţiile de teracotă, arcul în plin cintru care susţine porţile de oraşe, podurile şi apeductele (podurile Aemilius şi Milvius; apeductele Marcius şi Tepulus); blocurile de tuf formează materialul de construcţie al zidurilor oraşului, al platformei templelor, al picioarelor de apeducte şi de poduri; pereţii caselor sunt din lemn sau din cărămizi uscate, în alcătuiri care nu pun la adăpost nici de incendii nici de năruiri.

Odată cu epoca lui Sulla apăruseră marmura templelor şi a locuinţelor patriciene, pic tura în frescă, tapiseriile orientale. Se mersese chiar, eu o îndrăzneală crescândă, până la a înălţa terase pe şiruri de arcuri sau la a umple depresiuni, ca aceea care desparte Arx de Capitoliii, pentru a ridica acolo, în 78, Tabularium. Se clădiseră templele şi casele somptuoase de pe Palatin. Cezar continuă această politică şi, fără a se mulţumi să rivalizeze cu Pompei pentru a lăsa moştenire posterităţii monumente care să-i vestească gloria (teatrul lui Pompei de pe Câmpul lui Marle; teatrul de pe forum Holitorium început de Cezar, terminat de Augustus şi cunoscut sub numele de teatrul lui Marcellus; templele lui Venus Victrix, dublul portic şi Ilecatostylum al lui Pompei: templul lui Venus Genitrix, Rostrele, refacerea pavajului forului, lansarea construirii bazilicii Iulia), el are ideea de a abate cursul Tibrului pe dincolo de Vatican, pentru a uni Trastevere cu Câmpul lui Marte, a face din Ager Vaticanus un nou Câmp al lui Marte şi a regulariza prin lex de urbe augenda1 traseul străzilor şi construirea de imobile noi. Plan falnic, clar costisitor, ale cărui orientări Augustus nu

le-a urmat. Cum am notat-o deja, el a refăcut fundaţiile a numeroase monumente, a întreprins o reorganizare totală a oraşului, împărţind Roma în XIV regiuni şi regrupând nici, insulae şi domus (cartiere, blocuri de închiriat, locuinţe particulare), în aşa fel, încât să echilibreze diversele părţi ale acestui oraş care se întinsese dincolo de zidurile „serviene” (regiunea a XIV-a era pe malul drept al fluviului) şi care era înghesuit de monumentele religioase şi de cele civile. În afară de restaurarea templelor vechi, de construirea celor noi, de repararea apeductelor, de instalarea unui for nou, în care maiestatea templului lui Mars Ultor – „răzbunător” al lui Cezar – atrăgea privirile prin marmurele policrome şi decoraţiile lui fastuoase, el organizează împodobirea părţii de nord a oraşului cu Mausoleul, Ara pacis, obeliscul cadranului solar etc., în timp ce Agrippa construieşte Panteonul, 1 „Legea asupra măririi oraşului” (în latini în text) 189 (N. tr.).

termele, caziliea lui Neptun, Saepta 1 şi două porticuri. În aceeaşi epocă, cu grădinile lui Sallustiu, ale lui Lucutlus, ale Aciliilor, ale lui Agrippa, Mecena, Asinius Pollio, oraşul se împinzeşte cu umbrare, iar Pincio, Îisquilinul şi Palatinul se împodobesc cu locuinţe frumoase. Inscripţia de la Ancyra2 are dreptate să amintească faptul că Augustus a găsit un oraş de cărămidă şi l-a lăsat de marmură.

Dinastia Iulio-Claudiană, Flavienii, împăraţii din secolele al II-lea şi al III-lea continuă opera augustană şi construiesc edificii publice, temple, apeducte. Claudiu include Aventinul în împrejmuirea pomoerium-ului care, de la Porta Flaminia până la Porta Pinciana desenează traseul viitoarelor ziduri aureliene, se arcuieşte la nord de Porta Salaria pentru a ajunge la Porta Momentana, de acolo, urmând zidurile „serviene”, merge până la Porta Maior, la Porta Metrovia şi la Porta Ostiensis şi vine să înglobeze cele două culmi, a Aventinului şi a lui Testaccio. În partea Câmpului lui Marte, astăzi traseul este mai puţin sigur. După incendiul din 64 a fost alcătuit un nou plan regulator, interzicând pereţii despărţitori comuni, impunând o limită

de înălţime, sugerând folosirea cărămizii refractare, deschizând străzi largi şi mărginite de portice pentru protejarea insulaelor, precum şi pieţe întinse înzestrate cu numeroase fântâni publice. Proiectul 1111 a fost realizat atât de repede pe cât ne-ar face să credem povestirea lui Tacit; dacă faimoasa Domus auiea a fost întreprinsă imediat, urme ale incendiului s-au menţinut până sub domnia lui Traian, iar anumite cartiere au rămas „rude sărace”.

Flavienii, a căror capitală – după spusele lui Suetoniu – era încă urâţită de ruinele incendiilor şi mai urgisită de luptele partizanilor lui Vitellius şi ai lui Vespasian, mai ales în regiunea Forului şi a Palatinului, au avut de restaurat templele lui Castor, al Minervei şi al Divinului Augustus, Curia, Casa Vestalelor şi bazilicile. Peste aripa palatină a lui Domus aurea s-a început construirea lui Domus Auguslana cu cele două palate ale sale şi cu hipodromul său, în timp ce în partea supusă infiltraţiilor Tibrului dintre Palatin şi Oppius se înălţă, pe un teren secat şi consolidat, Amfiteatrul flavian care a fost inaugurat de Titus şi al cărui sistem de arcuri şi de bolţi combină statica, vizibilitatea şi estetica. Fără să întocmim aici lista monumentelor, să notăm totuşi că din această epocă datează templul Păcii şi cele două biblioteci ale sale, refacerea templului lui Jupiter şi înălţarea

1 Larg spaţiu îngrădit, aflat în Câmpul lui Marte, unde aveau loc adunările poporului, în special în vederea alegerilor. Construcţiile improvizate din lemn, de pe vremea Republicii, au fost înlocuite prin îngrădituri şi tribune din marmură, începute de Cezar şi încheiate sub conducerea lui Agrippa (N. tr.).

2 Adică testamentul politic al lui Augustus, Bes gestare domnului Augustl (N. tr.).

templului lui Jupiter Cristos1 pe Cnpitoliii, iietozirM pe Palatin a celor tioună ridicături Germal şi Palalium, restaurarea templului lui Apolo şi a lui Domus Tiberiana; vom menţiona apoi ridicarea în for a templului lui Vespasian şi Titus, a arcului lui Titus, a sfătuiei ecvestre

colosale a lui Domiţian, în Câmpul lui Marte construirea Stadionului (actuala Piazza Navona), din care câteva fragmente, se pot vedea în via Zanadelli, teatrul, locuinţa celor patru „facţiuni" ale Circului, naumahia şi porticul celor doi Divi; în sfârşit, punerea în şantier a forului Tranzitorium şi a ansamblului forului lui Tiaian şi a termelor sale.

Traian înalţă minunata columnă care îi poartă numele şi aduce apa din Lacul Bracciano. Hadrian oferă un exemplu de îndrăzneală a arhitecţilor din vremea sa prin cupola Panteonului, ale cărei baze, datând de la Agrippa, vădeau o lăsare. El ridică templul lui Venus şi al Romei, renovează prin porticuri şi împodobiri arhitectonice Sacpta şi termele lui Agrippa, îşi construieşte Mausoleul şi templul din Câmpul lui Marte care i-a fost dedicat după moarte (resturi vizibile astăzi lângă Palazzo della Borsa). HI edifică la Tibur vasta Villa Iladriana, a cărei splendidă desfăşurare poate îi admirată graţie săpăturilor şi reconstituirilor. Dar după el extinderea urbanistică a Romei se încetineşte, iar construcţiile importante se răresc.

Termele lui Caracalla, ale lui Diocleţian şi ale lui Constantin, care alcătuiesc ansambluri de băi, palestre, biblioteci şi plimbări, se vor statornici în afara oraşului. Se pot cita şi terme mai modeste, ale lui Decius şi ale lui Sura pe Aventin, ale lui Novatus şi ale Hellenei (în Sessorium) pe Esquilin, ale lui Severus în Trastevere; apoi temple, columna lui Marcus Aurelius, arcul lui Marcus Aurelius, al lui Septimius Severus, al lui Constantin şi ale altora câţiva, magazii alimentare şi antrepozite, edificii publice de administraţie, fără să uităm Septizonium2 şi marele plan de marmură – Forma Vibis Îiomac – fixat pe zidul din spate al Templului Oraşului, în forul Păcii, care dădea mărturie despre luciăiile lui Severus şi ale lui Caracalla (harta 16).

Dar nesiguranţa timpurilor îndrepta spiritele către apărarea Romei mai degrabă decât spre înfrumuseţarea ei, iar situaţia financiară era puţin favorabilă construcţiilor. Zidul lui Aurelian, care

1 „Păzitorul” (în latină în text) (N. tr.).

2 Clădire impunătoare pe Palatin, cu săli dispuse pe trei etaje şi faţada spre Via Appia, ridicată de Septimius Seveius, african de baştină, „ca astfel călătorilor sosiţi din Aliica să le lăsară în cale fin centrul Romei] o înfăptuire a sa”. Nu trei. ale confundat cu o clădire omonimă din sec. I.O.H., situată, poate, în aceeaşi zonă şi numită astfel (cu 7 cingătnri”) după cele 7 etaje de colonade ale sale
(N. tr.).

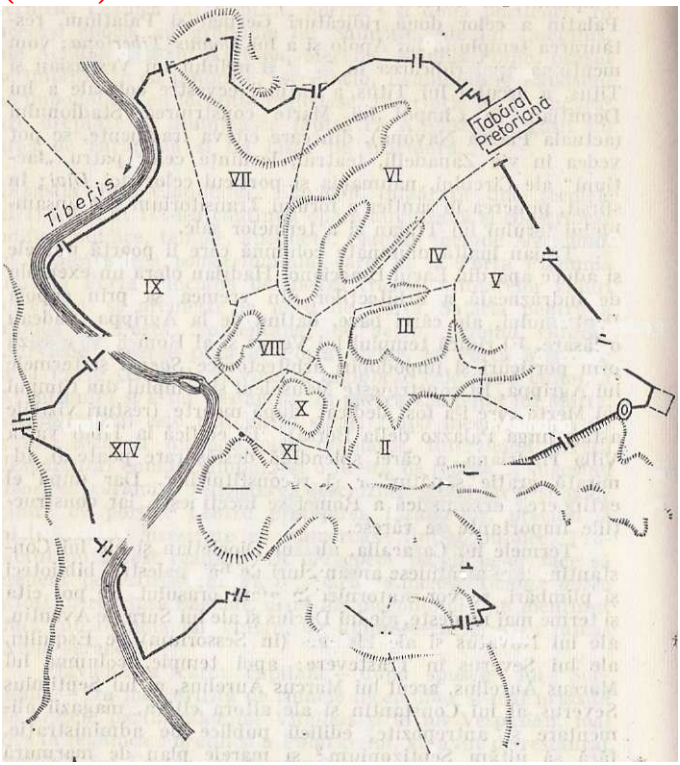

R Flominid
RRinciana
P. Tiburtina
P Aurelia
RPraenistina RL.abicanaX
RSeptrmiana
W-TŞSnj, –
PAsinaria
RAureh a

RPortuensisji
RNomentana
P Solana
„— X”. / „”, „im1
I \ 1 Metravia l f \ Ăż«J
™ 4 \ \ T.P. Ostiensis”, \-j-I Latin
R Latina
A.
RA rdeatina / l? Appia
— Incinta lui Aurelian UOOM r-Limitele regiunilor

1G. Roma în limpid Imperiului va fi întărit de Maxentius, de îionorius şi de Belizarie, ridică o imensă fortificaţie (de 19 km), ale cărei puternice rămăşiţe se mai pot vedea încă şi care avea 383 de turnuri, 7020 creneluri, 14 porţi principale, 5 secundare şi 2066 ferestruici pentru catapulte. Această împrejmuire a rezistat o vreme atacurilor lui Alaric, dar oraşul fu totuşi cucerit şi prădat şi suferi atunci, după dezastrul de odinioară cu galii şi incendiul din 64, a treia

Catastrofă a sa Spre sfârşitul secolului al V-lea, multe monumente ajunseră prada jefuitorilor de materiale de construcţie şi furnizară piuă ia Renaştere cariera preferată a marilor constructori ai creştinismului.

Astfel Roma a crescut şi a dăinuit. Republica şi împăraţii au încercat s-o înalţe la nivelul menirii ei, iar aceştia din urmă au vrut să-i însemne rolul imperial prin strălucirea, maiestatea, ba chiar şi imensitatea construcţiilor lor. Urbanism utilitar, dar şi urbanism de prestigiu. Vai! Procopius va vedea deja în secolul al VI-lea turmele trecând prin forurile imperiale şi păscând buruienile printre marmurile căzute.

Roma i-a lăsat lumii occidentale învăţături măreţe, nutrite uneori de experienţa etruscă, elenistică şi bizantină în arhitectura militară, civilă şi religioasă.

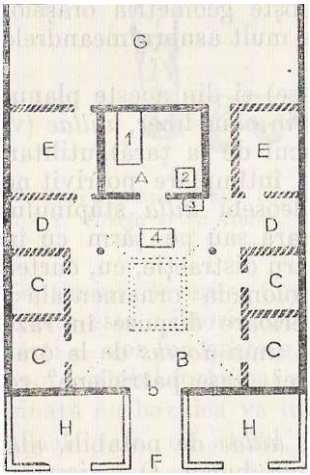

30. Evoluţia casei romane: A, tablinum; B, atrium; b, ostium; CC, camere; 1) 1), pasaje; Eli, încăperi; F, trecere; G, grădină; HH, prăvălii; – 1, pat; 2, masă; 3, cămin; 4, masă. Pătratul din centru este impluviul (După Enciclopedia italiana, IX)

1. tipul primitiv; 2. adaosuri etrusco-romane arhaice; 3. adaosuri ulterioare; 4. tipul de trasare a curţii interioare

410

e.n. (N. În).

le-a a dat şi lecţii de urbanism pentru planul oraşelor şi construcţiile particulare (fig. 36 şi 37): aşezarea caselor şi a prăvăliilor, întocmirea interioară şi decoraţia, scările şi căile de acces, dispunerea de-a lungul unei străzi sau în jurul unei curţi, „blocuri" de locuinţe şi de localuri comerciale, înălţimea moderată de legi (Augustus, Nero, Traian, la Roma, Zenon, împărat al Bizanţului, în secolul al V-lea, la Constantinopole), amenajările pentru lumină, încălzire, apă, orientarea străzilor supuse legilor expunerii la soare. În Occident totul decurge din aceste lecţii magistrale şi din acest spirit ordonat. Roma, Ostia, Pompei, şi încă multe alte oraşe din Italia, Galia, Spania, Renania, Marea Britanie şi chiar Africa purced din ele. Această planimetrie suferă netăgăduit de excepţiile datorite terenului sau condiţiilor iniţiale de populare: un oraş organizat în jurul unui şir de capannae (cabane)

militare, cum o spune Isidor din Sevilla, nu creşte fără o oarecare fantezie; dar acestea sunt cazuri speciale. Ordinea clară a gândirii domină îndeobşte geometria oraşelor: nu trebuie să visăm prea mult asupra meandrelor străzilor.

Din aceste domus (case) şi din aceste planuri rezultă, într-un mod puţin cam liber, uillae (vilele): uilla rustica (conacul de la ţară), utilitară şi ridicată întrucâtva la întâmplare potrivit nevoilor imediate, dar îndeosebi uilla stăpânuluţ „aproape de cealaltă, la ţară sau pe ţărm cu întocmirea ei potrivită pentru distracţie, cu, curtea, galeriile, atriul ei, cu colonada ornamentală a faţadei, cu sălile ei interioare dispuse în raze, care sunt o transpunere a unui domus de la oraş, a unui „palat" sau a unei „case patriciene" romane.

Un oraş de suverani, uillae de notabili, alături de magherniţele din Suburra. O maiestate. La Spălato (Split), Diocleţian a putut face dintr-un palat un fel de oraş militar; împăraţii din Constantinopole vor încerca să rânduiască în jurul Augusteionului cele trei palate care se adăpostesc între Bosfor şi zidurile de împrejmuire ale lui

37. Chei romane (După exponatele expoziţiei Viaţa particulară! Grecia şi la Roma, I.uvru, 1959)

Septimius Severus. Căci din uilla rurală – şi aceasta este o istorie care depăşeşte limitele acestei cărţi – vor lua naştere, potrivit aşezării, castelul, apoi castelul-fortificat medieval; din domus combinată cu bazilica va lua naştere biserica cu propileele sale, cu atriul, nartexul, corul şi absida sa, sau, mai modest, cu un tip patrulater, circular, cruciform sau treflat, cu capela sa mai mare în jurul unei relicve sfinte sau a unui trup venerat, unind ceea ce a fost „locul de odihnă" al 195 trupurilor cu aspiraţiile inimii, spre a deveni, în fastul decorului şi în armonia imnurilor, un „loc de odihnă" al sufletelor.

3. EVOLUŢIA DREPTULUI

Ce se întâmplă cu ordinea juridică în perioada care se întinde de la Augustus până sub Imperiul târziu? Cum oglindeşte ea evoluţia Romei şi a imperiului ei, în

legăturile ei penale şi civile?

Dreptul penal

Dreptul penal, care cunoscuse o primă formă regulată prin judecata ţinută în comiţii şi o a doua prin tribunalele permanente, se constituie şi se statorniceşte oarecum pe baze noi odată cu principatul. Fără îndoială, trecerea de la un regim la altul nu este nicio ruptură totală nicio totală înnoire; este vorba mai curând de o elaborare şi de o evoluţie complexă, care au apăsat greu asupra destinului Romei şi al imperiului ei.

Mai întâi este un fapt că jurisdicţia domestică, menţinându-i totuşi lui paterfamilias dreptul de viaţă şi de moarte, transferă pedeapsa asupra jurisdicţiei publice şi că, în mod general, statul este cel care recuperează dreptul de a pedepsi în toate cazurile în care delictele pot fi interpretate ca tulburând ordinea socială. Osânda nu mai are drept scop doar satisfacerea celui lezat, ci apărarea interesului comun; simplul particular nu mai este doar un element al familiei sale sau un părtaş la o anumită gens, ci un supus al statului – iar pedeapsa privată va fi de acum înainte pecuniară; alături de procesele particulare se deosebesc procesele publice – procedura lor revine tribunalelor –, care privesc acuzaţiile publice legitime şi dreptul penal al procedurii extraordinem 1 care, în fond, nu are bază legală.

Atunci, principele este acela care exercită justiţia, direct sau prin intermediul unor magistraţi numiţi de el şi competenţi respectiv pentru cutare sau cutare crimă. Puterea judiciară a principelui deriva din al său imperium proconsular şi din autoritatea sa tribuniciană, dar el nu este îngrădit de regulile care prezidează la procesele private

1 „Extraordinară, excepţională” (în latină în text) (N. tr.).

legitime, şi are o mare libertate în aprecierea delictului şi în fixarea pedepselor. Această putere a principelui, faţă de regulile vechi ale Republicii, prezintă un asemenea grad de extensiune incit ea a tulburat

domeniul acelor questiones 1 şi a îndreptăţit partea lezată săurmărească pe cale publică mai curând decât în particular. În sarcina sa, principele este ajutat de către cei patru prefecţi (al oraşului, al pretoriului, al annonei şi al vigililor), cu competenţă teritorială sau materială, iar ei trebuiau să facă deosebirea între jurisdicţia criminală. şi jurisdicţia administrativă, între jurisdicţia administrativă şi jurisdicţia civilă. Ei înşişi erau supliniţi în resortul lor de către guvernatorii de provincii, dar aceşti prefecţi şi aceşti guvernatori sunt reprezentaţi la rândul lor pe lângă cei interesaţi de nişte funcţionari delegaţi care poartă numele de iudices2 – cu totul deosebiţi de iudices ai vechiului regim republican. Această ierarhie determină o inovaţie care îşi va găsi dezvoltarea totală în epoca modernă: apelul. Or, acest „apel" este. cu totul diferit de intervenţia tribuniciană, care nu putea decât să suspende activitatea magistratului, dar nu să modifice sentinţa. Nu mai este vorba „de acum înainte şi în fapt de o sententia, ci de un decreium şi de un act administrativ al unei jurisdicţii inferioare; drept urmare, partea lezată are dreptul să urce la instanţa superioară şi de la aceasta la alta până la împăratul însuşi, pentru anumite cauze. Or, cum nu se poate face apel împotriva sentinţelor senatului, ci a celor ale magistraţilor, acest apel la principe apare ca o transformare a vechii prouocatio ad populam 3 şi în el se contopesc procedura noastră modernă de apel şi dreptul nostru de graţie sau de absolvire, potrivit speţei.

Principiul echităţii, pe care în dreptul clasic l-am văzut comparat cu buna credinţă, primeşte o adaptare nouă. În sistemul clasic, dacă el îl putea călăuzi moralmente pe judecător, se considera că este contrar economiei justiţiei şi injust ca judecătorul să poată apela la el; principiul echităţii nu era decât un ajutător în desfăşurarea primei părţi a procesului; buna credinţă, dimpotrivă, care este însăşi baza proceselor de bună credinţă, este limitată în dreptul civil la formulele în ius conceptaie 4. Dispariţia procedurii formulare atrage după sine apropierea celor două maxime; procedura extra

ordinem duce la confundarea lor.

Noul sistem de procedură şi de apel a avut drept consecinţă – în timp ce întărea autoritatea de decizie – slăbirea garanţiei judiciare comiţiale; în schimb, deoarece era legat de procedura extra ordinem, el îl libera pe judecător sau pe judecători de piedicile formulei şi mlădia enunţarea şi aplicarea pedepsei; el putea da naştere unei jurisprudenţe

1 „Cercetări judecătoreşti” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Judecători” (în latină în text) (N. tr.).

3 „Apelul la popor” (în latină în text) (N. tr.). 197 4 „Redactate în drept” (în latină în text) (N. tr.).

adaptate; ar fi putut sau a putut introduce un oarecare arbitrar în penalitate, dar instituirea judecătorilor „Funcţionari” corecta aceste eventuale variante, astfel că s-a păşit spre o administrare mai uniformă a justiţiei.

Până la sfârşitul secolului al II-lea, vedem totuşi urmându-se activitatea acelor quacstiones, în măsura în care ele nu instrumentau în afara Romei şi în care aveau competenţa să judece anumite delicte precise, deFinite de legile anterioare. Dar procedura extraordinam a văzut adaptându-se pedeapsa la gravitatea apreciată a culpei şi la calitatea acuzatului – nu fără oarecare slăbiciuni pentru notabili –, dar şi instituind pedepse diferite de cele anterioare, de calitatea sau de caracterul lor.

Astfel, unii condamnaţi au putut fi aruncaţi fiarelor sau puşi să lupte ca gladiatori, ba chiar condamnaţi la ardere, la munca în mine, la deportare, la relegare sau la exil. Găsim exemple de aplicare a acestor pedepse în vremea dintre Augustus şi Hadrian, dar îndeosebi după acesta din urmă. Închisoarea nu mai figurează printre pedepsele pentru oamenii liberi. Este neîndoios o îmblânzire de care Roma se poate mândri, dar pe care pedepsele de mai sus o compensau, vai, din plin. Când lupta contra creştinilor s-a organizat şi a luat aspectul unui fel de vânătoare a rebelilor, pedeapsa mutilării, a cărei grozăvie nu se arăta decât în rândurile armatei, a reapărut

spre ruşinea celor care. au aplicat-o.

Alte delicte apar îndeosebi în categoria furtului, ca furtul de vite – abigeatus – şi diferite alte speţe; sub Marcus Aurelius, s-a introdus printre delicte furtul de lucruri ereditare, urmărit extraordinem, în timp ce el era exclus din procedura anterioară în cazul în care moştenitorul nu făcuse luarea în primire, ceea ce dădea un alt aspect lezării posesiunii.

În acelaşi timp, condiţiile politice ale noului regim făcură să se ivească noi delicte sau cel puţin noi forme de delict. Astfel, crima de lezmajestate, care nu mai lezează poporul, ci pe principe, începând din secolul al II-lea nu atrage după sine doar moartea vinovatului, ci şi confiscarea bunurilor sale şi condamnarea memoriei sale; astfel, ambitus nu mai vizează „intrigile electorale" şi slăbiciunile lor, deoarece candidaţii la magistraturi sunt aleşi de către împărat sau prezentaţi în mod oficial, ci presiunile asupra judecătorilor, corupţia cu prilejul alegerilor municipale sau chiar, în vremea lui Theodosius, repe tarea ilegală a unei magistraturi; astfel, crima de deturnare de bani a fost extinsă la malversaţiunile funcţionarilor publici; astfel, omuciderea a înglobat, în urma rescriptelor lui Domi ţ ian, ale lui Nerva şi Hadrian, omorârea de sclavi, castrarea de oameni liberi sau de sclavi, administrarea de afrodiziace sau de droguri provocatoare de avort; astfel, agravarea pedepselor contra adulterului, desfrâului şi incestului; astfel, infidelitatea şi neascultarea faţă de constituţiile imperiale, care în Imperiul târziu au devenit 1111 sacrilegiu; astfel, delicte atât de diferite ca baterea de monedă falsă, substituirea unui copil, malversaliiui de 198

unui cognilor 1 sau ale unui procurator3; astfel, începând din secolul al III-lea, prevaricaţiunea şi calomnia în justiţie, magia şi sacrificiile umane, care mai supravieţuiau în Galia şi la Cartagina etc. Dar mai sunt şi vina de stelionat3, care este înfăţişată ca una din formele cele mai grave ale furtului, complicitatea la evadarea unor deţinuţi de drept comun, asocierea de răufăcători,

coruperea de minore şi de fete nemăritate.

Recunoaşterea semioficială, apoi oficială, a creştinismului (380 e.n.) a determinat urmăriri contra ereticilor – practica iudaică a circumeiziei a fost condamnată –, care îşi văzură retras dreptul de asociere, capacitatea testamentară şi libertatea de locuire în afara locului de naştere. Cât despre evrei, aceştia îşi văzură interzisă intrarea în armată şi în oficiile publice, construirea de noi sinagogi şi căsătoria cu creştinii.

Acestea nu sunt decât „cazuri" sau excepţii: în practică, distincţiile – din care unele datează din dreptul vechi – dintre culpă, doi şi accident, cea dintre intenţie şi fapt, cea dintre tentativă şi săvârşire, iscă încă şi astăzi discuţii de interpretare. Mai târziu încă, în urma unor reforme care par să fi luat naştere din inspiraţiile lui Theodosius al II-lea, ale lui Zenon şi ale lui Iustinian, litis contestatio 4 nu mai este un contract şi nu mai stinge raportul juridic. De aici rezultă o formă alterată a lui electio – a alegerii personale – care se substituie alegerii obiective. Juriştii ştiu câte dispute s-au iscat de aici în legătură cu concursul de acţiuni şi cu distincţia corealităţiia obligaţiilor.

Dreptul civil

Am arătat mai sus, pentru epoca preaugustană, influenţa individualismului în dreptul privat şi rolul crescând al exprimării voinţei în opoziţia cu cuvintele, cu uerba.

1 „Raportor juridic" (în latină în text) (N. tr.). 3 „Administrator" (în latină în text) (N. tr.).

3 Vânzarea sau ipotecarea unui bun la mai multe persoane deodată (N. tr.).

4 „Deschiderea sau începerea procesului" (în latină în text) (N. tr.).

5 Corealitate = răspundere colectivă (la o obligaţie); (N. tr.).

Acest individualism iese în evidenţă în evoluţia noţiunii de paterfamilias: acesta încetează treptat să aibă alură de reprezentant al familiei spre a nu mai fi în faţa

dreptului decât un individ. Fără a ajunge încă la noţiunea abstractă şi modernă a persoanei juridice şi deşi păstrează organizaţia fundamentală a familiei, dreptul roman vede astfel evoluând noţiunea însăşi de manus 1 şi cea de supunere a soţiei faţă de puterea lui paterfamilias: în ordinea căsătoriei, nu numai confarrcatio 2 ieşise atât de mult din uz, încât a fost greu să se găsească, sub Tiberiu, trei patricieni născuţi dintr-o astfel de căsătorie spre a avea acces la flaminia, clar cocmptio 3 (căsătoria cu mancipatio 4) devine un fel de viclenie juridică menită să permită unei femei sui iuris 5 să iasă din familia ei de origine şi să se elibereze astfel de sarcinile financiare sau de tutela unor rude care îi împiedicau voinţa testamentară, cel puţin până la Hadrian; cât despre forma prin usus (adică prin practicarea coabitării de un an), legea îi suprimase încă înainte de Antonini, consecinţele juridice, în caz de ruptură unilaterală din partea femeii.

În dreptul Imperiului târziu, căsătoria romană este sine mânu6.

Organizarea de către Augustus a miliţiilor permanente cantonate la frontiere şi sustrase prin aceasta obligaţiilor economico-domestice a determinat instituirea lui peculium castrense (avere personală dobândită în cazarmă), al cărui beneficiu a fost acordat de către Hadrian veteranilor, cu atât mai mult cu cât extinderea dreptului de cetăţenie şi atribuirea, prin recrutare, a acestui drept soldaţilor barbari impuneau o reîntocmire a dreptului testamentar. Pe de altă parte, lungirea circuitelor terestre şi maritime ale comerţului îl sileşte pe paterfamilias să-i încredinţeze fiului său anumite răspunderi, dacă-l trimite departe de el, şi să-i dea pe mână fonduri şi bunuri pentru susţinerea acestui comerţ: de aici rezultă un ansamblu de excepţii şi de limitări aduse faţă de patria polestas, care se materializează în ac

1 Autoritatea capului de familie asupra membrilor acesteia (N. tr.).

2 Căsătorie cu zece martori în faţa lui ponlifex maximus şi a flaminului, cu jertfirea unei oi şi a unei turte

de făină (unul din cele 3 tipuri de căsătorie romană) (N. tr.).

3 Căsătorie prin „cumpărare” (vindere) reciprocă, de formă (permitea căsătoria între patricieni şi plebei) (N. tr.).

4 „Vindere” (în latină în text) (N. tr.).

5 „Stăpână pe sine, liberă” (în latină în text) (N. tr.).

6 „Fără drept de stăpânire totală din partea bărbatului”.

(în latină în text) (N. tr.).

ţiunile quocl iussu1, actio insluoria2, adio in rem uersa3, adio de peculioi, aclio Iribuloria A.

Dar este vorba şi de societatea familială. Frecvenţa divorţurilor face necesare legile lui Augustus privind căsătoria şi obligaţiile ei; numărul celibatarilor iscă legile lui favorabile celor căsătoriţi şi taxele puse de el asupra celibatului, dar regimul dotai este prevăzut cu acţiunea dotală în beneficiul femeii şi cu dreptul de reţinere parţială a dotei din cauza copiilor sau a delapidării dotei de către femei.

Sunt aduse restricţii exercitării dreptului de proprietate când se clădeşte (prin limitarea înălţimii); de asemenea, în anumite condiţii – care nu merg până la exproprierea modernă –, proprietarul nu poate refuza să vândă un bun imobil, dacă utilitatea publică o cere. Majoritatea ţărmurilor, a cursurilor de apă, a pădurilor trec în mâinile statului, chiar şi în cazul cursurilor de apă nenavigabile. Regimul lui possessio, care sub Republică a fost cauza atâtor răscoale şi care a provocat atâtea dispoziţii legale, suferă noi modificări în ceea ce priveşte servituţile, usus (folosinţa) şi evoluţia sa spre uzufruct (usus fructus) sau chiar spre teren exploatat, când este vorba de un pământ de la un învins, încât ultimele parcele de ager subseeivus (de pământ prisosit) vor dispărea în epoca Flavienilor şi vor pune jurisconsulţilor şi judecătorilor posteriori probleme deseori insolubile asupra lui artimus possidenti 6 ale cărui componente sunt religioase, politice, economice şi morale.

Cât despre obligaţii, trebuie să vedem la ce nivel de

complicaţie ajunseseră sub Imperiul târziu, pentru a înţelege, în ceea ce priveşte contractele (care sunt de fapt nişte tranzacţii economice: contractus negoţii) – de altfel contractul clasic litieris 7 practic a dispărut –, cum se dezvoltă unele moduri cărora li s-a dat numele de contracte nenumite (repartizate ele înseşi în patru categorii şi protejate de pacte şi de excepţii), ale căror forme diverse le găsim în manifestările ulterioare ale dreptului vulgar, cum este stipulaţia de garanţie a vânzătorului în Tăbliţele Albertini.

Reprezentarea unei alte persoane, cel puţin după părerea noastră, nu pare să fi fost recunoscută în dreptul clasic, dar, practicată în fapt, a fost limitată în vremea Severilor la cazul alienaţilor; o asemenea limitare atestă că ea se infiltrase mai înainte în sistem, fără îndoială către vremurile Anto

1 „Acţiune prilejuită de o împuternicire" (în latină în text) (N. tr.).

2 „Acţiune privind comerţul" (în latină în text) (N. tr.)

3 „Acţiune de creştere a patrimoniului" (în latină în text) (N. tr.).

4 „Acţiune privitoare la averea personală" (în latină în text) (N. tr.).

5 „Acţiune de partaj" (în latină în text) (N. tr.).

6 „Atitudinea în privinţa posesiunii (în latină în text) (N. tr.).

201 7 „Prin înscris (un)" (în latină în text) (N. tr.).

ninilor. Moştenirea, ale cărei moduri de transmitere variaseră deja în cursul epocii republicane, dobândeşte sub Augustus, prin instituirea iideicoinisurilor şi recursul la o sancţiune extraordinem, al cărei promotor s-a făcut Trebatius, o mlădiere care dezvăluie totodată persistenţa spiritului patrimonial şi simţul roman al adaptării la exigenţele economice. Succesiunea ab intesiato 1 – a muri fără testament fiind totuşi un lucru temut de romani – va fi definitiv desprinsă de agnaţia2 strictă: senatus-consultul Tertullian, sub Hadrian, cheamă mama să concureze înaintea agnaţilor, clacă are trei copii. Sub Marcus

Aurelius, senatus-consultul Orfitian îi va chema pe copii la succesiunea maternă. În caz de testament, Marcus Aurelius a fixat la un sfert din porţiunea legitimă suma cotei-părţi asupra căreia testatorul nu dispusese sau despre care dispusese frustrându-şi rudele: procedând astfel, centumvirii se lăsau călăuziţi de humanitas în primul caz şi de grija pentru patrimoniu în al doilea.

Ceea ce se desprinde din această rapidă trecere în revistă, oricare i-ar fi specificultehnic, este că nimic nu se schimbă în puritatea dreptului, dar că prin excepţii, derogări şi extinderi dreptul civil este modificat de către dreptul onorar, iar acesta de către procedură şi instituţiile extraordinem. S-a vorbit adesea despre evoluţia dreptului germanic, opunându-l dreptului roman, pe care avem tendinţa de a ni-l reprezenta ca pe un monolit; ceea ce am încercat să punem în lumină tinde să arate, dimpotrivă, că există în el o plasticitate internă în legătură cu condiţiile economice, sociale, intelectuale, care este imaginea însăşi a societăţii romane şi a vieţii.

A vieţii politice a imperiului îndeosebi. Căci atunci când în 212 e.n. dreptul de cetăţenie a fost extins de Caracalla asupra întregului imperiu – respectând totuşi, fără îndoială, obiceiurile locale persistente şi nu romanizate pe jumătate –, atunci când au căzut barierele care îi despărţeau pe italici de provinciali, ca odinioară cele dintre romani şi italici, nu numai că a fost năruită predominarea „naţiunii” romane şi italice, ci Roma s-a găsit în faţa unor curente de gândire diferite şi a unor obiceiuri locale divergente. Aristocraţia romanilor „privilegiaţi”, pentru care ius ciuile era apanajul cetăţenilor, în timp ce ius gentium era singurul drept având un caracter de universalitate, s-a găsit pusă în faţă cu orientalii deprinşi cu diferite forme de despotism, încă nutriţi cu un elenism

1 „în lipsa unui testament” (în latină în text) (N. tr.).

2 Rudenie de sânge în linie paternă (N. tr.). 202

care nu moare şi care este el însuşi pătruns treptat de elemente semitice şi de un creştinism atotcuceritor.

Până la Domiţian, Roma reacţionează împotriva practicilor orientale care îi repugnă (vinderea copiilor ca sclavi de către tată; celebrarea căsătoriei în scris, cu reglementarea succesiunii încă din contract; numirea femeii ca tutore; posibilitatea pentru femeie de a vinde fondul dotai etc.). Începând de la Constantin, legislaţia tinde să normalizeze practica, dar ea nu o poate face decât procedând la o fuziune a instituţiilor romane cu instituţiile greco-orientale cele mai apropiate sau mai puternic înrădăcinate.

Reluările pe care le găsim în codul Iustinian nu sunt decât eforturi de a rezista dezagregării. Manus, adopţiunea, adrogaţia 1 suferă, în formele lor romane, lovitura fatală; femeile pot adopta; împăratul Anastasios introduce emanciparea prin resci iptul suveranului; Iustinian proclamă că patriciatul şi funcţiile înalte din stat şi din biserică liberează de patria potestas; el declară suprimată cedarea persoanei ca răscumpărare pentru vină; averea strânsă în cazarmă 2 este prevăzută cu o dublură, peculium quasi castrense, care, sub Constantin, extinde beneficiul celui dintâi de la militari la funcţionarii civili şi, sub succesorii săi, la avocaţi şi la diverse oficii ale curţii şi ale bisericii. O dispoziţie din 319, de inspiraţie elenică, rezervă copiilor bunurile mamei, ceea ce anulează, pentru paterfamilias, dreptul de alienare; în 379 şi în 395, Gratianus, Theodosius, Arcadius şi Honorius extind libertatea la bunurile primite de ascendenţii materni ca legate, donaţii sau moştenire; li se vor adăuga câştigurile legate de nuntă, apoi cele dobândite în perioada de logodnă.

Restituirea darurilor de logodnă, dacă aceasta este ruptă, este acordată de Valens şi de Gratianus în 368. Un sistem, care îi proteja prin donaţii ante nuptiasă pe copiii din prima căsătorie ai unei văduve remăritate, este organizat, cu o mulţime de precauţii, de juriştii lui Theodosius în 382. De asemenea, tutela copiilor impuberi, cea a femeii, obligaţiile curatorului minorilor sfârşesc prin a se confunda şi admit intervenţia tutelară a statului în cazuri particulare, cum este înstrăinarea bunurilor rurale

şi suburbane, apoi a tuturor bunurilor imobiliare şi în sfârşit a bunurilor mobiliare.

Ca urmare, caracterul politic al proprietăţii romane dispare cu totul; proprietarul primeşte libertăţi deosebite asupra bunurilor sale în raport cu dreptul clasic, fie că este vorba de servituţi, de drepturi personale sau de drepturi transmisibile şi supuse succesiunii, cum este emfiteoza4. Se profilează deja ideea servituţii legale, care se întâlneşte la bizantini.

1 Adrogaţia – înfierea cuiva neaflat sub putere părintească (N. tr.).

2 Peculium castrense (N. tr.).

3 „înainte de nuntă" (în latină în text) (N. tr.).

4 Contract de închiriere pe termen lung (18 – 99 ani), 203 cu drept de ipotecă (N. tr.).

Pentru regimul acestei proprietăţi astfel eliberate, unicul mod. de transmitere se rezumă, în consecinţă, doar în remitere 1.

În domeniul obligaţiilor, simplul consimţământ este tipul obişnuit de contract; ce an devenit vechile forme quiritare2? Papirusurile arată că fideiussio 3 reciprocă stinge obligaţiile, nu numai pentru beneficiarul obligaţiei în cauză, ci şi, parţial, pentru codebitorii neeliberaţi: ce a mai rămas din răspunderea colectivă romană în faţa acestei dispoziţii greco-egiptene? în sfârşit, testamentul epocii constantiniene este un testament public de faţă cu martori sau un testament apud acta, adică păstrat de autoritatea publică, sau chiar un testament „prezentat principelui" – principi oblatum –, iar succesiunea ab inteslato revine de drept deplin celor legitimi în mod firesc: ce mai rămâne din preeminenţa testamentului şi din vechile forme „prin bronz şi balanţă" 4?

Dacă abordăm în sfârşit noţiunea însăşi de actio, băgăm de seamă că ea a trecut prin schimbări profunde. În epoca clasică cuvântul desemna o activitate care se desfăşoară în domeniul dreptului pentru a produce efecte juridice. La sfârşitul Republicii, ea este o activitate procesuală care se desfăşoară înaintea unui magistrat, în

faţa unui pârât; din punctul de vedere al unui particular, ea îi permite să se apere sub controlul unui magistrat în formele organizate de lege; astfel, ea nu este consecinţa unui drept, ci a unei beneficieri şi este punctul de plecare al unui nou drept: ea este deci creatoare. Dar, odată cu procedura extraordinară, sub Iustinian, ea va

1 „Predare la mină” (N. În).

2 „Quiritare” = ale. quiriţilor (cetăţenii romani) (X. tr.).

3 „Garanţia” (în latină în text) (N. tr.).

4 înstrăinare tradiţională romană (per aes ci libram) prin care, în cadru ritual, cumpărătorul, în faţa unui libripens (mai mare al balanţei) şi a cinci martori, după cântărirea simbolică a preţului, lovea cu un as de bronz (aes) balanţa (libra). declarând luarea în proprietate a lucrului sau a persoanei vândute (N. tr.).

fi un mijloc de protecţie juridică, un drept de a urmări în justiţie dobândirea unei sume datorate. Această definiţie va călăuzi tot dreptul ulterior.

Nu vorbim nici de coloni, nici de liberi, i, nici de legitimaţi, nici de prescripţia achizitivă, nici de combinările iustiniene ale senatus-consulturilor Trebellian şi Pegasian, nici de multe alte cazuri care provoacă mari modificări. Aceste modificări duc dreptul roman la un drept universal care este un produs de fuziune. Ele sunt consecinţa evoluţiei înseşi a condiţiilor politice şi sociale, dar şi a cugetării juridice, al cărei ferment sunt aceste condiţii. În secolul I al Imperiului nu putem să nu constatăm un fel de anchiloză sau de atonie a acestei cugetări care se complace în conservatorism şi care ajunge la sistematizarea edictului pretorian sub Iladrian, o sistematizare ce nu poate fi modificată decât prin senatusconsult. După el se operează o contaminare a dreptului civil cu dreptul onorar, care, fără îndoială, le lasă să subziste şi uneori chiar le juxtapune, dar care permite osmoze în aplicare, profitând de discursurile principilor, de rescripte, de mandate, de decrete şi de procedura extraordinau, despre care am vorbit deja.

Juriştii

Disputele juriştilor, cele ale lui Ateius Capito şi Antistius Labeo sub Augustus, cele ale lui Sabinus şi Proculus sub Nero, cele ale lui Iavolenus Priscus, luventius Celsus şi Neratius Priscus în epoca lui Traian şi a lui Hadrian ajung la rezultate al căror câştig îl condensează compendiul juridic al lui Salvius Iulianus – cele nouăzeci de cărţi ale Digestelor sale – sub Hadrian. Dreptul de a răspunde sub garanţia principelui fusese pentru jurisconsulţi o măsură politică fericită; ea îngăduise să se stabilească între prudentes şi principe o colaborare care tempera la cei dintâi un respect prea rigid pentru datini şi la cel de al doilea o exercitare prea strictă a imperiumului 1. Gând Hadrian i-a făcut să intre în consiliul său, autoritatea nominală a Prudenţilor a câştigat, poate, dar ei au avut tendinţa să vadă lucrurile şi oamenii sub o optică administrativă care i-a îndepărtat de viaţa reală, şi aici se află originea unui declin care începe la această dată şi se va accelera în timpul Severilor. Dreptul nu-şi va mai regăsi vigoarea decât sub Imperiul târziu, când şcolile din Orient vor fi format numeroşi jurişti, a căror ştiinţă va veni să sprijine cu sfaturi deciziile imperiale.

Mai pot fi citaţi Q. Cervidius Scaevola, Ulpius Marcellus şi Papinianus, contemporani ai Antoninilor, care ne-au transmis un întreg corpus de „întrebări „şi „răspunsuri”, S. Pomponius, compilatorul comentariilor la edict şi la Sabinus, enigmaticul Gaius şi ale sale Institutiones iuris Romani şi, în sfârşit, în secolul al III-lea, Paulus şi Domitius Ulpianus – Ulpian al nostru – şi alţii câţiva, dar aceştia sunt comentatori, nu creatori.

După aceea, cele două faze observate îndeobşte, cea preiustiniană şi cea iustiniană, ar putea fi definite prin dispariţia dreptului şi apariţia drepturilor, prin triumful asupra dreptului vechi al unui drept nou, izvorât din autoritatea principelui, care ţine loc de lege şi care – aşa cum ne îngăduie să ne dăm seama cu precizie consultarea textelor – nu este, de altfel, atât de novator pe cât s-ar putea crede. Atunci apar compilaţii: Codex Gregorianus

datorit unui obscur jurist din Orient, către 292/293, şi cel Hermogenianus, posterior cu câţiva ani, în aşteptarea lui Codex Theodosianus din 439, care îşi răspândeşte prescripţiile în Apus, unde le vor întâlni curând pe cele din Lex Romană Wisigothorum a lui Alaric pentru popoarele din Spania şi din Aquitania, pe cele din Lex Romană Burgundionum pentru popoarele burgunde şi, în preajma anului 500, pe cele din Edictum-vd lui Theodoric, regele goţilor, reprezentantul în Italia al lui Zenon, împăratul din Răsărit.

1 „A autorităţii imperiale” (în latină în text) (N. tr.).

Activitatea creatoare a juriştilor primise o lovitură atunci când Diocleţian crezuse că trebuie să le anuleze dreptul de a răspunde sub garanţia principelui şi când Valentinianus al III-lea a publicat faimoasa constituţie din 426, care nu autoriza să se invoce în justiţie decât opiniile lui Gaius, Paulus, Ulpianus, Modestinus şi Papinianus. Atunci, doar centrele de la Beirut şi de la Constantinopole pot păstra o oarecare activitate în depărtarea lor orientală, în aşteptarea operei lui Iustinian I (527 – 565), căreia modernii i-au dat tocmai numele de Codex iuris ciuilis 1, care reprezintă o compilaţie şi o ordonare a datelor. Dar lucrul la care se uită să se ia seama este cultul lui Iustinian pentru antiquitas, un cult care se vădeşte nu numai din folosirea latinei, ci şi din respectul pentru dreptul vechi şi clasic al romanilor în procedură şi în dreptul privat. I se vor adăuga Novelele, Pandeetele, Institutele şi Codex repetitaie praelectionis 2, texte de o uimitoare bogăţie, care vor fi însoţite şi urmate de o mulţime de alte culegeri şi care, de altfel, au pus şi pun la lucru exegeza istoricilor.

Din această tradiţie iustiniană s-a nutrit dreptul modern, pe ea şi-a clădit învăţământul şcoala medievală din Bologna, din ea purcede în mare parte structura juridică a societăţilor din Occident.

Când cineva a pătruns în hăţişul acestor comentarii şi al acestor interpolări, poate spune că a vorbi de lâncezeala gândirii juridice – şi a gândirii pure şi simple la această dată – este nu numai o nedreptate, ci şi o

mărturisire publică de ignoranţă.

Aportul creştin

Ar fi potrivnic adevărului să nu se pună în lumină influenţa creştinismului asupra dreptului. Un anumit număr de istorici au crezut că tre1 „Codicele dreptului civil” (în latină în text) (N. tr.).

2 „Codicele repetării prelegerilor” (în latină în lext) 207 (N. tr.).

buie s-o tăgăduiască; problema merită atenţie; din nefericire, ea este colorată uneori cu reflexe politice.

Pare totuşi indiscutabil că noţiunea de proprietate, care se leagă de noţiuni individualiste, a fost mlădiată în contact cu ideile de caritate. Principiul „cine uzează de dreptul său nu lezează pe nimeni” a fost reformat de convingerea morală, exprimată în Iustinian, că dreptul de a te folosi trebuie să fie temperat prin grija de a nu dăuna. În dreptul comercial, dincolo de valoarea promisiunii, care are atâta însemnătate în ochii canoniştilor, recomandarea creştină de a rezista lăcomiei îşi găseşte ecoul în constituţia lui Yalentinianus, care îndeamnă la ajutorarea săracilor, şi în cea a lui Iustinian, care substituie libertăţii contractanţilor de a se trage pe sfoară naturaliter 1 noţiunea de preţ just. Această noţiune este însoţită, în practică, de dreptul pentru cumpărător de a-l ataca pe vânzător pentru lezare excepţională. În legătură cu dreptul persoanelor, trebuie oare să semnalăm influenţa stoicismului, înviorată de creştinism, care atrage atenţia asupra sclavilor, cărora li se recunoaşte, în sfârşit, dreptul de a constitui o familie legală, în care soţia primeşte numele de uxor? Divorţul este condamnat; severitatea stăpânului este temperată; este proclamată datoria tatălui faţă de copii, îndeosebi cea de a-i hrăni fără să ceară altcuiva. În arbitraj este admisă sentinţa episcopului, până când, în tribunalele eclesiastice medievale, judecătorul eclesiastic va juca rolul eminent al pretorului. În sfârşit, noţiunea de pace primeşte de la biserică un conţinut moral şi religios.

Unul din conceptele care domină această evoluţie

este, netăgăduit, acela de humanitas, aşa cum am arătat, dar în perspectiva care îi uneşte pe păgâni de creştini el primeşte o tonalitate specială.

1 „în chip firesc” (în latină în text) (N. tr.).

El nu se dezvoltă fără modificări. Este şi rămâne respectul personalităţii şi al demnităţii omului şi recunoaşterea legăturilor care îl unesc pe individ de colectivitate, dar el primeşte adaosuri, încă de la Seneca, unde vedem mila nuanţând cu valori afective ceea ce ar putea să nu fie decât o sterilă solidaritate. Noţiunea de humanitas este mai ales filosofică; dacă în epoca clasică ea inspiră unele îndulciri ale drepturilor lui pater familias, ale condiţiei debitorilor, ale celei a sclavilor, ale dreptului obligaţiilor etc., ea este însoţită de noţiunea de echitate şi rămâne numai pe planul pământesc. Ceea ce se evoca pe atunci era simţul omeniei, dar în epoca împăraţilor creştini găsim humanitas printre titlurile pe care împăratul şi le decerne lui însuşi (Humanitas nostra) şi anume printre formele cele mai înalte în care se încheagă deciziile sale. Numeroase legi afirmă că ele au în vedere „neamul omenesc” şi că purced din sentimentul pe care stăpânul Imperiului îl încearcă faţă de această umanitate. Dar în el se amestecă o inspiraţie creştină. Textele greceşti vorbesc de o filantropie a lui Dumnezeu, ipostaze ale căreia sunt şi humanitas a lui Iisus şi cea a împăratului. Numeroase pasaje dio Iustinian o afirmă; numeroase paragrafe din Codex-ul Theodosian o confirmă: această humanitas este antrenată, în ceea ce-i priveşte pe oameni, de sentimentul slăbiciunii raţiunii şi voinţei noastre, care, din partea omului, trebuie să-l îndemne către blândeţe, indulgenţă şi iertare, aşa cum omul şi le doreşte din partea lui Dumnezeu. Ea este inspirată şi de noţiunea de „familie umană”, de sentimentul înrudirii statornicite, potrivit credinţei, de către natură sau divinitate, între toate fiinţele, care dictează relaţii mai blânde, părinteşti, frăţeşti şi filiale şi care impune legislatorului şi judecătorului, cum spun Pandectele, să fie „templul sfânt ai dreptăţii”.

Că această nobilă regulă nu a fost respectată 209 în

toate împrejurările, o dovedesc înseşi faptele:

societatea antică se întemeia pe aspra lege a sclaviei şi a urmărilor ei. Dar afirmaţia rămâne; ea a fost proclamată şi este şi ea însăşi un fapt.

Totuşi, această pătrundere a creştinismului nu este numai ideologică. Împăraţii care au acceptat religia cea nouă au sprijinit dogmatica şi disciplina ei. Codul Tlieodosian se referă la conciliile de la Niceea, de la Rimini, de la Constantinopol, de la Efes; edictul de la Tessalonic al lui Theodosius I impune tuturor popoarelor imperiului să respecte „credinţa apostolului Petru"; Codul Iustinian se inspiră din izvoare conciliare; deseori lucrurile stau la fel în constituţiile imperiale, în care nu se prea întâlnesc texte împrumutate din codificările împăraţilor necreştini. De altminteri, putea fi oare altfel, independent de forţa pe care o reprezenta vitalitatea bisericii născânde, când se ştie cum o constituţie de la sfârşitul secolului al V-lea interzice păgânilor predarea dreptului, în timp ce Iulian (Apostatul) pronunţase la vremea sa aceeaşi interdicţie contra creştinilor şi, cu deosebire, predarea gramaticii şi a retoricii, a căror utilizare juridică este statornică.

Ne-ar trebui aici mai mult loc pentru a preciza rolul bisericii în deciziile judiciare. Tribunalele bisericii au aplicat preceptele doctrinei în sentinţele lor; această uzanţă, aceste decizii au reacţionat asupra administrării dreptului laic; împăratul, care este braţul lumesc, a făcut în mai multe rânduri să se aplice pedepse pronunţate de instanţa episcopală; el a respins apelurile făcute la arbitrajul său, împotriva jurisdicţiei ecleziastice. În materie de legislaţie laică, în raporturile ei cu biserica, în Codul Tlieodosian şi în cel Iustinian figurează un număr mare de legi care, sub pedeapsa dezmoştenirii sau a excluderii de la funcţiile civile, impun supunerea la dogmele creştine şi la autoritatea ecleziastică; în materie de legislaţie familială, socială, disciplinară, sunt recunoscute privilegiile bisericii (restricţii la divorţ, protejarea copiilor din prima căsătorie, restricţii ia patria potestas, interdicţia

de a lucra în zilele tic sărbători creştine sau de a profana aceste zile prin petreceri păgâne, ostilitate faţă de camătă, statutul clericilor şi scutiri multiple, constituirea patrimoniului ecleziastic etc.).

În schimb, biserica a recunoscut caracterul natural al statului, proclamând totuşi împreună cu sfântul Pavel că „orice putere vine de la Dumnezeu”, de la care şi împăratul îşi trage autoritatea. Într-adevăr, Cristos s-a născut, a murit şi a înviat în istorie; scriitorii creştini, de limbă latină sau de limbă greacă, se simt membri ai Imperiului roman; creştinii acceptă şi primesc dreptul roman peste tot unde nu este contrar preceptelor sacre; ei citează ca pe o autortate constituţiile imperiale şi până şi instituţiile societăţii ecleziastice comportă transpuneri din societatea laică, până şi vocabularul juridic al bisericii se inspiră din cel ai dreptului roman, până şi costumul papei, al episcopilor şi al diaconilor împrumută din însemnele onorifice ale societăţii civile elemente ce exprimă sau conferă un rang sau un drept de precădere.

Astfel, statul şi biserica îşi dau un sprijin reciproc; când puterea civilă va ceda ruperii, stâlpii creştini ai edificiului vor împiedica năruirea totală. Destinul Romei va fi destinul lui Dumnezeu, prin biserică. Dar pasiunile oamenilor vor sădi în el propria lor dezbinare.

Capitolul 5 IMPERIUL ŞI ZEII

Venirea la domnie a lui Augustus este un eveniment decisiv pentru istoria religiei romane. Inscripţia de la Ancyra proclamă că împăratul a refăcut numeroase temple şi că a şi construit multe. Această politică religioasă merită luare-aminte. Să fie oare vorba de simple lucrări edilitare tinzând la conservarea unui patrimoniu artistic? Să fie vorba de o orientare deliberată către o restaurare religioasă?

Augustus se născuse în a zecea lună a anului, cea a lui Apolo, şi sub semnul Capricornului \ dintr-o veche familie provincială, devotată lui Marte şi lui Veiovis şi fidelă credinţelor tradiţionale. Naşterea sa fusese înconjurată de legende, aproape oficializate mai târziu. El

însuşi s-a interesat de misterele de la Eleusis; primise pontificatul; dădea atenţie visurilor, minunilor, unei comete, indicaţiilor zodiacului. Adoptat de Cezar, el adoptase la rândul său, ba parcă preluase ştafeta aspiraţiilor dictatorului, astfel că se simţea fiul unui om divinizat, credincios al lui Venus Genitrix, care întrunea virtuţile lui Venus Felix şi ale lui Venus Victrix.

1 De fapt în prima zi a celei de a zecea luni zodiacale a anului, adică la 23 septembrie, sub semnul ridicării pe cer a Capricornului, căci intrarea propriu-zisă a Soarelui în Capricorn, deci zodia lui veritabilă, începe la 22 decembrie (N. tr.).

Apar lunecări, lărgiri pe nesimţite – sau, printr-o ridicare treptată la o conştiinţă mai clară –, o convertire la un calcul pământesc. Este un sincretism al credinţelor în predestinare, al încrederii într-un noroc militar călăuzit de zei (Apolo serveşte drept parolă în bătălia de la Filippi, Diana intervine la Naulochus, de asemenea Venus şi Vesta şi Marş), al unor visări pe jumătate elenice, pe jumătate elenistice, cu limite neclare, care au harul să-l ducă la asumarea totală a calităţii de divinitate personală.

Evoluţia lui Octavian către aceste orientări definitive este de netăgăduit; ea a fost însoţită de măsuri în care este anevoios de despărţit cât a fost voit de el şi cât a fost sugerat de anturajul său, sau adus de împrejurări.

1. RESTAURĂRI RELIGIOASE

Mai întâi, cum am spus, un efort considerabil de refacere a templelor şi construirea de edificii noi.

Lista este lungă: templul lui Clemenlia şi al lui Cezar, în care amândoi se ţineau de mină, templul lui Felicita? clădit de Lepidus după asasinarea lui Cezar în 44; refacerea templului lui Saturn de către Munatius Plancus în 42, restaurarea celui al lui Apolo de pe Câmpul lui Marte în 32, a celui al lui Spes în 31, a celor ale Dianei, Florei, Iunonei Regina, al Larilor, al Minervei Aventine, al Penaţilor, a lui Atrium Libertalis, a templelor lui Iuuentas, al lui Iuppiter Stator, al lui Consus, al lui Hercules Musarum, al lui Jupiter Capitolinul, al lui Jupiter Feretrius,

al Concordiei, care atestă o n-înviorare a vechilor devoţiuni legate de tradiţiile credinţei romane. Dar şi, în 42, legământ pentru un templu închinat lui Mars Ultor, inaugurat în 20, un templu închinat lui Neptun, în 38, ridicarea unui altar al Victoriei în Curie, consacrarea templului Divinului Iulius în 29 şi a celui al lui Apolo de pe Palatin în 28, Panteonul lui Agrippa în 27 – 25, legământ pentru un templu închinat lui Iuppiter Tonans în 26, construirea unui templu lui Bonus Euentus, în 25, a unuia lui Mars Ultor pe Capitoliu în 20, a unui altar lui Fortuna Beilux în 19, consacrarea sanctuarului Vestei pe Palatin în 12, a lui Ara Pacis în 9, construirea lui Atrium Mineruae în 7, consacrarea templului lui Marte 213 în 2 î.e.n., a altarului lui Ceres Mater şi al lui Ops Augusta

În 7 e.n. – AugustUS declară el însuşi că a restaurat 82 de temple I Aşadar, întoarcere la formele de cult prin revenirea la sanctuare şi la religie; menţinerea formelor religioase naţionale prin respectarea tradiţiei; legături cu viaţa naţională sau cu viaţa economică şi socială, aşa cum aceasta s-a petrecut pentru ceremoniile în cinstea Larilor, a celor doi Castores şi a lui Ops-Ceres.

Dar n-am avea dreptate să interpretăm aceste fapte ca purcezând exclusiv dintr-o voinţă de restaurare religioasă şi să nu vedem în ele şi o străduinţă de a pune din nou la lucru masele populare dezorientate de război şi de a restabili printr-o politică de construcţii un echilibru economic zguduit. Pe deasupra, este neîndoielnic că a existat o anumită dezordine pe plan spiritual, poate un oarecare scepticism faţă de religia tradiţională; totuşi nu este demonstrat că acest scepticism s-a extins asupra unor mulţimi imense: nu i se cunoaşte nici profunzimea nici întinderea.

Aceste restaurări de edificii sunt însoţite de o repunere în ordine a preoţiilor: nu era un secret pentru nimeni că neglijenţe liturgice încălcaseră respectarea riturilor şi că, într-un trecut recent, câţiva şefi militari îşi luaseră libertăţi cu rânduiala cultului. A le îngădui romanilor să creadă că soarta norocoasă a Romei nu

depindea decât de oameni însemna a-i lăsa să o apuce pe o cale primejdioasă, cu atât mai mult cu cât poporul rămânea legat de credinţele sale, sau cel puţin păstra un simţ mistic profund. Dacă omul trebuia să ştie să tragă folos din împrejurări, din euentus, fără îndoială mulţimea trebuia să fie lăsată să creadă că el nu beneficia de aceste conjuncturi decât cu ajutorul zeilor şi printr-o favoare legată de eminenţa şi de caracterul ales al persoanei sale. De aceea, reînviorarea rolului Fraţilor Arvali era o măsură cu dublu sens, cu atât mai mult, cu cât recrutarea „Fraţilor" se mărginea la patricieni, cu cât oficiul lor era legat de vechile culte agrare şi cu cât legături gingaşe, dar reale, uneau arvalismul, pe de o parte, cu Tellus, pe de alta, cu Ceres, cu Demeter şi indirect, chiar şi cu elenismul. În arhaismul ei, invocaţia rămânea inteligibilă doar erudiţilor:

Enos Lases iuuale nene lac rue Marinar şina incurrere în picores!…

Pe de altă parte, socialitatea Lupercilor apărea ca o confrerie gentilică şi le reunea pe cele ale Quintiliilor şi pe cele ale Fabianilor; o dea Luperca era considerată ca o formă secundară a lui Acea Larentia, iar grota Lupercală era în coasta Palatinului, a colinei alese de Augustus. Dacă Arvalii erau de apartenenţă patriciană, admiterea printre Luperci era subordonată rangului ecvestru; de o parte ca şi de cealaltă, renaşterea religioasă servea politica.

Auguriul lui Salus 2 şi închiderea templului lui Ianus, în legătură cu perioadele de pace şi cu încetarea ostilităţilor erau o afirmare solemnă a revenirii fericirii pământeşti, un omagiu de împuternicire adus noului stăpân al destinelor lumii. Verificarea cărţilor sibiline, ducerea lor pe Palatin, regruparea vestalelor pe colină într-un cult al Vestei reînviorat, refacerea templului Larilor la începutul urcuşului palatin, celebrarea zilei de naştere a lui Octavian şi a jocurilor pentru prosperitatea sa începând din 29 (în 28 de către consuli, în 24 de către pontifi, în 16 de către quindecemviri, în 12 de către epuloni într-o succesiune semnificativă) duc la Augustalia anuale cu

începere din 12. Repunerea în ordine a flaminatului şi a lui collegium compitalicium 3, introducerea lui lauatio 4 în ritualul lui Magna Mater

1 „Pe noi, Larilor, să ne ajutaţi… Marte, să nu laşi să se năpustească asupra celor mulţi nici molima, nici prăpădul… (traducerea noastră, N. tr.).

2 Augurium Salutis era ceremonia petrecută la început de an în templul Salvării (Salus), aflat pe Quirinal, pentru a întreba zeii dacă şi ce jertfe trebuie să li se aducă pentru bunăstarea statului. Augustus a restabilit obligativitatea acestei ceremonii (N. tr.).

3 Colegiul flaminilor larilor de la răspântii (compila) (în latină în text) (N. tr.).

4 „Spălare” (în latină în text) (N. tr.).

de pe Palatin, toate contribuie la suprapunerea cadrelor religioase cu cele politice şi la stabilirea între ele a legăturilor verticale, în care se vesteşte şi se sedimentează cu încetul cultul imperial.

Între aceste culte există unele preferate: anume cel al lui Marte, precum şi cele al lui Apolo şi al Vestei, iar aceste preferinţe augustane sunt în acelaşi timp, naţionale sau sugerate sau impuse comunităţii.

Netăgăduit naţională este consacrarea unui templu lui Marte, făgăduit încă pe câmpul de bătaie de la Filippi; în forul lui Augustus, acesta este perechea templului lui Yenus Genitrix din forul lui Cezar, înconjurat de statuile tuturor triumfătorilor începând de la Eneas, servind drept loc de adunare pentru tinerii care primeau toga virilă şi drept punct de întrunire pentru guvernatorii provinciali, la plecare ca şi la întoarcere, în templul închinat zeului care-l răzbuna pe Cezar şi familia Iuliilor, tinerii păşeau la starea de cetăţean adult, iar guvernatorii se legau şi se dezlegau prin jurământ în prezenţa lui Marte, ca şi cum ar fi fost vorba de o manifestare de omagiu şi de lealitate faţă de zeu şi de reprezentantul său pe pământ: Augustus.

Dar există şi o orientare vădită către apolinism. Pe când nu era decât Octavian, în 41), cu ocazia unui banchet, de altfel zeflemisit şi înfăţişat ca nelegiuit, Augustus ar fi

îmbrăcat un travestiu apolinic, ceea ce completa gestul făcut de Cezar prin adoptarea lui Octavian, întemeiat între alte motive şi pe aserţiunea că zeul acesta nu era străin de graviditatea Atiei. Se cunoaşte, pe de altă parte, viziunea apolinică de la Actium şi folosul militar pe care tânărul şef l-a tras din ea. El i-a făgăduit un templu lui Apolo pe Palatin în 36; l-a consacrat în 28; a pus să se ridice în bibliotecă o statuie care-l înfăţişa pe el însuşi sub trăsăturile zeului. Versuri ale lui Vergiliu, ale lui Properţiu şi ale lui Ovidiu, comentariile lui Pseudo-Ac. ron şi cele ale lui Servius nu fac o taină clin speculaţiile contemporane asupra identităţii dintre om şi zeu în unele minţi. Monedele anterioare anului 27 poartă bustul lui Octavian-Apolo. În sfârşit, mai firziu, cu prilejul jocurilor seculare din 17 î.e.n., Cântul secular 1 al lui Iloraţiu lasă în penumbră pe Jupiter şi pe Iunona pentru a pune în plină lumină perechea Apolo-Diana, pe locul eminent de pe Palatin, în dauna Capitoliului.

Apolo, adoptat de vreme îndelungată de către romani, rămânea totuşi un zeu panelenic. Romanii noştri îi acceptă pe zeii din Orient şi din Grecia mai degrabă decât pe cei ai altor naţiuni. Prin această primire, ei pregătesc şi săvârşesc fuziunea romano-elenică a pământurilor, a sentimentelor, a gândirii şi a oamenilor. Dar ei îl cinstesc pe Apolo. În templul de pe Palatin, în care Apolo, Latona şi Diana se opun triadei capitoline, Augustus întemeiază unitatea imperiului romano-grecesc. Zeul grec este de acum înainte în centrul cetăţii; el se alătură curentelor de gândire care se referă la legenda lui Eneas şi la elenismul vremurilor eroice. Dacă evocăm Panteonul lui Agrippa, nu ne putem opri să nu luăm totodată notă că, deşi cele două divinităţi asociate, care sunt deosebit de onorate acolo, sunt Marte şi Venus (cele două divinităţi mai scumpe Iuliilor), cerceii lui Venus erau făcuţi din perlele Cleopatrei. Dacă ne amintim, în sfârşit, că în timpul lui Cezar este dusă în templul lui Venus Genitrix o statuie de aur a Cleopatrei şi că Augustus aşază acolo o statuie a lui Cezar cu o stea în frunte, constatăm că legăturile dintre

Orient şi Occident se înmulţesc. Acest apolinism nu a eclipsat celelalte culte: poporul, Roma, Italia n-au priceput de îndată orientarea pe care Octavian-Augustus ar fi putut fi ispitit să i-o dea. De altfel Octavian îi venera şi pe Mercur, pe Neptun şi pe Vesta; dar apolinismul a beneficiat de o situaţie privilegiată şi, 1 Carmen saeculare (N. tr.).

deşi şi-a păstrat formele fundamentale, el S-a abătut spre alte intenţii, spre cultul lui Augustus însuşi.

Într-adevăr, romanii erau pregătiţi în mod nelămurit pentru aceasta prin interesul pe care l-au arătat, de la începutul istoriei lor, cărţilor sibiline, pe care cronica le leagă de domnia Tarquinilor. Urmarea este gravă: această venerare a sibilelor vădeşte faptul că romanii au ajuns să aşeze alături de „spusa" divinităţii, de fatum. – perceput prin semnele augurale, prin datele liaruspicilor, prin vocea oracolelor –, „cartea" scrisă a sorţii oamenilor şi a imperiilor. Sunt formule dincolo de timp pe care este cazul să le interpretezi în legătură cu evenimentul trecător, dar care îi conferă acestui eveniment, în pofida sau ca urmare a fluidităţii sale, un caracter excepţional şi o unicitate deosebită. Caracterul excepţional al unei date sau al unei epoci, unicitatea unui om. Pe când în Galia, în Spania, mai târziu în Germania, romanii vor suprapune, în interpretarea lor, pe zeii lor celor ai autohtonilor, ei îi asimilează pe zeii din Orient. Din Orient vin întineririle; din Orient a venit glasul sibilelor; din Orient vor fi răspândite curând parabolele.

Or, aceste cărţi sibiline împart istoria lumii în „secole", clin care primul este cel al lui Saturn, ultimul cel al lui Apolo. Milenarismul 1 implică un fel de renaştere şi de întoarcere la vârsta de aur, a cărei dogmă o răspândesc atunci unele secte filosofice, ca neopitagorismul. Se trăieşte în aşteptare. Aşteptarea unui zeu sau a unui om divin. Care clin cei doi aspiranţi la succesiunea lui Cezar va fi alesul? Care va fi salvatorul P Lui Antoniu, care îl venerează pe Hercule, aşteptând să-şi spună Dionisos, la Efes şi la Atena, Octavian îi opune cultul său pentru Apolo. El este omul aflat la punctul de întâlnire al celor două

„secole”. Apolinismul său nu a fost voit

1 Milenarism = credinţa în reînnoirea lumii sau în „a doua venire” pentru o mie de ani (N. tr.). 213

ca principiu de guvernare sau ca ferment de imperialism; el a fost inspirat de speranţa şi de credinţa populară şi, în lupta dintre Occident şi Orient, acest Apolo, venit odinioară din Orient şi drag deja etruscilor, făgăduia victoria. El susţinea dorinţele şi voinţa de dominare a Occidentului, care vedea în Octavian pe mijlocitorul său în inevitabila înlănţuire a evenimentelor cosmice.

Căci Octavian-Augustus este preot.

Feţial pentru a declara război Cleopatrei, „maestru” al quindecemvirilor pentru a celebra jocurile seculare în 32 ca şi în 17, Augustus a jucat rolul unui preot. La moartea lui Cezar era pontif; devine mare pontif la moartea lui Lepidus, dar era şi augur, septemvir epulonum, frate Arval, preot al lui Titius. În lipsa unor noţiuni precise asupra conţinutului lui lex Iulia, privitoare la preoţii, ne putem întreba cum s-a putut opera acest cumul şi ce avantaj putea să existe în a-l urmări cu stăruinţă, dacă sacerdoţiile erau atât de lipsite de prestigiu pe cât se binevoieşte a se spune referitor la ultimele timpuri ale Republicii. De fapt, cel mai însemnat – în afară de marele pontificat – este auguratul: Sulla, dictator, a fost augur şi a susţinut prin acest oficiu puterea sa civilă şi autoritatea sa militară de imperator; Pompei pare să fi vrut să rupă cu politica civilă a lui Sulla, dar el ştie să-l imite pe dictator în gustul său pentru augurat şi, pe pecetea şi pe monedele sale, încadrează evocarea celor trei trofee ale sale cu însemnele augurale. Ei ştie că dreptul augurului, cum spune Cicero, este legat de auctoritas. Şi Sextus Pompeius, la rândul său, va fi augur. Dar de acest augurat, de această auctoritas, sunt legate şi norocul, şi victoria, care decurge din ele. Un fel de teologie complexă, constituită din înaintări succesive, ajunge să concentreze într-o singură persoană autoritatea civilă, puterea militară, norocul în bătălii, superioritatea prin mijlocirea augurului, interpret al zeilor. Şi care zeu este mai aproape 219 de divinaţie, de

oracole şi de cărţile sibiline decât

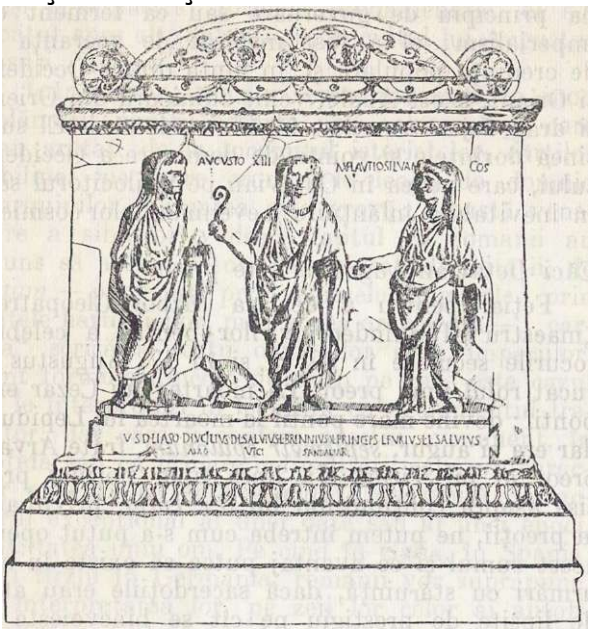

3B. Altarul Larilor lui Augustus. Împăratul, între Livia şi Lucius sau Gains Caesar. Ulfizi, Florenţa

Apolo însuşi? Când la 16 ianuarie 27 Octavian este numit Augustus, aceasta este o încoronare, în inscripţia sa de la Ancyra întregită cu cea de la Antiohia, el poate susţine că după acest moment „i-a întrecut pe toţi”. Deja înzestrat cu sacrosanctitatea tribuniciană încă din 36, înscris în cântul Salienilor ca Augustus din 29, ajunge la marele pontificat la 6 martie 12. Atunci dedică Vestei o capelă în propria sa locuinţă, din care o parte o declară publică. Iar Vesta introduce în ciclul cultelor palatine cultul vetrei şi cultul Romei, vatra comună a romanilor.

Aşadar, Augustus este augur – în pofida scepticismelor care sunt afişate ici şi colo, în controversele orale sau în discuţiile relatate de Messalla sau de Veranius (fig. 38). Or, acest augurat a fost exercitat de către Romulus; 220

Cezar, Sextus Pompeius, Antoniu bat pe monedele lor titlul şi cârja lor. Niciunul, în afară de Octavian, nu se gândeşte să vorbească de Romulus; Octavian, luând

primele sale auspicii cu prilejul comiţiilor din 43, observă doisprezece vulturi şi pune să-l evoce pe Romulus, optimus augur, întemeietorul colegiului. Accesul său la supremaţie este deci o adevărată inaugurare. Un nou Romulus prin auguratul său, aşa cum va fi un nou Numa prin pontificatul său, el este menit victoriilor, a căror amintire o vor păstra monedele şi monumentele, cu lituus quirinalis, „cârja quirinală”, bătută sau gravată pe feţele lor. Ramura de laur care i se decernează în 27 întregeşte imagistica simbolică. Pe de altă parte, când Cezar a fost aproape să fie divinizat şi s-a hotărât să i se ridice o statuie – cea a „zeului neînvins” – în templul lui Quirinus, când Antoniu pune să se înalţe în 44 o columnă dedicată lui Cezar Parens Patriae, suntem deja pe calea care va face să i se decerneze lui Augustus în anul 2 titlul de Pater Patriae. „Tatăl patriei” este noul ei creator. Mars Ultor l-a întregit pe Apolo cel elenic; „legea lui Marte” triumfă în răzbunare – într-o unitate mai restrânsă decât oricând, o unitate palatină, care a mutat centrul Romei spre colina romuliană, unde sunt adunate, în jurul lui, vatra Vestei şi propriii săi Penaţi, laurii şi coroana civică, în timp ce jos, în for, scutul de aur aflat în Curie, lângă altarul Victoriei, îi atestă prezenţa şi rolul de păzitor militar al imperiului, aşa cum focul Vestei, acolo sus, în casa lui de mare pontif, îi este, după legământul lui Numa, păzitorul domestic.

Restaurarea templelor, reînnoirea sacerdoţiilor, preferinţa acordată anumitor culte sunt tot atâtea elemente ce tind să dea un nou avânt religiei romane naţionale.

Naţională este şi reacţia împotriva cultelor străine. Dacă, în 43, triumvirii „votează” ridicarea unui templu lui Isis şi Serapis, despre care nu se ştie dacă a fost clădit aievea, măsuri ostile cultelor egiptene vor fi luate de către Augustus în 28, de către Agrippa în 21 şi de către Tiberiu în 9 e.n., ceea ce pare să vădească întâi toleranţă, apoi îngrădire: Egiptul este împins afară din pomcerium. În schimb, Magna Mater îşi vede restaurat templul de pe Palatin în 3 e.n., iar Augustus se mândreşte cu asta: baza

de la Sorrento îi perpetuează imaginea; prezenţa, pe această bază, a unei reprezentări a casei lui Augustus atestă o asociere la familia lui, la cea a Iuliilor şi, dincolo de ea, la tradiţia „troiană”: Marea Mamă va avea întotdeauna la Roma o situaţie privilegiată.

Astfel imperiul se constituise pe temelii religioase ce păreau puternice. Dar ce avea să se întâmple cu ele?

Nimic nu ne îngăduie să afirmăm că religia zeilor „naţionali” ai Romei şi-a văzut credincioşii risipindu-se la moartea lui Augustus, oricâte tendinţe vor fi existat de orientare înspre cultele străine. Refacerea sanctuarelor de către Augustus i-a dispensat pe urmaşii săi să o întreprindă. După el, izvoarele noastre ne permit să alcătuim lista următoare: Fors Fortuna în 17, Iuppiter Depulsor în 41, Bona Dea sub Viteliius, Templul Capitolin, Honos et Virtus, Iuppiter Conseruator sub Yespasian, Apolo Palatin, Atrium Vestare, Castor, Ianus Quadrifrons, Iuppiter Custos, Minerva, Fortuna Redux sub Domiţian, Pudicitia, Bona Dea Subsaxana, Vesta, Panteonul sub Traian, Bacchus pe Via sacra sub Antoninus, Pax, Iuppiter Statorşi hi. no Regina, Vesta sub Septimius Severus, Porticul lui Bonus Euentus sub Gratianus. Între 14 şi 383 numărul nu este prea ridicat. În schimb, notăm clin partea împăraţilor următori un şir neîntrerupt – sau aproape – de consacrări şi dedicări de sanctuare în cinstea predecesorului lor decedat sau a lui Augustus: Ara pietatis Augustare juruită sub Tiberiu în 22 şi consacrată în 43; templul lui Augustus dedicat sub Galigula, împodobit cu statui de către Claudiu; templul lui Claudiu sub Nero, reconstruit sub Vespasian; templul lui Vespasian 221

sub Titus; templele Diuilor sub Domiţian; templul lui Traian şi al lui diuus Îidius sub Uadrian; templul Faustinei şi templul lui Hadrian sub Antoninus; templul Faustinei consacrat şi lui Antoninus sub Marcus Aurelius; templul lui Marcus Aurelius sub Commodus. Mai sunt, în sfârşit, templele dedicate lui Elagabal în 221, lui Severus şi Mammaeei sub Alexander Severus, divinului Romulus sub Maxenţiu. Sunt şi arcurile: arcul lui Tiberiu în for în 16 (şi

în 41/54), al lui Drusus şi Germanicus în forul lui Augustus în 19, al lui Drusus cel Tânăr în 24, al lui Nero pe Capitoliu în 58, al lui Titus, al lui Traian, al lui Iladrian, al lui L. Verus, al lui Septimius Severus, al lui Gallienus, a) lui Diocleţian, al lui Gratianus, Valentianus şi Theodosius, al lui Arcadius şi Honorius. Ele comemorează victorii sau rezumă cursul unor vieţi; ele poartă motive legato de respectul pentru împărat şi de supremaţia sa. Ele sunt o mărturie şi un mesaj. De-a lungul şi de-a latul imperiului, temple, arcuri, columne, monumente de cinstire, porticuri vor aminti, de asemenea, prezenţa Romei şi a împăratului.

2. CULTE PRIVILEGIATE

Aceste restaurări şi aceste adaptări concordau cu aspiraţiile populare. Dacă este posibil să fi existat o slăbire a sentimentului religios, ca în toate epocile de dezordine – dar avem puţine dovezi despre aceasta –, se observă şi o foarte mare atenţie dată minunilor. Unele semne au anunţat moartea lui Cezar; altele au făcut să se creadă în esonţa supranaturală a lui Octavian sau au făcut să se aştepte venirea unui salvator. Ostenta 1 din 43 sunt numeroase; fulgerul căzut asupra templului lui Jupiter Capitolinul, prăbuşirea statuii Minervei Gustos de pe Capitoliu, lumini şi focuri cereşti; în momentul războiului de la Mutina, o statuie de acolo a Dianei asudă sânge

1 „Minuni” (în latină în text) (N. tr.).

şi lapte; în sfârşit, nişte vulturi „romulieni” zboară peste Câmpul lui Marte, în clipa în care Octavian le vorbeşte trupelor cu prilejul primului său consulat.

Nu era pentru prima dată când divinul intra în istoria Romei şi când oamenii căutau să-l folosească în scopuri politice. Căci romanii vădesc un imbold statornic spre credinţele mistice.

Cultul lui Marte

Era o veche mistică, în care legăturile războiului, ale zeilor războiului cu prosperitatea Romei erau vădite: Roma este oraşul lui Marte, spune Ovidiu. Sunt sărbători numeroase în cinstea lui Marte (Equirria, Agonium, Tubilustrium, Equus October, Armilustrium), trei temple,

două sanctuare, la care vine să se adauge templul lui Mars Ultor, apoi formule solemne înainte de război, la declararea războiului, după victorie, în momentul triumfului, care consacrau însemnătatea lui Marte în ochii acestui popor de păstori deveniţi războinici. Dar mai erau şi focul Vestei, care era considerat drept simbolul dominaţiei eterne a Romei, Paladiul definit de Cicero ca fiind „chezăşia salvării şi a stăpânirii”, Penaţii care primeau jurământul magistraţilor, scutul lui Marte, a cărui păstrare în sânul pomeriului asigura supremaţia romană, cărţile sibiline, garante atât de fidele ale supremaţiei romane încât dispariţia lor avea să însemne, după credinţa lui Stilicho, prăbuşirea definitivă a Romei, în sfârşit auspiciile, a căror luare era cerută de reguli, ca să fie asigurată validitatea actelor magistraţilor.

Astfel, pe urmele lui Sulla şi ale lui Cezar, Augustus, care reunea în mâinile sale mai multe preoţii – cele mai înalte şi mai sacre – totaliza puterile delegate ale zeilor. Succesul armelor, binefacerile politicii sale, potolirea rezultată din victoriile externe îi îndrumau pe romani către mistica şefului şi către ceea ce a primit numele de „teologia victoriei”.

Cultul Victoriei

Această „teologie”, studiată cu sârguinţă de către J. Gagé, a „admis pe generalul victorios la cinstea unei divinizări temporare”, în împrejurări determinate, până în ultimul timp al Republicii. Dar trecerea ei asupra şefului armatelor, dotat cu un imperium care nu avea limite de timp şi de spaţiu, aureolat de gloria dobândită chiar şi de legaţi, îi dădea iniperator-ului, el singur înzestrat cu auspiciile, o strălucire de un tip nou. Mistica lui félicitas – cea a lui Sulla şi a lui Pompei – se dezvoltă cu triumviratul: încă din 40, Octavian se încununează cu lauri pentru succesele dobândite de ofiţerii săi şi încorporează titulaturii sale titlul de imperator; în 36, el primeşte dreptul de a purta totdeauna această cunună: pe toată întinderea teritoriului supus armelor Romei, el este unicul şi statornicul învingător. La moartea lui Augustus, senatorii

propun ca alaiul să treacă prin Poarta Triumfală, precedat de Victoria care este în Curie, dedicată de Augustus însuşi. Ceremonia ajunge până la apoteoză.

Or, această mistică îi supravieţuieşte lui Augustus, iar Iulio-Claudienii vor trage folos din ea: laurul, născut dintr-o ramură adusă Liviei de un vultur, „îi furnizase lui Octavian cununa şi ramul triumfului său din 29” şi va furniza până la dispariţia arbustului, la moartea lui Nero, cununa şi ramul succesorilor săi. Faptul mistic se schimbă în simbol dinastic: Vespasian va relua însemnele augustane. Cu Antoninii, la care rolul armatei este încă şi mai riguros decât sub Flavieni, o vedem pe împărătească purtând titlul de „Mamă a taberelor”, iar simbolurile teologice ale victoriei se înmulţesc în reprezentările figurate. Când Marcus Aurelius îşi ia un coregent în persoana lui Lucius Verus, el nu poate împărtăşi pontificatul suprem: când succesele locotenenţilor lui Verus îi mână pe soldaţi să-i dea lui Verus supranumele de Armeniacus, apoi de Parthicus, în sfârşit de Medicus, Marcus Aurelius nu le acceptă pentru el

Însuşi decât cu neplăcere, la insistenţa senatului şi a lui Verus însuşi, dar el „triumfă” la Roma cu Verus, la întoarcerea sa: ei primesc atunci fiecare titlul de „părinte al patriei” şi cununa de stejar. Avem deci indiviziunea victoriei, indiviziunea triumfului, indiviziunea teologiei imperiale, oricare ar fi la Verus siguranţa neclintită de sine, la Marcus Aurelius rezerva filosofică.

Mai târziu – şi aceste senine sunt prevestitoare – când imperiul a fost împărţit între mai mulţi Auguşti şi mai mulţi Cezari, se poate vedea un fel de fragmentare a „Victoriei” în Victoriolae 1 oficioase sub Septimius Severus, Caracalla şi Geta. Dar victoria însăşi, simbolizată printr-o statuetă de aur, rămâne unică, la fel ca şi Fortuna pe care Antoninus, în ceasul morţii, pusese să fie transportată în încăperea lui Marcus Aurelius. Această unicitate a Victoriei se menţine sub tetrarhie; Auguştii şi Cezarii vor apărea pe monede, chiar când va exista împărţire teritorială, susţinând un glob însumat al Victoriei

sau dându-şi mâna în faţa unei Victorii care le atinge umerii într-un gest de contact prielnic.

În sfârşit, sub Constantin şi urmaşii săi, mistica Victoriei rămâne vie: în pofida jurămintelor militare „pe Dumnezeu, pe Hristos şi pe Duhul Sfânt”, hnperaior inuictus sau inuictissimus este înconjurat de veneraţie; el nu încetează să reprezinte întruparea victoriei care îi menţine pe oameni în fericire şi Roma în gloria ei.

Deci, o persistenţă şi o permanenţă, care supravieţuiesc tuturor atingerilor ce s-au putut aduce „dogmei”. Căci, chiar dacă această Victorie rămâne o Victorie, ea primeşte calificări diverse, ale căror orientări succesive nu este lipsit de interes să le precizăm. Ea a fost în legătură cu cultul lui Venus – Victrix pentru Sulla şi Pompei, Genitrix pentru Cezar; şi dacă această Venus Victrix este la originea Victoriei personale a primilor imperatores, Vespasian, printre zeii pe care îi cinsteşte cu o veneraţie deosebită, se simte

1 „Mici victorii” (în latină în text) (N. tr.).

legat de Minerva Victrix, care se vădeşte ca fiind o replică a Atenei Promachos. Dar există unele legături şi cu Marte şi mai cu seamă cu Hercule, în aşteptarea cultului Soarelui, putere cosmică, în care se înserează reminiscenţe şi reînmuguriri ale apolinismului. Între Commodus, heracleanul, şi Aurelian, solarul, se fac astfel simţite alunecări evidente. Diocleţian ia titlul de louius; el îi dă colegului său Maximianus pe cel de Herculius. După „convertirea” lui Constantin şi schimbarea poreclei sale din Inuictus în cea de Victor, ideea rămâne. Ea nu mai are, ce-i drept, acelaşi conţinut, deoarece de acum înainte este vorba de Dumnezeul creştinilor; totuşi, şi aici, par să se fi stabilit contacte între Victoria felix şi Victoria aeterna, între Victoria aeternici şi triumful lui Cristos, ba şi al martirilor, aşa cum tema heracleană a rugului se lega de apoteoză, cum Roma felix şi Venus felix se îmbină sub Hadrian în Templum Vorbis, aşa cum în însăşi arta sacră iconografia reia în înfăţişarea lui Cristos în slavă tipul

principelui triumfător şi cum, în arta profană, atât în epoca lui Augustus cât şi la sfârşitul Imperiului, şi mai ales la sfârşitul secolului al III-lea, împăratul poartă un glob având deasupra o Victorie – temă cosmică şi temă triumfală –, împăratul aflându-se în picioare ori călare, fiind precedat de o Victorie.

Între Sulla şi Gratianus, sub aspectele felurite pe care le poate lua cultul Victoriei, se confirmă deci, atât în teologie cât şi în politică, unitatea puterii monarhice şi a puterii absolute; prin unitatea victoriei se menţine, în momentele diarhiei şi ale tetrarhiei, eminenţa unuia dintre Augusti; orientală, poate, prin anumite laturi, această credinţă este şi romană – mai cu seamă romană – prin incidenţele cultului asupra dreptului public şi asupra societăţii statornicite. Când, în 382, Gratianus va ridica din Curie Victoria tarentină pe care Octavian o aşezase acolo în 29 î.e.n., el va stârni strigătele senatului şi uimirea lui Symmachus, dar sfântul Ambrosius va câştiga partida şi Theodosius va trebui să se încline.

Augustus, restaurator al religiei naţionale şi ai sacerdoţiilor, preot el însuşi, învingător al duşmanilor Romei, promotor al păcii, apărea deci ca un salvator aproape divin. Această „divinizare" nu avea nimic original şi nici surprinzător. Ar fi foarte lungă lista acelora – personaje din epopei şi din povestiri mitice, întemeietori şi căpetenii de cetăţi, binefăcători şi legislatori, atleţi şi soldaţi căzuţi pe câmpul de onoare, filosofi şi muzicieni – pe care tradiţia îi prezintă ca eroificaţi sau divinizaţi.

Deus, ecce deus, „zeul, iată zeul", exclamă Vergiliu la începutul Bucolicelor sale: acest zeu era aşteptat.

Cultul lui Augustus într-adevăr, Orientul îi venerează pe suveranii-faraoni ca pe nişte fii ai unui zeu; el îi cinsteşte pe Ptolemei, pe Seleucizi, pe Attalizi. La fel pe Alexandru cel Mare, purtat de succesele sale, care îl fac să apară ca un „salvator" şi un „binefăcător", un Soter şi un Euergetes; pe Demetrios Poliorcetes pe care peanul lui Hermocles îl salută ca pe Zeul-soare; pe T. Quinctius Flamininus, învingătorul de la Kynoskephalai, care este

venerat la Chalcis, Lucullus la Cyzikos, Sulla la Atena, Pompei Soter la Delos şi Mytilene, Lentulus la Gyrene, Cezar Soter la Atena, Fondator sau Euergetes la Thespiai, Pergam, Chios şi în alte locuri, Antoniu „nou Dionysos" la Atena şi la Efes, toate îi deschid calea lui Augustus, unui cult a cărui tonalitate în întregime elenică şi orientală o defineşte Horaţiu.

Când. În 9 î.e.n., koinon-ul, „comunitatea", din Asia proconsulară, evocând binefacerea Pronoici – cea a Romei divinizate de greci încă din 196 şi dotată cu un templu la Smirna în anul următor – declară că ea l-a trimis pe Augustus ca pe un salvator şi că ziua lui de naştere a fost pentru lume începutul „bunelor vestiri", el defineşte cultul imperial, „evanghelia" sa la modul asiatic. La Roma nu putea fi la fel: când în 25 î.e.n. Agrippa i-a oferit lui Augustus să-i consacre Panteonul, timpurile nu erau încă coapte. Dim228

potrivă în Orient, unde Augustus interzise inscripţiile onorifice consacrate guvernatorilor – sensul interdicţiei este prea vădit –, el acceptă de la asiaţi să construiască temple pentru Roma şi el însuşi: împărtăşind templul pentru Roma (zgnnaos) 1 el asigura lealitatea populaţiilor. Dar, din partea romanilor din Asia n-a acceptat alte omagii decât cele închinate Romei şi divinului Iutius sau, după ajungerea sa la titulatura imperială, lui Thta Rome şi a lui Autokrator Kaisar Theou Hyios Sebastos. Cum să nu întrezărim că aici se află expresia gândipii sale dinastice, gândirea unui om care se numeşte şi este numit „fiul unui zeu" şi care, fiind zgnnaos cu Roma, devine astfel trăsătura de unire dintre divinitate şi oameni, prin intermediul Romei? în aureola depărtării, figura sa era socotită divină şi onorată ca aceea a unui zeu salvator sau binefăcător, în dedicaţii, decrete, temple, în metropole şi în aşezările noi, dar şi în Grecia, în Germania, în Galia (Lyon, Narbonne, Nîmes), în Spania, în Africa, în Italia (Assisi, Aquileia, Benevento, Cumae, Forum Clodii, Noia, Luceria, Perugia, Pisa, Praeneşte, Pompei, Pozzuoli, Neapole, Verona etc.). Augustus nu a acceptat, în timpul vieţii, la Roma decât

consacrarea ca Augustus în 27, sărbătoarea în cinstea Fortunei sale în 19 (Fortuna Redux), Auguslalia în 11, eponimatul lunii august în 8, sacrificiul pentru Genius-wl său în 7. Dar, la moartea sa, în 14 e.n., el va fi trecut oficial în numărul zeilor.

În Italia, în schimb, unele oraşe aveau un flamen Augusti, un sacerdos Augusti, un templum Augusti şi i se onora genius-ul, în cinstea căruia, încă din 30, senatul prescrisese libaţii la toate banchetele, precum şi numen-ul, pe care îl serveau nişte Augustales. La Roma, vestalele şi pontifii celebrau Augustalia la altarul lui Fortuna Redux, ridicat în 19. La altarul Păcii Auguste (Ara pacis Aagustare), înălţat de senat în 13 şi consacrat în 9, sculptorul grupase senatori, magistraţi, membri ai familiei imperiale în jurul Lui Honos, al lui Tellus, Roma, Mars, Faustulus şi Pax; el legase astfel, în jurul unor simboluri cu sens clar, tradiţia romană de gesta augustană şi pecetluise unitatea imperială cu sigiliul păcii.

lulio-Claudienii

Tiberiu îi aduce onoruri divine defunctului Augustus; nu se opune ca acestuia să-i fie ridicate temple

1 „Onorat în acelaşi templu” (în latină în text) (N. tr.).

la Roma ca şi în Italia şi în Imperiu; îi pedepseşte pe cei care îi insultă memoria; dar aminteşte mereu că el însuşi nu este decât un muritor şi respinge tot ceea ce ar putea să-l asemene unui zeu (jurământ pe numele său, eponimatul unei luni, flamini, temple). Dacă consimte la consacrarea unui templu unde va fi synnaos cu senatul, aceasta nu se petrece la Roma, ci la Smirna; dar trebuie înlocuită dea Roma cu „senatul sacru”, hiera synidetos, pe care nu vrea să-l contrarieze, şi această concesie, în timp ce 11 oraşe solicitau cinstea de a adăposti un astfel de cult, nu este decât o manevră politică, pe care nu o va reînnoi în Spania. Celebra inscripţie de la Gythion proclamă că el nu vrea decât onoruri modeste şi omeneşti. Crede îndeosebi în astrologie şi Thrasyllos este maestrul său de cugetare. Nu Caligula este acela care îi va conferi un loc eminent în şirul împăraţilor divinizaţi; el înţelege să

restaureze religia lui Antoniu, a cărui rudă depărtată este. Netăgăduit augustan la începutul domniei sale – căci inaugurează cu fast templul lui diuus Augustus –, el interzice totuşi manifestările comemorative pentru Actium şi îl defăimează pe Augustus; dedică un templu lui Isis pe Palatin şi visează să se stabilească la Alexandria. Dacă are pretenţia de a fi luat drept zeu, o face în felul alexandrin, mergând de la eroificare la divinizare. Filon evreul zugrăveşte un tablou izbitor al acestei demenţe, în care îl vedem pe nebunul imperial asimilându-se el însuşi semizeilor, apoi zeilor înşişi, Mercur, Marte, Apolo, în ceremonii delirante. Pentru Egipt el devine Neos Sebastos şi Neos Ilelios; la Alexandria, monedele îl reprezintă cu o coroană cu raze, alexandrinii impun statuile sale în sinagogile evreilor; el pozează în Jupiter; se travesteşte în Venus, în Diana şi Iunona; merge până la a o declara pe sora sa Drusilla panthea (întru totul divină), la a-i ridica o statuie în care ea apare cu atributele şi trăsăturile lui Venus, la a pune s-o onoreze în provincii sub numele de Diua Drusilla, de Thea Nea Aphrodite Drusilla sau de Nea Nikephoros.

Monedele înseşi vor purta imaginea celor trei surori ale lui Caligula sub înfăţişările de Securitas, Concordia şi Fortuna.

După un asemenea paranoic, Claudiu nu putea l'ace decât calea întoarsă. El refuză onorurile abuzive, salutarea impusă de Caligula, titlul de Părinte al senatului; dar deşi îi alungă de la Roma pe astrologi şi pe evrei, deşi înfiinţează un colegiu de baruspici, deşi interzice în Galia riturile şi practicile druizilor, nu-l vedem totuşi opunându-se progreselor cultului lui Attis, în legătură cu cultul Cybelei. Mai mult încă, el tolerează ca linguşitorii să-l numească la Roma Deus noster, ca Livia să fie divinizată, ca Messalina să parodieze thiasurile 1 greceşti, ca Agrippina cea mică să intre în Capitoliu pe un car dus pe sus, la fel ca preoţii şi imaginile divine. Înecat în ridicol, el este cu toate acestea dus la apoteoză, fiind încă în viaţă, la Efes, în Britannia, chiar şi la Roma, pe Caelius. Dar acest

zeu nou se va bucura, vai! de un asemenea prestigiu, că Seneca nu se va teme să-l satirizeze mai târziu, iar Nero va dărâma zidurile templului său aflat în curs de construire.

Nero nu aduce niciun fel de domolire: Poppea este proclamată Augusta, fiica ei, moartă la 4 luni, este divinizată şi primeşte un templu; după moartea ei, Sabina este asimilată cu Venus şi onorată cu un cult, iar Octavia, prima soţie a lui Nero, este venerată în imagines în temple şi în forum. El însuşi, în afară de omagiile (devenite de-acuma tradiţionale) pe care le primeşte de la egipteni, joacă în Grecia rolul unui personaj divin, iar în Italia se compară cu lleracles şi cu Apolo; tolerează să fie propus ca synnaos al Minervei în Curie; acceptă cu mare plăcere cele mai grosolane măguliri ale poeţilor curtezani, un Lucanus care pune divinităţile să-i dea întâietate, un Calpurnius care îl compară cu Soarele, un Tindates, un Antiphilos, un Apollonidas

1 Thiasos = grup de oameni care celebrează sărbătoarea unui zeu prin dansuri, cântece şi banchete (N. tr.).

care se coboară la laudele cele mai josnice şi-l fac egal cu Mari, o. Mulţimea îl urmează în divagaţiile lui, se preface a crede în reapariţiile lui în 70, în 80, în 88. El însuşi pusese să i se bată pe monedele sale o efigie cu lauri ca unui împărat zeificat – fiind încă în viaţă.

Flavienii

Galba a pretins că era coborâtor din Minos, ba şi din Jupiter, Otho a fost preot al lui Isis; Vitellius lăsa să se spună că se trăgea din Faunus şi din Vitellia. Ei n-au prea putut înrâuri minţile romane din pricina scurtimii domniilor lor. Vespasian, care ajungea la putere după criza din 68 – 69, aduce cu el faima unui vindecător, repară templele lui Honos şi al lui Virtus, al lui Jupiter Capitolinul, al Divinului Claudiu, transformă în statuie a lui Sol (Apolo) pe cea a lui Nero de pe Via Sacra, întemeiază templul Păcii şi o cinsteşte pe Fortuna redux. El restabileşte la Roma respectul cultelor naţionale, sprijină în Africa cultele lui Diuus Iulius la Cirta, ale lui Diua Augusta, Diuus Augustus,

Roma şi Diuus Tiberius la Cartagina, instituie un cult imperial provincial şi înalţă, ca replică la Ara Ubiorum din Germania inferioară, Arae Flauiae în Germania superioară.

Dar el nu acceptă personal nicio onoare divină şi ultimele sale cuvinte îi tălmăcesc scepticismul. Nu la fel vor sta lucrurile cu Domiţian: în timp ce Titus, în cei doi ani ai domniei sale, nu-şi vădeşte decât respectul pentru defunctul Vespasian, Domiţian îl cinsteşte pe Titus asociindu-l lui Vespasian în templul său şi ridicând arcul din for şi porticul Dinilor în Câmpul lui Marte. Transformându-şi casa în templul lui gens Flauia şi restaurând templul lui August, el confirmă şi consolidează ideea dinastică. Dar el merge şi mai departe: cere să fie denumit oficial Dominus şi Deus noster. Tronează în costum de purpură cu o cunună de aur împodobită cu efigii ale triadei capitoline, între flaminul lui Jupiter şi preoţii 232

flavieni, ale căror cununi poartă imaginea sa, şi, departe de a se mărgini să o venereze pe Minerva – ceea ce este normal –, el se proclamă fiul ei, numeşte luna octombrie Domitianus, acceptă de la Staţiu şi de la Marţial elogii exagerate ce fac din el înainte de Nerva, care opreşte să-i fie ridicate statui, Genilor deorum, deus, dominus, egalul lui Marte, al lui Hercule, al Soarelui, Deus Lalius şi Deus Tonans.

De la Traian la Severus

Traian avea să fie „cel mai bun principe”, synnaos al lui Jupiter la Roma, Zeus Philios la Atena, Zeus Embaterios la Sparta, închinător al lui Hercule, al lui Mercur şi al Soarelui, credincios tradiţiei lui Augustus şi evla Ariei lui pentru zeii tradiţionali şi pentru abstracţiunile personificate cum sunt Iustitia, Aequitas, Concordia, Felieitas, Fides, Fortuna, Pax, Salus şi Securitas. Cu toate că organizează cultele provinciale în regiunile pe care le cucereşte, Dacia, Panonia şi Moesia şi lasă să i se ridice statuia pe ruinele templului din Ierusalim, el nu acceptă niciodată să fie tratat ca o divinitate: „El îşi aminteşte că este om, spunea Pliniu cel Tânăr, şi că guvernează

oameni”. Nu la fel s-au petrecut lucrurile cu Hadrian, synnaos a numeroşi zei, dotat cu statui prin toate provinciile, Augustal şi frate Arval la Roma, Panhellenios şi Olympios, Zeus Ilelios şi Zeus Dodonaios, Neos Asklepios la Pergam şi Neos Dionysos la Atena şi la Efes. Ilorus în Egipt, el vrea să-l statornicească pe Zeus la Ierusalim, interzice circumcizia, îi urmăreşte pe evrei, pune să se înalţe statuia lui pe esplanada templului din Ierusalim după victoria sa asupra lui Bar-Kochba… şi îl proclamă zeu pe favoritul său Antinous, cu titlul de Neos Theos llermaon. Totuşi, el nu schimbă nimic în politica religioasă la Roma.

Piosul Antoninus, pe care Fronto îl numea „Numa al Imperiului” şi care n-a încetat să-i 233 dea lui lladrian onoruri sacre, a fost încă şi mai pornit decât predecesorul său să respingă influenţa religiei orientale, dar nu a mers ca el până la a stabili la Roma şi în imperiu un fel de elenism religios. El a ocrotit, mai ales, religia romană contra scepticilor şi a orientalizanţilor şi a pus să i se confere apoteoza soţiei sale, cum a fost cazul, mai târziu, şi cu soţia lui Marcus Aurelius, care s-a distins prin înţelepciunea, evlavia şi dispreţul său pentru onorurile divine: tot Marcus Aurelius spunea că un principe „după moarte nu mai este nimic, cum nu sunt nimic Hadrian şi Augustus”. Dinastia Antoninilor ia sfârşit cu Commodus, ale cărui extravaganţe amintesc de Caligula: heracleismul său paranoic este însoţit de devoţiuni mithriace şi de asimilări cu Liber Pater şi cu Iuppiter Exsuperatorius, cu Iuppiter Amazonius şi cu Iuppiter Paeator Orbis, cu Sabazios şi chiar şi cu Sol Inuietus. Ca pe un nou Nero, senatid l-a înscris, încă din viaţă, printre zeii publici.

Iată acum, înainte de Constantin, un şir întreg de împăraţi: Severii ridică temple lui Bacchus şi lui Iiercule, lui Serapis şi lui Dea Suria, poate chiar şi punicei Caelestis. După Pertinax, care primeşte un templu şi apoteoza, vine Septimius Severus, care nu se teme să se cheme „frate” al „divinulu” Commodus, a cărui memorie încearcă să o reabiliteze. El pune să i se decearnă titlurile de Felix, Felicissimus, Pius, Rector Orbis, Restitutor Vorbis

şi să i se ridice peste tot statui, altare şi temple; el răspândeşte propriul său cult la Leptis Magna, oraşul său natal, şi prin toată Africa, îi persecută pe evrei şi pe creştini la Alexandria şi în Africa (martiriile sfintelor Perpetua şi Felicitas) şi sfârşeşte prin a obţine după moarte apoteoza şi două arcuri de triumf, în for şi în forum Boarium. Caracalla îşi conferă titlurile de Paeator şi de Numen Praesens; el se declară „Alexandru al Orientului", Neos Heracles şi Neos Dionysos. Elagabal, preot al lui Sol, face să fie adorat ca soarele, îi ridică un templu lui Baal, 234

hotărăşte cultul soarelui drept cult oficial şi se îneacă în extravaganţa androginismului transpus în cult. Alexander Severus, în sfârşit, mai echilibrat, mai ataşat de religia romană, este aproape credincios unui fel de grijă pentru reînvierea cultelor republicane, dar soţia lui, fulia Avi ta Mammaea, este reprezentată ca Dea Panthea pe un medalion de la British Museum.

Dacă punem în lumină amănuntele vieţii religioase din această perioadă – aici nu putem oferi decât o privire rapidă – rămânem dezorientaţi în faţa atâtor excese.

De la Augustus până la sfârşitul Severilor, în pofida smintelilor şi a variaţiilor, există o unitate; după aceea, începând din 235, intrăm în anarhie. Dacă este o ruptură, atunci ea este aici. Până acum, din împărat în împărat, a existat, ca într-o alternanţă echilibrată, ataşament la tradiţie şi deviere, întoarcere la cultele vechi şi extravaganţe novatoare. Pe măsură ce ne apropiem de 235, se vădeşte un fel de accelerare spre confuzie şi dezordine.

Înainte de Imperiu, avusese loc pătrunderea cultelor lui Magna Mater, al lui Dionysos şi al lui Isis. Aceste culte îi atrăseseră mai cu seamă pe oamenii de rând, la care nu ajungeau speculaţiile stoicilor şi ale pitagoricienilor; ele îi câştigaseră şi pe numeroşi burghezi de la Roma (aşa cum o va face mai târziu creştinismul) precum şi pe unii oameni de afaceri. Preluarea puterii de către Augustus a fost însoţită de o reapariţie a cultelor vechi. În pofida unor

dezordini trecătoare şi localizate şi a unor înflăcărări mistice nutrite cu aporturi străine, Roma a cunoscut timp de două secole un fel de echilibru religios dominat de influenţa senatului moderator, arbitru al divinizărilor şi al apoteozelor.

Dar cum să nu se reamintească, împotriva celor care vorbesc de „declin" sau de „decadenţă", că această epocă imperială, care nu trebuie văzută numai de la Roma, este în domeniul gândirii religioase şi al credinţei o perioadă uimi235 toare, căci a văzut tradiţia evreiască începându-şi destinul mondial cu Cristos, islamismul pregătindu-şi valurile la marginile exterioare ale imperiului, budismul întinzându-se în India, şi pe Mani dându-i vechii filosofii a perşilor o reînviorare tulburătoare? Cum să nu luăm seama că Occidentul îşi primeşte atunci – odată cu creştinismul – impulsul spre noul său destin?

3. DIVINITĂŢI PROVINCIALE

La apus, Galia rezistă şi, împreună cu Galia, ceea ce s-ar putea numi „celtismul". Cuvântul „cell" acoperă o mare parte a Europei continentale şi insulare; celţii s-au amestecat cu populaţiile autohtone în Sciţia, Tracia, Grecia, în Irlanda, Europa Centrală, Spania, ba chiar şi în Italia. Nu mai este cu putinţă să se deosebească divinităţile propriu-zis ligure sau iberice de cele pe care le adoră celto-ligurii sau celtiberii; de aceea apar stratificări, dar şi osmoze şi sincretisme. Ca urmare, o diversitate internă, insulite demografice, sociale, economice, religioase care îl fac pe cercetător să îndure chinurile lui Tantal. Latinii care au vorbit despre celţi au dat acestor zei denumiri latine. Totuşi Lucan, care este spaniol, îi citează pe Esus, Taranis şi Teutates, dar primul este asimilat de către glosatori cu Marte sau cu Mercur, Taranis cu Jupiter sau cu Dispater, Teutates cu Marte sau cu Mercur, iar primul şi ultimul primeau, potrivit lui Lactanţiu, omagiul unor sacrificii omeneşti. Dar Esus nu este atestat, cel puţin după cunoştinţa noastră, decât de inscripţia altarului din muzeul parizian Cluny şi numele său pare să evoce puterea stăpânului suprem, pe când Taranis ne face să ne gândim

la tunet, iar Teutates la trib, a cărui divinitate tutelară ar putea fi. În afară de ei, cunoaştem nu mai puţin de patru sute de nume de divinităţi masculine şi feminine, care scapă oricărei analize sau care nu figurează decât în inscripţii izolate. Unele divinităţi sunt numite deseori, ca Belenos, Epona (care a pătruns până la Roma), Damona, Rosmerta sau Sirona, solitare sau dotate cu paredri, ca Sucellus sau Nantosvelta, specific celtice, sau asociate cu nume latine (Marte a primit până la şaizeci şi patru de adaosuri celtice). Sunt şi zeii topici, zeii funcţionali, zeii naturalişti, cei şi cele ale Gliei-mame, Matres şi Matronae, cei şi cele ale fluviilor, lacurilor, izvoarelor, cei şi cele ale animalelor, ale vegetalelor (Sequana, Icaunis, Souconna, Luxovius şi Sexarbor, Tarvos sau Cernunnos etc.).

Aceşti zei au un cler druidic, al cărui nume pare să evoce adoraţiile vegetale şi care, în acelaşi timp cu cea sacerdotală, are şi o misiune legislativă. Acest cler a avut de îndurat ostilitatea Romei, înverşunată în a-i prigoni ca pe un grup de opozanţi renăscând neîncetat – druizi, gutuateri, filii, fathi, uatei sau brehoni din diferitele ţinuturi cel tice.

Germania ne este înfăţişată – îndeosebi de către Cezar şi Tacit – ca având divinităţi, în care romanii puteau vedea afinităţi cu propriile lor credinţe. Şi aici a intervenit interpretarea romană atât de perfidă.

Wodan îl aminteşte pe Mercur, Tivvaz pe Marte, Donar pe Hercule într-o trinitate ea însăşi suspectă. Mai este şi Nerthus, divinitate masculină la scandinavi, feminină la Germani şi zeitate a Gliei-mame; este şi Alcis, divinitate geamănă – Castor şi Pollux dincolo de Rin –, sau Freya care seamănă cu Venus şi Nehalenna, Baduhenna, Tanfana, Hariasa, Harimella…

În bazinul apusean al Mediteranei, Spania păstrează, la Gades, pe Melkart cel adus de puni şi cultele sale indigene grupate în chip obscur în jurul unor stânci sculptate; Corsica şi Sardinia suprapun diferite straturi religioase, dintre care cel mai vechi iese în evidenţă prin adorarea unor pietre verticale; Africa, de inspiraţie

semitică, nu lasă să pălească, prin romanitatea cuceritorilor ei, cultul pentru punica Tanit pe care o uneşte cu Cybela. Ea îi are, alături de o Isis călătoare şi de Dea Caelestis, pe ai săi Saturn-Hammon, Hercule-Melkart, Esculap-Eşmun, pe ale sale Geres numide de tradiţie eleusiniană legate de un pământ producător de cereale.

Acestea sunt continuităţi care, atât în sanctuare ascunse cât şi în oraşele comerciale, rezistă romanizării, de la care se acceptă totuşi cultul imperial, într-o îmbinare a cărei armonie este greu de pătruns. Invers, în afară de câteva adieri, nimic propriu-zis celtic sau iberic, nimic propriu-zis german sau african nu apare în oraşul lui Romulus, în cetatea „credincioasă" a împăraţilor.

Dar Grecia, Egiptul, Asia? Grecia am văzut-o prezentă peste tot, chiar şi în tainicul ei eleusinism sau în dionysismul ei strălucitor. Egiptul, în pofida opoziţiei împotriva Cleopatrei, după Grecia a cucerit şi Roma; în ciuda senatului, Isis primeşte un templu oficial în 43 î.e.n. După eclipsa din vremea lui Augustus şi a lui Tiberiu, cultul ei reînvie sub Caligula, îşi înmulţeşte capelele particulare sub Flavieni şi dobândeşte favoarea lui Vespasian, a lui Domiţian şi a lui Hadrian; sub Caracalla, lsis şi Serapis vor intra împreună şi în mod oficial în incinta pomcerium-ului şi vor fi instalaţi pe Caelius şi pe Quirinal. Când Apuleius povesteşte către 160 „patimile" lui Osii is şi „căutările" lui lsis, el nu face decât să pună în ordine, sub o formă literară, expunerea unui ritual căruia numeroşi romani îi închinaseră orânduirea zilelor şi a nopţilor lor şi la care îşi adăpaseră setea mistică de exaltare mântuitoare. Credincioşii sirienei Atargatis şi ai paredrului ei Iladad, care se răspândiseră în Asia Mică şi în Grecia, pun piciorul în Italia odată cu primii prizonieri din războaiele cu Antiochus şi odată cu sclavii cumpăraţi la Rodos şi la Delos; negustorii îi aduc şi în porturile Siciliei, în cele de pe ţărmul Campaniei şi din fundul Adriaticii, în Panonia sau în coridorul Ronului. Sub Nero, dea Syria îşi are deja templul pe coasta laniculului; măgarii consacraţi îi poartă statuia urmată de gallii exaltaţi, şi acest cult

itinerant se îmbogăţeşte, în sunete de flaute şi 238

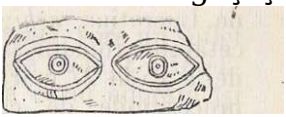

39. Ex voio găsite la izvoarele Senei, reprezentând ochi (După R. CAGNA ŞI V. CHAPOT, op. cit.)

...O* f de crotale, cu trăsături împrumutate de la Rhea Silvia, Diana-Artemis, Nemesis, Afrodita, Luna, de la Parce şi de la altele chiar. Poporul găseşte în cultul ei o hrană pentru misticismul său elementar; cei instruiţi se delectează cu subtilităţile lui astrale; scriitorii cei mai diverşi, Posidonius, Cicero, Filon, Plutarh extrag mereu clin el inspiraţii cu tonuri miraculoase. Dacă trebuie să-l credem pe Ovidiu, alaiul funebru al sărbătorilor lui Adonis ajunsese la Roma în vremea lui Augustus: cultul lui Adonis avea să se menţină acolo neclintit, ca şi în Spania, la Antiohia, la Alexandria, dar, la drept vorbind, aceasta era o formă de tolerare: pe monedele imperiale nu se găsesc nici zeiţa siriană, nici Baalii sirieni, nici Jupiter Dolichenus, deşi Dolichenul a fost venerat pe Aventin şi a pătruns în Tracia şi în Moesia, în Dacia, Dalmaţia, Panonia, Noricum, Renania, şi a ajuns şi la hotarul Belgiei, în Britannia, în Numidia şi Sardinia.

Mai sunt şi frigienii, deja „romani" prin decizie oficială a senatului în 204 î.e.n., Attis cântat de Catullus şi de Ovidiu, procesiunea galiilor evocată

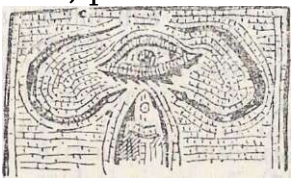

— 50. Desen profilactic împotriva deochiului. Mozaic de la Sussa. (După R. CAGNA ŞI V. CHAPOT, op. cit.)

de Lucretius, arhigall-ul ales sub Claudiu dintre cetăţenii romani şi calendarul liturgic prevăzând de la 15 la 27 martie cumpătările şi abstinenţele, procesiunile de cannofori 1 şi de dendrofori 2, riturile orgiastice şi castrările simbolice în jurul hierofanţilor3, iniţierile şi botezurile sângeroase ale tauroboliilor 4, care în provincii

se vor preface în manifestări de loialism imperial începând din secolul al II-lea, iar la Roma la începutul secolului al IV-lea.

În sfârşit, sunt misterele dionisiace, care pătrund cu putere la Roma în secolul al II-lea cu thiasurile lor, a căror desfăşurare o reprezintă frescele din vilele italice şi pe al căror personal îl enumeră inscripţiile, cum este cea de la Torre Nova.

În jurul acestor culte sunt confreriile secrete şi grupurile filosofice ca acelea ale discipolilor lui Pitagora, care se reunesc în bazilica tainică pe care o săpaseră sub grădinile lui T. Statilius Taurus, în preajma domniei lui Claudiu, şi care se pregăteau acolo, prin iniţiere, pentru mântuirea ale cărei porţi le deschide moartea, o mântuire care făgăduieşte învierea sufletelor.

Toate acestea sunt religii naturiste şi biologice, vestitoare ale supravieţuirii trupurilor, religii şi gnose filosofice care făgăduiesc nemurirea sufletelor! Pretutindeni o râvnă intensă după „supravieţuire” şi după „mântuire”. Pretutindeni vise despre coborâri în Infern şi reveniri, despre paradisuri subpământene, temporare şi purificatoare, despre „cicluri” înnoitoare înscrise într-un timp calculabil după măsura omului şi măsurate de fapt prin simboluri de anotimpuri, prin semne zodiacale ale jocurilor seculare cu interpretare politică sau prin superstiţii elementare (fig. 39, 40 şi 41.)

Dar mai sunt şi perspective cosmice, moştenite din gândirea greacă, transpuse sub influenţa orientală, nutrite dintr-un stoicism deformat

1 „Purtători de trestii” (N. tr.).

2 „Pupători de tirs” (N. tr.)

3 „Preoţi eleusinieni” (N. tr.).

4 „Sacrificii de tauri” (N. tr.).

care înclină spre o fatalitate astrală, spre un suflet al lumii, spre un soare, care este în fapt o inteligenţă strălucitoare şi eternă, a cărui adorare îşi are obârşia în cultele iraniene ale luminii.

Cultul Soarelui, venit din Emesa (Siria) cu Septimius

Severus, este slăvit de Elagabal, care impune venerarea lui funcţionarilor şi soldaţilor săi, dar aceştia nu recunosc în el pe vechiul Sol italic. El află cu Aurelian, la data de 25 decembrie, o zi fastă, în templul de pe Quirinal un sanctuar oficial, în senatorii romani un colegiu sacerdotal, în monedele bătute cu chipul său un element de propagandă, în scuturile soldaţilor paveze ocrotitoare, în mozaicurile din Piazza Armerina sau în sculpturile de pe arcul lui Galerius de la Salonic consacrarea figurată a simbolului său triumfător.

Figurină omenească magică de blestem, cu mâinile şi picioarele legate (După R. CAGNA ŞI V. CHAPOT, op. cil).

Mai este şi cultul lui Mii iau care, după ce i-a sedus pe piraţii cilicieni în vremea lui Pompei, a trezit curiozitatea lui Nero, a Flavienilor şi a Antoninilor şi împânzeşte Imperiul de la Dunăre până în Spania, din Britannia şi de la Rin până în Africa şi îi însufleţeşte pe sclavi, pe liberţi, 241 pe soldaţi şi pe şefi. Acest cult este patronat de

Aurelian şi apoi şi de Diocleţian, Galerius şi Licinius, care în 307 îi fac un sacrificiu comun la Carnuntum. El se înrădăcinează la Constantinopole cu Iulian şi primeşte pretutindeni drept sanctuare grote de iniţiere, al căror număr apare astăzi, chiar şi la Roma, mai ridicat sub târnăcopul săpătorilor decât capelele creştine consacrate gloriei lui Cristos. Mithra capătă un cult, sacramente, o liturgie de jertfă – cea a taurului – pe care o ilustrează în chip statornic în adâncul sanctuarului imaginea sculptată a taurului sacrificat de către divinitatea însăşi printr-un gest dramatic, spre binele celor care, în „făgăduinţa” lor angajată, formează oastea sa militantă.

Avem aşadar amplificări, valorificări, sensibilizări. Şi, mai presus, o dominare – netăgăduit italică prin dogmele ei fundamentale, dar orientală şi orientalizantă în aporturi şi infiltrări; o surzenie aproape totală a Romei la cultele părţilor apusene ale imperiului; totodată o infiltrare a cultelor orientale pe întinsul Occidentului, unde, păstrându-şi identitatea, se alipesc cultelor locale, pe urma

întâmplătoare a drumurilor negustorilor sau a cantonamentelor de soldaţi, cu dedicaţiile şi simbolurile lor, alături de cultul imperial şi de religia de stat.

Această religie de stat nu acceptă la început niciunul din aceste culte, în afară de cel al lui Isis şi al lui Serapis, a căror efigie o poartă deja monedele lui Yespasian, de cel al lui Dea Caclestis de la Cartagina, care figurează pe emisiunile lui Septimius Severus, în aşteptarea cultului lui Sol, care va apărea pe monedele lui Elagabal, în timp ce deja Septimius Severus şi Caracalla tânăr poartă porecla de Inuiclas, iar luna octombrie primeşte aceeaşi denumire, Această religie de stat se exprimă din ce în ce mai mult prin grandoare, în fastul ceremoniilor sale, în stilul însuşi al reprezentărilor sale figurate, care pun sub ochii romanilor şi ai celorlalte popoare imaginea sculptată şi durabilă a procesiunilor, a triumfurilor, a zeilor Romei salutându-l pe împărat sau a apoteozelor ce-l înalţă la cer. Augustus primise ca omagiu statui de mărime naturală şi Ara Pacis îi celebra gloria, dar lui Nero i se ridică o statuie colosală; sunt înălţaţi Domiţian, Traian, Marcus Aurelius, Septimius Severus şi Constantin călare, deasupra oamenilor, deasupra pământului. Se înalţă columne, a lui Traian, a lui Antoninus, a lui Marcus Aurelius, pentru a li se povesti gesta – epopeea lor continuă şi continuată; se clădesc arcuri triumfale pentru Augustus, Tiberiu, Claudiu, Nero, Vespasian, Titus, Domiţian, Traian, Hadrian, Septimius Severus, Gordianus al III-lea, Gratianus, Valentinianus, Theodosius, Constantin, Arcadius, Honorius şi Theodosius al II-lea, la Roma şi în provincii; se construiesc „trofee” care, pe măsură ce se înaintează în timp, se încarcă cu motive, uneori fanteziste, dar orientate spre exaltarea puterii imperiale şi a caracterului ei supranatural, datorită folosii unor teme de glorificare şi dispunerii personajelor şi scenelor, care converg spre stăpânitorul imperiului: astfel stau lucrurile cu arcul lui Titus, unde îl vedem pe Titus în picioare pe un car înhămat cu doi cai conduşi de zeiţa Roma, urmat de o victorie înaripată care îi aşază pe cap o cunună de lauri, înconjurat

la colţurile bolţilor de victorii de asemenea înaripate, cu chei de boltă împodobite şi ele, pe o parte, cu zeiţa Roma, pe cealaltă, cu Geniul poporului roman şi, în sfârşit, ridicat el însuşi, în vârful bolţii, de către un vultur, până la cerul apoteozei sale.

Există, aşadar, o credinţă care se menţine. Dar şi o atitudine critică.

4. CUGETAREA FILOSOFICĂ

Într-adevăr, toţi cei care căutau o interpretare a vieţii se îndreptau spre cugetarea filosofică.

Dar tradiţia are imense lacune; în afară de câteva nume, istoricii literaturii latine nu au putut alcătui decât un catalog dezamăgitor. În general, se tinde să se facă din aceşti filosofi nişte oameni retraşi din lume şi profitând de această izolare pentru a medita; însăşi izolarea lor face să se presupună că influenţa le-a fost restrânsă. Mulţi dintre ei au fost persecutaţi de regim; dacă Areius Didymus şi Athenodorus din Tars au fost bine văzuţi de către Augustus, precum şi Mecena, al cărui Symposion se inspiră din epicureism, Attalus a fost surghiunit de Tiberiu, Iuâius Canus a fost dat morţii de către Caligula, Seneca a fost exilat de către Claudiu, Paetus Thrasea, acelaşi Seneca, Lucan, Rubellius Plautus au fost omorâţi sau împinşi la sinucidere de către Nero, care îi surghiuneşte pe Musonius Rufus, Gornutus şi Paconius Agrippinus; Vespasian îl face să dispară pe Helvidius Priscus; toţi filosofii, în afară de Musonius, revenit din exil, au fost alungaţi în 71 şi defăimaţi de către Dio Chrysostomus care, în al său Discurs contra sofiştilor, îi socoteşte drept o adevărată molimă. Sub Domiţian are loc o nouă persecuţie însoţită de asasinarea lui Iunius Rusticus şi a fiului lui Helvidius Priscus.

Tristă perioadă pentru gândirea critică romană! Ceea ce îi neliniştise pe împăraţi erau nu atât consideraţiile teologice sau cosmogonice, cât atitudinea morală a filosofilor: opoziţia la absolutismul imperial, ostilitatea morală a „înţelepţilor” faţă de abuzurile regimului şi ale curtezanilor, predica lor orientată către îndepărtarea de

treburile publice, către un otium care, de altfel, nu are nimic contemplativ, suspiciunea faţă de oamenii cuprinşi sub numele comun de sofişti, ba uneori şi îndrăzneala cutăruia dintre ei, ca acel Demetrius cinicul, care l-a auzit pe Vespasian replicându-i: „Voi faceţi tot ce trebuie ca să vă trimit la moarte, dar eu nu vreau să ucid un câine care latră” – acestea sunt motivele invocate îndeobşte pentru a explica aceste exiluri şi aceste asasinate. În afară de Lucan, care pare să fi înclinat spre un regim „republican” – lucru care trebuie spus cu nuanţe – niciunul n-a dorit, după cât se pare, o revenire la vechiul sistem de stat, dar portretul „înţeleptului”, ale cărui trăsături le defineau ei, putea lua în ochii absolutiştilor bănuitori aspectul unei satire indirecte. Când Seneca, într-o scrisoare către Lucilius, apără cauza filosofilor care sunt trataţi drept nemulţumiţi, răzvrătitori, dispreţuitori ai magistraţilor şi ai regilor, ne putem întreba dacă răspunsul său dat detractorilor filosofiei, în care face elogiul cârmuitorilor care dau oamenilor răgaz şi o pace prielnică meditaţiei, nu este cu dublu înţeles şi dacă aluzia emoţionată la versurile vergilienendeus nobistia. ce oii a fecit” 1 nu este nuanţată de un regret amar. Este greu să gândeşti liber sub tirani; este tot atât de greu să fii liber între adversarii lor.

Ostilitatea tiranilor faţă de gânditori izvorăşte poate dintr-o incompatibilitate fundamentală, căci la urma urmei unde în altă parte decât la Roma, chiar şi în raport cu Grecia sofiştilor, au fost odinioară filosofii în aşa măsură de năpăstuiţi?

Toţi aceşti preceptori, aceşti călăuzitori ai conştiinţelor, aceşti predicatori de la răspântii, din grădini, din vile, din pieţele publice, care preamăresc gravitatea, statornicia, cumpătarea, nepăsarea faţă de onoruri, ba şi faţă de durere, tind să definească un înţelept care este desăvârşit, dar care nu este de întâlnit pe pământ. Aceasta putea fi punctul de plecare al unui drum către smerenie şi către sentimentul dependenţei omului faţă de pasiunile sale, faţă de oameni şi faţă de divinitate. Dar îi venea greu aristocraţiei să-şi învingă trufia şi era încă şi mai jignitor

pentru împăratul-zeu să şi-o domine pe a sa. A mărturisi dezamăgirile orgoliului nu este o virtute păgână, o virtute a unor oameni care au mândria castei lor şi pofta de a dobândi apoteoza. Toată înţelepciunea păgână s-ar putea defini prin acest

1 „Un zeu ne-a dat acest răgaz” (Ecl. 1., 6, traducerea 245 noastră, N. tr.).

umanism exaltat care nu vrea să găsească mântuirea omului decât în om.

Astfel, Seneca filosoful, care face din arta de a trăi întreaga filosofie, o filosofie în care se armonizează înţelepciunea elenică şi experienţa romană, care întoarce spatele logicii şi dialecticii, care face analize ascuţite ale necazurilor fiinţelor şi ale fragilităţii lucrurilor, care se ridică spre un Dumnezeu atotputernic, totodată martor, judecător şi tată, dar care nu merge până la a mărturisi că trebuie să „asculţi” de el, şi care se mărgineşte să spună că trebuie să-l „aprobi”. Dar chiar în clipa în care, într-o abordare care face să ne gândim la meditaţiile creştinilor, el declară: „Dumnezeu este lângă voi, el este cu voi, el este înăuntrul vostru… este cu siguranţă un Dumnezeu în toţi oamenii de bine”, când afirmă că suntem cu toţii membre ale aceluiaşi trup, că omul este „lucru sfânt pentru om”, că suferinţa este o condiţie a virtuţii şi a meritului, când scrie că Jupiter nu îi este „prezent” fiecăruia, el nu ajunge la ideea de Dumnezeu, nu se sinchiseşte de faptul că principiul suprem al universului este ceea ce el numeşte fără deosebire deus sau dii, „sufletul lumii”, „destinul” sau „natura” şi că universul este cârmuit de hazard, de necesitate sau de Providenţă. Fără îndoială, mai târziu, oameni atât de diverşi ca părinţii bisericii, Calvin, Montaigne, Descartes şi sfântul Jean de la Croix au putut relua aceste strălucite şi lapidare sententiae… Dar Seneca, docil faţă de maeştrii săi şi prins în tiparul retoricii spaniole a formulelor sale, a reuşit fără voia lui acest paradox de a face din smerenie un orgoliu, din bogăţia interioară un fel de sfidare, din viaţa meditativă un bastion uneori bătăios, din înţeleptul însuşi un zeu care se lipseşte

de Dumnezeu.

Deşi este cu totul diferit prin unele din demersurile sale, Epictet, discipolul lui Musonius Rufus şi maestrul acelui Flavius Arrianus care ne-a transmis preceptele lui, are aceeaşi orientare către virtuţile cardinale tradiţionale şi aceeaşi încredinţare în propriile sale virtualităţi de 246

Înţelepciune. Dar Epictet va merge mai departe decât Seneca; într-o mişcare ce se resimte de pe urma tradiţiei platoniciene unite cu propriul său stoicism, fără să adere la Platon, fără să lămurească dacă se îndreaptă spre teism, spre politeism sau spre panteism, el se ridică până la un Dumnezeu personal unit cu sufletul şi prezent în acesta, dar la un Dumnezeu căruia moartea omului îi va înapoia darurile sale, într-o restituire care nu deschide prin dragoste – ca la creştini – calea spre viaţa veşnică.

În sfârşit, iată-l pe Marcus Aurelius şi Jurnalul său, cartea cugetărilor sale zilnice, cartea unui om care purta porecla de Yerus şi care, deşi combate religia creştină, pare că se inspiră din ea ca să-i scadă noutatea. Apollonius din Chalcis şi iunius Rusticus îi fac cunoscute Convorbirile lui Epictet şi practica acelui examen de conştiinţă, a cărui binefacere pitagoricienii o transmiseseră stoicismului mijlociu. Pentru Marcus Aurelius, singurul drept al individului este acela de a se supune ordinii universale, de a accepta legea eternă, de a se învoi cu misterul lumii ascultând în sine glasul sufletului, această fărâmă, emanată de la Zeus, care ne animă. Dar este o supunere, o acceptare, o învoire care nu se obţin fără luptă, contra sorţii, contra oamenilor, contra sa însuşi, cum o mărturiseşte la începutul cărţii a X-a. Iar victoria şi pacea vor veni din echilibrul care îşi găseşte odihna în Dumnezeu, un Dumnezeu în care totul se va dizolva printr-o moarte care este sfârşitul, sfârşitul a tot şi a toate.

Aceasta este măreţia şi slăbiciunea stoicismului, chiar a stoicismului sufletelor tari, dar şi tristeţea unei lumi care se va prăbuşi în faţa mesajului sfântului Pavel către romani: „Fiţi bucuroşi în nădejde!”

Apoi, toţi aceşti oameni care au cugetat şi cugetă în

jurul lui Augustus, aceşti oameni care sunt feluriţi, Horaţiu care lunecă de la un epicure247 ism monden la stoicismul nuanţat al Epistolelor sale, Horaţiu şi poeţii, Vilruviu şi tehnicienii care învăluie în expunerile lor reflecţii asupra meşteşugului şi vieţii, Sergius Plautus, P. Fabius Maximus de la Narbona, Stertinius, Plotius Crispiaus şi îndeosebi Sextii şi discipolii lor, care fac şcoală la nadul lor, şi Coraelius Celsus – Celsus al nostru –, care rezumă şi colecţionează; apoi iarăşi, în epoca următoare, acei peripateticieni, Claudius Severus, Flavius Boethus, Virginius Rufus; apoi acei cinici, Ilostilianus, Crescens acuzatorul lui Iustin martirul şi Honoratus îmbrăcat cu blana sa de urs; apoi acei epicurieni, un Celsus din vremea lui Nero, un altul din vremea lui lladrian, Pompedius, contemporan al lui Caligula, Pollius Felix, contemporan al lui Domiţian, şi acel Priscus căruia Marţial îi invocă şi simţul gastronomic, iar, mai târziu, Pudentianus, P. Octavius Secundus şi CStallius Hauranius; apoi acei sceptici care se rânduiesc în jurul lui Sextus Empiricus; apoi acei neoacademici ca Favorinus de la Arles, contemporan al lui Traian şi al Antoniniier, care pare să fi exercitat o influenţă considerabilă şi care disertează în greceşte asupra tuturor subiectelor, care îşi însuşeşte maxima platonicianâ: „a căuta mai curând decât a decide” şi care de-a lăsat un text atât de curios asupra filosofilor care au „descoperit ceva” în domeniul culturii, toţi – da, toţi – meditează şi caută.

În orientarea pitagoreică, mişcarea ideilor nu este mai puţin vie: Moderatus de la Gades, Q. Sosius Senecio, unul din consulii lui Traian, C. Minicius Fundanus. Către 150 se dezvoltă un platonism reînnoit care integrează elemente aristotelice şi pe care îl ilustrează Calvisius Taurus, Ilerodes Atticus, Theon din Smirna şi chiar şi Apuleius, care compune, printre alte lucrări, un tratat asupra lui Platon şi opuscule asupra lui Socrate, asupra lumii şi a ermeneuticii, ceea ce va face ca părinţii bisericii să-l aşeze printre taumaturgi. Vinii regăsi moi târziu influenţa acestui plătonii a îi reînsufleţit, al cărui ecou se

face Plutarh, cu tonalitatea sa proprie, într-un eclectism în care înserează ceea ce el numeşte „descoperirea” sa, acea demonologie din care se va nutri magia şi potrivit căreia nişte fiinţe intermediare între oameni şi zei sunt pe lângă primii mesagerii celor de-ai doilea şi deţin în acelaşi timp rolul de pedepsitori şi de binefăcători. Tratatul lui Plutarh Despre amânările justiţiei divine pune, uneori în chip mişcător, problema pedepsei divine pe o linie cu totul elenică: crezi că auzi glasul lui Euripide, al unui Euripide mai puţin criticist, asupra „întârzierilor” lui Dumnezeu; se desprinde de acolo mai ales un act de credinţă, o declarare a încredinţării că Dumnezeu, inteligibil, dar ascuns, poate fi ajuns de un suflet curat, într-un entuziasm care este dragoste.

În jurul stoicilor de prim plan, Seneca şi maeştrii săi, Epictet, Marcus Aurelius, mai erau şi alţii cu o faimă mai redusă: P. Egnatius Celer, Barea Soranus şi fiica sa, Palfurius Sura, Rubellius Plautus şi toţi aceia care au fost victimele harţagului imperial al lui Nero, al lui Vespasian, al lui Domiţian – şi cei care i-au scăpat, Decianus din Emerita şi C. Vinius Maximus, unul consul, celălalt prefect al cohortelor, şi îndeosebi Maniiius, contemporan cu Augustus şi cu Tiberiu, care învaţă în ale sale Astronomică faptul că divinitatea sălăşluieşte în lumea cerească, pentru care pământul nu este decât o imagine, şi că aştrii determină soarta muritorilor.

Astfel, vedem peste tot şi în chip continuu cugetare, meditaţie, ba şi elevaţie. Cum se poate spune că nu există gândire romană, filosofie romană? Fără îndoială, mulţi nu au strălucirea lui Plafon sau a lui Lucreţiu. Dar ceea ce importă este tonalitatea, dominanta şi în contact cu aceste texte nu se poate tăgădui că există o râvna de explicare, o depăşire, o nelinişte, o chemare.

Divinizarea împăraţilor nu-i lăsa indiferenţi pe aceşti filosofi: poeţii o cântau; mulţi dintre ei credeau în entuziasm, adflatus diuinus, şi în inspiraţie. Seneca îl denumeşte pe împărat un spiritus uiledis, suflet şi raţiune a sfatului;

Musonius îi predică lui vespasian filosofia pentru a-l ridica la îndatoririle sale; Plutarh învaţă că o regalitate care imită divinitatea este un „lucru” divin; Filon din Alexandria îl compară pe principele ideal cu Moise; Dio Chrysostomus face din rege un „ales” al lui Dumnezeu, ca şi Aelius Aristides, al cărui al X 1 l-ea Discurs enunţă aceeaşi idee. Neopitagoreii vor merge şi mai departe şi, prin Diotogenes, îl vor înfăţişa pe acest împărat, pe acest şef ca pe un trimis al lui Zeus, care, în ochii lui Ecfantes misticul, este un mediator inspirat, ce-şi deţine demnitatea de pe urma naturii sale, puterea prin alegerea sa divină, o putere pe care scrierile ermetice o definesc drept asemănătoare celei a lui Dumnezeu.

Este aceasta tristeţea stoicismului, a academismului, a epicureismului şi a celorlalte sisteme? Se poate, dar uneori este şi o izbucnire mistică, pe calea mereu urmărită spre unitate – cea a omului-împărat – şi cea a omului-zeu. Omul-zeu al creştinilor? El este cu totul altceva. Dar evreii?

5. PROBLEMA EVREIASCĂ

Nu se cunoaşte data primelor contacte ale Romei cu evreii. În 164 doi legaţi romani, Q. Memmius şi T. Manius sau Manlius, intervin în disputele Seleucizilor cu Iuda Macabeul; în 161, o delegaţie evreiască soseşte la Roma şi încheie o alianţă cu Republica; moartea lui Iuda Macabeul, câteva luni mai târziu, într-o luptă contra Seleucizilor şi reînnoirea alianţei evreilor cu Roma în 143 şi în 139 marchează noi etape. Toate acestea cu rezultate nu pentru Iudeea, ci pentru Roma, care îi sacrifică pe evrei şi se serveşte de ei pentru a le isca piedici Seleucizilor. Macabeii odată dispăruţi, Hasmoneii reiau calea Romei; Ioan Hyrcanos I (134 – 104), învins de Antiocims al VII-lea, obţine un senatus-consult care confirmă alianţa şi. recâştigă în 129 câteva teritorii din stăpânirea lui Antioehuc în a ta. Toată această activitate romană rămâne pe plan diplomatic, căci evreii se bat singuri, sau aproape. Cu Pompei izbândeşte planul militar.

Între timp, evreii, care îşi părăsiseră pământurile la o

dată îndepărtată, printr-o mişcare de împrăştiere care se intensifică în secolul al III-lea î.e.n. şi care îi stabileşte în tot bazinul mediteranean, s-au grupat în Italia în comunităţi închise în oraşe ca Brundisium, Tarent, Putcoll, Ostia şi Roma. Împrăştiaţi, ei rămân evrei; izolaţi, ei îşi păstrează unitatea spirituală şi se simt cu toţii ataşaţi de capitala lor comună, Ierusalimul, printr-o legătură sentimentală indisolubilă. Ceea ce cimentează atunci unirea lor este mai puţin simţul etnic sau condiţia lor de minoritate dispersată, cât religia. Prima grijă a unei colonii evreieşti era, în adevăr, să construiască o sinagogă, să se adune în ea, să menţină legăturile cu Ierusalimul.

În 65, Pompei cucerise Siria. El este determinat să intervină în conflictul care; îi desparte pe cei doi fraţi Ioan Hyrcanos şi Iuda Aristobulos; luând partea lui Hyrcanos, el purcede împotriva Ierusalimului; fiul lui Sulla, Cornelius Faustus, intră în oraş; Pompei pătrunde în Sfânta Sfintelor pe care o găseşte goală; revine la Roma cu numeroşi prizonieri care vor figura în triumful său şi care, vânduţi ca sclavi, vor spori rândurile coloniei din Roma. Această colonie, credincioasă Ierusalimului, munceşte, se îmbogăţeşte, construieşte pe cheltuiala ei sinagoga Libertinilor şi dobândeşte o asemenea influenţă, încât găseşte în Iuliu Cezar un sprijin şi un eliberator. Cezar îl scoate pe Aristobulos din temniţa în care îl închisese Pompei; îi încredinţează comanda a doua legiuni pe care speră să le trimită în Siria. Suprimat de către pompeieni, Aristobulos dispare din scenă; Pompei dispare la rândul său; în Iudeea, omul său de încredere trece de partea învingătorului, Antipater, tatăl lui Herodes (Irod). Un dregător al lui Hyrcanos vine să-l sprijine pe Cezar sub zidurile Alexandriei şi îi câştigă colonia de la Leontopolis, Cezar, recunoscător, se arată mărinimos şi îi acordă numeroase privilegii lui Herodes şi evreilor, care îl vor plânge solemn atunci când va fi asasinat.

Aceste privilegii sunt considerabile: guvernarea Iudeei încredinţată lui Hyrcanos ca etnarh şi lui Antipater ca procurator; scutirea de tribut tot la şapte ani din pricina

anului sabatic 1; interdicţia pentru trupele romane de a intra în Ierusalim şi pe teritoriul iudeu cu stindarde purtând efigia împăratului; scutirea de recrutări militare şi de rechiziţii în Iudeea, ca şi în comunităţile împrăştiate; dreptul pentru evrei de a-şi administra în particular bunurile evreieşti şi de a impune contribuţii membrilor comunităţii, chiar şi în teritoriu roman, autorizaţia de a judeca pricinile civile şi penale care sunt de resortul legii mozaice; acordarea pentru religia iudaică a protecţiei statului, începând cu anul 70 î.e.n.; notificarea acestor privilegii tuturor naţiunilor aliate sau supuse Romei.

Aceasta era o situaţie excepţională: nicio „naţiune” nu beneficia şi nu a beneficiat la Roma de astfel de favoruri.

Or, pe plan religios, în faţa cultelor poli teiste, evreii erau monoteişti; venirea lui Iisus a provocat în unitatea evreiască o dureroasă problemă doctrinală; procesul său a atras după sine o problemă politică.

Nu de îndată: faţă de evrei, Augustus s-a arătat tot atât de binevoitor ca şi Cezar; dar în 19, sub Tiberiu, în urma unor colecte pentru templul din Ierusalim în care se afla implicată o romană, Fulvia, soţia lui Saturninus, prieten al lui Tiberiu, şi cu prilejul unor tulburări survenite în legătură cu oarecare serbări isiace, 4.000 de evrei au fost deportaţi în Sardinia. La căderea lui Seian, în 31, evreii au fost din nou admişi la Roma. O a doua măsură contra lor a fost luată sub Claudiu. Acesta a reprimat agitaţii1 An sabatic = an sanctificat prin încetarea lucrărilor agricole, o dată la şapte ani (N. tr.). 252

le lor la Antiohia şi la Alexandria; el i-a izgonit de la Roma către 49/50, pentru că, potrivit textului lui Suetoniu, „sub imboldul lui Chrestos” – nu putem să nu recunoaştem aici numele lui Cristos – ei iscau tulburări permanente. Este de altfel un text preţios care arată că la acea dată iudaismul nu era deosebit de creştinism şi că neînţelegerile provocate în sânul comunităţii din Roma duceau la dezordini. A fost un exil de scurtă durată, deoarece regăsim evrei numeroşi sub Nero, când

beneficiază de protecţii puternice, ca cea a Poppeei. Totuşi distrugerea statului evreiesc şi împrăştierea evreilor în afara ţării lor datează din vremea domniei lui Nero. De fapt, evreii, creştinii şi romanii nu se puteau împăca: teocraţia iudaică îşi era suficientă ei însăşi; religia romană era legată de politică; „împărăţia" creştinilor nu este din lumea aceasta.

Dar mai era ceva. Caracterul închis al comunităţilor evreieşti îngăduia tot felul de bănuieli; modul lor de viaţă se deosebea de obiceiurile curente; credinţele lor păreau ciudate, deoarece, în ţările în care veniseră să se stabilească, nu aveau nici temple, nici statui, nici jertfe de animale, nici ceremonii spectaculoase. Erau învinuiţi că „îi dispreţuiesc pe zei", că nu adoră decât „un zeu nelămurit", că mint când declară că zeul lor locuieşte în Sfânta Sfintelor din templul din Ierusalim, în care intrând, Pompei „nu a văzut nimic". Unii adversari mergeau până acolo încât susţineau că ei adoră acolo un cap de măgar; alţii ziceau că evreii nu mănâncă porc, pentru că acesta dă lepra şi că ei erau deci descendenţii leproşilor goniţi din Egipt; în sfârşit, alţii atribuiau celor mai neînsemnate acte ale acestui popor un înţeles îngrijorător şi făceau din evrei oameni „primejdioşi" care „urăsc neamul omenesc", o „seminţie vătămătoare" şi „respingătoare".

În pofida acestor atacuri, evreii erau statornici în credinţa lor şi găseau printre romani admiratori şi adepţi, patricieni descurajaţi în faţa degradării vechilor principii, sclavi care aveau 253 sentimentul de a fi egali cu toţi oamenii, femei care se simţeau zguduite de formele îmbătătoare ale misticii orientale, spirite religioase care căutau o depăşire a imaginilor de cult de la Atena şi de la Roma. Evreii se străduiau şi ei să câştige la credinţa lor pe cei care îi înconjurau ca prieteni, devotaţi şi prozeliţi, adică integraţi în circumcizie. Numărul lor trebuie să fi fost însemnat, deoarece, la incendiul Romei din 64, sub Nero, o „imensă mulţime" a fost pedepsită; fost-au ei oare osândiţi ca fiind evrei sau ca fiind creştini? Pentru Tacit nu este vorba decât de creştini care, faţă de iudaism, erau

nişte „deviaţionişti”. Este cu neputinţă să se ajungă la concluzii mai precise, cu atât mai mult cu cât în sânul iudaismului se formează „partide”, saduceii, fariseii, esenienii, baptiştii care uneltesc în Palestina şi în afara ei, la Antiohia, la Cartagina, la Alexandria, la Roma. Prin repercusiune, se dezvoltă antisemitismul. Dar scriitorii creştini (Tertulian, Lactanţiu, Eusebiu) nu s-au ferit să insinueze sau să afirme că numai creştinii erau vizaţi în represiune şi că incendiul Romei a fost un pretext. Astfel, Nero devenea primul „persecutor”; un persecutor al credinţei.

Au existat şi persecutori politici. Procuratorii cârje ocupă Iudeea, începând cu Goponius în anul 6 al erei noastre, n-au adus întotdeauna doar binefaceri acestui pământ depărtat. Au fost guvernatori buni ca Portius Festus, guvernatori răi ca Antonius Felix, aspri ca Pontius Pilatus, incapabili ca succesorii lui Filat, care nu au priceput însemnătatea agitaţiei locale în care se înfruntau revendicările naţionaliste şi speranţele mesianice, dorinţa de a se elibera de servitute şi voinţa de a instaura un regim teocratic. Tulburările aveau să ducă la campania lui Yespasian şi la incendiul templului din Ierusalim în 70. În aparenţă, acest eveniment ar putea fi considerat ca rezolvarea militară a unei revolte; el era şi consecinţa rezistenţei evreieşti la cultul imaginilor imperiale condamnate de sanhedrin 1 în 66; el era, de asemenea, o reglementare financiară, deoarece evreii fură siliţi să verse la fisc banii pe care îi plăteau templului din Ierusalim. În urma constrângerilor – şi, de asemenea, pentru alte motive –, aceasta avea să provoace revolte sub Domiţian şi după el. Una din ele, sub Traian, în 115 – 117, a zguduit Mesopotamia, Egiptul şi Ciprul, alta, sub Hadrian, în 132 – 135, s-a produs când Bar-Kochba, „fiul stelei”, steaua oracolului lui Balaam, a reuşit să-i răscoale pe palestinieni cu sprijinul rabinilor, în timp ce Rabi Achiba îi agită pe evreii care locuiesc în afara Palestinei şi iscă o revoltă care a provocat o represiune groaznică, o zdruncinare economică şi socială a bazinului mediteranean, o pustiire a

Palestinei, de unde toţi evreii fură îndepărtaţi. Izgoniţi îndeosebi din Ierusalim, care a fost denumit Aelia Capitolina, din Iudeea, care a primit numele de Siria Palaestina, ei trebuiră să trăiască risipiţi prin lume, departe de templul lor unic. Problema evreilor, care i-a tulburat atât de mult pe oameni în evul mediu şi în timpurile moderne, îşi are în mare parte obârşia aici. Tot de atunci poate fi datată retragerea în sine a comunităţilor evreieşti; de atunci şi verificarea textelor şi punerea în ordine a canoanelor şi a principiilor politico-religioase ale tradiţiei, spre a alcătui, împreună cu Mişna şi cu Gemara, Talmudul, conţinând codurile spirituale ale iudaismului.

Evreii şi creştinii după Flavieni

Diplomaţia Antoninilor le îngăduie creştinilor să cunoască un oarecare număr de ani paşnici. Corespondenţa lui Pliniu cu Traian, oricât de discutat îi este înţelesul, este o mărturie asupra faptului că la această dată nu exista o legislaţie împotriva lor şi că, pe de altă parte, ei nu se

1 Sanhedrin (arameică) – tribunal al evreilor, la Ierusalim, compus din preoţi, bătrâni şi scribi. (Marele Sanbe255 drin = tribunalul suprem) (N. tr.).

dedau la activităţi susceptibile de pedeapsă; ea atestă mai ales că în Bi tiuia problema era complexă şi că, potrivit obiceiului lor, romanii au vrut mai curând să normalizeze situaţia decât s-o modifice. Întemeindu-se pe denunţurile publice, împăratul înţelege să răspundă feluritelor frământări din regiunile imperiului şi să-şi adapteze politica la sensibilităţile locale, dar el respinge tot ceea ce este denunţ anonim şi lucrătură interesată. Contează numai fidelitatea faţă de zeii llomei şi loialismul faţă de Imperiu, iar nomen Christianum era de ajuns ca să facă să-i condamne pe cei care îl mărturiseau. Simeon, episcopul de la Ierusalim, şi Ignaţiu, episcopul de la Antiohia, au trebuit să îndure „patimile” printre mulţi alţii. Hadrian socoteşte şi el că nu trebuie pedepsiţi creştinii pentru simplul motiv că sunt creştini, ci doar dacă încalcă legile. Or, în conflictul care însângerează Orientul sub

domnia sa, creştinii, tocmai, nu sunt implicaţi împreună cu evreii şi când proconsulul Asiei, Serenius Granianus: îl întreabă cum. trebuie trataţi, el răspunde – lămurind textul gândirii lui Traian – că nu este cazul să se ţină seama de zvonurile ce se răspândesc şi că acţiunea de pedepsire trebuie să fie subordonată constatării unei vini reale faţă de normele juridice ale Romei. Marcus Aurelius nu figurează pe lista persecutorilor creştinilor pe care au alcătuit-o apologiştii; de altfel el a avut faţă de ei o atitudine de conciliere oportunistă, care aminteşte prin răspunsul său către legatul din Lyon de acela al lui Traian către Pliniu. „Minunea" care a îngăduit soldaţilor celei de a III-a legio Fulminata să învingă în campania împotriva quazilor şi a marcomanilor arată că dacă unora dintre creştini le este silă să servească statul la Lyon, sunt alţii care luptă pentru el în Europa Centrală şi care invocă pentru succesul armelor lor favoarea Dumnezeului lor. Cei doi episcopi de la Roma, Anicetus şi Soter Eleutherus nu sunt prigoniţi; martiriile de la Lyon şi de la Au tun se explică prin exasperarea populaţiei, leală faţă (le Roma, privind misticismul încăpăţânat al creştinilor şi manifestările credinţei lor: Pothinus, Blandiria şi cei 46 de tovarăşi ai lor plătesc astfel, în 177, la Lyon, ca şi Epipodus, Alexander şi Symphorianus la Autun, greşelile altora, la fel ca la Roma Iustinus şi emulii săi sau ca la Smirna Policarp şi discipolii săi. Commodus, care a fost un stăpânilor crud, a lăsat-o să trăiască în umbra palatului său pe Marcia, care avea legături cu creştinii şi care, datorită vicleniilor lui Callistus, a făcut să fie eliberat din Sardinia un număr destul de mare din ei: păcătoasă negreşit, ea izbutise să frângă, cu ajutorul lui Eclectus, rigoarea imperială.

Faţă de împărat şi de Imperiul roman, iudaismul păstrează totuşi la Roma un fel de poziţie privilegiată: Septimius Severus şi Caracalla îi arată bunăvoinţă. Ei îşi păstrează loviturile pentru creştini şi pentru montanişti \ care refuză serviciul militar şi supunerea la legile păgâne. Evreii sunt dispensaţi să-i dea împăratului titlul de zeu şi

să jure pe geniul său. În schimb, faţă de creştini, edictul din 202 contra prozelitismului creştin şi evreiesc a fost aplicat fără îndurare. Cât despre Caracalla, el a lunecat spre un fel de sincretism în care se amestecau Zeus, llelios, Serapis şi Mithra. Pentru a le juca o festă creştinilor, Iulian Apostatul se arată favorabil iudaismului şi merge chiar până la a reconstrui templul din Ierusalim. Roma îl recunoaşte ca şef etnic al evreilor pe Patriarh, de care depind direct învăţaţii Legii şi judecătorii interni, impozitele, sărbătorile şi deciziile administrative ale comunităţilor. Trebuie să ajungem la Theodosius al II-lea spre a vedea înlăturându-se în 425 acest patriarhat şi restrângându-se libertăţile acestor grupuri care sfârşesc prin a-şi îndrepta paşii

1 Montanişti = sectă creştină întemeiată pe la 100 – 170 o.n. de către Montanus, ficgian, fost preot, al Gibelei, convertit la creştinism, la dogma căruia adaugă credinţa în Paracietes, Spiritul; jiint, ca, re intervine permanent 257 (N. tr.).

departe de Roma şi de imperiu şi prin a căuta refugiu şi pace în afara hotarelor romane, în depărtata Babilonie.

Istoria evreiască se descompune de atunci într-un şir de istorii particulare ale unor grupuri risipite, în luptă cu diversele popoare şi diverşii, şefi ai regiunilor imperiului.

La Roma catacombele iudaice au furnizat peste cinci sute de inscripţii (75% în greacă; 23% în latină; celelalte cu salutul ebraic, una în aramaică); ele dezvăluie viaţa internă a acestor comunităţi în autonomia lor, cu „magistraturile” şi cu sinagogile lor, dar şi cu aşezările lor în Trastevere, pe Via Appia, pe Caelius, în vecinătatea porţilor Esquilina, Nomentana, Salaria, în Subura şi ici şi colo în alte câteva cartiere.

6. DE LA EVANGHELIA
LUI AUGUSTUS LA EVANGHELIA LUI IISUS

Ce se întâmplă de acum înainte cu creştinii? Poziţia lor nu putea să nu contrarieze Imperiul. Atâta timp cât a putut trăi la umbra iudaismului şi cât iudaismul nu a fost stânjenit, creştinismul s-a putut dezvolta fără piedici. Dar

el predica o morală de îndurare, de puritate, de egalitate socială; el cerea credincioşilor ascultare faţă de ierarhia bisericii, care îi scutea de supunerea la legile potrivnice ale puterii temporale, şi o adeziune a întregii fiinţe la ţeluri supraterestre care opresc practicarea cultului imperial şi consacrarea exclusivă intereselor statului. Deşi autoritatea civilă era acceptată şi ascultată, ea nu putea fi în fapt decât o reprezentare a lui Dumnezeu; potrivit textelor, cum sunt epistola lui Pavel către romani sau capitolul al XII-lea din Apocalips, legea lui Dumnezeu trebuia chiar să treacă înaintea legii împăratului. Vulnerabili, pentru că nu au ajuns să beneficieze, ca evreii, de ocrotirea legilor romane şi pentru că religia lor nu este religio licital, socotiţi de către unii ca nişte orientali asociali, de către alţii drept închinători ai unor superstiţii pernicioase, acuzaţi, din cauza tainei întrunirilor lor, de practici imorale, ei le apar tuturor ca nişte revoluţionari sau ca nişte separatişti care nu se potrivesc nici cu elenismul, nici cu romanitatea şi care, pe deasupra, subminau principiile unei civilizaţii care îşi întemeia definiţia fericirii pe prezent şi numai pe om.

Era aici o situaţie ambiguă, despre care expunerea de faţă, în mod necesar schematică, nu dă decât o privire generală: nu interzicând manifestările cele mai vizibile putea spera Imperiul să neutralizeze strădania apologetică a creştinilor, într-o vreme în care sincretismul estompa divergenţele şi îndruma tot mai mult spre monoteism. După Maximinus 2, ostil creştinilor, Decius (249251), impunând tuturor supuşilor săi o declaraţie de credinţă, dezlănţui împotriva celor care nu au vrut să renunţe o prigoană teribilă, a cărei istorisire mişcătoare ne-a lăsat-o sfântul Glprian, episcopul Cartaginei. După o perioadă de pace, dar bântuită de tulburări interne, cum a fost schisma lui Novatianus, Yalerianus reluă ofensiva, în 257 – 258, cu cele două edicte ale sale prin care confiscă bunurile comunităţii, interzice adunările, îi degradează pe senatorii şi pe cavalerii creştini, îi condamnă pe clerici la moarte, iar pe femei la exil. Chiar dacă creştinii au dovedit tăria credinţei lor prin eroismul rezistenţei lor individuale sau

colective, ei au avut totuşi multe de îndurat în numele ei. Diocleţian avea să reia campania sângeroasă împotriva lor, creştinismul apărând tot mai mult, faţă de tentativa imperială de restabilire a unităţii şi a tradiţiei, drept un ferment de dezbinare şi de nesupunere, îndeosebi în armată. Dar multe măsuri anticreştine se vădesc (şi aceasta se uită prea mult) drept măsuri financiare, menite să umple tezaurul public prin confiscări. Hotărârile luate

1 „Religie admisă" (în latină în text) (N, tr.).

2 Tracul (235 – 238) (N. tr.).

la Nicomedia în 302 – 303 s-au extins asupra întregului imperiu şi au făcut să curgă sânge din belşug, cu o înverşunare care întrece orice închipuire. Totuşi în Galia, unde Coiistantius Chlorus, adept al cultului solar şi orientat personal către o atitudine de înţelegere, pare să fi fost moderat, creştinii au beneficiat, poate, de o relativă clemenţă.

Oricât de crudă a fost această persecuţie, în cele din urmă a trebuit să se cadă la învoială: convertirea lui Constantin, în urma vedeniilor sale şi a orientărilor pe care i le-au indicat conjunctura politică, situaţia militară şi ambianţa morală, avea să domine toată istoria spirituală a Imperiului târziu. Ceea ce s-a numit „edictul de la Milano" – şi care nu este decât un mandatum – acordă creştinilor şi tuturor celorlalţi dreptul de a-şi practica religia şi resti tuie primilor bunurile ce le fuseseră confiscate. Un fel de compromis împăciuitor între păgânism şi creştinism, acest „edict" a deschis calea unui deism lărgit, din care creştinismul autentic avea să tragă foloase în timpul lui Theodosius. Actul imperial, a cărui însemnătate a fost considerabilă, se rânduia de altfel într-un şir de acte în care se manifestase şi se va manifesta dorinţa de a unifica forţele imperiului într-o pace religioasă. Era un gest îndrăzneţ şi abil care, în faţa primejdiilor exterioare de ordin militar, trebuia să reunească spiritele „romane" cu cele ale romanităţii. Dar această atitudine nu era lipsită de pericole, căci, recunoscând validitatea eliberărilor de sclavi pronunţate în prezenţa preoţilor, conferind clericilor

imunitatea faţă de sarcinile civile, admiţând competenţa tribunalelor ecleziastice, acceptând ca diversele biserici să poată primi donaţii, ea risca să creeze un stat în stat, să dea birocraţiei ecleziastice o independenţă excesivă, să lase ierarhia religioasă să se substituie ierarhiei civile şi să consimtă cu prea multă mărinimie la lunecarea agnosticilor spre o credinţă care îi lega de o autoritate puternică şi, la urma urmei, independentă, Divergenţele dintre meletieni şi câonatişti \ care ameninţau unitatea bisericii, opoziţiile dogmatice care tulbură biserica din Alexandria de pe urma lui Arius care tăgăduia consubstanţialitatea Fiului cu a Tatălui, au primit în 325, la Niceea, o soluţie favorabilă tezei „catolice”. Discordiile s-au manifestat din nou, mai târziu, în 335, la conciliile de la Tir, apoi de la Ierusalim, unde a fost adoptată în parte poziţia contrară, împăratul, dându-i cauţiunea sa, găsea în doctrina lui Arius un sprijin pentru propria sa putere; într-adevăr, răpindu-i bisericii creştine substratul ei supranatural, el îi smulgea ierarhiei bisericeşti autonomia şi dreptul ei de a vorbi în numele lui Cristos; el reducea biserica la o asociaţie morală, curat omenească, ce trebuia să colaboreze cu statul şi nu avea nicio îndreptăţire să se disocieze de el. Triumful a ceea ce s-a numit uneori „cezaro-papism” părea de atunci înainte asigurat; preeminenţa papei asupra episcopilor risca să fie puternic ştirbită. Un soi de monarhie spirituală şi în acelaşi timp pământească, exterioară Imperiului, era înlocuită cu o oligarhie supusă puterii civile.

Filarianismul lui Constantius şi al succesorilor săi, atitudinea favorabilă a lui Gratianus şi a lui Theodosius reuşesc să câştige episcopatul apusean şi cel răsăritean. Conciliile de la Rimini, de la Seleucia şi de la Constantinopole (359 – 360), în pofida rezistenţelor, consacră triumful arianismului şi al politicii imperiale faţă de creştini. Abilitatea papei Iuliu obţinuse la conciliul de la Roma (iarna 340 – 341) recunoaşterea întâietăţii Romei, întâietate care avea să fie rediscutată la Antiohia şi la Serdica şi urmată de contestaţii care se transmit de la

sinoade la concilii şi se preschimbă din conflicte între capitale în conflicte între persoane, pentru a nu-şi afla soluţia decât mai târziu, odată cu Damasus 2. În 356 Constan

1 Mişcări schismatice din cursul secolului ăl IV-lea (N. tr.).

261 3 Papă, 306 384 (N. tr.).

tius nu îi condamnă numai pe vrăjitorii cu activităţi neliniştitoare; el urmăreşte păgânismul şi îi interzice cultele, dar controversele teologice continuă cu străşnicie, iar partizanii consubstanţialităţii Tatălui şi Fiului se înfruntă la Sirmium cu partizanii „asemănării" fără să cadă la înţelegere.

Reacţiunea păgână a lui Iulian, de scurtă durată (361 – 363), nu împiedică dezvoltarea internă a creştinismului; acţiunea unor scriitori ca Symmachus, Vettius Agorius Praetextatus, Rutilius Namatianus nu iese din cercurile culte. După Iulian, Yalentinianus, Gratianus, Theodosius, despre care se crede în mod greşit că ar fi fost creştini cucernici, găsesc în măsuri împăciuitoare, cum sunt interzicerea cultelor păgâne în public, suprimarea subvenţiilor acordate slujitorilor acestora, anularea titlului de pontifex maximus de către Theodosius, recunoaşterea religiei acelora care se declară alăturaţi Romei etc., un mijloc de a-i câştiga pe creştini şi de a consolida, o dată mai mult, temeliile puterii civile. Biserica profită de aceste dispoziţii spre a-şi consolida propriile fundamente, sugerând legi care o întăresc: confiscarea veniturilor templelor păgâne, interzicerea cultelor păgâne particulare, suprimarea drepturilor civile pentru eretici, scutiri fiscale pentru clerici, însemnate privilegii judiciare, dreptul de azil în biserici, scoaterea statuii Victoriei din Curie, în 382 – toate acestea fiind măsuri materiale şi morale de care ea ştie să profite cu abilitate, nu fără lupte, dar cu succes final.

Edictul de la Thessalonic, datând din 28 februarie 380, definise creştinismul catolic drept religie de stat: „Toate popoarele noastre trebuie să se alăture credinţei

transmise romanilor de către apostolul Petru, aceleia pe care o mărturisesc pontiful Damasus şi episcopul Petru de la Alexandria, adică să recunoască sfânta Treime a Tatălui, a Fiului şi a Sfântului Duh. Numai aceia care o urmează au dreptul la numele de creştini catolici. Ceilalţi sunt eretici şi loviţi de nemernicie, locurile lor de adunare nu au dreptul la numele de biserici. Dumnezeu se va răzbuna pe ei şi noi de asemenea".

Conciliul ecumenic ele la Constantinopole, din 381, care pune capăt controverselor orientale, şi conciliu! de la Aquileia, pe care îl prezidează Ambrosius, episcopul Milanului – în pofida afacerilor de la Thessalonic şi de la Callinicum – confirmă buna înţelegere dintre biserică şi stat şi colaborarea celor două organisme în care statul apare drept braţul mirean, iar biserica drept spiritul animator.

La această stare de fapt nu se ajunsese decât trecând prin nesfârşite certuri docfrinale şi opoziţii neîncetate de persoane, a căror istorie completă ar trebui să se piardă în efemeride... Creştinismul nu avusese să lupte numai împotriva împăraţilor pagini sau să se apere de schismatici, – montanişti, maniheeni, donatişti, meletieni, arianişti, prisciliianişti şi alţii – sau de exegeţii pe care-i hrănea în sânul său, ci să se bată şi cu gândirea păgână, cu Celsus, cu Piiilostratus şi cu evocarea figurii lui Apollonius din Tyana, un „sfânt" al păgânismului, contemporan cu Nero şi cu Domiţian. Ea a avut de ripostat împotriva izbucnirilor furioase ale naţionalismului „roman", încercând să înăbuşe aceste credinţe care nu erau băştinaşe, contra în mici populare alimentate uneori de scorneli, ca aceea care încă din anul 200 făcea din creştini nişte adoratori ai măgarului, o născocire care avea să dureze ani îndelungaţi

— Aproape trei secole – de-a latul întregului imperiu. Creştinismul a avut să se apere şi împotriva neoplatonismului lui Porphyrios care, ca şi predecesorii săi în polemica anti-creştină, nu are decât aversiune pentru dogmele creştinismului, pe care le găseşte „absurde". În

sfârşit, el a trebuit să reziste la critica savantă a unui Cornelius Laheo, a cărui operă nu ni s-a transmis, de altfel, decât într-un mod foarte fragmentar.

Nu este de domeniul lucrării de faţă să urmărească dincolo de Theodosius istoria bisericilor

ţie Răsărit şi de Apos, care, datorită existenţei Imperiului de la Bizanţ şi a Imperiului de la Roma, primesc organizări deosebite. În Răsărit, puterea autorităţii civile este destul de mare pentru ca biserica să nu ocupe poziţia dominantă; tot acolo, nestorianismul şi montanismul agită spiritele încă multă vreme şi dezlănţuie certuri vii; monofizitismul zdruncină conciliile. În sfârşit, în 451, se reuşeşte la Chalcedon ca toţi să admită că Iisus este Cristosul unic şi adevărat, că el reuneşte în sine cele două persoane şi că Roma are întâietate asupra Constantinopolei.

Scurta domnie a lui Marcianus (450 – 457) aduce atunci o perioadă de seninătate în raporturile politico-religioase. Biserica din Apus suferă repercusiunea instabilităţii puterii civile în cursul secolului al V-lea şi se află supusă schimbărilor frecvente ale stăpânitorilor puterii, generali şi civili, dar ea poate asuma pe deplin misiunea ei spirituală: episcopii devin apărătorii cetăţii pe planul caritătţii, al legislaţiei şi al inteligenţei. Un papă ca Leon cel Mare, care îşi exercită pontificatul în cursul întunecatei perioade ce se întinde din 440 până în 461, care asistă la asasinarea lui Actius şi a lui Yalentinianus al III-lea, care încearcă să înlăture nenorocirile pe care le prevesteşte Attila, care moderează pe cât se poate jaful lui Genseric, reprezintă în faţa istoriei marea tradiţie romană prin vederile sale cumpănite, prin înţelepciunea sa practică, prin înalta conştiinţă a îndatoririlor sale de om şi de păstor, încât, în plină răvăşire a spiritelor şi a lucrurilor, el este simbolul viu al permanenţei romane şi clasice.

Eveniment politic, creştinismul avea să fie deopotrivă un fenomen religios şi un fapt de civilizaţie de un răsunet nemăsurat. Iudaismul particularist nemaiocupând niciun teritoriu suveran, creştinismul avea să poată să se

înfăţişeze nu ca o naţiune într-o naţiune, nu ca un ferment de revoltă împotriva societăţii laice, ci ca un înlocuitor de pondere ecumenică şi de valoare 264

universalistă. Pentru el „împărăţiile" nu sunt din lumea aceasta, totuşi, pe căile p aminteşti, el va călca pe urmele evreilor elenizaţi şi misionari, ale celor care, în secolul al II-lea î.e.n., purtaseră doctrina versiunii celor şaptezeci 1 pe drumurile Eladei şi care, fără să-şi slăbească activitatea, vor continua şi în secolul al II-lea al erei noastre să-i răspândească mesajele, sporite cu comentarii, glose şi parabole, pe căile comerciale de pe uscat şi de pe mare.

În dezordinea provocată de războaie şi invazii, prin bisericile sale, prin circumscripţiile sale ecleziastice şi prin jurisdicţiile sale episcopale, în care statul intervine în chip primejdios, prin legătura sfintelor taine şi riturile liturghiei, prin martirii şi zelatorii săi, prin cultul sfinţilor locali şi prin reţeaua unui monahism pe care îl organizează sfântul Antoniu către 305, al cărui cel dintâi sălaş îl întemeiază sfântul Pahomie şi care prinde rădăcini puternice – biserica avea să reprezinte ceea ce dăinuieşte faţă de ceea ce este trecător şi să constituie forţa cea mai viguroasă ce supravieţuieşte tuturor furtunilor, pentru că ea reprezintă unitatea.

Iată-i aşadar pe evrei, pe creştini, pe adversarii şi sprijinitorii lor, politici fără îndoială –, dar nu există oare şi o gândire elenică, prin unele aspecte ale ei paralelă cu creştinismul şi de care acesta va profita, ferindu-se totuşi de ea, mai târziu?

Supravieţuiri eleni ce

Trebuie aici să ne întoarcem puţin înapoi. Existase o puternică mişcare aristotelică, care luase naştere către sfârşitul Republicii graţie publicării comentariilor la operele lui Aristotel, făcute de Alexandros din Egeea şi mai cu seamă de Alexandros din Afrodisias, dar se produsese şi o reînviere a

1 Septiiaginla, versiunea greacă a bibliei ebraice, făcută la Alexandria de 72 de învăţaţi evrei elenizaţi, în

jurul anului 265 282 î.e.n. (N. tr.).

platonismului, ilustrat de numele lui Chalcidius, al lui Calvisius Taurus, al lui Herodes Attieus, al lui Alcinous, al lui Potamon din Alexandria, al lui Maximus din Tir, al lui Apuleius şi, mai târziu, printre platonicienii eclectici, de către Albinus, maestrul lui Galenus, de Theon din Smirna şi de Numenios din Apamea, care va face din Platon un „Moise aticizant". Printre ei se află îndeosebi Filon Evreul, contemporan cu Augustus, ale cărui interpretări au provocat la platonizanţii de strictă obedienţă reacţia celebră: „Ori Platon filonizează, ori Filon platonizează", şi care a încercat în chip ciudat să pună de acord revelaţia cu raţiunea, Biblia cu Platon: prin doctrina sa despre Logos, intermediar al divinităţii, el s-a apropiat vizibil de cea despre Verb, expusă deja în gândirea apostolului Ioan Evanghelistul.

Nu putem să nu-l citǎm şi aici, într-o semiînrudire de cugetare, pe Plutarh, care nu prezintă o doctrină sistematică şi care amestecă elemente împrumutate de la pitagorism şi de la orfism \ de la stoicism şi de la aristotelism, dar care se întâmplă să ofere un loc de frunte unora dintre tezele platoniciene; spirit religios, pătruns de ideea dumnezeirii, el susţine că sufletul, purificat, poate intra în contact cu ea prin entuziasm, care este, împreună cu dragostea, un mijloc de acces la divinitate. El „inventează" – el însuşi vorbeşte de „descoperire" – teoria sa despre demoni, care servesc drept intermediari între zei şi oameni şi care sunt rând pe rând mijlocitori prielnici sau pedepsitori. El expune, cum am amintit, teoria sa asupra amânărilor justiţiei divine, această justiţie a cărei încetineală este amăgitoare, dar care loveşte la momentul potrivit, măsurând pedeapsa, nu după vina în sine, ci după vinovat. Se desprinde astfel din această operă, disparată şi complexă, imaginea unui zeu-providenţă care

1 Orfism – dogme, mistere, principii filosofice atribuite lui Orfeu; doctrina misterelor orl ice, celebrate în cinstea lui Dioiiysos Za greu's (N. tr.). 266

ştie să-i răsplătească pe cei buni şi să-i pedepsească

pe cei răi, care, ca şi divinitatea platoniciană din Legi, împarte ordinea şi care domneşte în lume, prin timp, căci ceea ce contează nu este fericirea imediată sau justiţia imediată, ci destinul sufletului, organon 1 al lui Dumnezeu.

În secolul al III-lea avea să se ajungă la un salt, prin Plotin şi discipolii săi, dintre care unul, Porphyrios, i-a consemnat Enneadele. Este de netăgăduit că doctrina sa – a cărei evoluţie poate fi lesne observată, căci ea a fost o descoperire treptată – prezintă adesea obscurităţi, dar ea se îndreaptă mai mult decât orice alt sistem către simţul Unităţii în ceea ce el numeşte o „fugă", anume fuga sufletului afară din lumea perceptibilă, fuga unuia către Unul, trecând printr-un şir de ipostaze. Universul nu se explică şi nu se pricepe decât într-o îndoită mişcare de înaintare şi de prefacere, de la materie la suflet, la inteligenţă, la Unul însuşi. Dar această fugă a unuia către Unul este în acelaşi timp – spre a relua aici propriii săi termeni – o fugă a celui singur către Singurul; ea este un extaz la care se ajunge prin inteligenţă şi este şi o cugetare, dar este şi o unire, sau mai bine zis o contopire în Dumnezeu. Despuiat de tot ceea ce poate fi multiplicitate, sufletul se absoarbe în cele din urmă în tăcerea mistică a unei viziuni inefabile şi, printr-o adevărată deposedare de el însuşi, se topeşte într-o altă existenţă, care este Dumnezeu. Această propăşire este pregătită, de-a lungul celor cincizeci şi patru de dizertaţii, prin meditaţii, prin anchete, prin răspunsuri, a căror mişcătoare înălţare o simplificăm aici, cu riscul cert de a le deforma. Ea nu coincide cu doctrina fundamentală a creştinismului, care nu desfiinţează personalitatea sufletului şi susţine existenţa harului divin şi necesitatea faptelor bune şi a riturilor; dar această filosofie, mai mult decât oricare altă filosofie necreştină, era aceea care putea călăuzi în chipul cel mai binevoitor către ideile

1 „Instrument", „făptuire" (în latină în text) (N. tr.).

profunde ale creştinismului autentic pe cei ce renunţau la păgânism spre a se converti – Synesius, i I ypal ia. sfântul Augustin, Boethius, Dionisie (Areopagitul) şi

mulţi alţii stau drept mărturie. Ea avea să supravieţuiască, străbătând viziunile medievale, în arta artiştilor noştri, în teofaniile lor imateriale, în perspectivele lor pregătitoare pentru o lume de apoi, descoperită într-o contemplare interioară. Şi astfel se face că această cugetare religioasă, această gândire filosofică au contacte şi opoziţii, o orientare mistică şi o orientare practică.

Religia era o dorinţă individuală devenită în durată şi în istorie o dorinţă a mulţimilor. Filosofia nu era cultivată decât de către inşi izolaţi sau de grupuri mici. Or, aceşti filosofi sunt îndeobşte oameni de acţiune; ei au luat parte la viaţa de stat ca militari, jurişti, magistraţi, consilieri politici; aproape toţi au scris despre alte teme decât cele filosofice. De aici rezultă că filosofia a circulat în toată literatura, chiar şi în aceea care, prin „genul" ei sau prin înfăţişare, este cea mai departe de orice „sistem". Ea a însufleţit cugetarea juridică şi cea politică; a pătruns chiar şi în viaţa practică, unde s-a alăturat religiei. Filozoful-om de acţiune nu prea este în celelalte ţări un exemplu curent: el este specific roman. Misionarul religios va călca pe urmele sale pentru a învăţa neamurile: este şi el un om de acţiune.

Romanii nu au conceput mari sisteme filosofice. Nu au avut gânditori noi, dar şi grecii au cunoscut slăbiciuni asemănătoare, odată cu moartea lui Aristote 1 şi exceptându-l pe Plotin.

Or, Roma este aceea care a făcut să pătrundă filosofia greacă în filosofia medievală; ea este aceea care a scos din stoicismul elenic şi din aristoteliana inspiraţiile care au fecundat gândirea juridică şi care i-au adus pe jurişti să conceapă un drept natural valabil pentru toţi oamenii. Sub Republică, Cicero definise idealul de humanitas care se potriveşte cu deosebirile sociale ale momentului şi cu ierarhia lor politico-mondenă. Sub Imperiu, în care aceste diverse clase îndură loviturile arbitrarului şi ale autoritarismului imperial, în care rangurile sociale tind să se dizolve şi să se amestece, în care mulţi oameni suferă, acest ideal cedează locul al lui ideal. Uiimanitas îşi

schimbă oarecum înţelesul. Ea nu mai este forma suprema de cultură a celor de vază; ea este o atitudine de simpatie universală; ea se apropie, fără a li se identifica, de învăţăturile răspândite de Evanghelie. Această trecere de la un ideal la altul nu avea să se facă fără ciocniri. Toate problemele de controversă dintre individualism şi universalism derivă de aici. Supravieţuirea omului a hotărât asupra felului său de a trăi. Perspectivele depăşesc limitele Romei – ale Romei Cezarilor: ele cuprind de acum înainte toate t a r! mu cele oikumenel

Capitolul 6

ROMA NU MAI ESTE LA ROMA

Gând comparăm aşezarea Romei la naşterea ei cu întinderea teritoriului pe care Imperiul îl controlează până în secolele al V-lea sau al VI-lea ale erei noastre, nu putem fi decât uimiţi de extraordinara creştere a târgului lui Romulus. Paginile precedente i-au marcat etapele până la venirea la putere a lui Octavianus Augustus; studiul faptelor politice, economice, sociale, intelectuale şi spirituale pe care le-am înfăţişat în partea a doua a acestei lucrări a îngăduit să se întrevadă războaiele la care Roma a participat începând cu Principatul. Se cuvine să împlinim sinteza acestor fapte şi să definim, în perspectiva geografică şi istorică, configuraţia acestui imens imperium.

1. „UNITATEA” ITALICĂ

Am văzut constituindu-se, în cursul perioadei republicane, un fel de unitate italică. De fapt, cuvântul Italia nu a denumit la început decât extremitatea peninsulei, de la Reggio până la Golful San Eufemia (sinus Napetinus) şi la Golful Squillace (sinus Scyllacaeus). În secolul al V-lea î.e.n. această Italia ajunge, către Marea Tireniană, până la Laus (Laino), iar către Marea Ioniană, până la Metapontum sau Tarentum. La sfârşitul secolului al IV-lea, teritoriul s-a întins până la 270

Posidonia şi în Campania, astfel că Italia coincide aproximativ cu Grecia Mare, cu excepţia Siciliei. La sfârşitul celui de al doilea război punic, Râul Fine de la sud de Arno şi punctul de pază Ad Fines dintre Arretium şi

Florentia, pe de o parte, şi Râul Aesis care se varsă în Marea Adriatică, de cealaltă parte, formează hotarul de miazănoapte. În momentul războiului împotriva galilor şi a ligurilor, Pisa şi Ariminum au fost capitale de provincii consulare. Când Galia cisalpină a devenit la rândul ei provincie consulară, hotarele din partea Adriaticii au fost mutate pe Rubicon, iar în partea Mării Tireniene, pe Arno. În sfârşit, când Cezar a dat cetăţenia romană cisalpinilor, Italia a atins poalele Alpilor, iar împărţirea augustană în regiuni a fixat frontierele la Râul Varus (Varul de azi) la apus, la Doria Baltea, ia poalele Alpilor şi la Fluviul Arsis (Arsa) în Istria.

Sicilia, Corsica, Sardinia, versantele spre Pad ale Alpilor maritimi şi ale celor Cottieni au rămas „în afara Italiei" până la Diocleţian, dată la care, împreună cu Reţia şi cu o parte a Panoniei, ele au fost încorporate Italiei pentru a forma dicecesis Italiciana, „dioceza Italică".

Coloniile lui Cezar şi ale triumvirilor în cursul istoriei Republicii, cum am arătat, unele colonii făcuseră intrânduri în teritoriile care încă nu erau alipite Romei sau care nu se bucurau de dreptul roman sau de cel latin. Cezar, triumvirii şi Augustus au continuat această politică, totodată militară, economică şi socială (harta 17).

Astfel, în vremea lui Cezar şi a triumvirilor, au fost aşezaţi coloni în Latium la Aquinum, Sora, Suessa Aurunca, în Campania la Calatia în 59 şi în 43, la Capua la aceleaşi date şi în 36, la Casilinum în 59 şi în 43, la Nuceria Aflaterna (Nocera) după Filippi în 42, în Umbria la Fanum Fortunae (Fano), la Hispellum (Spello), la Pisaurum (Pesaro) în 42, la Tuder (Todi), în Aemilia la Bononia şi Ariminum, în Samnium la Bovianum Vetus (Pietrabbondante) şi la Bovianum Undecimanorum (Boiano), unde Vespasian va trimite 271 un nou grup de coloni, în Picenum la Ancona, la Asculum

(Ascoli) la Firmura (Fermo), în Elruria la Arretiutn (Arezzo), Florentia, Castrum No cum (Torre Chiaruccia), Luca (I.ucca), Luna (Luni), Lucus Feroniae (Rignano), Saena şi Sutrium (Suiri), în Apulia şi Clălabria la

Reneventum, Luceria (Lucera) şi Veuusia (Venesa) în Veneţia şi Istria la Ateste (Este), Concordia, Pola şi Tergeste (Triest), în Cisalpina şi l. siguria la Cremona, Dertona (Tortona) şi Novum Comuni (Como).

Se pot vedea expedieri de coloni şi în cetăţile din afara peninsulei italice: în Gallici la Arausio, A relate, Bacterrae, Forum Iulii, Lugudunum, Narbo Martius, Noviodunum (Iulia Equestris), Raurica; în Ilispania la Acei, Cartliago Nova, Celsa, Corduba (?), Ilasta Regia (?), Ilispalis, Itucci, Nertobriga, Pax, Scallabis, Tarraco, Yalentia (?), Ucubi, Urso; în Sardinia la Turris Libisonis; în Dalmaţia la Epidaurum, Iader şi Salona; în Macedonia la Buthrotus, Cassandrea şi Filippi; în Achaia la Corint şi Dyme; în Bithynia la Apamea şi Heraclea Pontica; în Pont la Sinope; în Pisidia la Aiitiohia; în Mysia la Parfum; în Siria la Bervte; în Egipt la Poaros C?); în Africa proconsulară la Cartagina, Cirta şi Hadrumetum; în Mauretanici la Eanasa.

Coloniile lui Augustus

Augustus întregeşte opera lui Cezar şi continuă acţiunea triumvirilor. La rândul său, stabileşte coloni la Abellinum (Avellino), Ariminum (Rimini), Augusta Praetoria (Aosta) şi Augusta Taurinorum (Torino), Beneventum, Bononia, Brixellum (Brescello), Brixia (Brescia), Cupra maritima, Faleria (Fallerone), Minturnae (Traetto), Mutina (Modena), Nota, Parma, Plancentia, Puteoli, Rusellae (Resello), Venafrum (Venafro). Din cei 500.000 de cetăţeni pe care declară că i-a mobilizat, ceva mai mult de 300.000 au fost trimişi la vatră în municipiile lor sau în aceste colonii. Aceşti oameni au primit fiecare o primă de 1.000 de sesterţi. Pământul acordat a fost cumpărat de la municipalităţi în anii ’30 şi 14, pentru o sumă aproximativă de 600 de milioane de sesterţi în Italia – fără a socoti terenurile provinciale care, au costat 260 de milioane. Mai târziu, cu prilejul trimiterii la vatră a unor grupuri suplimentare de demobilizaţi, Augustus a cheltuit alte 400 de milioane.

Consolidată prin colonii în Italia, Roma îşi extinde

influenţa prin colonii „provinciale”: în Gedlia, Apollinaris Reiorum, Aquae Sextiae, Nemausus, Yalentia; în Sicilia, Calina, Panormus, Siracuza, Tauromenium, Thermae Plimeraeae, Tyndaris; în Hispanici, Asido Caesarina, Astigi, Bărcino, Caesaraugusta, Dertosa, Emerita, Ilici, Libisosa, Metellinum, Norba, Salaria, Tucci; în Mauretania, Babba, Cartenna, Gunugu, Igilgili, Rusazus, Rusguniae, Saldae, Tupilsuctu, Zilis, Zuccabar; în A frica, Cartaghia, Maxula, Simittlius, Thubţirbo niaius, Venei ia Sicca, Uthina; în Asia Mică şi în Orientul apropiat. Alexandria Troas, Apamea, Berytus, Comana, Cremna, Helioptilis, Lystra, Nimica, Olbasa,

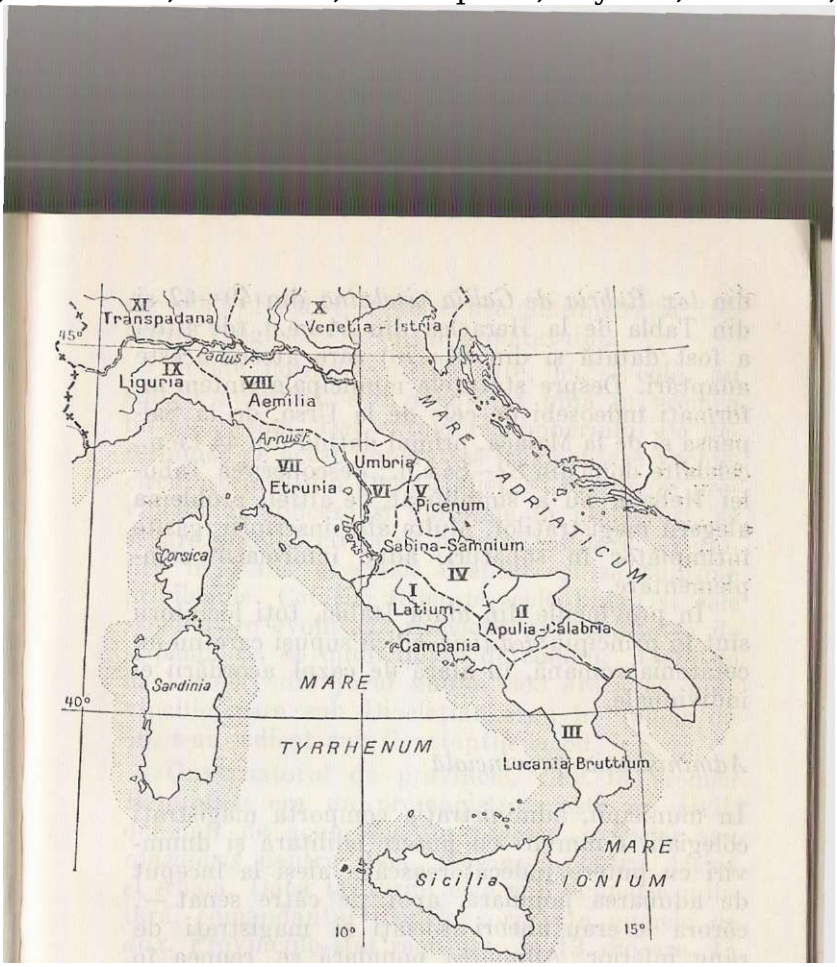

17. Cele XI regiuni ale Ilaliei în vremea lui Auguslus

Parlais; în peninsula clenică, Acţiuni, Butlirotus, Byblis, Cassandrea, Dium, Dyrrachium, Patrae, Pella, Filippi, şi, în Galaiia, Germa. Iar inscripţiile dau mărturie de prezenţa în aceste colonii a unor duumviri, a unor edili şi a unor questori.

Acestea nu sunt decât câteva puncte pe harta lumii, câteva oraşe cu teritoriul lor, cu o populaţie formată din cetăţeni, din coloni sau locuitori ai municipiilor înconjurate de incolae, adică de oameni ce aparţin unui trib neroman şi ţin de o cetate romană. În jurul lor, peregrini, străini locuind acolo, şi oaspeţi. Ei sunt administraţi în virtutea unor legi alcătuite după exemplul legii de la Roma, dar care cuprind uneori adaptări 273 după datini locale. Se cunosc astfel fragmente din lex Rnbria de Gallia cisalpina din 49 – 42 şi din Tabla de la Heraclea din 44 î.e.n. (de altfel a fost datată şi din 84 – 70) care atestă aceste adaptări. Despre statutele municipale suntem informaţi îndeosebi de cele de la Urso, de la Salpensa şi de la Malaca, primul datând din 44 î.e.n., celelalte două din 82 – 84 e.n.; descoperirea Tabulei Hebana nu a simplificat, de altfel, problema alegerii magistraţilor. Multe alte inscripţii, găsite întâmplător în săpături, aduc informaţii complementare.

În provinciile din afara Italiei, toţi locuitorii sunt în principiu dediticii, adică supuşi care nu au cetăţenia romană, în afară de cazul acordării ei individuale.

Administraţia provincială în municipii, administraţia comporta magistraţi colegiali, duumviri cu putere edilitară şi duumviri cu putere judecătorească – aleşi la început de adunarea populară, apoi de către senat –, cărora le erau uneori asociaţi şi magistraţi de rang inferior. Adunarea populară se reunea în comiţii; senatul număra 100 de membri. Pentru provincii, „legea provinciei”, promulgată de către guvernator, fixa normele administraţiei, aşa cum o făcea la Roma edictul pretorului; dar, în timp ce sub Republică, chiar după reformele epocii lui Sulla şi cele ale lui Cezar – aflate, de altfel, încă în discuţie –, guvernatorul nu rămânea în funcţie decât un an, sub Imperiu

guvernatorul era retribuit de către împărat şi rămânea în dregătorie vreme îndelungată. În schimb, provinciile senatoriale îşi păstrară statutul din epoca republicană, fiind totuşi supravegheate şi de către împărat. Pe lângă guvernatorul de provincie exista o adunare provincială numită concilium, commune sau koinon, formată din reprezentanţii cetăţilor; acest concilium se reunea sub preşedinţia flaminului provinciei care, cu concursul cenzorilor, iar în Imperiul târziu, cu cel al decemprimilor, îndeosebi în Răsărit, supraveghea administraţia, treburile religioase şi cultul împăratului.

Aceste norme generale care, ici şi colo, au suferit adaptări, s-au menţinut până în vremea lui Diocleţian. Dar extinderea imperiului l-a determinat pe acest împărat să fragmenteze vechile circumscripţii din afara Italiei, să regrupeze provinciile în dioceze şi diocezele în prefecturi, să separe puterea civilă de puterea militară, să unifice în Italia diversele drepturi şi să suprime privilegiile. Cetăţile federate, cele libere şi cele stipendiare evoluează respectiv spre calitatea de stipendiare, de municipii şi de colonii. „Lista de la Verona” din jurul anului 300 arată că provinciile, care sub Diocleţian erau în număr de 46, s-au ridicat sub Constantin la 89.

Guvernatorul de provincie, care în vremea Republicii era un promagistrat, este un civil, denumit de acum înainte preieses, corector sau consularis pentru Asia, proconsul pentru Africa şi Ahaia. Dacă teritoriul este sub ocupaţie militară, comandantul trupelor primeşte numele de dux. Provinciile sunt regrupate în 13 dioceze. În fruntea lor se află 13 vicari ce depind de prefecţii pretoriului, în afară de 3 proconsuli legaţi direct de împărat. În Africa duces sunt înlocuiţi de un comes sau sunt legaţi de el şi ţin şi unii şi alţii de prefectul pretoriului (sau de prefecţi, odată cu tetrarhia), şi de căpeteniile soldaţilor (magiştri militam).

Aproximativ la începutul secolului al V-lea (dar redacţiunea iniţială este datată, potrivit cu fiecare dintre cercetători, din 380, 389, 397, 425, 427, 430 etc.), Notiţia dignitatum furnizează lista funcţiunilor şi a trupelor

întregului imperiu. Tabloul zugrăvit de ea se restrânge treptat în Apus, pe măsură ce provinciile cad sub loviturile barbarilor. În Răsărit, el va dura, în pofida câtorva modificări, până la Iustinian care, între 535 şi 538, îi aduce, prin reglementări noi, retuşări, ce sunt de fapt un fel de revenire la vechile reguli: 275 suprimarea diocezelor, unificarea puterii civile cu cea militară sub autoritatea unuia singur, reunirea mai multor provincii sub un guvernator unic.

Acestea sunt cadrele în liniile lor mari – în liniile lor foarte mari. Căci aceste cadre au fost variabile; ele comportă subdiviziuni multiple, despre care nu avem răgazul să vorbim aici şi, îndeosebi, ele preţuiesc cât preţuiesc şi cât pot oamenii care le ocupă.

Pe primul plan se află împăratul care domină statul, cel puţin în acea parte a lumii pe care sistemul diarhiei sau al tetrarhiei i-a rezervat-o. În jurul lui se află ai săi comités, care îl „însoţesc”, questorul palatului, consiliul său, corniţele sacrelor daruri, corniţele domeniului privat, maestrul oficiilor, prefectul sau prefecţii pretoriului, înconjuraţi ei înşişi de o birocraţie care face din împărat un fel de şef suprem al administraţiei imperiale. În secolul al IV-lea el este un conducător absolut care se sprijină pe forţă ca şi pe intrigi; el este şeful armatei şi apare ca un trimis al divinităţii, chiar şi în epoca creştină, în care denumirile, saluturile şi titlurile se adaptează noii religii, ducând în acelaşi timp mai departe deprinderile păgâne.

Roma nu mai este la Roma; ea este acolo unde se află împăratul, unde se află împăraţii ei. Aceasta constituie totodată o forţă, dar şi o slăbiciune.

Este slăbiciunea unui imperiu prea mare, la care s-a ajuns prin cucerire treptată, de la Augustus până la Traian, şi care, după Traian (harta 18), suferă ciuntiri succesive: Hadrian părăseşte Asiria, Mesopotamia şi Armenia Mare, care nu vor mai fi alipite decât parţial şi prin legături labile; Aurelian părăseşte Dacia după 270; barbarii încalcă frontierele; la începutul secolului al V-lea se desprinde Britannia, apoi, pe rând, Germania, Spania, Galia,

provinciile dunărene şi Africa. Imperiul de Răsărit va rămâne unit mai multă vreme, dar după Theodosius vor veni perşii şi arabii…

2. PROVINCIILE IMPERIULUI

Fiecare dintre provincii şi-a avut viaţa ei, soarta ei, tulburată de către oameni şi elemente.

Occidentul

Sicilia. – în sud, iată Sicilia. Ea este parţial sub autoritatea Romei încă din 241 î.e.n. Nu va trece definitiv sub puterea ei decât după înfrângerea lui Sex. Pompeius, în 36, la Naulochus. Cucerirea insulei duce la asimilarea laolaltă a resturilor unor populaţii preistorice şi protoistorice, siculii şi şicanii, a imigraţilor fenicieni şi a romanilor. Elementul grec îşi menţine independenţa vreme mai îndelungată şi în partea de răsărit a insulei limba greacă mai este încă vorbită în secolul V e.n. Dacă Sicilia este o mărturie asupra colonizării greceşti, ea atestă şi prezenţa romană, prin amfiteatrele de la Siracuza şi de la Catania, prin apeductul de la Termini Interese, prin teatrele de la Segeşte, Tyndaris şi Acra, prin teatrele şi odeoanele de la Taormina şi de la Catania, prin aşa-zisa naumahie de la Taormina, prin multiple rămăşiţe arhitecturale şi funerare sau prin uimitoarele şi „modernele” mozaicuri de la Piazza Armerina. În 280, ea va fi devastată de către o hoardă de franci şi, mai târziu, de vandali.

Sardinia.

— Sardinia, mai întâi provincie senatorială, este supusă în 6 e.n. unui procurator; ea mai este senatorială în 67, imperială sub Vespasian, apoi iarăşi senatorială sub Marcus Aurelius şi Commodus. După Diocleţian, Sardinia şi Corsica primesc un praeses care depindea de vicarul de la Roma; devenite ager publicus după cucerire, obţinând sub Cezar autonomia comunală pentru Calagurris (Cagliari), apoi pentru Sulei (Sant’Antioco), Tharros (în preajma lui San Giovanni di Sinnio), Turris Libisonis (Porto Parras), Cornus (spre Santa Catarina de Pitinnuri), 277 Usclis, care îşi păstraseră pe atunci în cea mai mare parte

numele p re punic –, cele două insule rămân departe de curentele comerciale, devin locuri de sugjiiun şi trăiesc o viaţă încetinită, cu pădurile şi cu minele lor, într-un conservatorism în care influenţa Romei nu se face simţită decât în mod sporadic în regiunile de coastă (un detaşament al flotei de la Misenum ancorează la Cagliari; Tiberiu trimite acolo 4.000 de evrei pentru a păzi interiorul insulei) şi ea nu reuşeşte, în pofida celor câţiva latifundiari care s-au instalat sub Imperiu în vecinătatea actualului Fordongianus, să domine civilizaţia misterioasă antiraghilor!

Provinciile alpine.

— Provinciile alpine, care văzuseră în atâtea rânduri revărsându-se armatele duşmane, şi-au păstrat multă vreme spiritul de independenţă: Augustus a lucrat cu înţelepciune la asimilarea lor. Pe via Iulia Augusta, „trofeul” de la Turbie îi celebrează gloria militară. Desemnarea unui prefect şi, mai târziu, a unui procurator stabileşte o legătură între Roma şi provincia Alpilor Cottieni şi cea a Alpilor Maritimi. În secolul al II-lea, este constituită o a treia provincie, aceea a Alpilor Atrectianae şi Poi-nmae, desprinsă din Retia, guvernată şi ea de un procurator care îşi are reşedinţa la Octodurum (Martigny); în celelalte două provincii, satele sunt transformate în municipii: Sedusio (Suse), Ebrodunum (Embrun), Brigantium (Brianşon) şi Segusio (Cimiez), de origine ligură.

Galia. – în Galia narboneză, Augustus a continuat opera lui Cezar: în 27, provincia intră în rândul provinciilor imperiale; în 22, ea trece sub autoritatea senatului şi rămâne aşa în cursul întregii epoci imperiale. Guvernată de un proconsul de rang pretorian (care îşi are reşedinţa la Narbo, unde se reuneşte adunarea provincială), ea nu are o garnizoană militară, ci o flotă ancorată la

1 Nuraghi = turnuri megalitice de formă cilindrictronconică din perioada protoistorică a Sardiniei (N. ti.): 273

Fréjus. Diocleţian o împarte în trei secţiuni,

Viennensis – al cărei sediu este la Yienna, apoi la Arles, unul din viitoarele scaune episcopale din Apus –, Narbonensis Prima şi Secunda. Administrate, prima de la Narbo, iar a doua de la Aquae Sextiae (Aix), prima de către un consular, a doua de nişte praesides, ele atestă ascendentul roman prin limbă şi prin monumentele de la Nîmes, de la Arles, de la Orange, de la Glanum. Ca şi celelalte provincii galice, ea este supusă impozitului patruzeci şi i l-a Narbo se reuneau delegaţiile provinciei narboneze în jurul altarului Romei şi al lui Augustus.

Celelalte provincii din Galia, cea Lugduneză, cea Aquitană şi cea Belgică îşi au fiecare guvernatorul lor, un legat pro praetore, cu sediul respectiv la Lugdunum (Lyon), Burdigala (Bordeaux) şi Augusta Treverorum (Trier). Ei sunt ajutaţi de procuratori cu puteri financiare. Triburile se reunesc anual la altarul Romei şi al lui Augustus, în vecinătatea confluenţei Saónei cu Ronul, începând din 12 (sau din 10?) î.e.n. Romanizarea este promovată activ de Claudius, un lyonez, ale cărui dispoziţii administrative cuprinzătoare ni le-au transmis Tacit şi Corpus inscriptionum Latinar am. Pacea va fi tulburată de răscoale locale, grabnic reprimate, din care germanii culeg roadele sângeroase ale intrigilor şi ale incursiunilor lor, fără să-şi poată statornici stăpânirea. În 69, reuniunea de la Reims îi condamnă pe partizanii independenţei şi pe sprijinitorii lor. În 251, germanii inundă Galia până la Pirinei şi Catalonia. Alungaţi de către Gallienus, cârmuiţi de către Postum us, care s-a stabilit la Augusta Treverorum, reveniţi în 275 – 276 sub Probus, atraşi după ei de către bagauzi, învinşi de Maximianus şi de Constantius Chlorus, ei nu par să respecte pacea decât sub administraţia diocleţiano-constantiniană şi cele patru prefecturi ale sale, sub vicarii şi cadrele sale de consulari, de praesides, de perceptori ai tezaurului, de comiţi şi de duces care

279 1 Quadragesima pars (N. tr.).

dirijează în mod birocratic treburile judiciare, financiare, civile, militare. În regrupări sau despărţăminte

autoritare, şi aceasta pentru un răstimp relativ scurt. Secolele al IV-lea şi al V-lea văd din nou revărsându-se hoardele francilor, ale alamanilor, ale vandalilor, ale suevilor, ale alanilor, ale burgunzilor, apoi pe cele ale vizigoţilor şi, în sfârşit, ale hunilor. În 451 Actius este doborât în Câmpiile Catalaunice; în 486 şi în 506, Clovis cucereşte ultima parte a Galiei romane de la nord de Loara.

Dar în această Galie zdrobită se menţine o rodnică romanitate: limba celtică persistă în popor; divinităţile celtice continuă să primească închinările credincioşilor lor; dar se produc asimilări precum şi sincretisme. De aici rezultă o comunitate romano-celtică în care lumea modernă îşi va afla una din temeliile sale fundamentale.

Această provincie este iscusită. Galii par să fi inventat maşina de secerat despre care vorbeşte Plinim, plugul cu roţi, coasa, sita din păr de cal, dogăria şi rindeaua de dogărie. Tehnicile lor agricole – îndeosebi folosirea marnei pentru îngrăşarea pământurilor şi îngrăşămintele pe bază de var –, fertilizează un sol deja roditor, a cărui istorie economică o scriu cadastrele prin inscripţiile lor. Bogăţia agrară se bizuie pe grâu, viţă de vie, măslin şi creşterea animalelor. Circulaţia fluvială pe care o atestă basoreliefurile, reţeaua de drumuri pe care le străbat numeroase vehicule, toate dau despre această ţară o impresie de forţă şi de vitalitate, susţinute de un comerţ înfloritor (20.000 de vârfuri de amfore dragate la Chilonssur-Saône) şi de o industrie prosperă orientată spre metale şi olărie, pe care o fabrică, între altele, centrul de la La Graufesenque, unde numai graffiti 1 singuri dezvăluie un total de 765 132 fie vase produse de meşteşugari, al căror număr cunoscut se ridică piuă astăzi la 109.

1 Graffili = inscripţii scrijelii» „pe monumente, pereţi şi diferite obiecte (N. tr.j. 280

Galii nu st! orientaseră numai spre tehnicile utilitare. Abundenţa monumentelor galo-romane, al căror inventar, îmbogăţit an de an, îl alcătuieşte minunata Culegere a lui

Espérandieu şi a continuatorilor săi, este deja o dovadă sigură a simţului lor artistic. Dar sunt şi opere literare, cele ale lui Ausonius, ale lui Sidonius Apollinaris, ale retorilor; sunt şcolile de la Au! un de la Toulouse, de la Bordeaux, Poitiers, Narbonne, Marsilia şi de la Augusta Treverorum (Trier). Toate acestea evocă civilizaţia latinilor şi a grecilor, abilităţile elocvenţei, farmecul poeziei sau elevaţiile religioase, deja creştine, care nu fac totuşi uitate cultele indigene, persistente şi pline de viaţă – cum sunt, între altele, cel al Eponei, cel al lui Cernunnos, al lui Smertrios, al zeului cu ciocănaş sau al lui Telesphorus, al lui Marte şi cel pentru Matres, nici riturile crude ale jocurilor de amfiteatru şi ale capetelor tăiate.

Britannia.

— La nord stă Britannia. Cezar a fost acolo de două ori, în 55 şi în 54 î.e.n. S-au stabilit legături cu partea de miazăzi a insulei. Lupte interne îl fac pe Caligula să se gândească la o intervenţie, pe care Claudiu o va duce la bun sfârşit în 43 – 44, cucerind regiunea de sud-est. Dar în 59, o acţiune romană asupra Insulei Man, adăpost al rebelilor şi centru druidic, stârneşte revolta icenienilor şi a reginei lor Boudicca. Suetonius şi Petilius Cerialis îi pun capăt în 61. Sub Vespasian, acelaşi Cerialis, apoi Agricola, împing stindardele romane până în Caledonia, din care se vor retrage mai pe urmă: zidul – vallum – al lui Iladrian, de la Golful Solvay şi până la estuarul râului Tyne, marchează limita de miazănoapte a ocupaţiei. Antoninus Pius va relua lupta împotriva seminţiilor situate la nord şi vallum-ul său, stabilit între estuarele Clyde şi Forth, va servi din nou drept pavăză până la Commodus.

Ocupaţia militară a insulei şi împărţirea ţării în Britannia superior şi Briannia inferior nu izbutesc să stăpânească agitaţia, Septimius Severus se duce el însuşi în insulă şi moare acolo în 221 la Eburacum (York), oraş predestinat în care Constantius Chlorus avea să moară la rândul său în 306 şi unde fiul său Constantin cel Mare a fost proclamat împărat. Împărţită în patru provincii mai mici de către Diocleţian, cârmuite de consulares şi de

praesides ataşaţi unui vicar al Britanniilor, care depindea el însuşi de prefectul pretoriului din Galia, Britannia se găseşte despărţită de Roma prin marile invazii ale picţilor, ale scoţilor, ale saxonilor şi ale francilor în secolul al IV-lea şi prin invaziile germanice din Galia continentală în cel de al V-lea. Ea trebuie să poartesingură de grijă administraţiei şi apărării sale. În 410, Honorius recunoaşte oficial starea de fapt. Până atunci insula a fost pusă sub autoritate militară: guvernatorul îşi are reşedinţa la Camulodunum (Colchester). Legiunile sunt cantonate la Eburacum, Isca Silurum (Caierlen, viitoarea capitală a regelui Arthur) şi Deva (Chester); flota navighează în largul coastelor sub comanda comitelui ţărmului saxon. Agricultura şi creşterea animalelor, în care oaia se vădeşte de temut pentru economia agrară (după secolul al III-lea), minele, produsele meşteşugăreşti întreţin o viaţă activă: Calleva Atrebatum (Silchester), Glevum (Gloucester), Lindum (Lincoln), Verulamium (Saint Albans), Venta Silurum (Caierwent), Aquae Sulis (Bath) sunt centre pline de viaţă. Survolarea câmpiilor din jurul Cambridge-ului dezvăluie încă şi astăzi urmele cadastrării de tip roman. Ceramica este fabricată îndeosebi la Durobrivae (Rocliester), iar o reţea de drumuri – 6 principale – conduce spre porturi (fig. 42).

Spaniile.

— La apus, în momentul în care Octavian ajunge la putere, rămân triburi disidente pe coasta atlantică şi în părţile Galiciei, ale Asturiilor şi ale Cantabriei. Meleaguri dificile, în care pacea nu domneşte decât din 19 î.e.n. datorită acţiunii lui Agrippa. De atunci ţara devine paşnică – una din cele mai liniştite dintre cele supuse Romei. Cele trei provincii ale ei, Beţica cu Corduba (senatorială), Tarraconeza cu Tarragona şi Gallaecia cu Emerita (amândouă imperiale), au avut de îndurat incursiunile maurilor şi, către mijlocul secolului al III-lea, o invazie a alamanilor. Ocupaţia militară a fost restrânsă (oraşul Lebn păstrează de altfel în numele său amintirea singurei legiuni care a fost cantonată acolo), iar civilizaţia romană,

preluând ştafeta faceenilor şi a fenicienilor, s-a putut dezvolta în voie, în pofida câtorva agitaţii sporadice ale indigenilor: Emerita, Segovia, Tarragona, Evora, Alcantara, Matorell, Hispalis, Vich au păstrat monumente falnice din trecut şi o mulţime de oraşe, Sagunt, Bara, Medinacel, Carmona şi altele oferă încă privirilor mărturiile Romei.

Spania apuseană şi meridională era bogată prin agricultura ei, prin livezile ei de măslini, prin lanurile ei de in prin minele ei de aur, de argint, de cupru, de fier, de cositor şi de plumb, care au atras sute de romani şi au fost la obârşia unei burghezii capitaliste solid statornicite, din care aveau să provină împăraţii Traian şi Hadrian, dar care au sfârşit prin a trece sub gestiunea reprezentanţilor fiscus-ului imperial, potrivit unui sistem a cărui economie o expune lex metali Vipascensis (de la Aljustrel în Portugalia). Schimburile cu Roma plecau din porturile Emporiae, Nova Carthago şi mai cu seamă de la Gades, cum o dovedesc cioburile de pe Testaccio şi inscripţii de la Roma, de la Ostia şi de la Pozzuoli. Iulio-Claudienii, în frunte cu Nero, care a procedat la ample confiscări, posedau acolo vaste domenii producătoare de venituri bune, încredinţate unor arendaşi. Yespasian a acordat dreptul latin triburilor din centru, din nord şi din apus, în aşa fel încât să normalizeze situaţia şi să desfiinţeze asociaţiile interne de clanuri şi de familii care stinghereau acţiunea administrativă şi implan283 tarea militară. Astfel, numeroşi spanioli intrară

În legiunile romane cu riscul de a le „barbariza”, aşa cum o reproşa Flavienilor partida romanilor tradiţionalişti de la Roma. În schimb, pe podişurile înalte, romanizarea s-a făcut mai puţin repede. Uneori a fost anevoios să se alcătuiască din această populaţie de ţărani şi de păstori corpurile de magistraţi de tip roman: frecventa apariţie în inscripţiile din aceste regiuni a unor termeni ca aceia de coloni, incolae, contributi şi intramurani dovedeşte varietatea condiţiilor sociale şi juridice ale acestor grupări şi îndărătnicia lor faţă de asimilare.

Germania.

— Dincolo de Rin pacea este instabilă. În 16 î.e.n. Augustus concepuse proiectul de a extinde zona de influenţă a Romei până la Elba. Drusus este pe cale de a o

realiza, din 12 până în 9. Moartea sa pune capăt cuceririi, dar principele visează să întemeieze în Germania un centru politic şi religios comparabil cu Lyonul. Instalarea unui post militar pe malurile Rinului, în ţinutul ubienilor, şi a unui altar dedicat cultului Romei şi al lui Augustus anunţă întemeierea Coloniei Agrippina (Köln). După campaniile lui Tiberiu şi dezastrul lui Varus, triburile germanice se răscoală în câteva districte şi proiectul de cucerire definitivă rămâne fără urmare imediată; reluat de Germanicus cu prilejul campaniilor din 14 şi din 16 e.n., el sfârşeşte prin a fi părăsit. Opt legiuni, reduse în secolul al II-lea la şase, apoi la patru, vor sta de pază; ele vor fi scăzute mai târziu la două legiuni. Dar Roma nu va ocupa decât o mică parte a ţării. Germania superioară, de la Lacul Leman la Rin, la confluenţa sa cu Râul Vinxtbach, şi de acolo până la Taunus, Germania inferioară, care cuprinde regiunile de coastă ale Mării Nordului, o parte a Friziei şi ţinutul Cannenefaţilor şi coboară până la Colonia şi la podul de la Deutz, formează cele două teritorii controlate de Roma. Cu adăugirea ţinuturilor numite A gri decumates, şi după războiul lui Diocleţian împotriva Chattilor, influenţa se lăr285 geste până la Neckar, iar Germania superioară va fi împărţită atunci în Germania prima şi în Maxima Seqaanorum.

Bogăţia agricolă era mare în bazinul Meusei şi al Moselei, care produceau grâu, vin şi vite. Augusta Treverorum canaliza întreg comerţul regional spre armată şi spre popoarele transrenane. Imaginile din mormintele acestei regiuni vădesc prin masa lor mărimea averilor celor care le-au clădit, dar şi, mai ales, ocupaţiile lor de negustori, de agricultori, ba şi de bancheri şi de capitalişti. Curând s-a dezvoltat acolo o industrie a ţesăturilor, a pielii, a sticlei, a olăritului. În ceea ce priveşte malul drept al Rinului, unde romanii şi germanii s-au ciocnit de atâtea ori, el a fost jalonat la început cu forturi şi posturi de pază, de la care a pornit treptat o pătrundere pacifică, deschizând drumuri şi pieţe, îndrumând populaţiile locale către agricultură şi creşterea animalelor, după pilda

veteranilor care primeau la demobilizare un lot de pământ în vecinătatea garnizoanei, lot modest care nu pare să fi depăşit un kilometru pătrat. Restul pământurilor, care nu erau deja cultivate de către autohtoni, erau păşuni şi terenuri imperiale concluse administrativ de Roma. Era o civilizaţie de pieţe şi de vile, dar şi de posturi strategice.

Este vorba, într-adevăr, mai ales de regiuni militare aflate călare pe Rin şi potrivite să pună în legătură armata din Germania cu cea ele la Dunăre. Administraţia financiară este în subordinea Galiei Belgice, iar cele două Germanii au fost incluse în circumscripţia vamală a lui quadragesima Galliarum (a taxei de o patruzecime). Ele au fost cârmuite de către legaţi imperiali de rang consular stabiliţi la Moguntiacum (Mainz) şi la Colonia (Köln), în timp ce legiunile au fost cantonate la Yetera Castra (Xanten), Novaesium (Neuss), Noviomagus (Nijmegen), Moguntiacum, Argentoratum (Strasbourg) şi Yindonissa (Windisch). În partea pe care fluviul nu o proteja, un limes fortificat de 382 km, de la Andernach până la Lorch, uncie întâlnea limes-ul Retiei, stabilea un val de apărare contra popoarelor de la răsărit.

Această situaţie explică predominarea în Germania a ruinelor de monumente militare sau în legătură cu activităţile militare. Totuşi negustorii romani par să fi pătruns adânc în teritoriile de miazănoapte şi texte ca Germania lui Tacit atestă o documentare destul de întinsă, oricât de fragilă ar fi ea în anumite privinţe. Calea chihlimbarului străbătea ţinutul acesta. Valea Dunării, după Regensburg, pune în legătură Apusul cu marea Neagră, cu Bizanţul şi cu Asia. Argintăria, olăria sigillata, monedele găsite în lungul căilor care urcă de la Carnuntum prin Boemia spre Elba, spre Oder, spre Vistula şi mai departe spre Scandinavia, confirmă această pătrundere, despre care Augustus A-orbise deja în inscripţia sa de la Ancyra, evocând pe altă cale – aceea a mării – colindările romane. Hărţile întocmite de H.J. Eggers semnalează depozite de monede şi de bronzuri până în preajma Niemenului şi a Golfului Danzig (Gdańsk);

alte tezaure au fost descoperite pe meleagurile fiordurilor de la Oslo, Stavanger şi Trondheim. Venite de la Roma sau de la Bizanţ, înainte de regele Maroboduus sau înainte de războiul contra marcomanilor şi a quazilor, schimburile comerciale şi cadourile diplomatice au putut scădea către secolul al III-lea; dar ele şi-au păstrat totuşi valoarea pentru afirmarea prezenţei romane.

Retia.

— Politica lui Augustus cu privire la marginile de miazănoapte ale Italiei este legată de planul general de organizare a frontierelor. În urma campaniei lui C. Silius din 16 î.e.n. şi a lui Drusus din 15 î.e.n. împotriva vindelicilor, teritoriile dintre Alpi şi Dunăre au trecut sub autoritatea Romei şi, după ce au fost subordonate guvernatorului Galiei, au fost constituite ca provincie autonomă sub numele de Radia et Vindelicia, apoi, sub Tiberiu, de Raetia: formată din Valiis Poienina cu o limită care a fost împinsă la sfârşitul secolului I până la o linie ce mergea de la Saint-Gothard până la Lacul Constanz şi la Dunăre la apus, apoi, la răsărit, de la cursul Râului Aenus (Inn) şi de la Iller la o linie care tăia Val Pusteria la vest de Brunig şi urca la Valea Adigelui şi a lui Isarco; la sud, frontiera era la cheile lui Bressanone; la nord, la Dunăre. Frontiera este de altfel schimbătoare, căci tabla de bronz de la Cles îi consideră drept retici pe bergallii din Val Bregaglia, pe anaunii din Valea Nonului, pe tulliassii şi pe sindunii din regiunea Trento şi pe sabinii din Valea Sabbia. După Flavieni, hotarele au fost împinse până la cele ale Germaniei superioare, Ia Lorch: un zid, numit astăzi „Zidul Diavolului”, poate ctitorit de către Commodus, o apăra contra pătrunderilor barbare şi atingea Dunărea la Regina Castra (Regensburg). Provincie guvernată de un procurator care îşi avea reşedinţa la Augusta Vindelicorum (Augsburg), apoi de un legat începând de la Marcus Aurelius, ea era mai presus de toate o marcă militară cu un număr redus de oraşe – Augusta, Cambodunum (Kempten), Brigantium (Bregenz) –, care avea importanţă prin aşezarea şi prin drumurile ei strategice, al căror parcurs

barbarii aveau să-l împrumute în secolul al V-lea. Pentru a o supraveghea mai bine, Diocleţian o împărţise însă în două provincii, Raetia 1 şi Raetia II, administrate de la Augusta şi de la Curia (Chur), fără să poată stăvili influenţa crescândă a germanilor.

Noricum.

— Noricum, populat de celţi şi de iliri, unit cu Roma prin legături de prietenie în ultimii ani ai Republicii, a participat în 16 î.e.n., împreună cu panonienii, la invadarea Istriei, a fost înfrânt şi a trebuit să suporte un procurator care a preluat puterea regelui căzut. Marcus Aurelius l-a înlocuit pe procurator cu un legat instalat la Lauriacum (Lorch). Provincia, care se învecina cu Retia, era mărginită la răsărit de Wienerwald (mons Cetius), de Valea Dravei şi de cea a Savei până la Solvă (Wagna lângă Graz) şi la Celeia (Cilii). Un comerţ intens străbătea drumurile ce duceau la Virunum (Zollfeld), la Teurnia

(lângă Spittal pe Brava), la Celeia, la Aguntum (1, ienz), la Iuvavum (Salzburg). La apus, minereurile de fier şi de plumb exploatate în numele Romei de nişte beneficiari prin adjudecare erau îndrumate către marea piaţă comercială de la Aquileia, în timp ce pădurile, păşunile şi ogoarele aparţineau cetăţenilor oraşelor, căci cetăţile celto-romane primiseră de la Claudiu drepturi de cetăţenie latină. Tot de la Aquileia plecau amforele de vin şi produsele manufacturate.

După Diocleţian, Noricum a fost împărţit în Noricum ripense pe Dunăre şi în Noricum mediterraneum.

Dalmaţia şi panonia.

— Dalmaţia şi Panonia, provinciile ibrice, au rezultat din împărţirea Illyricumului, ai cărui piraţi atrăseseră încă din secolul al III-lea ripostele romane. Populaţia era mixtă, fiind alcătuită din traci, iliri, celţi, care s-au amestecat la rândul lor cu triburile locale de dalmaţi, iapuzi, maezaeeni, taulantieni, encheleieni şi ardiaeeni, care duceau o viaţă destul de primitivă.

În 27 î.e.n., Augustus a făcut clin ele o provincie senatorială care se întindea între Istria şi Macedonia şi

ajungea până la Dunăre. Răscoala dalmato-panonică din 11 î.e.n. l-a îndemnat să facă din ele o provincie imperială. Noi răscoale în 6 şi în 9 e.n. l-au determinat să desprindă Illyricum de Panonia şi să constituie provincia autonomă Illyricum inferior, Illyricum superior formând provincia de coastă, de la gura Râului Drilo până la Istria, cunoscută de la Flavieni sub numele de Dalmaţia. Era guvernată de un legat cu reşedinţa la Salona, care era însărcinat să supravegheze cele trei districte ale ei, cu 6 legiuni sub Claudiu şi cu 5 sub Traian. Ea a fost atrasă sub Domiţiau în operaţiile contra lui Decebal şi inscripţiile din Corpus îngăduie să se urmărească o necurmată perindare de legiuni, ştiut fiind că o bază a fiolei fluviale era plasată în Panonia (classis Flciuiana Pannonica). Diocleţian avea s-o împartă la rândul său în două provincii, Dalmaţia şi Praevalitana, cu capitalele la Salona şi la Seodra (Scutari). Resursele miniere ale ţinutului (fier, aur, argint) au atras numeroşi romani; comerţul printre insedele coastei a statornicit acolo proporţii însemnate de italici, care au pătruns cu încetul până la poalele Alpilor Dinarici. Romanizarea treptată, pe care o atestă titlul de colonie conferit 289 de Claudiu Să variei (Szombathely), de Vespasian Scisciei

(Susak) şi Sirmiumului (Mitroviţa), de Traian Poetovioului (Ptuj), de Hadrian Mursei (astăzi Eszeg în Iugoslavia), de Severus Vindobonei (Viena) şi Aquincumului (Buda), a fost desăvârşită de către Diocleţian născut la Salona. Diverse oraşe – în rândul întâi al cărora Spălato (Split) furnizează astăzi dovada prezenţei romane prin ruinele sale impunătoare, prin palatul său, prin templul lui Jupiter, prin mausoleul său – primeau posturi militare şi factorii, la răspântiile influenţei occidentale şi ale celei orientale, pe care avea s-o domine curând inspiraţia bizantină.

Pătrunderea romană s-a făcut acolo prin repartiţii agrare, prin introducerea metodelor de exploatare capitaliste, îndeosebi pentru vite, lemn, grâu, măslini şi vii. Încorporarea de dalmaţi în armatele romane a ridicat, cu

prilejul demobilizării şi a stabilirii veteranilor, un soi de burghezie administrativă în mediile urbane şi un fel de burghezie agricolă la ţară, unde romanii s-au silit să alcătuiască grupuri de aşezări, făcându-i să coboare din munţii lor pe locuitorii care, lăsaţi în singurătăţile lor, puteau deveni nesupuşi şi rebeli. Aceste dispoziţii au atras după sine o redistribuire a pământurilor. Din această burghezie au ieşit nu puţini cavaleri şi nu puţini membri ai senatului roman. Studierea cetăţilor ca Doclea (lângă Podgoriţa), Asseria (Podgradje), Aenona (Nona), furnizează în această privinţă o demonstraţie instructivă. Dar această romanizare nu a fost urmărită nici în mod autoritar, nici metodic; ea ar fi mers împotriva ţelurilor ei proprii, împingând Roma la angajamente pe care nu le-ar fi putut ţine, silind-o să recurgă la un personal cu încadrare însemnată şi secătuind recrutarea de trupe auxiliare. Astfel se explică faptul că centuriaţiile, atât de vădite şi de numeroase în alte părţi, sunt aici mai rare şi că arheologii nu le găsesc decât urme prea puţin sigure.

Panonia a fost constituită ca provincie autonomă imperială după cuminţirea răsculaţilor dunăreni din 6 – 9 e.n. Formată din regiunile de la Muntele Cetius şi de la Alpii Iulieni, despărţită de Dalmaţia prin Sava, ea constituia un parapet al Imperiului contra quazilor, a marcom anilor şi a iazigilor şi a fost romanizată de către legiunile

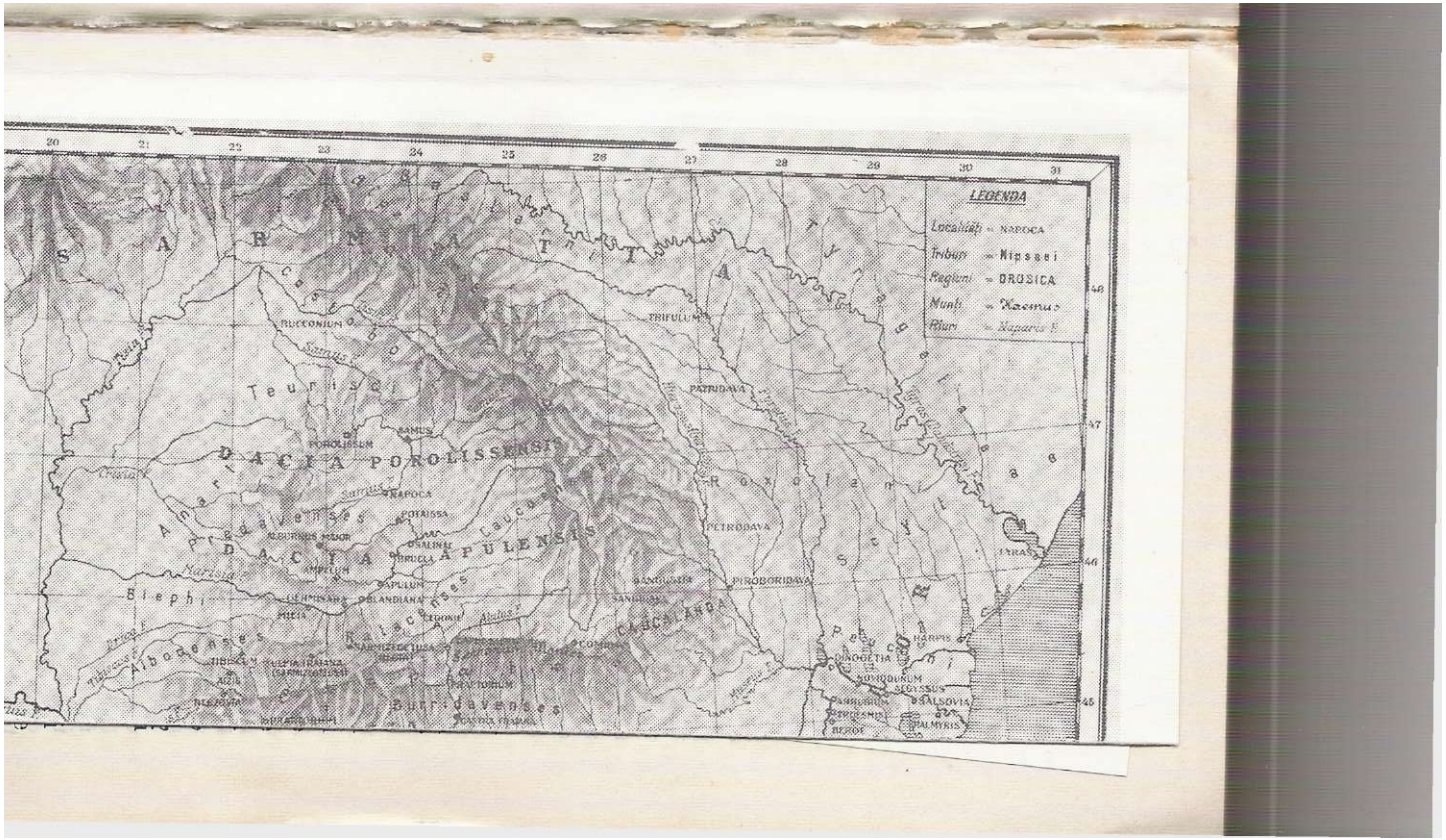
LEGENDA
Localități = NAPOCA
Triburi = Nigrenses
Regiuni = DROBICA
Munți = Haemus
Fluvii = Hazarus
DACIA POROLISSENSIS
DACIA APULENSIS
SARMATIA
Teurisci
Anartes
Predavenses
Biephi
Albocenses
Buridavenses
Piephigi
Carpi
Sciri
Roxolani
Taifali
Tyragetia
Gepidia
Germania
Sarmatia
NAPOCA
POROLISSUM
SAMUS
POTAISSA
ALBURNUS MAIOR
SALINAE
APULUM
AMPELUM
DIERNA
DIERNENSIS
DIANDANA
MICIA
ZIZIDAVA
PATRIDAVA
PETRODAVA
PIROBORIDAVA
SANIDAVA
TIRAS
TRIFULIUM
RUCCONIUM
CARSIUM
DINOGETIA
NOVIODUNUM
SCYTHIA
PALMYRIS
BEROE

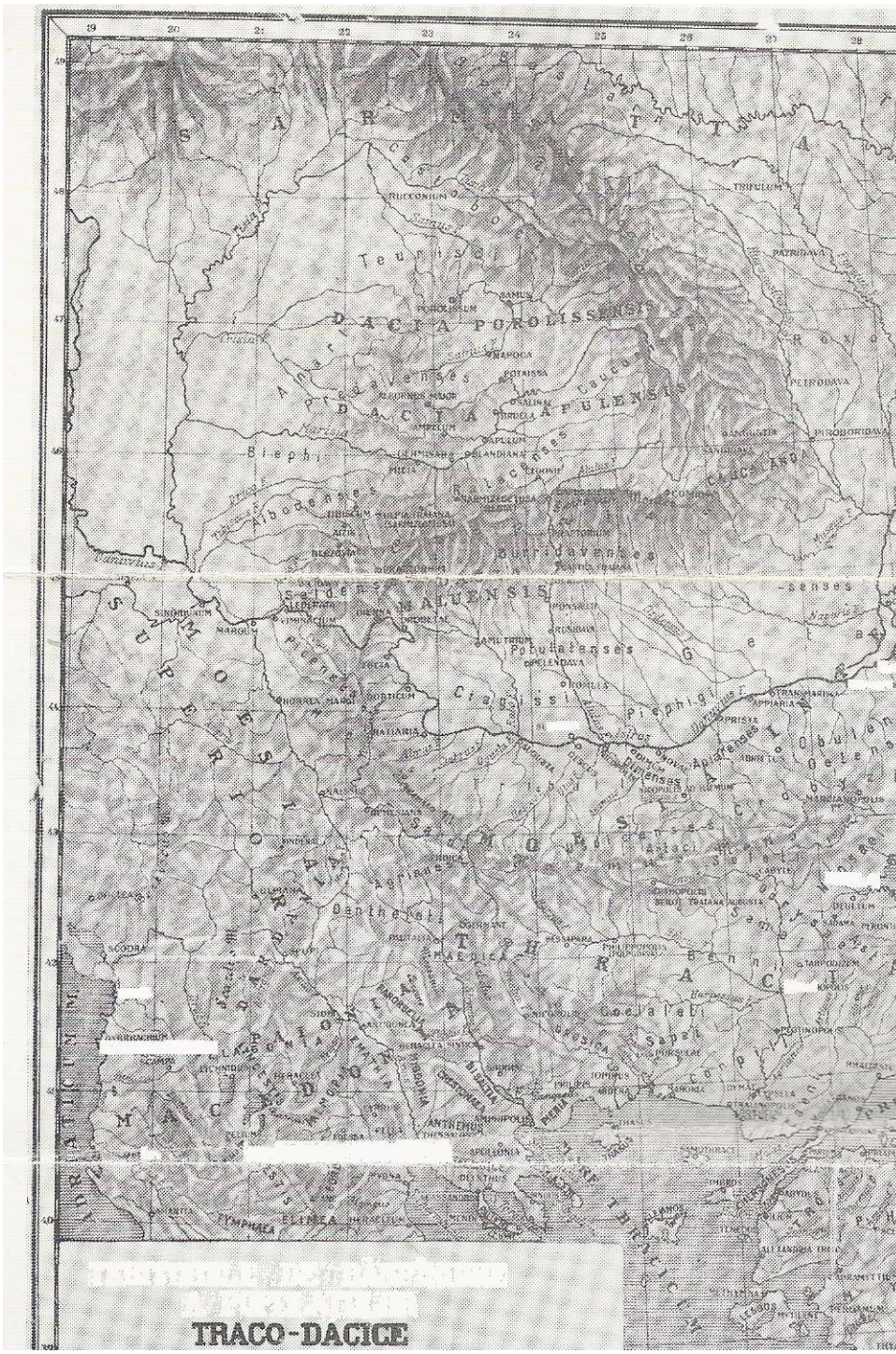
SARMATIA
DACIA POROLISSENSIS
DACIA APULENSIS
Teurisci
Biephi
Albocenses
Saldenses
Pobulatenses
Craginssi
Piephigi
Apidenses
Obulen
Saldenses
Agrissi
Denthelet
THRACIA
Coelaei
Sapei
Carpi
MACEDONIA
SUPERIOR
Tribocenses
Carpi
Sarmatae
Germani
TRACO-DACICE

19. Teritoriile de răspândire a populaţiilor traco-dacice. Hartă reprodusă din volumul: I.I. RUSU, Limba traco-dacilor, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1967

care erau instalate (împreună cu veteranii şi cu negustorii lor), cum am arătat, de către Claudiu la Savana, de Vespasian la Sciscia şi la Sirmium, de Traian la Poetovio, de Hadrian la Mursa, de Severus la Vindobona şi Aquincum. Înaintarea civilizaţiei romane s-a făcut astfel de la Sava la Drava şi la Dunăre şi a pătruns până la Scupi (Skopje). Împărţită în două de Traian, cu un legat consular, pentru cea dintâi şi cu un pretorian – care a devenit consular sub Marcus Aurelius –, pentru a doua, ea a avut posturi militare însemnate la Aquincum (lângă Budapesta), la Emona (Lubijana) şi la Nauportus (Vrhnica), la Solvă şi la Scârbantia (Şopron), dar în secolul: al III-lea ea a avut să susţină lupte violente; provocate de invaziile barbare. Ea a rezistat Lotuşi presiunii lor şi a furnizat Imperiului mai mulţi dintre împăraţii săi. Diocleţian a despărţit ţinutul în două provincii mai mici guvernate de consulari şi a format cu ele dioceza Panoniilor legate de prefectul pretoriului Italiei. Provincie de limbă latină, Panonia a fost cuprinsă în vijeliile provocate în secolul al IV-lea de quazi şi de goţi şi a fost pierdută pentru Imperiu după înfrângerea lui Valens la Adrianopole în 378. Ultima cetate care a rămas romană a fost Sirmium (Mitroviţa); ea a căzut sub atacurile hunilor către 440. Influenţa romană se lovise acolo de o civilizaţie complexă, mai cu seamă i lirică şi celtică – în contact cu civilizaţia elenică –, şi care este încă departe de a-şi fi dezvăluit toate tainele; ea îşi avea divinităţile ei autohtone (Chartus, Laburdus, Latobius). Agricolă şi minieră, colonizată de legiuni şi de posturi de pază, îmbogăţită prin comerţul de sclavi transdanubieni, Panonia era un loc de tranzit spre Balcani şi Marea Neagră.

Moesia şi Dacia. – În vecinătatea ei, Moesia şi Dacia au cântărit greu în preocupările imperiale ale romanilor. Cea dintâi, care forma o punte 91 de înaintare spre Balcani, spre popoarele dardaniene, spre tribali, scordisci,

spre geţii şibastarnii transdanubieni, a fost explorată de Octavian în 29 şi în 11 î.e.n., apoi de către Tiberiu, care a transformat postul de legat consular în guvernăm în provincial, grupând sub autoritatea sa Macedonia şi Aliaia. Claudiu a făcut din ea o provincie autonomă, al cărei legat cârmuia şi Tracia. Flavienii şi îndeosebi Domiţian au trebuit să intervină pe cale militară pentru a restabili acolo ordinea, căci şoseaua construită de legiunile lui Tiberiu în lungul Dunării şi pe Valea Moraviei oferea pătrunderii barbare căi de acces lesnicioase. Sfârşitul secolului al II-lea şi cel de al III-lea au fost acolo relativ paşnice, dată fiind ocuparea masivă prin legiunile romane. După 270, Aurelian avea să părăsească Dacia şi să-şi întărească poziţiile în Moesia. În ceea ce-l priveşte pe Diocleţiau, el a aplicat şi aici principiile sale de fragmentare administrativă şi a împărţit ţinutul în Moesia superioară şi Moesia inferioară, în Dardania şi în Sciţia; pe ţărmul Mării Negre, oraşe greceşti ca Histria, Tomis, Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balcic), Odessus (Varna), Mesembria (Nesebăr), Apollonia (Sozopol), odată romanizate, au extins influenţa Apusului către Răsărit; alte oraşe, ca Tyras (Cetatea Albă) la gura Nistrului şi Olbia la gura Niprului, au fixat negustori şi schimbători de produse cu satele din jur ţinând de ele; aceste oraşe erau cârmuite de un soi de senate, în legătură cu primăriile civile şi cu comandamentele militare (harta 19).

Această regiune este un mozaic de neamuri. La apus, ceitoilirii, la răsărit tracii; veniţi de dincolo de Dunăre, sarmaţi şi bastarni; în Dobrogea, sciţi; pe ţărmurile Mării Negre, greci. De aici, în apus o civilizaţie cu precădere romană la Viminacium (Kostolaţ), Naissus (Niş), Ratiaria (Arcar), Oescus (Gigen), Singidunum (Belgrad), Troesmis, Durostorum (Silistra); în răsărit o civilizaţie cu domniantă elenică. Monumente şi inscripţii îngăduie să se tragă o linie de separare; trofeul de la Adamclisi, Tropaeum Traian, atestă victoria dacică a lui Traian. Cu relieful lui muntos, puţin permeabil, închis în el însuşi, ţinutul rămâne credincios instituţiilor sale proprii şi, în timp ce caracterul

municipal al ocupaţiei este marcat în apus, tipul grecesc al coloniilor orientale se menţine 292

până hi evul mediu. Dimpotrivă, câmpia devine un ogor foarte mănos pentru g râne, datorită strămutării a vreo sută de mii de transdanubieni de către un prefect al lui Nero. Dar în Imperiul târziu atracţia Bizanţului stârneşte necontenit pofta popoarelor clin miazănoapte, care trec munţii pentru a coborî spre Marea Neagră şi spre ţărmurile Bosforului şi ale Mării Egee.

Triburile din Dacia, dimpotrivă, fuseseră reunite în vremea lui Cezar sub autoritatea regelui Burebista, care exercita presiuni asupra hotarelor Moesiei1. Sub Augustus şi sul) P'lavieni, această presiune s-a accentuat şi mai muşte Domiţian, având de luptat cu triburile germanice, a fost nevoit să cadă la învoială cu regele Decebal. Învinse în 85, armatele romane au fost silite să se retragă, germanii ameninţând altă frontieră a Imperiului. Mai norocos, Traian, prin cele două campanii ale sale din 101 – 102 şi 105 – 106, a cucerit ţara în care, sul) Augustus, înaintaseră hoardele răsăritene (?) 2. Un guvernator, un legat imperial de rang proconsular s-a stabilit la Sarmizegeţusa, vechea capitală a regatului3. Împărţită sub ITadrian în Dacia superioară (Transilvania) şi în Dacia inferioară (Oltenia şi Banatul) 4, reîmpărţită de Marcus Aurelius în trei părţi, cu un procurator şi trei legaţi, administrată de un consiliu, ocupată de o legiune staţionată la Apulum (Alba Iulia) şi de unităţi auxiliare risipite în ţară, legată de Illyricum pentru chestiunile financiare – Dacia a fost „colonizată" cu oameni din Asia Mică şi Siria, din Panonia, din Iliria şi chiar şi din Italia. Trupele au adus acolo civilizaţia latină, care a supravieţuit influenţelor ulterioare, îndeosebi în jurul coloniilor Sarmizegeţusa (Grădişte), Apulum (Alba Iulia), Drobela (Turnu-Severin), Potaissa (Turda), Romula-Malva (Reşca), a municipiilor Porolissum (lângă Moigrad) şi Tibiscum (Caransebeş). Această pătrundere a Romei este cu atât mai uimitoare, cu cât popoarele vecine fac necurmate incursiuni, cu cât depărtarea Italiei face precară o pace mereu ameninţată, astfel că, spre sfârşitul

secolului al IIIT – el Aurelian este determinat să părăsească regiunea de la nordul Dunării şi să reducă Dacia romană la o Dacia ripensis, a cărei capitală este Serdica (Sofia), apoi Ratiaria, şi care va fi împărţită mai târziu în două părţi grupate în jurul Serdicei sub numele comun de Dacia medilerranea.

1 Puterea lui Burebista se întindea de fapt până la Apollonia şi până în Balcani (N. tr.).

2 Originalul poartă ciudata formulare bordes chinoises (?): nu poate fi vorba, la această epocă, decât de conflictele cu sciţii din ultima parte a sec. I î.e.n. (N. tr.).

3 Capitala Daciei Traiane nu era în munţi la Sarmizegeţusa lui Decebal, ci, adusă în câmpie, la Ulpia Traiana Sarmizegeţusa (Grădiştea de azi) (N. În).

Am corectat aproximaţia nefericită la Valachie din original (N. tr.).

Mulţimea cultelor credincioşilor lui Zeus Dolichenos, ai lui Serapis, ai lui Mithra, ai lui Attis, ai lui Glykon (al lui Alexandros din Abonutichos) nu este mărturia cea mai puţin însemnată despre diversitatea popoarelor ce trăiesc pe aceste meleaguri, unde Traian întemeiase oraşe, ca Nicopolis, Marcianopolis şi Ulpia, care purtau solia Romei.

Africa.

— După ce Augustus a reunit în 27 fosta provincie a Africii cu Africa noua, rezultată din regatul Numidiei, el a încredinţat unui guvernator, fost consul, totalitatea puterilor civile, judiciare şi militare şi şi-a instalat reprezentantul la Cartagina. Această concentrare de puteri într-o singură persoană, pentru un teritoriu vecin cu Italia şi bogat în resurse agricole i s-a părut primejdioasă lui Caligula care, în 38, a separat autoritatea civilă, încredinţată proconsulului, de autoritatea militară, dată în mâna legatului legiunii a 111-a Augusta, cantonată succesiv la Ammaedara şi Madaura, apoi la Theveste şi în sfârşit la Lambaesis. Astfel a reapărut în fapt o provincie Numidia, fără statut propriu înainte de Septimius Severus, care a dat un avânt deosebit de strălucit bunăstării acestui ţinut în care se născuse, căci era de fel din Leptis Magna.

Luptele iscate la Roma pentru cucerirea puterii au avut drept urmare o slăbire a autorităţii romane asupra unei populaţii în esenţă mişcătoare şi nestabile. Diocleţian este nevoit să regrupeze aceste seminţii în trei diviziuni administrative, Zeugitana proconsulară cu Cartagina, Byzacena cu Hadrumetum (Sussa), Tripolitania cu Leptis Magna. Numidia a fost scindată la rându.1 ei în Numidia Cârtensis şi Numidia Militiana. Această repartiţie administrativă, în pofida modificărilor aduse de Constantin, s-a menţinut până la invazia vandalilor din 429 şi a fost copiată de Iustinian după recucerirea din 534. În mijlocul secolului al VII-lea, arabii îşi vor năpusti primele valuri de invazie (Kairuan este întemeiat în 670), care anunţă valul cel mare din secolul al Xâlea şi decăderea ţării. 294

Că Africa a fost un ţinut bogat în grâne, în ulei, ba şi în vin, este un fapt demonstrat prin toată istoria Cartaginei şi a războaielor punice, precum şi prin tratatul lui Magon şi sistemul de sate şi de oraşe berbero-feniciene cu grupurile lor de sclavi şi de fermieri, despre care ne vorbesc textele, oricât de rare ar fi ele. O altă dovadă este dată de dezvoltarea cetăţilor – în primul rând Cartagina, iar în Numidia Cirta, Hippo Regius, Rusicade, Chullu, sau, în Mauretania, Iol, care avea să se numească în vremea romanilor Caesarea. Căderea Cartaginei, distrugerea centrelor care o ajutaseră, reorganizarea ţării de către Roma în vremea Gracchilor, apoi în timpul lui Cezar (oraşul va fi reclădit sub Augustus), aveau să schimbe faţa lucrurilor: Cartagina restabilită de Cezar şi devenită colonie romană, Cirta (Constantine), unde partizanii lui Sittius au primit loturi de pământ, au fost înzestrate şi una şi alta cu teritorii întinse şi mănoase, prevăzute cu posturi militare, ale căror garnizoane au furnizat, după cum se pare, pionieri pentru ocuparea definitivă şi pentru cultivarea solului.

Sub Augustus se începuse o politică de colonizare urbană, a cărei studiere nu este încheiată. Ştim cel puţin de la Pliniu că Africa, împreună cu Tripolitania şi Numidia,

cuprindea bibpopuli \ 51 de aglomerări urbane şi 463 de teritorii lipsite de oraşe şi colindate de populaţii nomade. Nu li se cunoaşte împărţirea în mod absolut: fie că este vorba de colonii cu propriii lor magistraţi, de tipul Cartaginei sau al lui Thuburbo maius, de comune „mixte”, în care comunitatea autohtonă trăia alături de colonia romană, ca Thugga, Tipasa sau Sutururca, fie că este vorba de teritorii vaste, ca acelea ţinând de Sicca sau de noua Cirta, care au rămas fundamental punice, cu instituţiile lor de odinioară. Necesitatea extinderii a provocat în sud un război îndelungat cu Tacfarinas, care în cele din urmă a trebuit să se încline în

1 „Naţii” (în latină în text) (N. În).

faţa soldaţilor, a măsurătorilor de terenuri şi a afaceriştilor dornici de investiţii, ale căror pofte aveau să fie confirmate prin anexarea ulterioară a Numidiei şi a Mauretaniei. Regimul de latifundia avea să apară în ochii lui Pliniu ca unul normal pentru pământul african.

Ar fi lesne de arătat că acţiunea colonizării s-a desfăşurat acolo nu doar în etape succesive în spaţiu şi în timp, ci că ea a cunoscut procese felurite. A fost o luare de contact cu seminţii nestabile, nu cu grupuri politice organizate, o asimilare prin fixarea nomadismului în jurul unor pământuri cultivabile şi a unor surse de apă supravegheate, înglobând un teritoriu suficient pentru hrană, apoi o extindere treptată a marilor domenii, cu sate având administraţia lor civilă şi centrul lor religios, drepturile şi bâlciurile lor. La sfârşitul secolului al II-lea, pământurile se împărţeau în pământuri imperiale, numite saltus, în pământuri senatoriale, în pământuri municipale şi în pământuri tribale, îndeosebi în Mauretania. Exploatările forestiere şi miniere aparţinând împăratului erau închiriate unor companii de arendaşi; pământurile erau administrate de coloni; exploatările industriale de către aceia care şi le adjudecau. Alături de o populaţie modestă, deseori sărmană, s-a ridicat o burghezie municipală, din care nu puţini au intrat în cadrele administrative ale statului roman, au devenit cavaleri sau

senatori, dar oricum, toţi sau aproape toţi şi-au dobândit bogăţia din agricultură.

În adevăr, Africa i-a adus Romei venitul solului ei şi pe al oraşelor sale, cum ne stau mărturie Leptis Magna, Culcul, Thamugadi, Thugga, Lambaesis şi multe altele. Ea se distinge şi prin valoarea oamenilor săi: un împărat ca Septimius Severus, scriitori ca Fronto şi Apuleius, creştini ca Minucius Felix, Tertullian, Ciprian, Lactanţiu, Arnobius şi sfântul Augustin, care au participat din plin la formarea unui umanism mai larg şi a unei romanităţi noi. În timp ce poporul de la sate rămânea credincios limbii punice, îndeosebi în Libia, populaţia oraşelor deprinsese latina,
296

care a devenit limba oamenilor cultivaţi şi limba liturgică a bisericii din Africa.

Distrugerea Cartaginei de către Hassan Ibn Noman în 698 avea să scufunde oraşul şi ţinutul într-un somn de mai multe veacuri.

La apus, făcând într-un iei cumpănă Libiei, Mauretania, care intrase în contact cu Roma în momentul războiului iugurtin şi îl ajutase pe Cezar împotriva pompeienilor, i-a fost lăsată lui Octavian de către regele Bocchus în 33 şi prefăcută în regat clientelar în 25. Rege era pe atunci luba al II-lea, fiul învinsului de la Thapsus. După moartea fiului său Ptolemeu, în 10 e.n., regatul a fost împărţit în două de către Caligula, o parte la răsărit, Ceiesariensis, alta la apus, Tingitana. Cea dintâi avea să fie împărţită la rândul ei de către Diocleţian în Caesariensis (propriu-zisă) şi în Sitifensis. Ţinutul păstrează încă urmele ocupaţiei romane şi cele două capitale ale sale, Caesarea şi Volubilis, printre atâtea altele, dau o strălucită mărturie asupra acestei influenţe. Romanii nu s-au mărginit la exploatarea coastei; descoperirea treptată a pietrelor miliare îngăduie să se spere în publicarea la o dată apropiată a unei hărţi, care va face să apară întinderea reţelei de drumuri; fotografiile luate din avion şi releveele lui J. Baradez, J.B. „Ward Perkins, P.G. Goodehild, B. Pace, R. Clievalier şi ale emulilor lor au permis să se surprindă

procedeele de cadastrare ale romanilor, sistemul lor de irigare, organizarea apărării lor. Înspre Fezzan şi înspre Hinan, monumentele de la Germa şi de la Tin-Hinan, „regina Hoggarului”, jalonează drumul spre Sahara şi spre nisipurile caravanelor.

Grecia şi Oriental

Cele de mai sus se referă la meleagurile din jurul Italiei, de la nord şi de la apus. Dar cele de la răsărit?

Ahata.

— După înfrângerea de la Leucopetra şi după distrugerea Corintului, Ahaia a fost supusă autorităţii romane şi unită cu Macedonia, în afară de câteva cetăţi, între care Atena, a cărei independenţă a fost redusă treptat de Sulla, apoi de către Cezar. Corintul fiind înălţat de Cezar la rang de colonie romană, Augustus a făcut din ţinut, în 27, o provincie autonomă, înglobând Epirul şi Tesalia, desprinse mai târziu.

297 La început senatorială, cu un guvernator de rang pretorian care îşi avea reşedinţa la Corint, provincia a primit un regim nou între 15 şi 44 e.n., având în frunte un legal imperial. În 67, Nero i-a acordat libertatea. Dar, cu Vespasian, ea a trecut definitiv sub puterea Romei; şi-a păstrat totuşi libertatea de cult, limba, obiceiurile, dar n-a rezistat influenţei romane. Colonii romane, puţine la număr – cele ale lui Augustus (Dion, Pella, Filippi, Dyrracbium etc.) –, cetăţi cu organizare romană, clar ascultând de legile sacre, îndeosebi de cele amfictionice, un regim panelenic instituit de Hadrian, respectarea cultului imperial în consiliul provinciei – acestea sunt aspectele evoluţiei Greciei în raporturile ei cu Roma. Augustus, Nero, Hadrian, Antoninus îşi manifestă interesul pentru elenism prin monumentele pe care le-au ridicat la Atena, la Olimpia, la Eleusis; Hadrian s-a gândit chiar să întemeieze o nouă Atenă. Din epoca romană datează, între altele, arcul lui Hadrian, „Biblioteca”, Qlimpieionul şi Odeonul de la Atena, Propileele de la Eleusis, Nimfeionul de la Olimpia şi arcul lui Galerius de la Salonic.

Diocleţian a desprins de Ahaia arhipelagul Cicladelor,

spre a face clin el o provincie insulară; începând de la Iustinian, proconsulul depindea direct de împărat, iar provincia a intrat în orbita prefecturii din Illyricum.

Ţara a avut de îndurat invaziile din secolul al III-lea: sub Gălbenuş cea a alamanilor şi goţilor, sub Theodosius, în 395 cea a lui Alane; în aceleaşi vremuri, piraţii i-au prădat litoralul.

Creta şi cyrene.

— Crela şi regatul Cyrene erau îmbinate într-un grup condus mult timp de către Ptolemei şi care a fost unit sub autoritatea unui singur guvernator, după campaniile lui Q. Metellus Creticus şi ale lui Pompei. În cursul ultimului secol al Republicii, puţine evenimente au marcat existenţa lor. Cirenaica a fost dată de Antoniu Cleopatrei Selene, fiica Cleopatrei, dar Octavian a reluat-o după Acţiuni şi a reunit-o, în 27, cu Creta, sub guvernarea unui promagistrat de rang pretorian cu reşedinţa când la Cyrene, când la Gortyna. Fiecare din ele avea un consiliu. Cirenaica avea o garnizoană menită să combată incursiunile libiene, Creta se mulţumea cu o miliţie locală. În domeniul agrar, Claudiu, Nero şi Vespasian s-au străduit să reformeze sistemul cirenaic şi cretan, care comporta însuşirea pământurilor de către Ptolemei şi de către cetăţi, şi să-i facă pe marii proprietari să restituie „achiziţiile” lor abuzive. Ei au reuşit, nu fără trudă, să fie recuperate de către comunităţi pământurile latifundiare necesare echilibrului economic. Pe când Creta, aflată puţin în afara curentelor comerciale, şi-a păstrat liniştea, Cirenaica a fost zguduită de răscoala evreiască venită din Mesopotamia şi din Egipt şi care a fost reprimată cu asprime de către Traian şi Hadrian. Economia ei nu s-a mai refăcut niciodată de pe urma acestei represiuni.

Păstrându-şi totuşi organizaţia comunală de caracter elenic, Cirenaica beneficiase totodată din partea lui Augustus de un regim special pe care îl atestă stela din agora de la Cyrene, tratând despre cetăţenie; cât despre Creta, ea nu avea decât o singură colonie, statornicită la Cnossos. Sub Diocleţian, cele două provincii augustane au

fost alipite la două dioceze deosebite, Cirenaica însăşi fiind fragmentată în Libia superioară şi Libia inferioară. În timpul perioadei bizantine, Creta rămâne legată de Imperiul de Răsărit. Deşi Iustinian a menţinut ţara într-o oarecare stare de prosperitate, ea a cunoscut în ansamblul ei un pronunţat declin în secolul al VI-lea şi s-a prăbuşit, în sfârşit, sub loviturile arabilor veniţi din Egipt.

Ciprul.

— Depinzând de regatul Ptolemeilor, Insula Cipru a fost alipită Romei în 58 î.e.n. j-rintr-o lege votată la îndemnul lui P. Clodius. Dar Cezar şi Antoniu au redat-o Cleopatrei, care a trebuit s-o restituie Romei după Actium, şi atunci ea a fost unită cu Cilicia. Despărţită de Cilicia în 22 î.e.n. de către Augustus, ea a fost guvernată de un promagistrat de rang pretorian numit de senat şi avându-şi reşedinţa la Paphos. După ce a cunoscut un regim de stat-cetate, insula a primit o organizare comunală. Sub Iustin ian, ea depindea încă de prefectura pretoriului Orientului. Pacea nu a fost tulburată acolo în mod notabil decât sub domnia lui Traian, în 115, cu prilejul răscoalei evreilor, care a însângerat Cirenaica şi a avut repercusiuni şi în Cipru, apoi sub domnia lui Constantin, în 333, cu prilejul revoltei lui Kalokairos şi, în sfârşit, cu ocazia ocupării de către arabi în 648.

Asia.

— Provincia Asia a fost constituită, cum ştim, pe nucleul Pergamului, al cărui rege, Attalus al III-lea, a lăsat moştenire Romei stăpânirile sale în 133. Teritoriul ei n-a devenit o provincie propriu-zisă decât după înfrângerea pretendentului Andronikos. De altfel, el nu a fost prefăcut în întregime în pământ provincial, căci din ei au fost desprinse Lycaonia şi Frigia Mare. El cuprindea numai Troada, Mysia, Lydia, Frigia Mică şi Carla, precum şi insulele apropiate de ţărmul asiatic, printre care şi Rodos. Guvernatorul îşi avea reşedinţa la Efes. Abia sub Augustus, după ce s-au potolit tulburările iscate de războaiele cu Mitridate, au fost tămăduite rănile atâtor masacre (se vorbeşte despre moartea a 80.000 de italici în 88).

Generalii romani au încetat să se mai sfâşie între ei; economia adânc compromisă a început să se refacă. Provincia a avut de îndurat epidemii groaznice, cutremure de pământ năprasnice, între altele în anii 17, 23, 29 şi în 262, vremuri de foamete ucigătoare, ca aceea de sub domnia lui Domiţian (pe care le evocă Apocalipsul), sau aceea din 162, sporită de creşterea preţurilor şi de tulburările sociale: această parte a Orientului este singura în care istoria ne vorbeşte de greve. Totuşi asemenea nenorociri şi atari dezordini se limitau la arii locale de mică întindere; ele nu au compromis nici pacea generală, nici prosperitatea pe care retorul Aelius 300

Aristides avea să le celebreze în 114, într-un entuziast elogiu.

Bogăţiile agricole ale Văii Meandrului, produsele ce soseau din depărtările Orientului pe „calea regală" şi pe drumurile laterale de legătură până în porturile mediteraneene, produsele meşteşugăreşti, tehnicile lânii şi ale vopsitului, operele de artă ale artiştilor locali au menţinut multă vreme această prosperitate. Administraţia era încredinţată unui guvernator, ales dintre foştii consuli, asistat de trei legaţi şi de un questor; justiţia era împărţită de nişte şefi de centre, care în vremea lui Pliniu erau în număr de nouă; armata nu era reprezentată acolo de nicio garnizoană stabilă; până sub Septimius Severus şi sub Pescennius Niger, pacea nu a cunoscut nicio tulburare. Sub Gălbenuş, regele Persiei, Sapor, a ameninţat ţara; apoi au făcut-o goţii; dar ţinutul a rămas totuşi în afara marilor crize economice, politice şi sociale ale Imperiului.

Împărţirea în 7 provincii făcută de Diocleţian (Asia, Caria, Lydia, Phrygia prima şi secunda, Hellespont şi grupul insular), depinzând de dioceza Asiei (dioecesis Asiana), a fost modificată apoi de Iustinian şi de împăraţii bizantini.

Nu există vreo cetate antică din Asia Mică care să nu aibă monumente vechi din epoca romană, mai cu seamă începând cu ceea ce s-ar putea numi „renaşterea" hadriană – la Cyzikos, Efes, Sardes, Tars sau Rodos.

Începând cu templul de la Lagina din Carla, anterior erei noastre, până la sfârşitul secolului al IV-lea, influenţa şcolii de la Afrodisias din Carla, a maeştrilor de la Efes şi de la Pergam transmite tehnici pe care le ilustrează felurite gigantomahii, lupte de centauri, pilaştri decoraţi, sarcofage de tipul celor de la Sardes sau de la Sidamara, asupra cărora al VI-lea Congres de Arheologie, reluând lucrările lui Jones, a întocmit un bilanţ evocator. Pe de altă parte, şcolile de retorică şi de medicină, cea de la Pergam sau cea de la Efes (a cărei Bibliotecă este o mărturie grăitoare), s-au răspândit 301 roi în tot bazinul mediteranean.

Romanii au respectat federaţiile religioase din Asia (ca şi pe cele din Grecia), dar s-a ajuns să se constituie şi acolo (ca şi în Grecia) comunităţi închinate cultului Romei, precum şi cultului Romei şi al lui Augustus, cărora Augustus le-a dat un statut organic cu reuniuni anuale ce se ţineau la Efes. Atari federaţii religioase erau cu atât mai pline de viaţă cu cât ele concordau cu statutele politice ale cetăţilor respective. Unele oraşe erau libere, altele federate. De altfel, încetul cu încetul, oraşele libere au devenit stipendiare, înzestrate – deşi păstrând o administraţie locală şi magistraţi indigeni – cu o adunare populară şi cu un senat, cu controlori financiari şi cu o poliţie impuse de Roma. Doar două oraşe au primit, pe cât se pare, numele de colonie: Parfum şi Alexandria din Troada. Creştinismul avea să facă aici să crească o rodnică sămânţă: pentru a-i aprecia însemnătatea, este de ajuns să-i pomenim pe sfântul Pavel, născut la Tars, şi pe sfântul Ioan Evanghelistul, care a trăit şi a murit la Efes.

Capadocia.

— Clientă a Romei de la începutul secolului al II-lea î.e.n., Capadocia a devenit provincie romană în timpul lui Tiberiu, dar şi-a păstrat vechile ei împărţiri administrative în zece strategii. Vespasian a preschimbat guvernarea prin procură imperială într-una prin legat consular, acesta avându-şi reşedinţa la Mazaca-Caesarea. Ţară muntoasă, greu accesibilă influenţelor din afară, Capadocia a fost mai

degrabă o provincie militară, în care oraşele erau rare (Tyana, Archelais, Faustinopolis, unde a murit soţia lui Marcus Aurelius). Populaţia, rară, era folosită la cultivarea marilor proprietăţi ale templelor şi ale potentaţilor locali sau a bunurilor împăratului. Diocleţian a împărţit provincia în două despărţăminte, prima având drept capitală Caesarea şi secunda cu Tyana (Kilissa-kissar). Lycaonia a fost desprinsă din ea spre a forma un district aparte, iar Armenia Mică a fost des302

compusă în prima şi secunda, cu Sa tala şi Melitene drept capitale ale fiecăreia.

Licia şi pamfii. ia.

— Licia, care întreţinea raporturi bune cu Roma la şlârşitul Republicii; a rămas independentă până în vremea lui Claudiu. Pâinii] ia, care făcea parte din regatul Pergam, a trecut sub autoritatea Romei în virtutea testamentului lui Attalus al III-lea; ea a fost alipită mai întâi la Cibcia, apoi, în 74, la Licia, cu prilejul reorganizării întreprinse de Vespasian în această regiune, care a fost administrată de către un legat imperial de rang pretorian, iar mai târziu, sub Hadrian, în 135, de un proconsul senatorial, îndeobşte, ţara s-a bucurat de linişte. S-au văzut chiar dezvoltându-se unele averi ca cea a lui Opsamoas sub Traian, care a fost în stare să întreţină trupe şi să-şi administreze oraşul ca pe un bun propriu, sau ca a acelui Yalerius Statilius Castus din inscripţia de la Termessos, care a putut să ridice o forţă capabilă să reziste acţiunilor bandelor de tâlhari. Aceste oraşe şi aceste comunităţi, care par să se fi cârmuit ele însele graţie instituţiei nelămurite de clekaprotia (grup de zece cetăţeni 1), formau unităţi teritoriale în interiorul confecleraţei liciene. Ele par să fi rămas credincioase Romei, către care trimiteau, cum ştim, însărcinaţi cu afaceri sau în misiune; de asemenea, oraşele principale, Side (Eski-Adalia), Attaleia (Adalia), Patara şi Xantos se grupau pentru schimburi comerciale.

Gii. icia.

— Cilicia, care servise drept bârlog piraţilor de care Pompei izbăvise Medii era na, a fost constituită ca

provincie în 62 î.e.n. Cicero a fost unul dintre primii ei guvernatori. Fruntariile i-au fost destul de schimbătoare, Imperiul adăugând teritoriului controlat de către legatul său, sau desprinzând din el, diferite districte vecine. Vespasian este cel care i-a dat constituţia definitivă. Capitala ei era Tarsus, patria sfântului Pavel. La sfârşitul Imperiului, Arcadius a împăr1 în latină decemprimi (N. tr.).

ţit ţinutul în trei circumscripţii: prima, secunda şi Isauria, ale căror oraşe principale erau respectiv Tarsus, Anazarba şi Seleucia. Producţia principală în domeniul agricol era şofranul, iar în domeniul industrial pielea de capră, numită chiar „cilice". Dar existau şi domenii mari, ca cel de la Gastabala (Hierapolis), atribuite unor temple, ele însele legate de oraşe şi ale căror venituri erau considerabile.

Pontul şi bitinia.

— Pontul şi Bitinia au trecut sub autoritatea Romei, prima datorită victoriei lui Pompei asupra lui Mitridate în 66 î.e.n., cealaltă în 74 î.e.n. În virtutea testamentului lui Nicomedes. Doar partea apuseană a fost prefăcută în provincie, restul fiind lăsat dinaştilor asiatici, până ce i-au supus inero şi Vespasian. Mai elenizată decât Pontul, Bitinia a văzut respectate de către romani domeniile şi privilegiile marilor sale sanctuare, Zela şi Goinana. Guvernată sub Republică de către un propretor, ţara a intrat sub Augustus în grupul provinciilor senatoriale conduse de un promagistrat de rang pretorian, înconjurat de feluriţi procuratori însărcinaţi cu supravegherea domeniilor imperiale şi a posturilor de pază ale drumurilor comerciale dintre Apus şi Răsărit sau ale fortificaţiilor strategice împotriva părţilor. Romanii au întemeiat acolo diverse oraşe, ale căror nume amintesc de anumite personaje imperiale: Germanicopolis, Claudiopolis etc. În această provincie Pliniu cel Tânăr a fost reprezentantul lui Traian, care a pus să se aplice aici o politică totodată fermă şi dreaptă, din care s-au inspirat mai târziu Hadrian, cu prilejul misiunii lui Îi. Iulius Severus, apoi şi Marcus Aurelius, spre a repune în ordine situaţia financiară şi

economică. Pontul şi Bitinia aveau fiecare câte un consiliu, ale căror sedii erau la Amastris pentru Pont şi la Nicomedia pentru Bitinia: lor le era alipită cetatea Bizanţului. Diocleţian i-a aplicat ţinutului regula sa administrativă, fragmentând Bitinia în Horioriada şi Bitinia propriu-zisă; Pontul în Diospontus, Pontul Poienioniac şi Armenia Mică. Regiunea a văzut născându-se diverşi scriitori de limbă greacă: Dion Chrysostomos din Prusa, Arrianos din Nicomedia, Dio Cassius din Niceea, Strabon din Amasia.

Galaţia.

— Galaţia a devenit provincie romană în 25 î.e.n. şi a fost încredinţată unui legat imperial de rang pretorian, care avea jurisdicţie şi asupra Pisidiei, Isauriei şi Licaoniei, cărora le-au fost adăugate mai târziu, în 6 şi în 2 e.n., Paflagonia, Armenia Mică şi o parte din Pont. Unită de către Vespasian cu Capadocia, ea a fost apoi despărţită de Traian, pentru a forma, împreună cu Pontul Polemoniac şi cu Pontul Galat, un guvernământ autonom. Hadrian a întreprins o nouă grupare cu celelalte regiuni vecine. Această instabilitate este urmarea şi dovada eterogenităţii acestor meleaguri şi a varietăţii lor etnice şi culturale, într-o parte, celţi, în alta, veterani romani. Pessinuntul era vestit prin templul său închinat către Magna Mater, Ancyra (Ankara) este cunoscută prin marea inscripţie care (împreună cu cele de la Antiohia şi de la Apollonia), bătută pe zidul templului Romei şi al lui Augustus, aminteşte isprăvile primului împărat. Diocleţian avea să împartă ţara în Galaţia prima la răsărit şi Galaţia secunda la apus, dar, judecând după inscripţii (coloniile de veterani sunt numeroase), romanizarea, la drept vorbind, n-a fost acolo decât o suprapunere, nu o impregnare. Se văd, fără îndoială, nume gentilice imperiale, Aelii, Cocceii, Flavii şi Ulpii, dar cognomen-xil este grec, cum sunt şi limba şi civilizaţia, care rămâne o „civilizaţie de sate”. Totuşi limba celtică se menţine acolo cu putere în anumite districte, după mărturia sfântului Ieronim. Răspândirea prin sculptură a tipului de galat, de origine pergamenă, nu

trebuie să ne amăgească.

Tracia.

— Tracia a trecut sub protectoratul roman după bătălia de la Pydna; ea a devenit provincie 305 independentă între 44 şi 46. Claudiu a înzestrat-o ou un guvernator imperial, înlocuit de Traian printr-un legat de rang pretorian cu reşedinţa la Perintbos. Ea se întindea de la Nessos sau Nestos (astăzi Mesto sau Karasu) la apus, până la ţărmul Pontului Euxin la răsărit şi de la coastele Mării Egee până la lanţul Munţilor Haemus. Peninsula Traciei era proprietate imperială, iar Bizanţul, oraş liber, a fost supus guvernatorului Bitiniei. În momentul cuceririi, în pofida cetăţilor greceşti de pe litoral şi dinlăuntrul ţării, ţinutul avea mai ales un caracter rural, cu o populaţie agricolă împărţită în triburi şi sate. Dominaţia romană, deşi a respectat această organizare şi a întemeiat oraşe şi colonii dotate cu drepturi municipale, tinsese mai cu seamă spre crearea unor bâlciuri după anotimpuri şi a unor târguri periodice jalonând marile drumuri dintre Europa şi Asia. Cetăţi de limbă greacă, ele aveau culte locale, îndeosebi pe cel al Cavalerului \ care în aceste regiuni avea să se contopească mai târziu, după frământările ce au urmat edictului de la Nicomedia2, cu cultul creştin al sfântului Gheorghe, dar care trebuie deosebit de zeul-cavaler oriental. Aceste aglomerări orăşeneşti au furnizat Romei numeroase contingente de trupe călare. Populaţiile barbare de dincolo de Dunăre au pătruns în Tracia în mai multe rânduri: goţii au cucerit Eilippopolis în 251 şi l-au înfrânt pe împăratul Yalens în 378 lângă Hadrianopolis. Diocleţian a împărţit-o în patru provincii şi în două dioceze înglobând Moesia inferioară şi Sciţia. Devenită

1 Este vorba de „Oavaierul trac", divinitate a tracilor (N. tr.).

3 Autorul se referă, desigur, nu la edictul de toleranţă religioasă emis de Galerius la Nicomedia la 30 aprilie 311, ci la litlerae Licinii, porunca lui l. icinius din 13 iunie 313, prin care, în urma înţelegerii încheiate la Milano

cu Constau! în se proclama libertatea cultelor şi restituirea bunurilor confiscate de la creştini: aceasta este, de fapt, singura poruncă (metndalum) emisă pentru Orient, în vederea pacificării religioase; cu alte cuvinte, nu există până astăzi nicio dovadă peremptorie asupra emiterii vreunui „edict de la Milano" titlu sul) care este, greşii, cunoscută această măsură plină de adânci urmări politice („n.tr.). 306

O miză între Imperiul de Apus şi cel de Răsărit, ea a fost considerată drept meterezul depărtat al capitalei acestuia din urmă. În secolul al VI-lea, ea a primit doi vicari, unul civil şi unul militar.

Macedonia.

— Bătălia de la Pydna schimbase şi situaţia Macedoniei; fără să provoace o alipire imediată la Roma, ea a determinat împărţirea ţării în patru republici care au durat vreo douăzeci de ani după 168. În 148, o revoltă locală a fost înăbuşită de Q. Metellus Macedonicus. Ţării i-a fost impus un guvernator cu reşedinţa la Thessalonic; puterea sa, limitată la început la Marea Neagră şi la Dunăre, s-a întins după cucerirea Greciei la întreaga peninsulă balcanică. Augustus a desprins din ea Abaia, Epirul şi provinciile dunărene. El a înfiinţat acolo un anumit număr de colonii la Dium, Pella, Filippi, Dyrrachium, Cassandrea, Byblis. În secolul al III-lea, invaziile goţilor au tulburat pacea provinciei. Dioc-leţian a împărţit-o în două: Macedonia prima la răsărit şi Macedonia secunda la apus, depinzând şi una şi cealaltă de vicarul Moesiei. De atunci iitorului adriatic a fost alipit la Epir, iar Tesalia a devenit autonomă. Era o provincie foarte bogată, cu mari proprietăţi de pământ, cu mine însemnate, cu un comerţ activ, ale cărei produse erau îndrumate pe uia Egnatia de la Apollonia şi de la Dyrrachium. la Thessalonic şi la Bizanţ. Romanii au lăsat acolo urme numeroase, a căror însemnătate o atestă săpăturile de la Filippi şi a căror prezenţă vie o menţine până în zilele noastre, împreună cu biserica circulară Sfântul Gheorghe, arcul lui Ga Ieri us de la Thessalonic,

prin forma sa îndesată şi prin sculpturile sale ce evocă victoriile romanilor asupra perşilor. Se ştie că Cicero venise în exil la Thessalonic şi că Pompei s-a refugiat şi el acolo; dar şi mai grăitoare asupra acestei pătrunderi romane este bogata culegere de inscripţii evocând Macedonia, înfăptuită la Bersea, la lleraclea Lyncestis (Monastir), la 307 Filippi, în care sunt pomeniţi bogaţii proprietari funciari, dregătorii, constructorii de drumuri şi de monumente publice, atâţia pionieri, atâţia veterani, ca şi acel T. Aelius Geminius Macedo de la Thessalonic, care, la sfârşitul secolului al 11. – le-a, a fost primul preşedinte al Panhellenionului şi generosul donator al lemnului destinat bazilicii din oraşul său.

Epirul şi acarnania.

— Desprinse de Abaia de către Hadrian şi Antoninus Pius, Epirul şi Acarnania, de la malurile lui Acheloos la sud, până la promontoriul Acroceraunian la nord, au primit un procurator imperial care supraveghea şi insulele Ionice. Numărul mic de oraşe (colonii augustane întemeiate ca amintire pentru Actium: Buthrotus, Dodona) se explică prin dificultăţile de acces cauzate de relief. Diocleţian a împărţit Epirul în două districte, Epirul vechi şi cel nou, care a primit drept capitală Dyrrachium. O reţea de drumuri (Clodiana – Apollonia; Dyrrachium – Apollonia; Apollonia – Phoinikis – Nikopolis; Apollonia – Hadrianopolis – Nikopolis) a îngăduit în cele din urmă să se împânzească ţinutul.

Siria.

— Siria, a cărei evoluţie părea s-o fi îndrumat deja bătălia de la Magnesia din 189, a devenit provincie romană în urma acţiunii lui Pompei din 62. Era un teritoriu imens şi eteroclit ce se întindea de la lanţul Munţilor Taurus până la deşertul Arabiei şi la malurile Eufratului. O parte, formată din valea superioară şi mijlocie a Orontelui, împreună cu Antiohia, a fost pusă sub autoritatea directă a Romei; restul, alcătuit din mici regate ca Iudeea şi Commagene, din cetăţi feniciene de coastă şi din principate sacerdotale la Damasc, Emesa şi Chalcis, a

rămas autonom. Sub Augustus, Siria a devenit provincie imperială, al cărei guvernator, având trei, apoi patru legiuni, ocârmuia cu străşnicie locuitorii şi resursele. După distrugerea Ierusalimului, Iudeea a fost prefăcută în provincie romană cu un legat imperial, nu fără să fi cunoscut un regim relativ independent sub Cezar şi Augustus. Commagene a fost anexată

Siriei, iar în principatele sacerdotale puterile politice au fost reduse cu încetul la simple atribuţii religioase.

Palmyra.

— Singurul stat care a rămas independent a fost Palmyra, care servea drept meterez împotriva părţilor. Campania lui Traian contra acestui popor nefiind urmată de un rezultat statornic, deoarece Hadrian a renunţat să-i culeagă roadele, Siria a sfârşit prin a juca un rol strategic, dar sub Marcus Aureiius şi L. Verus părţii au ajuns până în preajma Antiohiei; Septimius Severus a împărţit provincia în două diviziuni, Siria Coele (sau Syria maior), ale cărei capitale au fost succesiv Antiohia şi Laodicea, şi Siria feniciană, al cărei scaun era la Berytus (Beirut). Urcarea pe tron a Iuliei Doamna, soţia lui Septimius Severus, care făcea parte din dinastia regilor preoţi de la Emesa, a provocat o năvală de sirieni la Roma şi în Apus. Odată cu obiceiurile, ei au adus acolo şi spiritul şi religia lor. Cei doi jurişti, ieşiţi din şcoala de la Berytus, Papinianus şi Ulpianus, au făcut să pătrundă în administraţie principiile dreptului oriental în legăturile lor cu dreptul roman.

Către mijlocul secolului, ameninţarea Răsăritului s-a făcut şi mai stăruitoare; perşii preluând ştafeta părţilor, au invadat Siria în 237/238 şi în 254/256, l-au biruit şi l-au luat prizonier pe Valerianus în 260. Apărarea Romei a fost preluată de principii de la Palmyra, Odenath, Valabath şi Zenobia, care au profitat de împrejurare spre a se declara independenţi, iar această independenţă a durat până în ziua în care Aurelian a înfrânt-o pe Zenobia în 272.

Situaţia a fost consolidată de Diocleţian, căruia i se atribuie reţeaua de drumuri ce străbat deşertul; Constanţiu al II-lea a desprins partea de miazănoapte a

Siriei Coele şi a făcut din ea un district numit Augusta Euphratensis. În

309 1 Perşii Sassanizi (226 – 651 e.n.) (N. În).

secolul al VI-lea arabii şi perşii au sfârşit prin a covârşi, iar provincia fu smulsă Bizanţului.

Toată această regiune a avut o însemnătate considerabilă în destinele Romei: ea nu a fost numai o stavilă militară, ci, cu Antiohia, Seleucia, Laodicea, Apamea, Berytus, Ptolemais, ea a fost şi un centru de cultură intelectuală. Lucrarea argintăriei, a purpurei, a sticlei, produsele din creşterea animalelor, cerealele, viţa de vie, uleiul, fructele, comerţul cu Asia, Arabia, India şi China au îmbogăţit porturile şi oraşele de coastă, ca şi Gerasa, Palmyra şi Damascul, ce serveau drept locuri de tranzit. Sistemul agrar, care în regiunea Antiohiei cuprindea vaste domenii cu vile bogate şi dependinţe mari, în care trăia un însemnat număr de sclavi, tinde să se apropie de sistemul italic al latifundiilor, a căror descriere instructivă o face sfântul Ioan Gură de Aur, evocând fermieri-arendaşi de condiţie liberă şi muncitori cu simbrie, care nu se fereau să manifeste o ostilitate activă faţă de stăpânii lor. În afară de pământurile cetăţilor din nordul Siriei, mai erau cele ale templelor; ele erau apărate prin imunitate faţă de autorităţile civile şi aduceau venituri mari, cum erau cele ale lui Jupiter Dolichenus sau ale Baalbeckului. Oraşele comerciale ca Emesa, Damasc sau Palmyra împreună cu satele lor – datorită tranzitului caravanelor sau al triburilor nomade – obţineau mari beneficii din trafic, asupra căruia regulamentul celebru de la Palmyra ne dă o imagine generală.

Dincolo de Iordan, pământul bun din Ilauranul modern, care fusese bine lucrat şi colonizat în epoca elenistică, dar râvnit de vecinii săi din pustiu, a cunoscut pacea, o pace armată. Arabia Petree odată anexată de Roma şi protejată de ea, Siria furniza contingente militare pentru a o apăra. Abundenţa inscripţiilor, resturile de temple şi teatre, de apeducte şi de foruri atestă prosperitatea acestei regiuni elenizate, în care unele

târguri ca Filippopolis au devenit sub Filip Arabul cetăţi însemnate.

Palmyra, Gerasa, Filadelfia, Damascul, Heliopolis (Baalbeck), Antiohia, Apamea, Dura-Europos oferă astăzi un imens câmp de studii săpăturilor arheologice. La Emesa, Heliopolis, Damasc şi Palmyra, cultele lui Jupiter Dolichenus, al lui Jupiter ileliopolitanul, al lui Jupiter Damascenul şi ale divinităţilor palmyriene au provocat cercetări atente din partea istoricilor religiilor. La Antiohia şi Palmyra arta s-a bucurat de o mare strălucire în domeniul ţesăturilor şi al argintăriei. Convergenţa curentelor elenice, semitice şi latine a făcut din destule oraşe câte un centru cultural. Putem oare uita că în această provincie, în afară de lamblicos, originar din Chalcis, şi-au avut obârşia Lucianus şi Tatianus, Maximus din Tyr şi Filodemos, Libanios, Porphyrios şi Ioan Gură de Aur, care scriu în greacă, Ammianus Marcellinus, Papinianus şi Ulpianus care scriu în latină? Nicio provincie antică nu prezintă poate un asemenea sincretism al spiritelor grec, roman şi creştin, iar, mai târziu, cruciadele vor culege din aceasta un ferment şi un aliment de care va beneficia Occidentul medieval.

Egiptul.

— Egiptul, a cărui soartă o hotărâse bătălia de la Actium, a primit de la Augustus un statut special: împăratul, succesor al Lagizilor, exercita asupra lui un fel de dominium, astfel că niciun senator şi niciun cavaler nu putea primi acolo o dregătorie fără consimţământul său. Prefectul Egiptului aparţinea ordinului ecvestru; alături de el, un iuridicus conducea justiţia, un idiologus, mai târziu un raţionalis, gospodărea finanţele, înconjuraţi de un numeros personal de procuratori şi administratori diverşi. Avându-şi reşedinţa la Alexandria, prefectul comanda armata. Oraşele „greceşti” Alexandria, Ptolemais, Naucratis şi, începând cu domnia lui Hadrian, din 130, Antinoopolis, beneficiază de o oarecare autonomie. Ele erau independente ele epistrategiile între care se repartiza restul ţării: Ţara de Jos sau Delta, Heptanomida, Arsinoita,

Thebaida şi care se prelungeau spre sud prin sectorul militar

Dodekaschoinos, al cărui ultim post de pază era stabilit la Ilierasykaminos. Această organizare, exceptând o anumită variaţie în dispunerea împărţirilor sau nomelor, a durat până la Diocleţian. În secolul al VI-lea, nomele au fost înlocuite prin pagi, în frunte cu un pagarches.

Această imagine a Egiptului ar fi înşelătoare, dacă nu am pune în lumină situaţia economică şi stările de spirit. Agitaţia este continuă. Populaţia este formată din romani, macedoneni, greci, persani, evrei şi indigeni care nu se înţeleg şi care sunt chiar separaţi prin anumite oprelişti. Sfârşitul domniei lui Augustus şi începutul celei a lui Tiberiu, domnia lui Nero şi unii ani din vremea Severilor au cunoscut liniştea, în aşteptarea venirii lui Diocleţian. În intervale, răzvrătiri de origine politică sau religioasă, rebeliuni naţionaliste sau răzmeriţe antisemite se succed în chip aproape statornic; ciuma din 251/252, invazia armatelor Zenobiei în 269, răscoala lui Firmus din 372, agravează dezordinile şi nenorocirile. Totuşi, sub consulatul lui Petronius s-a întreprins curăţirea canalelor, repunerea în bună stare a pământurilor rău irigate, îmbunătăţirea căilor comerciale; Traian repune pe şantier legătura dintre Nil şi Marea Roşie; alţi împăraţi întreprind lucrări edilitare sau vizitează ţara; iar alţii – este adevărat – ordonă groaznice masacre şi iscă vocaţii de martiri... Căci există lupte dinastice, rivalităţi de caste şi de rase (greci, semiţi), vrăjmăşii religioase, mai cu seamă în Imperiul târziu, când, în afară de vederi potrivnice celor de la Constantinopole, se văd manifestându-se antagonisme violente între păgâni şi creştini – şi mai cu deosebire între malchiţi (imperiali, catolici), şi iacobiţi, confruntări în care se disting de o parte şi de alta oameni ca Athanasius, Clemens din Alexandria, Cyrillos şi Origenes.

Nuajunsuri de ordin economic apăsau de asemenea asupra acestei ţări: în pofida tezelor care se înfruntă astăzi şi care tind să susţină sau să nege că Egiptul a fost prosper în epoca im

2 (1. OSTIA: Statuie a Minervei. Foto Alinari-Giraudon

27. OSTIA: A, moară cu roţi, Foto E.P.C., Roma; – B, magazie de ulei. Vase de argilă îngropate în pământ. Foto E. Richter, Roma

28. OSTIA: Mozaicul termelor lui Neptun. *Foto Roger-Viollet*

29. NAPOLI: Globul Atlasului Farnese (mulaj al globului izolat), din epoca lui Hadrian sau a lui Antoninus Pius. Museo Nazionale. Foto Museo della Civiltà Romana, Roma

30. ROMA: Mithraeumul San Clemente, sanctuarul păgân de sub biserica subterană, la o adâncime de cca. 20 m, sec. III e.n. (lărgimea de cca. 10 ni). Foto R. Percheron

31. PALESTINA: Capharnaum în Galileea – sinagogă clădită sub Severi. Edificiul – rectangular, din calcar alb (24, 40 x 18, 65 m), orientat de la nord la sud – are o navă centrală cu două colaterale. Extras din albumul Dans les pas de Jesus, Paris, Hachette, 1953. Foto Fredericque

Duran

32. SPANIA: Meri da – teatrul roman (diametru de 86, 88 m). Statui. Fotoreportaj Yan

33. FRANŢA: Arles – vedere aeriană. Se distinge teatrul şi circul. La stânga, Ronul. Fotoreportaj Yan

e fe mmum

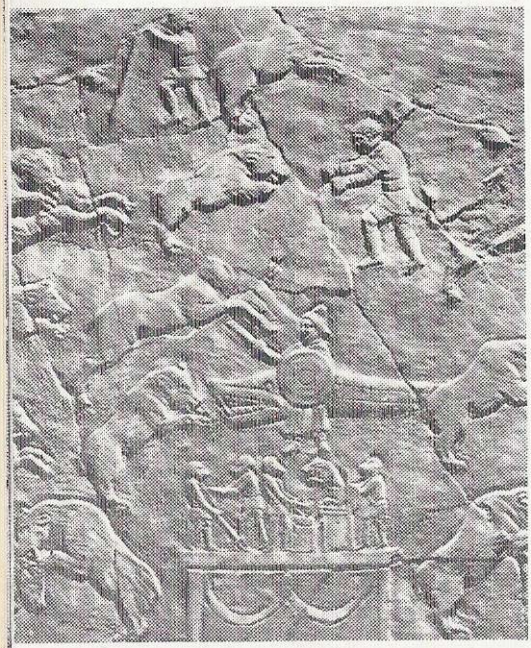

34. BULGARIA: Sofia — basorelief cu o scenă de circ. *Foto Alinari-Giraudon*

35. ROMA : Mozaicul „Nilului", sec. I—II e.n. (cca 2,50 × × 2, 50 m) Muzeul Termelor, *Foto R. Percheron.*

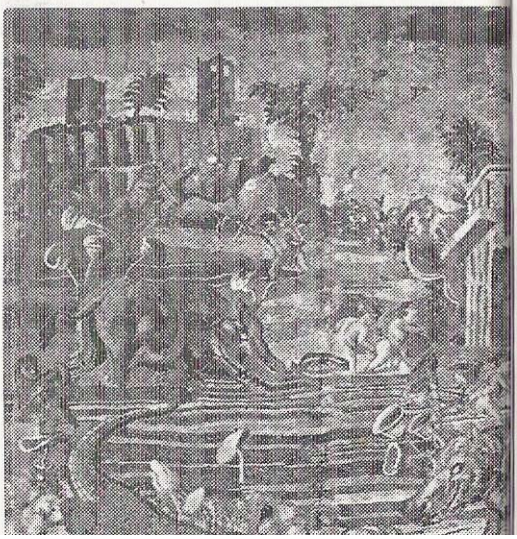

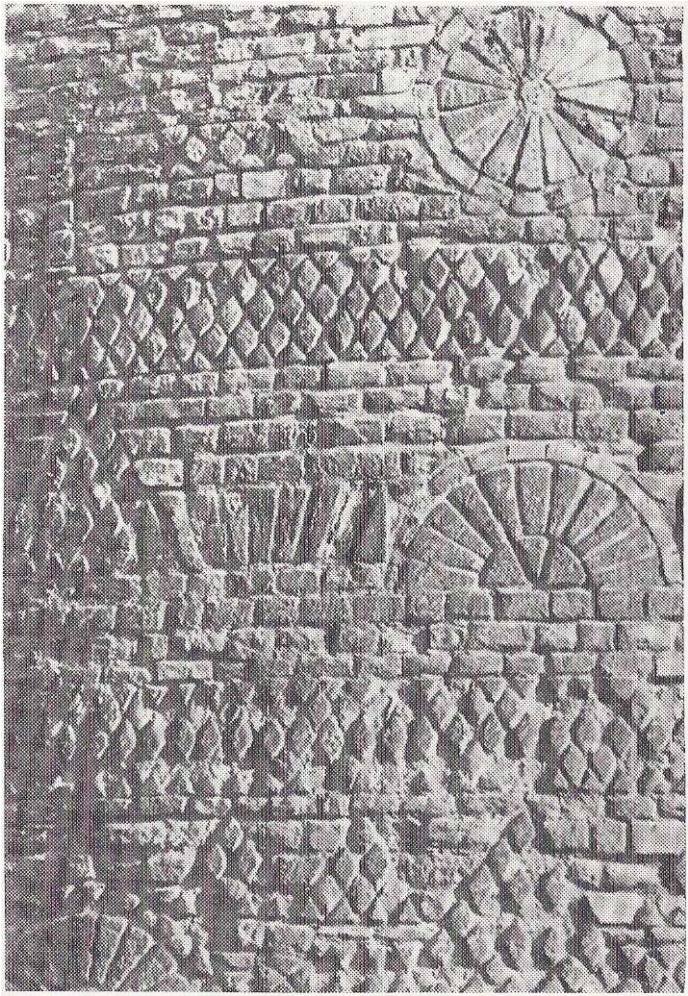

36. GERMANIA: Köln – zid al turnului de colţ al incintei romane. Foto a Oficiului de Turism german

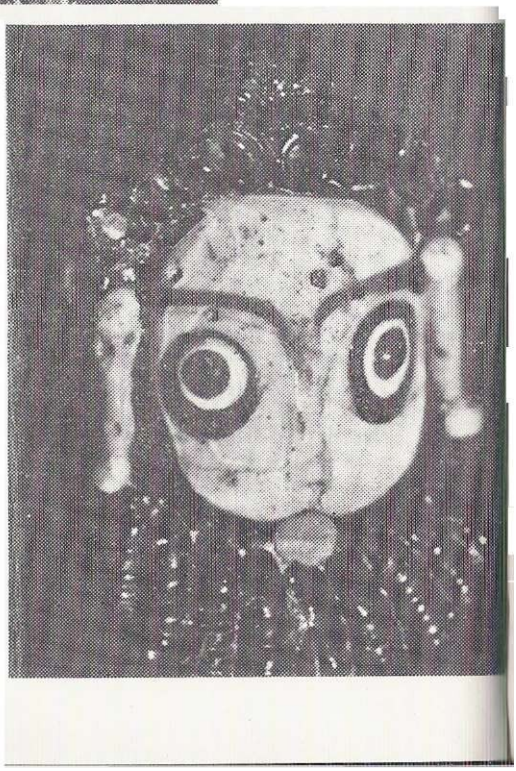

38. SARD ÎN IA: Sticlărie punică (bucată dintr-un

colier) găsită la Olbia, sec. IVIII î.e.n. (cca. 4 cm înălţime). Museo Nazionale, Caligari. Foto R. Percheron

37. FRANŢA: Vaison-la-Romaine (Provenţa) – bust al împărătesei Sabina, soţia lui Hadrian (?). Casa busturilor din argint. Foto R.P. Étienne Merveille

39. SPANIA: Segovia — apeductul din epoca lui Traian: 160 de arcade făcute din granit de Sierra (lungime 818 m). *Fotoreportaj Yan*

40. RAVENNA: Împăratul Iustinian, mozaic. *Foto R. Percheron*

penală, nu pare posibil de tăgăduit că Egiptul a fost un siloz pentru grâne, un pământ exportator de vin, de papirus, de marmură, de ţesături, de sticlărie, de produse de lux, aprovizionând, rând pe rând, Roma şi Bizanţul. Dar măsurile luate spre a asigura aceste exporturi stinghereau consumul local; belşug în ochii străinului, raritate, aproape lipsă pentru localnic. Organizarea financiară care îngăduia ca producătorii să fie scutiţi de dări în bani, dacă dădeau contravaloarea în natură, nu era făcută să îmbunătăţească situaţia annonară internă, cu atât mai mult cu cât pământurile aparţineau „Coroanei", cu cât grecii care primiseră terenuri cu titlu particular îşi apărau cu înverşunare avantajele şi cu cât loturile date veteranilor beneficiau de scutiri. Dispoziţiile date în 287 şi în 297, aluziile diverselor registre de la Theadelpbia, de la Hermopolis, de la Oxyrhynchus bazate pe cadastrarea riguroasă a scribilor şi inventarul bunurilor achiziţionate, datând din secolul al IV-lea, permit să ne facem o idee asupra regimului şi să vedem cum pământul imperial, domeniul templelor şi cel al împăratului îşi schimbă treptat calitatea şi lunecă parcelă cu parcelă în mâinile unor exploatatori chiriaşi. Registrul de la Hermopolis arată, de pildă, că media suprafeţei deţinute de fiecare arendaş era de 44 de arure 1, dar Codul Theodosian a păstrat mai multe constituţii (hotărâri), începând din 360, care confirmă că Imperiul şi birourile administrative s-au străduit să împiedice formarea de latifundia, aplicând reguli care amintesc de politica Gracchilor. Aceste dispoziţii au fost întărite printr-o lege din 441, printr-un act al lui Leon din 468 şi prin codificarea lui Iustinian. Dat fiind că informaţiile noastre se întemeiază pe o tradiţie incompletă, este mai cuminte să admitem că proprietatea particulară a sporit mult în secolul al VI-lea, dar trebuie să ne ferim să afirmăm (eu, cel puţin, nu găsesc dovezi pentru aceasta)

1 O arura măsura cca. 2, 17 ari; totalul ar fi deci (te 313 aprox. 95, 5 de ari, deci sub un liectar (N. tr.).

că Egiptul a cunoscut, ca şi Italia, un regim jp

generalizat de mari domenii particulare.

j Frământările au fost iscate mai ales de taxele riguroase asupra griului, a minelor, a papirusului, de sarcinile financiare şi de extorcările, birocraţiei şi ale armatei – ale cărei solde îi cresc, pentru un soldat de rând, de la 375 clenari sub Commodus, la 500 sub Septimius Severus şi la 750 sub Caracalla –, de sporirea înzecită a preţului griului între Claudiu şi Marcus Aurelius, în sfârşit de variaţiile proporţiei de argint în monede (stabilizarea sub Tiberiu a tetradralimei nu a putut dura), variaţii care îi îndeamnă pe deţinători să tezaurizeze banii cu un conţinut ridicat de metal nobil, în timp ce ţăranul nu mai dispunea decât de moneda de bronz, iar ajustarea forţată [a preţurilor] se făcea în dauna sa. Delfi altfel, politica lui Diocleţian nu avea să împiedice creşterea preţurilor în termeni fiduciari: în afară de începutul secolului al IV-lea, inflaţia a sporit până la secolul a VII-lea; nu se mai socoteşte decât în carate şi în zeci de mii de denari. Nu pare ca reorganizarea administrativă a lui Diocleţian, care a împărţit ţara în trei, apoi în patru provincii (Aegyptlis iovia, Aegyptus Herculia, mai târziu Arcadia, Tebaida şi, cu începere din 341, Augustamnica) să îi exercitat o influenţă economică mai bună. Încorporat în diocezele din Orient, i Egiptul a fost înălţat ca dioceză independentă de către (Theodosius. Această sistematizare a fost suprimată, la ritului ei, de către Iustinian, care a împărţit teritoriile egiptene în 5 eparhii.

Mesopotamia şi asiria.

— Provinciile Mesopotamia şi Asiria nu au fost constituite decât după campania lui Traian din 115 şi 116 împotriva părţilor. Dar Hadrian, care nu avea aceleaşi vederi politice asupra acestei părţi a lumii, a lăsat pe seama regelui părţilor regiunea cucerită de predecesorul său. Asiria nu a mai fost recucerită niciodată de către Roma. Dimpotrivă, Mesopotai mia, sau cel puţin partea ei. apuseană, a fost cedată Romei în urma păcii din 165, care a pus capăt războaielor lui Marcus Aurelius şi L. Verus.

Septimius Severus extinde puterea imperiului asupra întregii Mesopotamii septentrionale până la Chaboras (Khabur) şi la o linie trecând la nord de Ilatra: ţinutul Osroene, cu Edessa drept capitală, şi Mesopotamia de Răsărit cu Nisibis ca oraş de reşedinţă sunt guvernate de atunci de guvernatori de rang ecvestru, procuratori şi 314

prefecţi. Regiune de frontieră, expusă loviturilor pe care şi le dădeau reciproc romanii, părţii şi apoi Sassanizii, ea a suferit necontenit schimbări în organizarea ei internă şi în privinţa hotarelor; ea a fost chiar răpită Romei sub Gordian şi Filip Arabul şi reluată de Diocleţian şi Galerius. Mărită apoi la nord, ea a fost amputată de partea ei orientală în 363. Urmează de atunci o perioadă de pace relativă care durează până la Iustinian; dar, după el, provincia a fost supusă presiunii perşilor şi smulsă Romei.

Arabia.

— Pompei este cel care a făcut Arabia să intre în clientela Romei, stare în care a rămas până în 105 e.n., dată la care legatul Siriei, Cornelius Palma, a intrat în Arabia, l-a alungat pe rege şi a instalat în locul lui un guvernator. Acest guvernator avea sub jurisdicţia sa Arabia Centrală, regiunea Damascului fiind alipită Siriei, iar părţile orientale şi meridionale fiind lăsate în afara orbitei romane. Avându-şi reşedinţa la Petra, legatul imperial era sprijinit de două legiuni. În secolul al III-lea, împărţirea în Arabia de miazănoapte – sau Arabia deşerta –, a cărei capitală devine Bostra, şi în Arabia de miazăzi – sau Arabia Petraea sau Palestina salutaris sau Tertia – şi construirea unei linii fortificate la răsărit, mergând de la Marea Roşie la Aila, au înlesnit pacificarea, punerea în valoare a unui ţinut cu pământuri pline de contraste şi îndeosebi întreprinderea unor mari lucrări hidraulice. Străbătute de drumuri de caravane, în lungul cărora triburile nomade înaintau cu mărfurile, guvernate de etnarhi şi de filarhi 1 aleşi chiar dintre indigeni, aceste teritorii au fost supuse la sfârşitul secolului al VII-lea influenţei islamismului, pe care a venit să-l sprijine cucerirea arabă; creştinismul şi spiritul roman au fost înlăturate din aceste părţi.

5 1 „Şefi de trib” (în latiâia în text) (N. tr.).

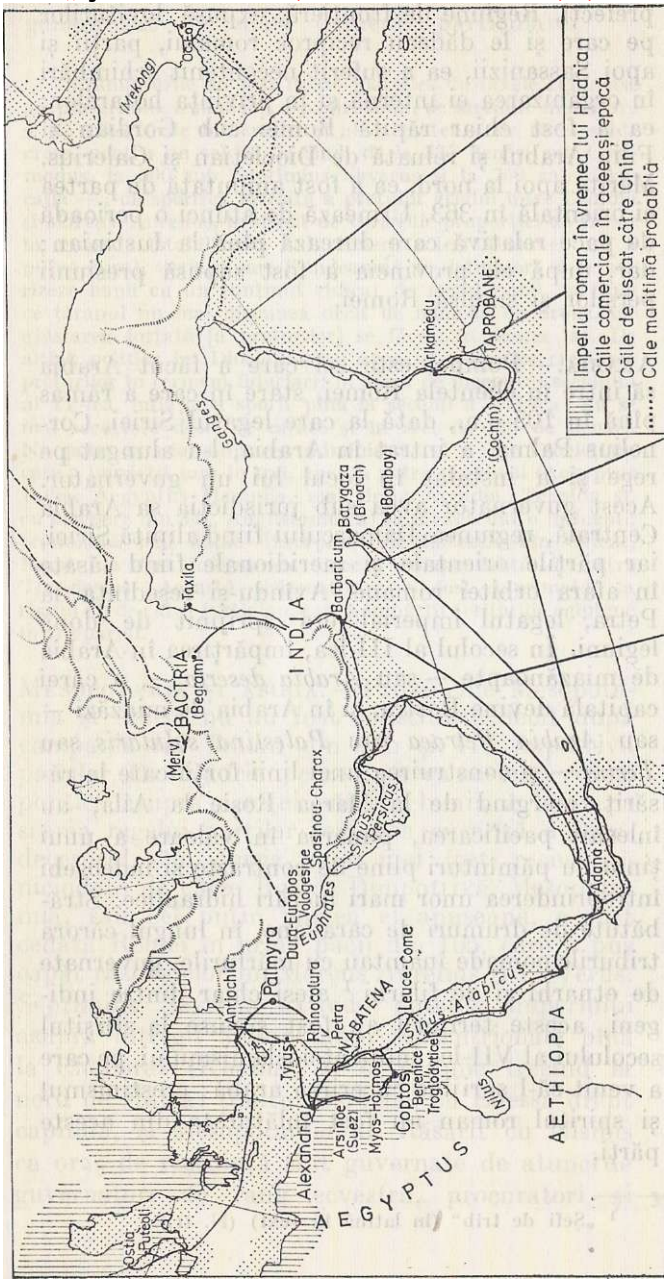

Romanii au înaintat spre răsărit încă mai departe decât provinciile despre care am vorbit şi care au constituit treptat un fel de „dominioane” ale Romei, cu

legături mai mult sau mai puţin suple (harta 20).

Aşa este înaintarea prin Marea Roşie către ceea ce va fi cândva Adenul şi către ţărmurile unde se cumpăra tămâia, către insulele din largul Capului Guardafui unde se procura orez, ţesături indiene, carapace de broaşte ţestoase sau ulei de susan, spre Golful Persic, unde se obţinea cupru, lemn de santal şi lemn de teck, palisandru şi abanos, perle, purpură, piper şi mirodenii, aur, ba chiar şi sclavi şi de unde se înainta pe uscat în viitoarele ţări Pakistan şi Afghanistan şi în India, spre Minnagara (Haiderabad?) şi Barygaza (Broach?) şi spre oraşele de coastă până la Capul Comorin, unde se făcea schimbul cu mătasea chinezească. De acolo se ajungea până la ţărmurile Extremului Orient, în pofida musonilor, jalonând drumul cu monede şi cu olărie italice – îndeosebi de la Arretium –, a căror prezenţă au atestat-o săpăturile de la Arikamedu, pe coastele Golfului Bengal Grecii se aventuraseră până acolo: latinii primeau solii din acele părţi. Şi mişcarea a continuat spre Siam, ba chiar şi spre Coreea, unde s-au găsit statuete şi olărie, duse din popas în popas în lungul coastelor şi al peninsulelor de către „oamenii aventurii”…

3. ROMAMA

Armatele, expediţiile, traficul de mărfuri au făcut să circule oamenii şi lucrurile, sentimentele, gândurile, tehnicile, artele, chiar şi zeii. Cum să uităm aici că şi limba a adus cu sine vocabularul şi cadrele sintaxei sale şi, prin ele, gândirea latină, cu originalitatea şi împrumuturile ei? Cum să nu ne amintim că acei latini din Alba, care, împreună cu alţii, au „întemeiat” Roma şi s-au amestecat acolo cu alte popoare, au păstrat şi au făcut să precumpănească graiul lor, limba latină? În momentul în care barbarii încep să domine pământurile din Apus, spre sfârşitul secolului al IV-lea e.n., latina Romei devine, prin opoziţie, sermo Romanus, iar teritoriul oare o vorbeşte, României. La sfârşitul secolului al VI-lea, limba vulgară din Italia este numită de Fortunatus 1 şi de Isidor din Sevilla 2 Itala lingua. Latina, Romană „Itala, în perspectiva istoi că,

acestea sunt trei arii şi trei stadii. Latina este limba scriitorilor, Romană este cea a poporului nebarbar, Itala cea a unei naţiuni ce şi-a dobândit conştiinţa unităţii sale faţă de celelalte popoare, care şi ele, la rândul lor, vorbind o limbă romanică, s-au constituit în unităţi politice. Dar aceste stadii se întrepătrund şi unitatea, deşi diversificându-se, se menţine.

Această latină a Romei republicane şi imperiale, această latină care este o ramură a indo-europenei, nu este o limbă pură. Cum popoarele converg spre Roma, latina împrumută de la etrusca dinspre nord şi de la dialectele italice de la est şi sud. Prin etruscă, dar şi pe cale directă, se primesc cuvinte greceşti; la fel se adoptă şi alfabetul grecesc. De aici, accidente fonetice, transformări ale tonului care modifică moştenirea indo-europeană; de aici, împrumuturi, de cuvinte şi de sensuri; de aici, iarăşi, ca în orice gândire ce evoluează, o sintaxă care răspunde necesităţilor expresiei şi, încă de la primele documente – dar ele datează din secolul al IV-lea! –, o tendinţă spre organizarea frazei în perioade simple şi scurte, despre care Legea celor XII Table ne dă o imagine rezumativă. Atunci vedem dezvoltându-se, printre construcţiile caracteristice, propoziţia infinitivală, care nu este proprie latinei 3, 1 Venantius Fortunatus (530 – 600 e.n.), poet latin, episcop de Poitiers (N. tr.).

2 Isidor din Sevilla (către 560-C36) episcop de Sevilla, cel mai învăţat cărturar al secolelor VI-VII e.n. (N. tr.).

3 Pe cât se pare, autorul este partizanul ipotezei adoptării completivei infinitivale după model grecesc; doctrina clasică (şi curentă) vede în infinitivala din latină o dezvoltare a unui tipar indo-european – favorizat, în paralel, şi de greaca veche (N. tr.). 318

dar care indică un simţ accentuat al subordonării, ale cărei aspecte felurite şi, pentru un observator superficial, deosebite, clar de fapt profund legate, sunt sistemul concordanţei timpurilor şi modurilor, înăuntrul unei opoziţii între infecium şi perfectam, sistemul prezentului şi

sistemul perfectului – opoziţie morfologică şi semantică –, atracţia şi discordanţa modale, utilizarea formelor variate ale stilului direct şi indirect şi a variantelor lor, ale căror începuturi le deosebim încă din mijlocul secolului al III-lea.

Evoluţia latinei între secolele al III-lea şi al II-lea î.e.n. anunţă limba clasică a secolului I. Constituirea unor modele scrise în limba juridică şi administrativă, ca şi în limba literară, aportul unor personalităţi ca Plaut, Ennius, Terenţiu, Cato, stabilizarea treptată a unei cetăţi conducătoare contribuie la instalarea limbii latine în toată Italia, prin colonii, prin cucerire, prin răspândirea textelor – apoi şi în afara Italiei. Sicilia rezistă multă vreme latinizării, dar Sardinia, Corsica, Galia cisalpină, Spania meridională, Veneţia apuseană, Liguria, Galia de miazăzi, teritoriul Cartaginei – urmăm aici ordinea cronologică a evenimentelor – sunt atinse treptat de negustori şi de armate şi latina pătrunde în ele. Spre Orient, dimpotrivă, cu toată izbânda legiunilor, greaca rămâne predominantă. La sfârşitul secolului al II-lea şi la începutul secolului I, în Italia chiar, îndeosebi după războaiele cu aliaţii, dialectele par să fi dat mult înapoi şi să nu-şi mai fi păstrat individualitatea; ele sfârşesc prin a dispărea sau, cel puţin, nu se mai întâlnesc în texte.

Dar în acelaşi timp – şi în afara unei evoluţii fonetice şi a unui fel de nivelare morfologică, ale căror detalii nu le putem da aici – concordanţa timpurilor devine mai strictă, iar folosirea conjunctivului şi a nuanţelor sale se rafinează. Limba clasică deosebeşte mai răspicat decât cea a lui Plaut între prezentul, imperfectul şi mai mult ca perfectul conjunctivului în propoziţiile condiţionale şi nu numai că opune trecutului prezentul, ci, cu nuanţe mai subtile, diferenţiază posibilitatea şi eventualitatea de irealitate, atât în prezent cât şi în trecut; exprimarea „optativului” se îmbogăţeşte cu valori temporale, deliberaţivul şi dubitativul se completează şi ele cu noi modalităţi de expresie, iar imperfectul conjunctivului poate să echivaleze, pentru Cicero, în funcţie de context, cu un trecut, după uzul vechi, sau cu un prezent-viitor. Dar, cum

conjunctivul intră în propoziţiile relative cu o valoare circumstanţială şi în cele temporale cu cum, acolo unde limba veche folosea indicativul, el tinde treptat – el care era modul subiectivităţii – să se mecanizeze în utilizarea inexpresivă a subordonării. N-am putea spune în ce măsură această sistematizare – reducând supleţea uzajului – a dat rigoare modelării raţionale a gândirii şi mişcării logice a frazei.

Dar influenţele exterioare Romei şi îndeosebi cea a scriitorilor greci şi elenistici, ingeniozitatea scriitorilor latini şi independenţa lor creatoare, evoluţia unei societăţi care devine mai complexă, duo această limbă, care era o limbă de agricultori şi de soldaţi, de jurişti şi de preoţi, de tehnicieni şi de artişti, la o diversitate mobilă în însăşi unitatea ei, sau mai curând la registre distincte care, fără să izoleze limba vorbită de cea scrisă, admit într-una ceea ce nu este admis în cealaltă şi, sub autoritatea învăţaţilor şi a grammaticilor, fac să se deosebească un sermo vulgaris sau cottidianus, o vorbire obişnuită sau „de fiecare zi” de o ars dicendi et scribendi, o artă de a vorbi şi de a scrie, care este de un alt nivel: ea implică anumite selecţii, tinde uneori spre abstract şi devine pentru generaţii întregi forma ideală a limbii.

Cine parcurge istoria latinei în vremurile următoare nu poate decât să ia seama, în acest cadru, la mobilitatea limbajului: concurenţa vorbirii urbane cu vorbirea rurală şi victorii parţiale ale uneia sau ale alteia; reiviri trecătoare de arhaisme sau apariţii de neologisme; substituiri de elemente sintactice prin analogie banalizatoare sau prin anomalie expresivă, şi aceasta în sensul limbii, în sensul vieţii limbii, oarecum nutrit de limba însăşi. Conscientia de culpa apare la Sallustiu, de nocte venit la Cicero, uerno de flore corona la Tibul şi aceste turnuri, care nu sunt izolate şi nu sunt clasice („conştiinţa vinei sale”, „el a venit de cu noapte”, „o coroană din flori primăvăratice”), vestesc folosirea fr. de 1. Putem găsi astfel, în plină epocă clasică, începuturi de turnuri ulterioare din limbile romanice, cum sunt magis cu valoare adversarivă, înde cu valoarea fr.

enete. De la Sallustiu la Ovidiu şi la Titus Livius, apoi la Tacit, folosirea participiului în – urus în afara conjugării perifrastice se extinde şi se diversifică; gerundivul, mai târziu, va intra în sistemul exprimării viitorului; de ablativul absolut vor putea să se lege propoziţii completive. Dacă, la Petronius, pe lângă confuziile populare de genuri şi declinări, ba şi de construcţii de caz (pe care graffiti de la Pompei ni le ilustrează cu multe exemple) vedem cum ac şi atque sunt eliminate aproape în întregime şi cum quomodo îl înlocuieşte pe tanquam, versiunea Bibliei denumită Itala va dezvălui utilizarea prepoziţiilor înaintea infinitivului (dare ad manducare, „a da de mâncare” şi a prepoziţiilor compuse (ab ante faciem) etc. Începând din secolul al III-lea, latina vorbită de masa creştinilor dezvoltă un ansamblu lexical bogat în neologisme şi în adaptări semantice, în secolul al IV-lea, valorile conjunctivului şi ale indicativului, confundate anterior numai într-un anumit număr de cazuri, devin tot mai analoage 2: indicativul se întâlneşte adesea în propoziţiile interogative indirecte, în consecutive, cauzale şi adversarive. Conjunctivul este foarte frecvent în

1 Formulările clasice curente, clar banale, ar fi fost conscientia culpae şi uernorum florum corona (cu atribute genitivale şi nu cu complemente ale numelui precedate de de), respectiv noclu, noclurnus sau de lertia uigilia (noclis) uenit; de nocte este o prescurtare generalizatoare a ultimei formule (N. tr.).

2 Din punctul de vedere al lingvistului ar fi mai corect să vorbim despre o redistribuire a rolurilor (şi uzajului) indicativului şi conjunctivului – în paralel şi cu crearea noului optativ al latinei populare – şi nu de o veritabilă

321 confuzie între cele două moduri clasice fundamentale (N. tr.).

temporalele introduse cu iii; turnura non dubito quod se propagă, iar sfântul Ieronim va putea constata că latina este instabilă şi că se diferenţiază după regiuni.

Aceste mutaţii – nu le putem întocmi tabloul aici – au

privit şi accentul, sistemul consonantic şi vocalic, silabaţia şi pronunţarea. Prin contactul cu dialectele locale se instauraseră diferenţe de intonaţie, de emisie şi de cadenţă. Dar, pe când, în Italia însăşi, limba oscă supravieţuieşte încă până în preajma secolului al IV-lea în jurul Pompeiului, iar etrusca la ţară în Tuscia, latina se întinde şi împinge elementele celtice sau gotice la vest şi la nord şi pătrunde în zonele unde greaca persistă. Se face o osmoză între diversele graiuri şi România se constituie în mişcare, datorită mobilităţii schimburilor de tot felul – economice, sociale, politice, afective, intelectuale – şi răspândirii creştinismului, care preia ştafeta de la cultura păgână, fără să reuşească totuşi să refacă unitatea latinei clasice. Latinitatea medievală a oamenilor cultivaţi va fi astfel alcătuită din două limbi latine, cea a tradiţiei ciceroniene şi cea a renaşterii caroline, care se suprapun graiurilor proprii, deja diferenţiate, ale popoarelor din Apus.

Acestea sunt liniile mari ale unei evoluţii care este, fireşte, mai complexă, acestea sunt marile niveluri de stratificări – unii lingvişti vorbesc de „substrat” şi de „superstrăt” –, care au suferit rupturi şi întrepătrunderi. Este vădit că răspândirea limbii a răspândit idei, dar, prin structura ei, ea a impus moduri de exprimare în care gândirea însăşi s-a turnat ca într-un tipar, printr-o imperceptibilă şi nesimţită obişnuinţă.

Şi poate că aceasta este moştenirea cea mai însemnată lăsată de Roma.

Este moştenirea educării spiritului şi, prin filtrări, prin decantări, prin sublimări, cea a educării sufletelor. Este, poate, o banalitate, dar se cuvine să ne dăm seama de aceasta în chip lămurit, căci dacă latina s-a transformat în nişte 322

condiţii cai o au determinat naşterea şi dezvoltarea continuă a limbilor romanice şi dacă, din acest punct de vedere, ea îl interesează pe lingvist, pentru expunerea noastră este mai însemnat să constatăm că ea i-a dat întregii Romanii cadrele generale ale exprimării gândirii, a

sentimentului şi a voinţei. Astfel s-a alcătuit o comunitate fundamentală a spiritelor, în care diferenţierea modernă a limbilor occidentale introduce nuanţe, dar nu rupturi hotărâtoare. Această comunitate a fost, de asemenea – prin permanenţele, persistenţele şi moştenirile flexiunii şi ale reacţiunii –, o comunitate de structuri lingvistice. Prin transmiterea structurilor propoziţiei libere, ale coordonării şi ale subordonării în frază, ea a reprezentat o comunitate de logică şi de arhitectură mentală. Răspândirea unei tradiţii culturale pe care nu a întrerupt-o „barbarizarea" năvălirilor medievale şi care a fost susţinută prin unificarea treptată a modurilor de viaţă, a fost întărită prin expansiunea creştinismului. Această religie nouă, venită dintr-un mediu semitic, pătruns deja de elenism, şi-a dobândit forma dominantă într-un mediu indo-european. Ea a înviorat terenul pe care înainta, servindu-se, ca de o propedeutică, de tradiţia şi de moştenirea primită de la păgânism.

Această propăşire va primi în cursul timpului, în mediile „burgheze" în care înaintează creştinismul primitiv, – în momentul în care se va crede că o stagnare îl va adormi şi altera, ba chiar îl va nimici – aporturi înviorătoare şi dătătoare de puteri, dar şi, în oarecare măsură, încetinitoare, întoarceri nostalgice la antichitate, cărora ne-am deprins să le dăm numele mai strălucitor de „renaşteri", cea din perioada carolingiană, cea din secolul al XIII-lea, cea a umaniştilor din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, urmate de contra-curentele din celelalte „secole" împotriva unei Aufklärung 1 revendicatoare sau

1 „Luminare", în perspectiva iluminismului (N. tr.).

…A

Împotriva unei cruciade, în chip confuz materialiste, în favoarea „ştiinţei" şi a „tehnicilor".

Această tradiţie ne-a modelat după o dialectică, după o retorică, după unele categorii morale, al căror jug nu-l putem scutura şi care ne servesc pentru gândirea şi pentru acţiunea noastră, drept referinţe ideale. Fără îndoială, evoluţia societăţii determină adaptări necesare. Tradiţia

este supusă devenirii şi diferenţierilor scărilor de valoare, dar ar trebui să schimbăm mecanismul creierului şi locul inimii, ca să nu mai auzim – în pofida celor mai uimitoare răsturnări ale societăţii – clasicele chemări ale omului etern transmise în Apus, şi de acolo în lume, de către Atena şi Roma.

42. Stela lui Flavinus, călăreţ şi port-stindard al escadronului lui Candidus, găsită la Hexham (Marea Britanie), lângă zidul lui Hadrian. (Hexham Abbey, Marea Britanie), sec. II e.n.

CONCLUZIE

Aşadar iată-ne, şi pe noi, în faţa problemei finale: de ce a pierit Roma? Cine nu şi-a pus această întrebare, cine nu a căutat un răspuns?

Putem, firește, medita asupra structurii politice, civile, militare, sociale a Romei regale şi a Romei republicane şi îi putem repartiza în ea pe oameni, ca patricieni, plebei, clienţi, sclavi, liberţi, ca popor, senat, comiţii curiate, tribute, centuriate; împreună cu ierarhia magistraţilor care, din patricieni cum erau la început, sfârşesc prin a fi plebei, în mod legal. Putem studia această evoluţie a cadrelor, chiar şi a celor ale gândirii, ale sentimentului, ale credinţei; putem întreprinde această contemplare şi schiţa tablouri ordonate; dar ce să punem în ele, dacă nu oamenii, pământul şi marea?

Şi ne putem lăsa duşi spre o istorie în linii mari, cu perspective vădind chipul şi îngemănarea faptelor. Această

istorie nu este greşită; ea nu este însă nici adevărată. Istoria romană este o istorie înceată: a-i aplica metodele unei istorii moderne sau ale unei istorii contemporane, care este „accelerată”, înseamnă a o deforma, căci ea s-a înfăptuit treptat, uneori aproape an cu an, şi nu sub impulsul unor mari forţe inter325 naţionale şi cu mijloace de amplă anvergură.

Tantaie molis crac Romatiam condere gentem 1: Vergiliu a spus-o – şi el era din partea locului.

Nu a trecut an, aproape că nu a trecut semestru, ca sângele să nu fi curs şi să nu fi strigat răzbunare. Imperiul? Nu sunt nici zece împăraţi care să fi murit în patul lor; unul singur a murit la duşman, cu armele în mână, Decius; ceilalţi au fost înjunghiaţi, sufocaţi, otrăviţi, s-au sinucis sau nu au murit decât în faţa câmpului de bătaie. Vedem senatori şi magistraţi străpunşi de un pumnal sau de o spadă, urmăriţi de prescripţii, de exiluri, de lapidări, de ciomăgeli, bande încăierate cu alte bande în for sau pe străzi, incendii, jafuri – şi aproape întotdeauna armate în marş! Cu toate acestea, vedem monumente falnice, o maiestate de piatră şi de marmură, o chemare mândră la supravieţuire, aproape la eternitate. Oraş de oameni politici şi de politicieni, de jurişti şi de soldaţi, Roma pare făcută să ispitească retori, sau poeţi tragici – sau romancieri ai dispeirării.

Această civilizaţie nu o putem trata în mod simplu şi simplist; trebuie precizie, studiu, măsură şi măsurile omului. Şi, mai cu seamă, trebuie să rezistăm la tezele comune, ce se întocmesc într-o sinteză abstractă. Senatul lui Titus Livius, şi al lui Montesquieu 2! Atâtea alte imagini frumoase… Aflăm uneori mult mai mult stând de vorbă cu tiu ţăran din Campania sau cu un negustor din Palermo. Roma nu a cunoscut nici cartea tipărită nici presa: literatura ei era orală; spiritul public se forma în contact cu lucrurile şi cu oamenii, nu cu textele, care mint uneori, ca şi oamenii – iar unii dintre aceşti oameni au provocat adevărate drame.

S-a crezut că se poate afirma că variaţia climaterică,

secătuirea continuă a solului, scăderea demografică grăbiseră căderea unui imperiu, pe

1 „AIU de greu era să întemeiezi neamul roman” (Aen., 1, 33, trad. ns., N. tr.).

2 Aluzie ironică la prezentarea „în roz” a senatului roman, curentă în tradiţia culturală europeană de până în secolul trecut. (N. tr.). 3

care corci rea fizică şi civică îl slăbiseră. Pentru perioade vaste, nu ştim nimic în această privinţă. Foamete, lipsuri, epidemii sunt zguduiri grozave, dar oricât de brutale şi de nefaste ar fi, ele sunt trecătoare – iar cum nu este vorba de un stat centralizat, cu frontiere care îl despart de un alt stat centralizat, dezechilibrele nu sunt de aceeaşi natură ca aceea a cataclismelor moderne. Au existat suferinţe mute. S-a făcut faţă dezechilibrelor prin luptă, astfel că lucrurile s-au reechilibrat pentru o vreme.

Totuşi, aceste pauze forţate, aceste răgazuri de răsuflare, aceste hipertensiuni spasmodice lasă în urmă frământări. Ele sunt consecinţe care devin, la rândul lor, cauze. Înlănţuirea este necesară. Când era mică, la Roma existau elite; pe măsură ce s-a mărit, aceste elite romane au fost depăşite şi, în imperiul care se tot întindea, s-au format alte elite, municipale, provinciale, naţionale, spirituale. Adesea, Roma însăşi le instruise, iar ele şi-au revendicat treptat, prin forţă, autonomia. Căci această civilizaţie a fost în necontenită mişcare.

Se pun adesea în opoziţie dinamismul germanic cu „nemişcarea” romană: aşa ceva înseamnă o falsificare a realităţii. Există un progres roman şi un progres provincial. Roma nu şi-a putut absorbi imperiul. Au existat crize ale autorităţii – şi ale autorităţilor, politice, civice, militare, intelectuale, religioase; crize ale puterii – şi ale puterilor economice şi sociale, ale economiei subordonate, ale economiei liberale, ale economiei dirijate. A existat o expansiune a libertăţii – şi a libertăţilor; a existat o rezistenţă a autarhiei romane – şi a autarhiei provinciale; au existat explozii ale energiei militare şi concentrări ale energiei pacifice; antagonisme între echilibrul

administrativ şi independenţa financiară, între chemarea aurului şi chemarea vieţii…

Dacă am privi Roma şi imperiul ei aşa cum privim o machetă de ipsos, am admira această întocmire şi am fi porniţi să credem că nimic nu o poate face să se năruie, decât loviturile de berbece date din afară. Dar Roma şi imperiul ei nu erau din ipsos; sub aceste portice, pe aceste străzi, pe drumuri, în lungul fluviilor, pe mări, se aflau oameni. La sfârşit, nu mai sunt oameni pe metereze. Hannibal ad port as! strigătul, abia puţin schimbat, a răsunat a doua oară cu prilejul afacerii lui Catilina. Nu-i cunosc vreo altă replică în cele următoare…

Gigantismul Imperiului avea să fie fatal existenţei sale. Valurile de Völkerwanderung x, împinse înainte de învolburări mai depărtate, nu puteau decât să înainteze, irezistibile, spre un popor, spre un oraş care poate nu se înfricoşau, sau nu se mai temeau de ele, iar fiecare din aceste popoare a hotărât să conducă el însuşi, prin şefii săi proprii, destinul său propriu. Republicii i-au trebuit aproape şapte secole ca să străbată calea până la Imperiu; Octavianus Augustus a reunit în câţiva ani toate puterile în mâna lui strânsă pumn, aşa cum face un auriga2 cu frâiele sale, şi a fixat borna ce trebuia ocolită pe parcurs. Dar când succesorii săi şi-au extins stăpânirea asupra unui domeniu mai vast, mâna lor a fost prea slabă şi borna prea depărtată pentru privirea lor. Romulus, Octavianus Augustus, Romulus Augustulus. Istoria prezintă atari ironii, care nu par să se bazeze decât pe un joc de cuvinte şi care izvorăsc din apropierea fatală dintre aceste exilmi şi aceste prăpăstii.

Singurul imperiu care a supravieţuit este acela al spiritului – prin internaţionalismul creştinismului ecumenic. Dominium mundi. Este ciudat că în evul mediu, în 1160, când lumea se va întreba cine va izbândi, papa sau împăratul, acest papă se numeşte Octavian, se botează Victor, este excomunicat de Alexandru [al III-lea], rezistă, îl biruie – iar soarta face ca împăratul să moară şi să fie îngropat, umbrit, neştiut, de negăsit, în peştera legendelor.

1 „Migraţie a popoarelor” (în germană în text) (N. tr.).

2 „Vizitiu” (în latină în text) (N. tr.). 328

Care este moştenirea civilizaţiei romane? Nu trebuie întocmit un bilanţ cu o „listă de conturi” pentru acţionari şi creditori, debitori şi proprietari de obligaţii. Roma nu a avut un sindic; Europa nu este o mică rentieră.

De aceea am vrut să ne ferim de ispita în care au căzut alţii. Am vrut să luăm Roma în bloc, de la naşterea ei până în ziua în care s-au ridicat alte puteri, şi s-o vedem trăind, să nu ascultăm numai glasul scriitorilor, al artiştilor, al preoţilor, al soldaţilor, al magistraţilor, al principilor săi, ci şi glasul ţăranilor şi al marinarilor, al sclavilor şi al poporului său – şi să nu facem din moştenirea ei doar una a juriştilor, a retorilor, a limbii sale. Căci, în adevăr, Europa nu s-a făcut şi nu s-a călăuzit doar după ei; ea n-a vorbit numai limba Romei.

Roma a lăsat moştenire structuri agrare, economice, sociale, estetice, religioase şi mentale, după ce le-a clădit ea însăşi – cu începutul, în plină luptă. Ea a lăsat moştenire un spirit, şi spiritul acesta a Izbândit prin formele sale, prin învăţămintele şi mesajele sale, pe care anii le purifică şi pe care secolele le răspândesc. Iar acest spirit a însemnat putere şi viaţă.

ÎNDREPTĂRI BIBLIOGRAFCfe

Pentru a întreprinde o bibliografie a istoriei Italiei antice, a Romei şi a imperiului ei ar fi necesare mai multe volume. Limitele îngăduite de editor ne silesc să ne mărginim la marile colecţii, la manualele generale, la publicaţiile esenţiale referitoare la problemele ridicate în volumul de faţă. Am socotit că este indispensabil să amintim în lista noastră unele articole fundamentale din periodicele de specialitate, fie şi numai pentru a ne dezvălui izvoarele de informaţie şi pentru a aduce astfel un omagiu autorilor acestora. Periodicele respective fiind desemnate prin abrevieri, nota consultativă de mai jos lămureşte înţelesul acestor sigle.

Notă consultativă

ABAW Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur & Kunst, Berlin, Akademie Verlag AC L'Antiquité classique, Louvain, piaţa Smolders, 4

AFLN Annali della Facoltă di Lettere e Filosofia dell' Université di Napoli, Napoli, Istituto del Mezzogiorno

AG Archivio Giuridico, Modena, Società Tipografica Modenese

AH S Annales d'histoire économique et sociale, Paris, Colin

AI PliO Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles, Secrétariat de l'Institut AJPH American Journal of Philology, Baltimore, John's Hopkins Press

Annales Annales: Économies, Sociétés, Civilisations (urmarea AHS), Paris, Colin Atât Athenaeum, Pavia, Université

BAGB Bulletin de l'Association Guillaume Budé» Paris, Les Belles Lettres

CPH Classical Philology, Chicago, University Press CHIV1 Cahiers d'histoire mondiale, Neuchitel, La Baconnière

CRAI Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et Belles Letires, Paris, Klincksieck LP Études de papyrologie, Cairo, Imprimerie de l'Institut français III L'information historique, Paris, Baillière

JRS Journal of Roman Studies, Londra, 31 – 34

Gordon Square JS Journal des Savants, Paris, Geuthner

Klio Klio, Wiesbaden, Dietrich

LLC Les études classiques, Namur, Facultés N.D. de la Paix

MAL Memorie della Classe di Scienze morali e storiclie dell'Accademia dei Lincei, Roma, Bardi MB Le Musée belge, Revue de Philologie classique, Liège, Vaillant-Carmane MEFR Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École française de Rome, Paris, De Boccard N & V Nova & Vetera, Fribourg (Elveţia), Fragnière Nouv.

Clio La Nouvelle Clio, Bruxelles, 11, Avenue Brillai-Savarin

PP La Parola del Passato, Napoli, Macchiaroli

PUF Presses Universitaires de France, Paris RA Revue archéologique, Paris, PUF

RD Revue historique du droit français et étranger, Paris, Sirey

REA Revue des études anciennes, Bordeaux, Péret REL Revue des études latines, Paris, Les Belles, Lettres

RFIC Rivista di Filologia e di Istruzione Classica, Torino, Loescher RH Revue historique, Paris, PUF

RIDA Revue internaţionale des droits de l'antiquité.

Bruxelles, Office International de Librairie RPH Revue de Philologie, Paris, Klincksieck TAPhă Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Baltimore, Johnes Hopkins University Press & Oxford, Blackwell UTET Unione Tipografica Editrice, Torino VDPH Verhandlungen der Versammlung deutscher Philologen, Berlin, Teubner YCS Yale Classical Studies, New Haven, Yale University Press

Bibliografic generală

Pentru publicaţiile de după 1914, se va apela la Dix années de bibliographie classique, ale lui J. Marouzeau (Paris, Les Belles Lettres, 1927, 461 p.), urmate, începând din 1924, de „Année philologique", publicaţie anuală fondată de J. Marouzeau şi continuată de J. Ernst (ibid.).

Expuneri generale, insolite de bibliografii speciale, pot fi găsite în următoarele lucrări:

HISTOIRE GÉNÉRALE, publicată sub direcţiunea lui G. Glotz (Paris, PUF), 4 tomuri în 6 volume, datorite lui E. Pais, J. Bayet, G. Bloch, J. Carcopino, L. Homo, M. Besnier, A. Piganiol. La acestea vor fi de adăugat primele trei volume clin seria închinată evului mediu, redactate de către F. Lot, Ch. Diehl şi G. Marcais.

PEUPLES ET CIVILISATIONS, Istorie generală publicată sub direcţiunea lui L. Halphen şi a lui Pli. Sagnac. Volumele închinate Romei sunt datorite lui A. Piganiol şi lui E. Albertini.

CLIO, Istoria Romei de A. Piganiol (Paris, PUF, ed. IV,

1954) cu o bibliografie adusă la zi şi cu situaţia actuală a problemelor critice. Pentru istoria artelor, va fi de adăugat vol. X din aceeaşi colecţie, scos de P. Lavedan şi S. Besques, pentru geografia antică vol. XII, de L. Delaporte, E. Drioton, A. Piganiol, R. Cohen, pentru cronologie vol. XIII de J. Delorme.

ÉVOLUTION DE L'HUMANITÉ, colecţie publicată sub direcţiunea lui H. Berr (Paris, Albin Michel), din care unele volume vor fi citate în amănunt mai jos.

ROME ET SON EMPIRE, de A. Aymard şi! Auboyer, Paris, PUF, ed. II, 1956, 784 p.

În sfârşit, se va ţine seama de lucrările în: engleză – THE CAMBRIDGE ANCIENT HISTORY; germană – HANDBUCH DER KLASSISCHEN ALTERTUMSWISSENSCHAFT al lui I. von Müller – Pölilmann – Otto; italiană – STOR IA DI ROMA în 30 de volume, publicată sub egida asigurată de lstituto di Studi Romani (Bologna, Cappelli) şi TBATTATO DI STORIA ROMANA, al lui G. Giannelli şi S. Mazzarino (Roma, Tumminnelli, 2 vol.), toate însoţite de excelente bibliografii.

O privire de ansamblu asupra civilizaţiei romane poate fi obţinută din GUIDA ALO STUDIO DELLA CIVILTÀ ROMANA, ghid redactat cu ajutorul a numeroşi specialişti, sub direcţiunea lui V. Ussani şi F. Arnaldi (Roma, lstituto Editoriale del Mczzogiorno, 2 vol., 1954).

I ITALIA PRIMITIVĂ (RAYMOND BLOCH)

J. BÉRARD, La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité: l'histoire el la légende, Paris, PUF, éd. II, 1957, 522 p.

R. S. CONWAY, The Italic Dialects, Cambridge, UP, 1897, 2 vol., 686 p.

O. MONTELIUS, La civilisation primitive en Italie, Stockholm, Impr. royale, 4 vol., 1895 – 1910 (2 vol. text şi 2 vol. planşe). 332

E. VETTER, Ilandbuch der ilalischen Dialekte, I, Heidelberg, Winter, 1953, 447 p.

J. WHATMOUGH, The Foundalions of Roman Jlaly,

Londra, Methuen, 1937, 413 p.

Civilizaţia etruscă

R. BLOCri, The etruscans (Col. Ancien! Peoples & Places), Londra, 1958 (traducere revăzută şi augmentată a volumului Le mystère étrusque, apărut în 1956 la Paris, la Club français du Livre; traducere românească apărută la Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966, 198 p.).

R. BLOCII, L'art étrusque, Paris, Silvana-Plon, 1959 (in-folio).

C. BUONAMICI, Epigrafia etrusca, Florenţa, Rinascimento del Libro, 1932, 447 p.

CORPUS INSCRIPTIONUM ETRUSCARUM (CIE), în curs de publicare începând din 1893.

„I-IISTORIA" (Etrusker Heft), VI, 1, Wiesbaden, Steiner, 1957 (periodic al cărui nr. din ianuarie 1957, grupând articolele diferiţilor specialişti, este consacrat în întregimo problemei etrusce)

MOSTRA DELL'ARTE E DELLA CIVILTÀ ETRUSCA (Catalogul expoziţiei de la Milano din 1955), ed. II, Milano, 1955.

M. PALLOTINO, Elementi di lingua etrusca, Florenţa, Rinascimento del Libro, 1936, 109 p.

M. PALLOTINO, L'origine degli Etruschi, Roma, Studiu în Urbis, 1947, 193 p.

M. PALLOTINO, Etruscologia, Milano, Hoepli, cd. III, 1955, 393 p.

M. PALLOTINO, La peinture étrusque, Geneva, Skira, 1952, 139 p., 64 pl.

C. O. TI IUL în Die elruskische Disziplin, Göteborg, 3 fasc., 1905 – 1909.

Roma: originile, secolele regalităţii

R. BLOCH, The Origins of Rome (Col. Ancient Peoples & Places), Londra, i960 (traducere augmentată a volumului Les origines de Rome, Paris, Club français du Livre, 1959, 179 p.).

FR. BOEMER, Rom und Troja. Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms, Baden Baden, Verlag für Kunst und Wissenschaft, 1951, 127 p., 4 pl.

J. CARCOPINO, Virgile et les origines d'Ostie, Paris, De Boccard, 1919, 818 p.

P. DE FRANCI SCI, Primordia civitatis, Roma, Pontificium Institutum utriusque iuris, 1959, 785 p.

G. DUMÉZIL, Jupiter-Mars-Quirinus, 2 vol., Paris, NRF, 1911 – 1944, 264 şi 241 p.

E. GJERSTAD, Early Rome, I: Straligraphieal Researches in the Forum Romanum and along the Sacra Via; II. 1 lie Tombs (Col. Acta Instituti Romani Sueciae), Lund, Gleerup, 1953 – 1956, 163 şi 332 p., + 219 ilustraţii

, 1. LE GALL, Le Tibre, fleuve de Rome, dans l'Antiquité, Paris, PUF, 1953, 367 p.

A. PIGANIOL, Essai sur les origines de Rome, Paris, De Boccard, 1917, 341 p.

S. M. PUGLISI, Gli abitaiori primitivi del Palatino altraverso le testimonianze archeologiche ele nuove indagini siratigrafiche sul Germalo, Monumenti anticlii dei Lincei, Roma, 1951, 138 col. 11 pl. 51 ilustr.

Limbă şi religie ei. secţiunile următoare.

ÎI REPUBLICA ROMANĂ (JEAN COUSIN)

G. DE SANCTIS, Storia dei Romani, Torino, Bona, 1907

şi urm., 6 vol. W. DRUMANN, P. GROEBE, Geschichte Roms în seinem Uebergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung, Berlin, Gebr. Bomtraeger, 1899 şi urm., 6 vol.

E. PAIS, Storia dell'Italia antica, Roma, Casa ed. Optima, 1925, 2 vol., 144 şi 558 p. E. PAIS, Siona di Roma, Roma, ibid., 2 vol., 1898 – 1899, remaniate în 5 vol., sub titlul Storia critica di Roma, 1913 – 1920.

E. PAIS, Storia di Roma durante le Guerre Puniche, Roma, ibid., 2 vol., 1927.

E. PAIS, Storia di Roma durante le grandi conquiste méditerranée şi Storia interna di Roma dalle Guerre Puniche alia rivoluzione Gracchiana, Torino, Unione Tipogr., 1931, 2 vol.

Pentru detalii, vor fi consultate mai ales:

F. ALTHEIM, Italien und Rom, Amsterdam, Pantheon,

1942, 2 vol. de 212 şi 500 p. E. BADIAN, Foreign Clientelae (264 – 10 B.C.), Oxford, Clarendon Press, 1958, 342 p.

G. BLOCH, La République romaine, les conflits politiques et sociaux, Paris, Flammarion, 1913, 338 p.

R. BLOCH, Les origines de Rome (Col. Que sais-je?) Paris, PUF, 1946, 126 p. T.R.S. BROUGHTON, The Magistrales of the Roman Republic, Lancaster Press, 2 vol., 1951 – 1952, 578 şi 627 p.

M. CANAVESI, La politica estera di Roma antica, Milano, Istituto per lo studio della politica internazionale, 2 vol., 1942, 474 şi 524 p.

J. CARCOPINO, Autour dus Gracques: éludes critiques, Paris., Artizan du livre, 1928, 306 p.

J. CARCOPINO, Sylla ou la monarchie manquee, Paris, Artizan du livre, 1941, 245 p.

J. CARCOPINO, Points de vue sur Vimpérialisme romain, Paris, Le Divan, 1934, 275 p.

J. CARCOPINO, Les secrets de la Correspondance de Cicerón, Paris, Artizan du livre, 1947, 2 vol., 446 şi 494 p.

E. CIACERI, Le origini di Roma. La monarchia e la prima fase dell'età repubblicana dal sec. VIII alla metà del sec. V a. C., Milano, Dante Alighieri, 1937, 476 p.

A. CLERICI – A. OLIVE ŞI, La République romaine (Col. Que sais-je?), Paris, PUF, 1955, 126 p.

P. DUCATI, Vitalia antica, Milano, Mondadori, 1941, 520 p.

E. GABBA, Le origini della querrá sociale: la vita romană dopol' S9 a. C., Afli. 1954, pp. 41 – 114; 294 – 345.

M. HOLLEAUX, Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. (273 – 205), Paris, De Boccard, 1921, 386 p.

M. HOLLEAUX, La politique romaine en Grèce et dans l'Orient, hellénistique au III" siècle, RPH, 1926, pp. 46 – 66; 124 – 218.

T. R. HOLMES, The Roman Republic and the Founder of thé Empire, Oxford, Clarendon Press, 3 vol., 1926, 486, 337 şi 620 p.

P. L. MC KENDRICK, Cicero, Livy and the Roman Colonisation, Atât, 1954, pp. 201 – 210.

S. MAZZARINÖ, Dalla monarchia alo slalo repubblicano. Ricerche di storia romana antica, Catania, Agnini, 1916, 272 p.

II. MEYER, Caesars Monarchie und das Principal des Pompeius. Innere Geschichte Roms von GO bis 44 v. Chr., Stuttgart, Cotta, 1918, 624 p.; cd. II, ibid., 1919, 632 p.

A. PIGANIOL, Essai sur les origines de Home, Paris, De Boccard, 1917, 341 p.

II. RUDOLPH, Stadt und Staat im römischen Italien. Untersuchungen über die Entwicklung des MXmitipaltveiens in der republikanischen Zeil, Leipzig, Dielorich, 1935, 257 p.

P. SILVA, La Mediterránea dall'unilà di Roma all'anilà d'Italia, Milano, Mondadori, 1927, 447 p.

R. SYME, The Roman Revolution, Oxford, Clarendon Press, 1939, 568 p.

III IMP KM ÎL ROMAN (JEAN COUSIN)

A. BALLANTI, Documenti sali oppûsizione degli inlellettuali a Domiziano, AFLN, 1954, pp. 75 – 85…1. BERANGIÂR, Recherches sur l'aspect idéologique du Principal, Basel, Reinhardt, 1953, 318 p.

J. BERANGER, L'hérédité da Principal. Noie sur la transmission du poiwoir impérial aux deux premiers siècles, REL, 1939, pp. 171 – 187.

G. BLOCH, L'Empire romain, évolution et décadence, Paris, Flammarion, 1922, 312 p.

A. CALDERINI, Sloria di Roma. I Severi. La crisi dell' impero nel III0 secolo, Bologna, Cappelli, 1949, 610 p.

J. CARCOPINO, L'hérédité dynastique chez les Antonius, REA, 1940, pp. 262 – 321.

J. CARCOPINO, Le retour à l'hérédité chez les Antonius, AI PliO, 1949, pp. 109 – 121.

J. CARCOPINO, Passion et politique chez les Césars, Paris, Hachette, 1958, 223 p.

V. CHAPOT, Le monde romain (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Albin Michel, 1927, 503 p.

E. DEMOUGEOT, De l'unité à la division de l'Empire romain
(395410), essai sur le gouvernement impérial, Paris, Adrien Maisonneuve, 1950, 618 p.
H. DESSAU, Geschichte der römischen Kaiserzeit, Berlin, Weidmann, 2 tomuri în 3 vol., 1924 – 1930, 585 şi 844 p. (se opreşte la Flavieni).
J. GAGÉ, Romulus-Augustus, MEFR, 1930, pp. 138 – 181.
T. R. HOLMES, The Archiiect of the Roman Empire: 21 B.C. – A.D. 14, Oxford, Clarendon Press, 1931, 192 p.
L. HOMO, L'empire romain, Paris, Payot, 1925, 394 p.
L. HOMO, Les empereurs romains et le christianisme, Paris, Payot, 1931, 234 p.
L. HOMO, Auguste (63 au. J.-C. – 14 ap. J.-C.), Paris, Payot, 1935, 330 p.
L. HOMO, Vespasien, l'empereur du bon sens, Paris, Albin Michel, 1949, 400 p.
R. LATOUCHE, Les grandes invasions et la crise de l'Occident au V «siècle, Paris, Aubier, 1946, 322 p.
M. A. LEVI, La politica imperiale di Roma, Torino, Paravia, 1936, 304 p.
M. A. LEVI, Il tempo di Augusto, Florenta, La Nuova Italia, 1949, 510 p.
M. A. LEVI, Nerone ei suoi tempi, Milano, Istituto éditoriale Cisalpino, 1949, 234 p.
F. LOT, La fin du monde antique et les débuts du Moyen âge (Col. Evolution de l'humanité), Paris, Renaissance du Livre, 1927, 515 p.
F. LOT, Les invasions gérmaniques. La pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain, Paris, Payot, 1935, 334 p.
J. R. PALAN QUE, Saint Ambroise et l'empire romain, Paris, De Boccard, 1933, 601 p.
J. R. PALAN QUE, Essai sur la préfecture du prétoire au Bas-Empire, Paris, De Boccard, 1935, 144 p.
R. PARIBENI, Oplimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano, Messina, Principato,

1926 – 1927, 2 vol., 340 şi 321 p.

W. PERËLMANS, L'impérialisme romain: chronique bibliographique, AC, 1934, pp. 489 – 501.

A. PLGANIOL, L'empereur Constantin, Paris, Rieder, 1932, 246 p.

D.M. PIPPIDI, Autour de Tibère, Bucureçti, Institutnt Iorga, 1911, 201 p.

K. SCOTT, Identification of Auguslus with Romulus, TAPhă, 1925, pp. 82 – 105.

O. SEECK, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, Stuttgart, Metzler, 6 vol., 1910 – 1921 (de 615, 623, 583, 530, 618? i 504 p.).

W. SESTON, Dioctétien et la Tétrarchie, I: Guerres ei réformes, Paris, De Boccard, 1946, 398 p. (cf. recenzia lui J. Carcopino din REA, 1947, pp. 291 – 320).

E. STEIN, Geschichte des spälrömisehen Reiches, I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284 – 416 n. Chr.), Viena, Seidel, 1928, 591 p.

R. THOMSON, The Italic Regions from Auyustus lo the Lombard Invasion, Coperihaga, Gvidendal, 1947, 339 p.

R. VILLIERS, La dévolution du principal dans la famille d'Auguste, REL, 1950, pp. 235 – 251.

F. AV. WÀLBANK, The Decliné of the Roman Empire in the West, Londra, Corbett, 1946, 98 p.

IY INSTITUŢIILE POLITICE ŞI JURIDICE

În afara lucrării clasice a lui.1. MARQUARD ŞI TH.

MOMMSEN, tradusă în franceză sub direcţiunea lui G.

Humbert, Manuel des antiquités romaines, Paris, 1890 – 1907

(19 tomuri în 20 vol.), vor putea fi consultate următoarele studii:

A. BOUCHÉ-LECLERCQ, Manuel des institutions romaines, Paris, Hachette, 1886, 644 p.

P. BONFANTE, Storia del dirilto romano, Milano, Società ed., ed. III 1923, 2 vol., 165 şi 317 p. (tradusă în franceză de J. Carrère şi F. Fournier, Paris, Sirey, 1928).

J. CARCOPINO Les prétendues lois royales, MEFR, 1937, pp. 344 – 376.

E. CIACERI, Processi politici e relazione internazionale: siudi sulla storia politica e sulla tradizione letteraria della Repubblica e dell' Impero, Roma, Nardeceliia, 1918, 434 p.

E. COCCHIA, Îl tribunalo della plebe e la sua autorità giudiziaria studiata în rapporto colla procedura civile, Napoli, Pierro, 1917, 563 p.

E. CUQ, Manuel des institutions juridiques des Romains, Paris, Plön-Nourrit, 1917, 938 p. (ed. II, 1928, 956 p.).

J. DECLAREUIL, Rome et l'organisation du droit (Col. Évolution de l'humanité), Paris, Renaissance du livre, 337 1921, 152 p.

J. GAUDEMET, Uiililas publica, RD, 1951, pp. 465 – 493.

J. GAUDEMET, La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVE et Ve siècles, Paris, Sirey, 1957, 220 p.

A. E. GIFFARD, Élude sur la procédure civile au Bas-Empire, RD, 1935, pp. 239 – 251; 1936, pp. 98 – 104.

P. F. GIRARD, Manuel élémentaire de droit romain, Paris, Rousseau, 1929, 1 223 p.

II. HILL, The Roman Middle Class in the Republican Period, Oxford, Blackweil, 1952, 226 p.

P. HUYELIN, Éludes d'histoire du droit commercial romain. Histoire externe. Droit maritime (publicat de H. Lévy-Bruhl), Paris, Sirey, 1929, 298 p.

J. IMBERT, Réflexions sur le christianisme et l'esclavage en droit romain, RIDA, II, 1949, pp. 445 – 476.

J. JUSTER, Les Juifs dans l'empire romain: leur condition juridique, économique et sociale, Paris, Geuthner, 1914, 2 vol. de 510 şi 338 p.

P. W. KAMPFHUI SEN, L'influence de la philosophie sur la conception du droit naturii chez les jurisconsultes romains, RD, 1932, pp. 389 – 412.

B. LAPICKI, Les esclaves et les prolétaires romains et

leurs conceptions juridiques, în Studi Arangio Ruiz, Nap oii, Juvene, 1955, pp. 245 – 271.

O. LENEL, Das Edictum perpetuum. Ein Versuch zu seiner Wiederlierstellung, Leipzig, Tauchnitz, ed. III, 1927, 579 p.

H. LEVY-BRUM., Sur la laïcisation du droit à Rome, RIDA, VI, 1951, pp. 83 – 101.

A. MAGDELAIN, Auetorilas principis, Paris, Les Belles Lettres, 1947, 122 p.

F. MAROI, Elementţi religioşi del diritlo romano arcaico, AG, 1933, pp. 83 – 99.

F. MAROI, Îl diritlo agrario nelle epigrafe romane, Roma, Edizioni universitarie, 1939, 38 p.

F. MAROI, Îl diritlo agrario romano nell'arte figurativa, Roma, Observatorio di Dir. agr., 1943, 32 p.

F. MAROI, Îl diritlo agrario romano nelle fonti letterarie, ibid., 1943, 32 p.

F. MAROI, Îl diritlo agrario romano nelle fonti cristiane, ibid., 1943, 36 p.

F. MAROI, Îl diriile ciyrario romano neU Egillo romano, ibid., 1945, 27 p.

P. NOAILLES, Fas et ius: élude de droit romain, Paris, Les Belles Lettres, 1948, 283 p.

S. RICCOBONO JR., Profilé storico del diritlo romano, Palermo, Cappugi, 1956, 528 p.

F. DE ROBERTIS, JI diritlo associativo romano dai collegi della Repubblica ale corporazioni del basso impero, Bari, Laterza, 1938, 485 p.

F. SENN, Les origines de la notion de jurisprudence, Paris, Sirey, 1926, 54 p.

J. STROUX, Summum ius summa iniuria, în Festschrift P. Speiser-Sarasin, Leipzig, Teubner, 1927, 46 p.

r. TAUBENSCHLAG, Der Einfluss der Provinzialrechte auf das römische Privatrecht, în „Atti del Congresso internazionale di diritto romano", Roma, 1933, p. 281 – 315.

F. DE VISSCHER, Les edits d'Auguste découverts à

Cyrène, Paris, Les Belles Lettres, şi Louvain, Bilil. de l'Univ., 1940, 227 p.

F. DE VISSCHER, Le statut juridique des nouveaux citoyens romains et l'inscription de Rhodos, AC, XIII, 1944, pp. 11 – 35; XIV, 1945, pp. 39 – 59.

F. DE VISSCHER, La Constitution antonine (212 ap. J.-C.) et la persistance des droits locaux, OHM, 1954 – 1955, pp. 788 – 811.

E. WEISS, Der Einfluss der hellenistischen Rechte auf das römische, în „Atti del Congresso internazionale di diritto romano, „Roma, I, 1933, pp. 243 – 253.

L. WENGER, Die Quellen des römischen Rechts, Viena, Holtzhausen, 1953, 978 p.

X. L. WESTERMANN, The Slave Sistem of Greek and Roman Antiquity, Philadelphia, American I'hilosophical Society, 1955, 180 p.

armata şi marina d. VAN BERCIIEM, L'armée de Dioclélien et la réformeconstantinicnne, Paris, Geuthner, 1952, 130 p.

I). VAN BERCIIEM, L'annone militaire dans l'empire romain au IIIe siècle, în „Bulletin de la Société des antiquaires de France", 1937, pp. 117 – 202.

V. CIIAPOT, La flotte de Misène, Paris, Leroux, 1896, 244 p.

P. COUISSIN, Les armes romaines: essai sur les origines et les armes individuelles du légionnaire romain, Paris, Champion, 1926, 569 p.

CHR. COURTOIS, Les politiques navales de l'Empire romain, RH, 1939, pp. 17 – 47; 225 – 259.

M. DURRY, Les cohortes p: élorierines, Paris, De Boccard, 1938, 454 p.

II. GABBA, Le origini deU esercito professionale în Roma: i prolelari e la riforma di Mario, Atât, 1949, p. 173 şi urm.

E. GABBA. Ricerche sull'esercito professionale da Mario ad Auguslo, Atât, 1951, pp. 171 – 273.

J. HELBIG, Zur Geschichte des römischen Equilatus, ABAW, 1905, p. 267 şi urm.

1. KROMAYE ŞI G. VEITH, Militärwesen und Kriegführung der Griechen und Römer (vol. IV, 5, 2 din seria Ilandbucli-uhii lui I. von Müller), München, Beck, 1928, 649 p.

G. LOPUSZANSKI, La Transformation du corps des officiers supérieurs de l'armée romaine du Ier au IIIe siècle ap.

339 J.-C., MTÏFR, 1938, p. 131 şi urm.

M. MARTIN Y PENA, Insliluciones militares romanas, Madrid, 1956, 511 p. A. PASSERINI, Le coorle prelorie, Roma, Signorcili, 1939, 362 p.

Ch. G. STARR JR., The Roman Imperial Navy, Ithaca, Cornell University Press, 1911, 228 p. J. SUOLAITTI, The Junior Officers of the Roman Army of the Republican Period: a Study în Social Structure, Helsinki, Snellmanink, pp. 9 – 11. J. II. TIIIEL, Studies in the History of Roman Sea-power în Republican Times, Amsterdam, Noord-Holland Uitg. Maatsch., 1946, 456 p. J. II. TIIIEL, A History of Roman Sea-power before the Second Punic. War, ibid., 1954, 368 p.

Pentru reţeaua de comunicaţii se va face apel la volumiil colectiv Le grandi strade romane del mondo, publicat de Istituto di studi romani în 1938, în seria Quaderni dell' impero.

Economia, traficul comercial, monedele

T. FRANK, An Economic History of Rome, Baltimore, John's Hopkins Univ. Press, ed. II, 1927, 512 p.

FRANK (ed.), An Economic Survey of Ancient Rome: I. Rome and Italy of the Republic, de T. Frank (1933); T. II. Roman Egypt, de A.C. Johnson (1936); 111. Roman England, de R. Collingwood; Roman Spain, de Van Nostrand; Roman Sicily, de V.J. Scramuzza; Roman Gaul, de A. Grenier (1937); IV. Roman Africa, de R.M. Haywood; Roman Syria, de F.H. Heichelheim; Roman Greece, de J.A. Larsen; Roman Asia, de T.R.S. Broughton Î1938). F.M. HEICHELHEIM, Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Palüolithikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slawen und Araber, Leida, Sijtlioff, 1938, 2 vol., 1239 p.

Împreună. M. ROSTOVTZEFF, The Social and Economic History of Ilie Roman Empire, Oxford, Clarendon Press, 1926, 695 p. (cu traduceri în germană şi în italiană). M. ROSTOVTZEFF, The Social and Economic History of the Hellenistic World. Note to the Second Edition de P.M. Frazer, Oxford, Clarendon Press, cd. II, 1953, 3 vol., 1780 p. Împreună. Toeate aceste lucrări conţin o bibliografie considerabilă, care ne scuteşte de a da o listă prea detaliată. Ne vom permite totuşi să citǎm:

A. AYMARD, Les capitalistes romains el la viticulture italienne, Annales, 1957, p. 257 şi urm. L. BELLINI, La vilicoltura nella politica economică di Roma repubblicana, MAL, 1918, pp. 387 – 132.

A. BENDESE, Studi sull'ager publiais, Torino, Giapichelli, 1952, 116 p.

D. VAN BERCHEM, J.ce distributions de blé el d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire, Geneva, Georg, 1933, 185 p.

R. BESNIER, L'étal économique de îiome sous les rois de Ţ54 à 50!) avani J.-C., Paris, Sirey, 1950, 20 p.

B. BILINSKI, Le problème du travail dans la Home antique

(în poloneză cu un rezumat în franceză), Archéologie, III, 1949, pp. 45 – 111; 115 – 125.

R. BILLIARD, La vigne dans l'antiquité, Lyon, Lardancliet, 1913, 560 p.

M. BLOCH, Les invasions. Deux structures économiques. Occupation du sol el peuplement, AIIS, 1945, I, pp. 33 – 46 şi 1915, II, pp. 13 – 28.

A. E. lt. BOOK, Manpower Shortage and the Fall of the

Roman Empire in the West, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1955, 169 p.

B. CAMPS-l' ABRER, L'olivier el l huile dans l'Afrique romaine, Alger, Imprimerie officielle, 1953, 96 p.

1. CARCOPINO, La loi de Hiéron el les Romains, Paris, De Boccard, 1919, 297 p.

J, CARCOPINO, Lu Table de Yelcia, REA, 1921, pp.

287 – 303.

1. CARCOPINO, Autour des Gracques, Paris, Les Belles Lettres, 1928, 307 p.

J. CARCOPINO, Les lois agraires des Gracques et la guerre sociale, BAGB, 1919, pp. 3 – 23.

J. CARCOPINO, La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire, Paris, Hachette, 1939, 318 p.

Îi. CAVAIGNAC, Population et capital dans le monde méditerranéen antique, Strasbourg, Istra, 1923, 163 p.

M. P. CHARLES WORTH, Trade Roules and Commerce of the Roman Empire, Cambridge, University Press, 1926, 216 p. (tradus în franceză de G. Blumberg şi P. Grimai, Les roules et le trafic commercial dans d'Empire romain, Paris, Éd. de Cluny, 1939, 309 p.).

L. CLERICI, Economia e finanze dei Romani, I, Bologna, Zanichelli, 1943, 516 p.

F. DÉLÉAGE, Les cadastres antiques jusqu'à Dioctétien, EP, 1934, pp. 73 – 228.

F. DÉLÉAGE, La capitation du Bas-Empire, Mâcon, Prolat, 1945, 304 p.

R. J. FORBES, Studies în Ancient Technology, Leida, Brill, 1955 (6 volume cu o bogată bibliografie).

J. GAGÉ, Le frumeniwn Siciilum dans l'histoire de Rome au V siècle avant. J.-C., C.RAI, 1950, p. 325 şi urm.

M. GRANT, Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian, Cambridge, University Press, 1958, 96 p.

I... HARMAND, La terre et ses problèmes dans l'antiquité grecque el romaine, III, 1956, pp. 59 – 68.

J. IIATZFELD, Trafiquants italiens dans l'Orient hellénique, Paris, De Boccard, 1919, 413 p.

A.C... 11AUDRICOUR ŞI J. BIU NllES-DELAMARRE, L'homme et lu' charrue à Iraners les âges, Paris, Gallimard, 1955, 507 p.

E. A.J. HAYWOOD, Slieep Raising in the lrestera World, Diss., Princeton, 1942, 365 p.

F. HEICHELHEIM, Wirtschaftliche Schwankungen der Zeil von Alexander bis Augustus, Iena, Fischer, 1930,

112 p. \Y. HEITLAND, Agricola. A Study of Agriculture and Jtustic Life from the Point of View of Labour, Cambridge, University Press, 1921, 492 p. N. JASNY, The Wheats of Classical Antiquity, Baltimore, John's Hopkins Press, 1944, 176 p. I. LAMBRECHTS, Le commerce des Syriens cu Gaule du Haut Empire à l'époque mérovingienne, AC, 1937, pp. 35 – 61.

E. LAMOTTE, Les premières relations entre l'Inde el l'Occident, în Nouv. Clio, 1953, pp. 83 – 118. H.J. LOANE, Industry and Commerce of the City of Rome 50 B.C. – 200 A.D., Baltimore, John's Hopkins Press, 1938, 158 p.

F. LOT, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire, Paris, Champion, 1955, 195 p.

G. LUZZATO, Sloria economică d'Ilalia, I: L'cintiquità e il

Medioevo, Roma, Leonardo, 1949, 398 p. S. MAZZARINO, Aspelti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tarda romană, Roma, Bretschneider, 1951, 442 p.

A. OLIVA, La politica granaria antica dal 205 a. C. al 410 d.Hr., Piacenza, Federazione ital, cons. agr., 1930, 296 p. G. PAPASOGLI, L'agricoliura degli Elruschi e dei Romani, Roma, Palombi, 1912, 293 p. A. PIETTRE, Les trois âges de l'économie. Essai sur les relations de l'économie et de la civilisation de l'antiquité classique à nos jours. Economie subordonnée. Economie indépendante. Economic dirigée, Paris, Editions ouvrières, 1955, 430 p.

A. PIGANIOL, L'impôt de capitation sous le Bas-Empire, Chambéry, Perrin, 1916, 101 p. R. VON POEHLMANN, Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Well, München, Beck, ed. III, 1925, 2 vol., 488 iji 612 p. M. ROSTOVTZEFF, Les classes rurales et les classes citadines dans le llaul-Empire romain în Mélanges Pirenne, Bruxelles, Vromant, 1926, pp. 419 – 434. E. DE SAINT DENIS, Le gouvernail antique. Technique et vocabulaire, REL, 1934, pp. 390 – 397. C. SAUMAGNE, Sur la loi agraire de 111: essai de restitution des lignes l'J et 20, RPH, 1927, p. 50 şi urm, C.

SAUMAGNE, Ouvriers agricoles et rôdeurs de celliers. Les circoncellions d'Afrique, AIIS, 1921, pp. 251 – 261. R. SCALAIS, Contribution à l'histoire économique de la Sicile, MB, 1922, p. 251 şi urm.

H. SCAI. AIS, La restauration de l'agriculture sicilienne par les Romains, MB, 1923, pp. 243 – 253.

R. SCALAIS, Une étude sur la légistation financière de la Sicile, MB, 1923, p. 189 şi urm.

It. SCALAIS, La prospérité agricole et pastorale de la Sicile depuis la conquête romaine jusqu'aux guerres seniles, MB, 1924, pp. 77 – 98.

R. SCALAIS, La production agricole de l'Étal romain et les importations de blés provinciaux jusqu'à la seconde guerre punique, MB, 1925, pp. 143 – 163.

R. SCALAIS, Le déficit de la production agricole pendant la seconde guerre punique, MB, 1927, pp. 186 – 188.

R. SCALAIS, Les revenus que les Romain: attendaient de l'agriculture, M5, 1927, pp. 93 – 100.

R. SCALAIS, L'influence de la première guerre unique sur l'économie agraire de l'Italie, MB, 1928, pp. 177 – 185.

R. SCALAIS, Le développement du commerce de l'Italie entre la première guerre punique el la deuxième, MB, 1928, pp. 187 – 192.

R. SCALAIS, La politique agraire de Rome depuis les guerres puniques jusqu'aux Gracques, MB, 1932, pp. 195 – 261.

R. SCAI. AIS, Finances et politique à Rome à l'époque des Gracques, N & V, 1934, pp. 199 – 222.

R. SCALAIS, L'aspect financier de la conjuration de Catilina, LEC, 1939, p. 451 şi urm.

A. SEGRE, Note sulla sloria dei cereali nell'antichità, „Aegvptus", 1950, pp. 161 – 197.

E. SERENI, Comunità rurali nell'Italia aniica, Roma, Ed. Rinascimento, 1955, 626 p.

C. II. V. SUTHERLAND, Aerarium and FIS – cus during the early Empire, AJPH, 1945, pp. 151 – 170.

C. II. V. SUTHERLAND, Coinage în Roman Imperial

Policy: 31 B.C. – A.I). SS, Londra, Metliuen, 1951, 220 p.

LOW. SYDENHAM, The Coinage of the Roman Republic, Londra, Spink, 1952, 343 p.

II. SYME, The Imperial Finances under Domilian, Xerva and Trajan,.1RS, 1930, pp. 55 – 70.

TAJLETTES AI. BERTINI, Actes prives de l'époque vandale (fin du Ve siècle), editate de Ch. Courtois, L.I. Eschi, C.h. Perrat, C.h. Saumagne, Alger, Gouvernement général de l'Algérie, 1952, 2 vol., 316 p. şi un Allas.

! TAMBRONI, La vita economică delta Roma degli ultimi re, Atât, 1930, pp. 299 – 328; 452 – 487.

G. TIBILETTI, Îl possesso dell'ager publiais ele norme de modo agrorum sino ai Gracchi, Atât, 1918, pp. 173 – 236.

P. TOWNSEND, The Oil Tribute of Africa at the time of Julius Caesar, Cph, 1910, pp. 271 – 283.

1. P. WALTZING, Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'L mpirc d'Occident, Lonvain, Peelers, 4 vol., 1.895 – 1900, 528, 553, 704 şi 721 p.

R. E.M. WHEELER, Borne betjond the Imperial Frontiers, Londra, Bell, 1955, 192 în C. II. YEO, Land and Sea Transportation in Imperial Ilalg, TAPhă, 1946, pp. 221 – 244, C... H. YEO, The Overgrazing of Ranch Lands în Ancient Itahi, TaPhă, 1918, pp! 275 – 309.

Religiile

Lucrări generale:!". CUMONT, Lux perpetua, Paris, Geuthner, 1949 (volum care cuprinde laolaltă toate ideile autorului asupra religiilor orientale, a astrologiei, a lumii de dincolo, a simbolismului funerar); A. GRENIER, Le génie romain dans la religion, la pensée el l'art (Col. Evolution de l'humanité), Paris, Renaissance du livre, 1925 şi la religion romaine, Paris, PUF (Col. Mana), 1948; P.D. LÀBRIOLLE, La réaction païenne, Paris, L'artizan du Livre, 1931; N. TURCIII, La religione di Roma antica (Storia di Roma, XVIII), Bologna, Cappelli, 1939; G. WISSOWA, Religion und Kultus der Romer, München, Beck, cd. II, 1912.

J. BAYET, Histoire politique el psychologique de la religion romaine, Paris, Payot, 1917, 331 p.

I... CERFAU ŞI J. TONDRIAU, Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine, Paris, Desclée, 1957, 535 p.

Indicii bibliografici ai acestor două volume din urmă oferă cea mai întinsă documentare de dorit.

Asupra creştinismului, vor fi de reţinut, între altele, lucrările următoare: A. ALLARD, Histoire critique des persécutions, Paris, 190 3; G. BARD Y, La conversion au christianisme durant les premiers siècles, Paris, 1949, 356 p.; P. BATIFFOL, L'Église naissante et le catholicisme, Paris, 1927 şi la paix constantinienne et le catholicisme, ibid., 1929; G. COSTA, Religione e politica nell'impero romano, Torino, 1923; L. HOMO, Les empereurs romains el le christianisme, Paris, 1931; K.K. NEUMANN, Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diokletian, Leipzig, 1890; J. ZEILLER, L'Empire romain et l'Église, Paris, 1928.

Există, de asemenea, numeroase istorii ale bisericii (Mgr-Ducliesne, Kirsch, Lietzmann, Fliche şi Martin – ultima cu o bogată bibliografie), ale conciliilor (Hefele-Leclercq), ale dogmelor (Tixeront, Seeberg etc.), ale patrologiei (Altaner, Cayré, Masnucci-Casamassa), ale literaturii creştine antice (Bardenhewer, Krüger, de Labriolle, Moricca, Puecli, Salvatorelli).

Filosofie, istoria ideilor

E. BIGNONE, Studi sul pensiero antico, Napoli, Loffredo, 1938, 355 p.

E. BRÉHIER, Histoire de la philosophie, I, 2, Période hellénistique et romaine, Paris, Alcan, 1926 – 1928, 791 p, J. CHEVALIER, Histoire de la pensée, I: La pensée antique, Paris, Flammarion, 1953, 761 p. (en o excelentă bibliografie).

IL 1. MARROU, Histoire de l'éducation dans l'antiquité, Paris, Ed. du Seuil, 1950, 595 p.

Il „WAGENVOORT, Roman Dynamism, Oxford, Clarendon Press, 1917, 210 p.

Limbă şi literatură latină

II. BARDON, La littérature latine inconnue, Pyris, Klineksieck, 2 vol., 1952, I, 381 p. şi 1956, II, 338 p.

T. BAYET, Littérature latine, Paris, Colin, ed. VI, 1953, 785 p.

E. BIGNONE, Sloria della letteratura latina, Florenţa Sansoni, 3 vol., 1942 – 1951, 600, 471 şi 689 p. (se opreşte la Catul şi Cicero).

P. COURCELLE, Les lettres grecques en Occident, de Macrobe à Cassiodore, Paris, De Boccard, 1943, 440 p.

P. COURCELLE, Histoire littéraire des grandes invasions gérmaniques, Paris, Hacliette, 1918, 264 p.

J. COUSIN, Bibliographie ele la langue latine (18S0 – 104S), Paris, Les Belles Lettres, 1951, 375 p.

G. DEVOTO, Sloria della linqua di Roma, Bologna, Cappelli, ed. II, 1944, 429 p.

A. ERNOUT – A. MEII. LET, Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, Klincksiecic, ed. IV, 1960.

N. I. HERESCU, Bibliographie de la littérature latine, Paris, Les Belles Lettres, 1943, 426 p.

M. LEJEUNE, Notes de lingvistique italique. Sur les adaptations de l'alphabet étrusque aux langues indo-européennes d'Italie, REL, 1957, p. 88 şi urm.

1. DE LABRIOLLE, Histoire de la littérature latine chrétienne, Paris, Les Belles Lettres, 1920, 741 p.

A. MEII. LET, Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, Hachette, 1933, ed. III, 287 p.

E. PARATORE, Sloria della letteralura lalina, Florenţa, Sansoni, 1950, 991 p.

M. SCHANZ – C. HOSIUS – G. KRUEC. EI, Geschichle der römischen Literatur bis zum Gesetzungswerk Justinians, Mûnchen, Beck, I, 1927, 654 p.; II, 1935, 887 p „III, 345 1922, 473 p.; IV, 1911, 572 p.; V, 1920, 681 p.

jstoria artelor în afara volumului lui P. LAVEDA ŞI S. BESQUES, citat mai sus, se va putea face apel la Cronicii alcătuită periodic în RET. de către c'li. PICARD.

Lumea romană şi provinciile

S. ACCAME, ÎI dominio romano în Grecia dalia guerra acaica aci Augusto, Roma, Signorcili, 19 – 16, 241 p.

E. ALBERTINI, Les divisions administratives de l'Espagne romaine, Paris, De Boccard, 1923, 138 p.

E. ALBERTINI, L'Afrique romaine, Alger, Imprimerie officielle, 1955, 112 p. (ediţie revăzută de J. LESCHI).

A. ALFOELDI, Dei Untergang der Rômerherrschafl în Pannonien I, Berlin, De Gruyler, 1921, 91 p. şi 1926, 104 p.

j. BARADEZ, Fossalum Africcte. Recherches aeriennes sur l'organisation des convins sahariens à l'époque romaine, Paris, Arts et Métiers graphiques, 1949, 362 p.

G. BĂRBIERI, L'amministrazione de. llc provincie Ponto, Bitinia e Licia Panfilia nel IP secolo d.Hr., REIC, 1938, p. 365 şi urm.

J. BAYET, La Sicile grecque, Paris, Les Belles Lettres, 1930, 55 p.

A. BEBTHELOT, L'Afrique saharienne el soudanaise. Ce qu'en ont connu les anciens, Paris, Payot, 1927, 481 p.

E. S. BOUCHIEB, Syria as a Roman Province, Oxford, Blackvrell, 1916, 304 p.

E. S. BOUCHIER, Spairi under the Roman Empire, Oxford, Blackwell, 1914, 200 p.

J. BREUER, La Belgique romaine, Bruxelles, Renaissance du Livre, 1944, 125 p.

T. R.S. BROUGHTON, The Romanization of Africa Proconsularis, Baltimore, John's Hopkins Press, 1929, 233 p.

R. BRIENNO ŞI W. VON DOMASZEWSKI, Die Provincia Arabici, Strassburg, TMibner, 19041909, 3 vol. de 532, 348 şi 403 p.

A. W. BYVANCK, Nederland în de romainsche Tidj, III, Leida, Brill, 1943, 308 şi 434 p.

A. CAILLEME ŞI R. CHEVALLIER, Les centuriations de 1 Africa vetus, Annales, 1951, p. 433 şi urm.

A. CAILLEME ŞI R. CHEVALLIER, Atlas des centuriations romaines de Tunisie, Inst. Géogr. Paris, 1954.

G. CAPORILI. A. Studi sul Noricum, în Miscellanea Galbiaii, Milano, I-Ioepii, I, 1951, pp. 213 – 411.

J. CARCOPINO, Sur l'extension de la domination romaine dans la Sahara de Numiclie, RA, 1924, pp. 316 – 325.

J. CARCOPINO, Le limes de Numiclie et sa garde syrienne, Syria, 1925, pp. 20 – 57; 118 149.

J. CARCOPINO, Ce que Rome el l'empire romain doivent à la Gaule (cuprins în Points de vue sur l'impérialisme romain), Paris, Le Divan, 1934, 273 p.

J. CARCOPINO, Le Maroc antique. Paris, Gallimard, 1913, 338 p.

S. CASSON, Maccdonia, Thrace and Illyria, Oxford, Clarendon Press, 1926, 357 p.

L. CHATELAIN, Les centres romains du Maroc (eu bibliografie), Publications du service des antiquités, 1938.

G. E.E. CHILVER, Cisalpine Gaul. Social and Economic Îiistory from 4 J b. Chr. to the Dealh of Trajan, Oxford. Clarendon Press, 1941, 225 p.

V. CHRISTESCU, Viaţa economică a Daciei romane, Piteşti, Mitu, 1929, 174 p.

E. CIACERI, Siona della Magna Grecia, Roma-Napoli, Dante Alighieri, 3 vol., I, 1927, 401 p., II, 1928, 476 p., III, 1932, 351 p.

G. COLIN, Rome el la Grèce de 200 à 146 au. J.-C., Paris, Fontemoing, 1905, 683 p.

G. COLLINGWOOD, Roman Brilain, Oxford, Clarendon Press, 1932, 160 p.

G. COLL INGWOO ŞI J.N.L. MYRES, Roman Brilain and the english Settlements, Oxford, Clarendon Press, 1932, 516 p.

CH. COURTOIS, Les Vandales en Afrique, Alger, Gouvernement général de l'Algérie – Paris, Arts et Métiers graphiques, 1955, 455 p.

F. CUMONT, Le gouvernement de Cappadoce sous les Flaviens, în „Bulletin de l'Académie royale de Belgique", 1930, p. 197 şi urm.

C. DAICOVICIU, Gli Ilalici nella provincia di

Dalmazia, în „Ephemeris Dacoromana”, 1932, p. 57 şi urm.

C. DAICOVICIU, La Tranzitante dans l’antiquité, Bucureşti, 1938, 95 p.

A. DEGRASSI, Îl conţine nord-orientale dell’Ilalia romană. Ricerche storico-topografiche, Berna, Francke, 1954, 189 p.

J. DOBIAS, I Romani nel territorio della Cecoslovacchia odierna, în Studi romani nel mondo, II, Bologna, 1935, p. 61 ¡? i urm.

G. FÉVRIER, Essai sur l’histoire politique et économique de Planujre, Paris, Vrin, 1931, 155 p.

TH. FRÂNGS, Germania Romană, Halle, Niemcyer, 1932, 259 p.

P. GRAINDOR, Athènes sous Auguste, Cairo, Misr, 1927, 259 p.

P. GRAINDOR, Athènes de Tibère à Trajan. Cairo, Misr, 1931, 229 p.

P. GRAINDOR, Athènes sous Hadrien, Cairo, Misr, 1934, 317 p.

S. GRANDE, Liguria, Torino, U.TET, 1919, 412 p.

II. GREN, Kleinasien und der Osibatkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit, Diss. Tipprala, 1941, 172 p.

A. GRENIER, La Gaule province romaine, Paris, Didier, 1946, 143 p.

E. GROAG, Die römischen Hèichsbeamicn von Achaia lis auf Dioklelian, Viena, Holder, 1939, 198 p.

E. GROAG, Die Reichsbcamlen non Achaia în spiilrôinischer

Zeii, Budapesta, Institut de numismatique, 1946, 92 ¡). S. G SELL, Histoire ancienne de l’Afrique du norii, Paris, Hachette, 8 vol., începând clin 1929. S. GSELL, La Tripoliiaine et le Sahara au IIIe siècle, în „Mémoires Inst. nat. de France”, 1933, pp. 149 – 166. W.E. GWATKIN, Cappadocia as a Roman Procuralorial Province, University of Missouri Studies, 1930, 06 p. L. IIARMAND, L’Occident romain (31 au. J.-C. à 235 ap. J.-C.), Paris, Payot, 1960, 492 p.

F. HAVERFIELD, The Romanization of Roman Britain, A 1 Edition revised by G. MacDonald, Oxford, University Press, 1923, 91 p. F. HAVERFIELD, The Roman Occupation of Brilain, Six Lectures revised by G. MacDonald, Oxford, University Press, 1923, 304 p. F. HERTLEIN – O. PARET – P. GOESSLER, Die Rômer în Württemberg, Stuttgart, Kohihammer, 1928 – 1932, 3 vol., 200, 313 şi 272 p. R. HEUBERGER, Raetien Un Alleruim und Fruhmiltelaller, Innsbruck, Wagner, 1932, 328 p. M. HOLLEAUX, Rome, Grèce el les monarchies hellénistiques au IIIe siècle au. J.-C. (273 – 205), Paris, De Boccard, 1921, 386 p. (cf. şi recenzia lui J. Carcopino din.) S, 1924, pp. 16 – 30). A. H „IONES, The ciliés of the eaştern Roman Provinces, Oxford, University Press, 1937, 576 p. L. LESCH ŞI M. BOVIS, Algérie antique, Alger, Gouvernement général de l'Algérie, 1952, 196 p. J. LES QU 1ER, L'armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien, Mémoires de l'Inst, fr. du Caire, Cairo, 1918, 586 p.

D. MAGIE, Roman Role în Asia Minor to the end of the

Third Century after Christ, Princeton, University Press, 1950, 1 663 p.

V. MARTIN, La fiscalité romaine en Égypte aux Irois premiers siècles de l'Empire. Ses principes, ses méthodes, ses résultais. Geneva, Georg, 1926, 31 p. J.G. MILNE, A History of Egypt under Roman Rule, ed. III, Londra, Methuen, 1928, 332 p.

E. PAIS, Sloria delta colonizzazione di Roma aniica, Roma, Nardecchia, 2 vol., 1923, 380 p. Împreună. E. PAIS, Sloria cronologica delle colonie romane e latine, MAL, Roma, 1924 – 1925. R. PARIBENI – P. ROMANELLI; Studi e ricerche a cheologiche nell'Ancilolia meridionale, MAL, 1911, col. 85 şi urm.

V. PÂRVAN, 1 primordi della civiltà romana zile foci del Danubio, Ausonia, X, 1921, p. 187 şi urm.

G. Ch. PICARD, La civilisation de l'Afrique romaine, Paris Pion, 1959, 410 p.

A. POIDEBARD, La trace de Rome dans le désert de

Syrie: du limes de Trajan el la conquête arabe. Recherches aeriennes (1925 – 1931), Paris, Geuthner, 1934, 213 p.

W. M. RAMSAY, Studies in the Roman Province Galaţia, JRS, 1917, pp. 229 – 283; 1918, pp. 107 – 145; 1922, pp. 147 – 186.

W. M. RAMSAY, The Social Basis of Roman Power în Asia Minor, Aberdeen University Press, 1941, 305 p.

I,. REINHARDT, Ilelvelien unter den Römern. Geschichte der römischen Provinzial-Kuliur, Berlin, Harz, 1924, 751 p.

P. ROMANELLI, Sloria delle Provincie romane dell'Africa (Studi pubblicati dall'Islilulo italiano per la Storia antica, fasc. 14;, Roma, Bretschneider, 1959, 720 p.

M. ROSTOVTZEFF, Ponias, Biihynia and the Bosphorus, în „Annais of the British School of Athens", 1918, p. 1 şi urm.

M. ROSTOVTZEFF, Cillă earavaniere, Bari, Laterza, 1934, 218 p.

M. ROSTOVTZEFF, La Syrie romaine, RH, 1935, pp. 1 – 40.

A. SCHOBER, Römerzeit în Oesterreich an den Bău – und Kunstdenkmälern dargestellt, Baden Baden, Rohrer, 1935, 109 p.

F. STAEHLIN, Die Schweiz în römischer Zeit, Basel, Schwabe, ed. II, 1931, 603 p.

A. STEIN, Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo, Zemaljska Stamp., 1921, 139 p.

R. SYME, Galaţia and Pamphylia under Augustus, Klio, 1934, p. 122 şi urm.

R. SYME, Pamphylia from Augustus to Vespasian, Klio, 1937, p. 227 şi urm.

F. WAGNER, Die Römer în Bayern, München, Knorr & Hirth, 1928.

F. WAGNER, Römische Städte und Märkte în Rätien, VDPH, LV, p. 47 şi urm.

J. WEISS, Die Dobrudscha im Altertum, Sarajevo, Zemaljska Stamp., 1911.

TABELE CRONOLOGICE

În Tabelele cronologice din paginile următoare am grupat în stânga faptele care privesc viaţa politică de la Roma. iar în dreapta evenimentele externe, apoi, pe măsura dezvoltării civilizaţiei romane, şi faptele de cultură. În această privinţă, suntem, în foarte mare măsură, datori lucrării lui J. Delorme, Chronologie des civilisations, Paris, Presses Universitaires de France, 1956.

Faptele din Occident

Faptele din Grecia şi Orient

850 – 800 Sosirea etruseilor în Italia 814? întemeierea Cartaginei

REGATUL

753 întemeierea Romei

750 Prima colonizare albană a Romei

Sosirea grecilor în Campania 750 – 600 Mormintele de stil oriental din Etruria

841

800

Athalia, regină în Iuda

Spartanii sfârşesc cucerirea Lacomei. Sinecismul atenian. Tetrarhia tesaliană 800 – 750? Viaţa lui Hesiod 776? întemeierea jocurilor olimpice

735?

734?

729?

728?

721?

710?

706?

Înainte

700

709

683

675

Întemeierea coloniei calcidiene Naxos din Sicilia întemeierea Siracuzei de către corintieni întemeierea Cataniei întemeierea Megarei Hyblaea întemeierea Sybarisului de către alieeni întemeierea Crotonei de către

aheeni întemeierea Tarentului de către laconieni

Mormintele etrusce de la Vetulonia întemeierea oraşelor Poseidonia şi Metapontum întemeierea Gelei de către rodieni întemeierea oraşul Rhegium de înainte de

650 Fibula de la Praeneşte 650 Etruscii stăpâni în Latium

630 Legile lui Cliarondas de la Catania 627 Fondarea Selinuntului de către megarieni

616? Tarquinii se stabilesc la Roma

600 întemeierea Massaliei de către faceeni

Morminte etrusce cu cameră 558? întemeierea Capuei de către etrusci

735 – 716! Primul război mesenian

664 Lupta navală dintre Corint şi Corciră

660 Megarienii întemeiază Bizanţul

646 întemeierea Olbiei

640 – 610? Al doilea război mesenian

632 – 631 Războiul contra Megarei

601 – 570? Clistene, ultimul tiran din Sicyona 600 – 590? Primul război sacru delfic

580

560 550

535

530 525

511

Întemeierea Agrigentului. Cei din Selinunt îi învinge pe punii din Sicilia

Recucerirea Siciliei apusene de către cartaginezi întemeierea Emporiei de către massalioţi

Etruscii încheie cucerirea Etruriei Lupta de la Alalia în Corsica

Pitagora la Crotona Etruscii iau Bonouia şi sunt Cumae în anul următor

Crotona distruge Sybaris înfrânţi lângă

REPUBLICĂ

505 Primul an al Republicii. Dedicarea templului lui Iuppiter Capitolinus 508 Războiul cu Porsenna, lucumo de la Clusium.

Actele de eroism ale romanilor (Horatius Cocles, Mucius Scaevola, Cloelia). Tratatul cu

554

Solon arhonte la Atena

561 Tirania lui Pisistrate la Atena

550 – 500! Formarea ligii peloponeziace

533

Policrate tiran la Samos

522 – 446? Viaţa lui Pindar

516 Perşii cuceresc Samosul

512 Campania lui Darius de până la Dunăre

508 Reformele lui Clistene la Atena

Porsenna, care îi atacă pe latini, dar este bătut la Ancia (506)

497 Victoria romană asupra latinilor (cu ajutorul Dioscurilor) la Lacul Regillus

494 Prima secesiune a plebei; crearea tribunatului plebei

493 Tratat de alianţă între romani şi latini (foedus Cassianum)

491 Volscii asediază Roma. Aventura lui Coriolan

486 Hernicii primesc avantajele tratatului din 493.

Le gea agrară a lui Sp. Cassius, condamnat în anul următor. Cucerirea Zanclei de către Arcesilaos din Rhegium

480 Tirania Deinomenizilor la Siracuza. Gelon îi bate pe puni

477 Masacrul Fabiilor la Cremera în războiul împotriva cetăţii Yeii

474 înfrângerea etruscilor la Cumae; pacea dintre Roma şi Voii. Hieron din Siracuza îi bate pe etrusci la Cumae

493 Temistocle arhonte la Atena

489 Moartea lui Miltiade. Aristide arhonte la Atena

480 478

475

470

Luptele de la Termopile şi Salamina Auriga de la Delfi

Naşterea lui Empedocle

Naşterea lui Socrate 468 – 456 Olympieionul de la Olimpia 460 Naşterea lui Tucidide 460 – 420 Activitatea lui Polveletes

458 L. Quinctius Cincinnatus îi bate pe etrusci la Mons Algidus (în Golii Albani)

451 Instituirea colegiului de deceniuiri legibus scribundis. Publicarea primelor zece „table" de legi (?)

450 Al doilea colegiu decemviral, care publică două „Table" suplimentare şi cârmuieşte tiranic, în 449, după procesul Virginiei, are loc răsturnarea colegiului şi restabilirea libertăţilor republicane

445 Decizie în scopul înlocuirii eventuale şi cu avizul senatului a consulilor prin tribuni militum cu putere consulară, aleşi de plebei

443 Crearea primilor eensori

424 Cucerirea Capuei de către samniţi

421 Plebeii pot fi aleşi questori

456 455

450

Primele tragedii ale lui Euripide începuturile lui Protagoras

Naşterea lui Aristofan

447 – 438 Construirea Partenonului

438 Moartea lui Pindar

437 Construirea Propileelor

435 începerea Erehteionului

430 Naşterea lui Xenofon

425 Moartea lui Herodot

406 Moartea lui Sofocle şi a lui Euripide

465 – 396 După războiul victorios cu Fidenae, războiul cu Veii este încheiat în zece ani, prin distrugerea acestui oraş, datorită lui Camillus; romanii îi anexează teritoriul. Tirania lui Dionis din Siracuza (405 – 367)

397 Ridicarea în masă a galilor şi înfrângerea romanilor la Allia. Cucerirea Romei. Camillus, exilat în 391, este rechemat şi îi alungă pe gali. Şir de războaie regionale cu etruscii, latinii, volscii, equii etc. Noi încercări

ale galilor. Roma rezistă, colonizează Sutrium şi Nepet în Etruria de miazăzi şi anexează Tusculum (380)

377 – 367 Tribunii plebei C. Licinius Stolo şi L. Sestius provoacă o agitaţie în rândul plebei; ei fac să fie adoptate legile Liciniae-Sextiae. Plebeii obţin dreptul de a fi aleşi consuli (367), apoi şi dictatori (356) şi eensori (351)

403 – 387 Activitatea lui Lvsis

396 Primele dialoguri ale lui Platon

395 Moartea lui Tucidide

387 Platon întemeiază Academia

384 Naşterea lui Aristotel

373 Distrugerea templului de la Delfi

370 – 330 Activitatea lui Praxiteles 369 (?) începuturile lui Lisipp

358 încorporarea zonei ager Pontinus în patrimoniul statului roman. Reînnoirea alianţei latinilor cu Roma

Faptele din Occident

Faptele din Grecia şi Orient

Viaţa culturală

354

345

Tratatul de alianţă dintre romani şi samniţi.

Ocuparea cetăţii Sora (din valea Riului Liris); romanii apără Capua împotriva samniţilor

343 – 341 Primul război cu samniţii. Victoria romană de la Monte Gauro, apoi cea de la Saticula şi de la Sinuessa 340 – 338 Revolta latinilor aliaţi cu campanienii.

Romanii ies învingători la Ad Veserim (în Campania), la Trifanum (în ţinutul auruncilor), ia Pedum şi la Astura (în Latium). Dizolvarea ligii latine;

356 354

339 338

Începutul celui de al treilea război sacru Intervenţia lui Filipal Macedoniei în războiul sacru

Evenimentele de la

Amphissa Bătălia de la Clieroneea

356 354 347

338

Incendiul Artemisionului lui Croesus de la Efes. Primul discurs al lui

Demostene. Moartea lui Platon

Moartea lui Isocrate anexarea Capuei şi a mai multor cetăţi latine; romanii îşi întăresc treptat autoritatea în Latium şi în Campania (Cales în 334, Privernum şi Terracina în 329, Fregellae în 328 etc.). În 335, la Roma este introdusă moneda 329 – 326 Conflictul cu Neapolis 326 – 304 Al doilea război cu samniţii. Prima etapă se încheie în 321 cu dezastrul roman de la Furcile Caudine. Romanii trimit trupe în Apulia. Colonizarea Luceriei (316); samniţii pătrund în Latium şi învinge la Lautulae. Reocuparea văii Riului Liris şi a Campaniei. Războiul cu etruscii, petrecut în 310. Răscoala liernicilor, a equilor, a marsilor etc. (308), dar romanii invadează Samnium şi dobândesc victoria de la Bovianum. Samniţii cer pace (305). În 312,. cenzura lui Appius Claudius: aqua şi uia Appia. În 311, războiul dintre Agatocle şi Cartagina. Reizbucnirea războiului dintre Roma şi Tarquinii. Victoriile de la Peruşia şi de la Lacul Vadâmon. Bătălia de la Ecnomos – în 310

336 Moartea lui Filip.

Înscăunarea lui Alexandru

334 Plecarea în campania din Asia; 331, fundarea Alexandriei; 323, moartea lui Alexandru

319 Ptolemeu cucereşte Siria

315 Antigonos o recucereşte

306 – 305 Diadohii iau titlul de rege.

322

Moartea lui Aristotel

315 Naşterea lui Teocrit şi a lui Arcesilaos, fondatorul Academiei medii

306 Epicur îşi deschide şcoala la Atena

302 Zenon întemeiază şcoala stoică la Atena.

300 (?) Sarcofagul de la Vulci şi cista Ficoroni

Fapte. Se din Occident	Faptele din Grecia şi Orient	Viaţ
298 – 290 Al treilea război	297 Intervenţia	297

cu samniţii. În timpul acestui război, etruscii, umbrienii şi galii intră în alianţă împotriva Romei. Q. Fabius Maximus Rullianus le înfrânge armata la Sentium, în Umbria. Samniţii rezistă până în 290. Supunerea sabinilor. Întemeierea coloniei Adria (288)

283 – 282 Războiul cu galii senoni şi cu cei din tribul boiilor. Victoria lui M. Curius Dentatus la Lacul Vadimon şi încorporarea zonei ager Gallicus (de la Siena la Rimini).

281 – 275 Războiul cu Pirus. Tarentinii, iritaţi din pricina prezenţei romanilor la Thurii – cetate eliberată de ameninţarea lucaniană de către C. Fabricius Luscinus, atacă flota romană şi îl cheamă în ajutor împotriva Romei pe Pirus, regele Epirului. Învingător la Heracleea (280) şi la Asculum (279), Pirus trece în Sicilia, pentru a elibera insula de punii aliaţi cu Roma. El nu

lui Pirus în Macedonia

276 – 272 Primul război sirian

Euhemer întemeier Muzeului Alexandri

280 lui Chrisi

275 lui Eratos Moa Pirus din

272 Andronic la Roma

270 Epicur

UI În 00

Izbuteşte nici în Sicilia, nici la Beneventum şi se întoarce în Epir. În anii următori, Roma îşi întăreşte dominaţia în Italia peninsulară, pedepsindu-i pe aliaţii lui Pirus şi întemeind noi colonii. Galii pătrund în Macedonia şi în 278 coboară până la Delfi; el ajung până în Tracia şi trec în Asia Mică. Pirus moare în 272

265 Alianţa dintre romani şi mamertinii aflaţi în război cu Siracuza şi cu Cartagina

264 – 241 Primul război punic. Romanii, ajutându-i pe mamertini, intră în conflict cu Siracuza şi cu Cartagina;

Hieron din Siracuza trece de partea romanilor. 260: prima victorie navală romană, dobândită de C. Duilius la Milazzo; M. Atilius Regulus trece în Africa, ameninţă Cartagina (256), dar este învins (255). Flota romană este distrusă la Pachino; nou eşec naval în 253. În 250, victorie pe uscat izbutită de romani la Palermo, dar o înfrângere pe mare la Trapani (249). Sosirea în Sieilia a lui Hannibal Barcas (248), care conduce cu energie operaţiunile

267 – 266 Alianţa Peloponezului şi a Atenei cu Egiptul

263 înscăunarea lui Eumenes I la Pergam 260 – 255 Al doilea război sirian

246 – 241 Al treilea război sirian (zis şi al Laodiceei)

241

Attalos I îi urmează lui Eumenes

264 Moartea lui Zenon din Cition

254 Naşterea lui Plaut

245 Apollonios din Rodos:

Argonauticele 241 Moartea lui Arcesilaos, filosoful academic

Faptele din Ocident	Faptele din Grecia şi Orient	Via
militare. Victoria romană de la Insulele Egate (242). Cartagina acceptă pacea şi renunţă la Sicilia, care devine provincie romană 239 – 237 Romanii cuceresc Sardinia şi Corsica şi le transformă în provincie. Ei resping unele încercări de invazie ale ligurilor şi galilor 232 Legile lui C. Flaminius, tribun al plebei, în vederea trimiterii de colonii în ager Gallicus şi în ager Picentinus 229 Primul război iliric. Regina Teuta respinge ultimatumul roman cu	221 – 217 Al patrulea război sirian	235 Callimah Pri latină a 232 M Cleante astronom Aristarh

privire la acţiunile piratereşti ale supuşilor ei. După un şir de operaţiuni militare, ea obţine pacea (228) 226 Tratatul numit al Ebrului dintre Roma şi Hasdrubal: punii se angajează să nu treacă acest fluviu 225 – 222 Incursiunile boiilor. insubrilor. lingonilor şi tauriscilor în Etruria. Ei sunt înfrânţi în bătălia de la Telamona (225). În anii următori, romanii pătrund în

VJ
(J
O

Galia transpadană; Claudius Marcellus îl învinge şi îl ucide pe Yiridomarus la Clastidium (Casteggio); Roma ocupă Mediolanum (Milano) 220 – 219 Al doilea război iliric. R. Egale Demetrios din Pharos, aliat cu Macedonia, reia pirateria în Adriatica. Romanii îl silesc să se retragă 218 Plebiscitul lui Claudius, care le interzice celor de rang senatorial să practice comerţul pe mare 218 – 202 Al doilea război punic. Hanibal cucereşte Saguntul (219), trece peste Alpi în Italia, îi bate pe romani la Ticino, Trebuia (218) şi Lacul Trasimenus (217), coboară în sud şi îi învinge din nou la Cannae (216), făcând să treacă în tabăra sa diferite cetăţi, în special Capua şi Siracuza. Filip al V-lea al Macedoniei se aliază cu el şi provoacă astfel primul război macedonean, purtat în Grecia de către romani cu ajutorul etolienilor şi al celorlalţi adversari ai lui Filip. În Spania, după câteva succese, Cn. şi P. Scipio sunt înfrânţi şi ucişi (211). În Italia, romanii iau Capua (212) şi Siracuza (211); tânărul P. Cornelius

203 înscăunarea lui Ptolemeu al Yr-lea Epiplianes. Al cincilea război sirian

2 f3 212 207
20 S

Naşterea lui Carneades Moartea lui Arhimede Livius

Andronicus compune un imn închinat către Iuno Regina

Naşterea lui Polibiu

Faptele din Occident	Faptele din Grecia şi Orient	Viaţ
Scipio este trimis în Spania; el ia Carthago Nova (209), iese învingător la Becula (208) şi Ilipa (207), dar nu-l poate împiedica pe Hasdrubal să treacă Pirineii şi să ajungă în Italia, unde este însă nimicit în bătălia de la Metaurus (207). În 205, Filip al V-lea încheie pacea la Phoenike. În anul următor, Scipio, întors în Italia şi ales consul, transportă în Africa o armată întreagă şi îi bate pe cartaginezi la Campi Magni (203). Rechemat împotriva lui Scipio, Hannibal îl înfruntă la Zama. În 202, este învins şi decide încheierea păcii. 200 – 197 Al doilea război macedonean. Romanii trec în Grecia şi îşi unesc forţele cu rodienii, cu Attalos din Pergani şi cu atenienii, bătindu-l pe Filip la Cynoscephalai (197), sub comanda lui T. Quinctius Flamininus, care proclamă libertatea Greciei. În 194, romanii evacuează Grecia. Ilanibal		Înai 200 Naevius, Pictor şi Andronic

Întreprinde reforme la Cartagina, dar trebuie să plece în exil în 196, refugiindu-se pe lângă Antioh al III-lea. El moare în Bitinia în 183182 191 – 190 Război în Siria. Antioh al III-lea al Siriei debarcă în Grecia şi îi atacă pe

romani: învins la Termopile, el se întoarce în Asia; este bătut în amil următor de către L. Cornelius Sciţie, fratele Africanului, la Magnesia. Etolâenii depun armele în 189 Procesul Scipionilor. Africanul se retrage la Liternum, unde şi moare (în 185 I) Scandalul Bacchanalelor. În 185 r eeazara lui Cato

18

186

181 – 179 Primul război cu celtiberii, unde se evidenţiază Ti. Sempronius Graeeânis, tatăl celor doi fraţi Gracchi 171 – 168 Al treilea război macedonean. Perseu, fiai lui Filip al V-lea al Macedoniei, este înfrânt de Paulus Aemilius la Pydna, în 168; în aceeaşi vreme Popilius îl alungă din Egipt pe Antioh al III-lea. Macedonia este împărţită în 4 republici. Impozitul direct este suprimat g ne Î83

16 e

Antioh al III-lea atacă Pergamul

Tratatul de la Apameea

Moartea lui Hanibal

Al şaselea război sirian

194

Naşterea lui Terenţiu

184

189

16»

Moartea lui Plaut

Naşterea lui Lucilius

Moartea lui Ennius la Roma. Polibiu este deportat la Roma

154 – 133 Răscoală în Lusitania şi al doilea război împotriva celtiberilor. Mai multe înfrângeri romane; vitejia lui Viriathus, căpetenia răsculaţilor, care este ucis în 133. În acelaşi an, P. Cornelius Scipio Aemilianus obţine capitularea Numantiei şi o distruge complet

150 – 146 Al treilea război punic. Cartagina face faţă atacurilor până în 147; P. Cornelius Scipio Aemilianus reuşeşte să o cucerească şi o distruge. În 149, legea Atinia

asupra intrării tribunilor în senat

149 – 146 Romanii îi vin de hac lui Andronicos, pretendentul la tronul Macedoniei; ei preschimbă ţara în provincie şi îi învinge pe aheenii care se răsculaseră. L. Mummius nimiceşte Corintul (146)

134 – 132 Prima mare răscoală a sclavilor din Sicilia

138 Altalos al II I-lea îi urmează lui Attalos ai I I-lea

150

Traducerea Bibliei numită prin tradiţie Sepiuaginta

135

Naşterea lui Posidonios din Apameea

Epoca Graechilor şi războaiele cu sclavii

133 T. Sempronius Gracchus, tribun al plebei, face să fie adoptate un număr de legi agrare. Attalos al III-lea al Pergamului îşi lasă, la moartea sa, regatul în seama romanilor; între 131 şi 129, Aristonicos, un pretendent înlăturat, luptă împotriva lor. Moartea lui Scipio Aemilianus (129) 123 – 121 C. Gracchus, tribun al plebei, reia opera fratelui său mai mare. El este ucis, ca şi acela, într-o răzmeriţă 119 Tribunatul lui Marius; legea care stabileşte secretul votului

112 – 106 Războiul cu Iugurtha, fiul adoptiv al lui Micipsa, regele Numidiei. Q. Caecilius Metellus, apoi C. Marius ajung vestiţi în cursul acestuia Legea agrară a lui Tliorius

111

109

Legea agrară Mamilia Roscia Peducaea

120 înscăunarea lui Mir tridate al VI-lea Eupator

129 Moartea lui Carneades

129 – 128 Hiparh din Nicaea descoperă precesiunea echinocţiilor

113

114

110

106

Moartea lui Polibiu Naşterea oratorului Hortensius

Moartea lui Panaetius

Naşterea lui Cicero

105 – 101 Războiul cu cimbrii. Cimbrii şi teutonii, care i-au mai bătut pe romani în Panonia (113), îi învinge din nou la Arausio (Orange) în 105 şi trec în Spania, în 102, teutonii sunt nimiciţi de către C. Marius lângă Aquae Sextiae (Aix-en-Provence); tot el îi înfrânge în anul următor şi pe cimbri, la Campi Raudii, lângă Vercelli 103 – 102 Al doilea război cu sclavii

100 Agitaţia lui L. Appuleius Saturninus la Roma

91 Tribunul M. Livius Drusus reia chestiunea agrară şi sprijină cererea de acordare a cetăţeniei romane, formulată de către aliaţii din Italia 5B-88 Războiul cu aliaţii, încheiat cu înfrângerea răsculaţilor dar cu acordarea dreptului de cetăţenie de către senat

8 Primul război civil. Rivalitatea dintre C. Marius şi

L. Cornelius Sulla în privinţa comandei în războiul împotriva lui Mitridate; Marius caută să-i ia lui Sulla comanda. Sulla porneşte asupra Romei; Marius fuge în Africa. Mitridate răscoală Asia

102

98 (?) 94

90

Moartea lui Lucilius

Naşterea lui Lucretius Deschiderea la Roma a primei „şcoli” de retorică

Naşterea lui Diodor din Sicilia. Începutul activităţii sculptorului Pasiteles la Roma

87 – 85 Mitridate trece în Grecia. Sulla recucereşte Atena şi-l învinge pe rege la Cheroneea şi la Orchomenos (86); în 85, pacea de la Dardanos încheie primul război împotriva lui Mitridate. Întoarcerea lui Marius la Roma, unde se răzbună pe nobili; el moare în zorii celui de al şaptelea consulat al său (87). L. Cornelius Cinna vine în fruntea partizanilor lui 83 – 79 întoarcerea lui Sulla în Italia; el îi bate pe partizanii lui Marius la Sacriporius (83) şi ocupă Roma, după ce a nimicit la Porta Collina o armată alcătuită din partizanii lui Marius şi din samniţi. Dictatura lui Sulla, evidenţiată prin proscrieri. Numeroase reforme

legistaiive. El se retrage în 79 şi moare la Pompei în anul următor 80 – 72 Răscoala lui Sertorius din Spania; este ucis în 72, la sugestia lui Pompei, care pacifică ţara 78 – 77 Răscoala lui M. Aemilius Lepidus; înfrânt de Q. Lutatius Catulus, el fuge şi moare în Sardinia 74 – 63 Al doilea război împotriva lui Mitridate. Regele Pontului atacă Bitinia şi se aliază cu Sertorius. L. Lucinius Lucullus 11 bate la Cyzicus (73), atacă Pontul (72) şi învinge armata armeană de la Tigranocerta (69). În anul următor, Lucullus înaintează în Armenia de Nord, dar soldaţii lui se răscoală şi pierde o parte a teritoriului cucerit. La începutul lui 66 el trebuie să cedeze comanda în favoarea lui Pompei. Mitridate, înfrânt la Nicopolis, fuge către Bosforul Cimmerian.

87

Naşterea lui Catul şi a lui Sallustiu

Pompei organizează ţinuturile recucerite (Asia Mică, Siria, Palestina) 73 – 71 Răscoala gladiatorilor de la Capua. Al treilea război cu sclavii, pornit de Spartacus, care este în cele din urmă nimicit de M. Licinius Crassus, după luptele de la Rhegium şi Mons Garganus 70 Procesul lui Yerres

67 Pompei eliberează Mediterana de piraţi

63 Frământări politice. Consulatul lui Cicero şi răzmeriţa lui Catilina. Moartea lui Mitridate. Înscăunarea lui Farnax

60 Primul triumvirat: Pompei, Crassus şi Cezar

59 Consulatul lui Cezar. Măsuri agrare şi sociale

58 – 50 Războiul galic: Cezar, după ce i-a înfrânt pe helveţi (58) şi pe belgi (57), trece Rinul (55 şi 54), sugrumă răscoala nerviilor (53) şi îl învinge pe Vercingétorix la Alesia, după ce a trebuit să dea înapoi la Gergovia 58 Exilul lui Cicero. Întoarcerea lui în septembrie 57

53 M. Licinius Crassus, proconsul al Siriei, este înfrânt şi ucis la Carrhae, lângă Eufrat

70 (t) 65

59 o)

55 54

Naşterea lui Vergiliu Naşterea lui Îioraţiu

Naşterea lui Titus Livius

Teatrul lui Pompei la Roma Moartea lui Catul. Basilica Aemilia

52 Dezordini provocate la Roma de Clodius, care este ucis într-o încăierare cu oamenii lui Milo

49 – 45 Al doilea război civil. Cezar trece Rubinconul şi domină asupra Italiei. Adversarii săi conduşi de Pompei se îmbarcă la Brundisium şi pleacă în Grecia. În Spania, Cezar îi bate pe pompeieni la Ilerda, apoi constrânge Massalia să se predea (49). El trece în Grecia şi îl bate pe Pompei la Farsalus (48), apoi îl urmăreşte până în Egipt, unde acesta este asasinat. Îl atacă pe Ptolemeu, care este ucis. În 47, îl bate în Asia pe Farnax, fiul lui Mitridate şi aliatul lui Pompei, la Zela. Întors în Italia, el stârpeşte frământările izolate, trece în Africa şi îi bate pe pompeieni (la Thapsus, în 46: sinuciderea lui Cato) şi apoi în Spania (la Munda, în 45)

44 Reformele lui Cezar (legislative, administrative, sociale); lucrări publice. El pregăteşte războiul împotriva părţilor, dar este asasinat în 15 martie 44

43 Al doilea triumvirat. Tânărul Octavianus, fiul adoptiv al lui Cezar, 11 înfruntă pe M. Antonius şi îl înfrânge la Mutina (aprilie), apoi se împacă şi se înţeleg împreună cu M. Aemilius Lepidus în vederea alcătuirii celui de al doilea triumvirat (în octombrie), întorşi la Roma, ei îşi pun sub urmărire adversarii.

52 51 50

48

47 46

43, Moartea lui Hortensius Cicero: De republica

Naşterea lui Tibul. Moartea lui Posidonius din Apamea. Grupul statuar Laocoon

Incendiul Bibliotecii din Alexandria Naşterea lui Properţiu

Dedicarea bazilicii Iulia şi a forului lui Cezar. Stabilirea calendarului iulian

Moartea lui Cicero. Naşterea lui Ovidiu

			Fapte politice Viaţa culturală	
			Asasinarea lui Cicero, care îi atacase pe ABĂ – onius În Filipice. Fundarea coloniei de iai Lugdanum (Lyon)	
4			Brutus şi Cassius, ucigaşii lui	
2			Cezar, sunt învinşi şi ucişi la Filippi	
4			Război între L. Antonius,	
1			fratele triumvirului, şi Octavianus, în vecinătatea Peruşiei. Antonius se predă în primăvara lui 40. Octavianus şi M. Antonius se întâlnesc la Brundisium spre a-şi împărţi puterea, întărind acest acord la Misemim (39) şi la Tarent (37). Lepidus primeşte comanda în Africa, întâlnirea dintre Antoniu şi deopatra	
4			Herodes, rege al Iudeei	
0				
3	—		Sex. Pompeius îl bate pe	
8	36		Octavâamxrs pe mare; în 36, este înfrânt la Mvlae (Milazzo) şi la Naulochiis (Nauloco). Lepidus este înlăturat de la putere	
3	—		Campania nefericită a lui	35
6	35		Antonius împotriva părţilor	
3			Antonius o repudiază pe	
2			Octavia. Octavianus face ca Antonius să fie despuiat de puterile lui şi îi declară război Cleopatrei	

31 Bătălia de la Actium. (2 septembrie). Sosirea lui Octavianus la Alexandria. Moartea lui Antonius şi a Cleopatrei

IMPERIUL

lulio-Claudienii

30 î.e.n. – Augustus: în 27, Octavianus îşi depune puterile

14 e.n. extraordinare, iar senatul îi conferă supranumele de Augustus şi comanda armatelor; în 23, i se atribuie imperium maius et infiniium şi puterea tribuniciană. Războaie şi expediţii: împotriva populaţiilor alpine (16 î.e.n.), a germanilor (12 – 9 î.e.n.), a panonienilor (22 î.e.n.), a marcomanilor (6 e.n.), a ilirilor (6 – 9 e.n.); înfrângerea şi moartea lui Yarus cu trei legiuni în pădurea Teutoburgică (9 e.n.); victorie a lui Tiberiu în Germania. Augustus moare la Nota în 19 august, anul 14 e.n.

14 – 37 Tiberiu: Războiul purtat de Germanicus între Rin şi Elba (14 – 16). În 26, Tiberiu se retrage la Gapri; intrigile lui Seianus, prefectul pretoriului, pentru a-i înlătura pe urmaşii fireşti ai lui Tiberiu; uciderea lui Seianus (31)

3 «-41 Gaius (Caligula): asasinat de către pretorieni

29 – 19 Yergiliu compune Eneida

27 Moartea lui Yarro

19 Moartea lui Yergiliu şi a lui Tibul

17 Horaţiu: Carmen saeeulare

13 – 9 Se construieşte Ara Paeis

B Moartea lui Mecena şi a lui Horaţiu»

7 Harta lumii a lui Agrippa

17 e.n. Moirtea lui Titus Livius

18 Moartea lui Ovidiu 25 Moartea lui Strabon 28 Moartea lui Iisus (?) 30 Convertirea Sf. Paul

33 Data tradiţională a morţii lui Iisusî-54

54 – 68

69

Claudius: Cucerirea Mauretaniei (42) şi a Britanniei (43). Este ucis la porunca Agrippinei, care obţine astfel înscăunarea fiului ei din prima căsătorie, adoptat de Claudius Nero: Kăzboi cu părţii purtat în Armenia (58 – 66): revolta aprinsă de regina Budicca în Britannia,

înăbuşită de către Suetonius Paulinus (61); incendiul Romei (64); persecutarea creştinilor; conjuraţia lui Piso (65); răscoala evreiască (66); victoria lui Vespasian şi a lui Titus; răscoala lui Iulius Vindex în Galia Lugduneză; proclamarea ca împărat a guvernatorului Hispanici Tarraconeze, Sulpicius Galba. Sinuciderea lui Nero (68). Galba, recunoscut ca împărat de către senat, nu este ratificat de armata din Germania Urmează unul după altul patru împăraţi. Împotriva lui Galba, trupele din Germania îl proclamă pe propriul lor şef, Aulus Vitellius: la Roma, pretorienii îl ucid pe Galba şi îl proclamă pe Salvius Otho. Vitellius invadează Italia şi îl învinge pe Otho la Betriacum (în aprilie), lângă Cremona. Otho se sinucide. Armatele din Orient îl proclamă pe Flavius Vespasianus. Antonius Probus îi înfrânge

41 Exilarea lui Seneca

45 – 47 Prima misiune a Şi. Paul

50 A doua misiune a Sf. Paul

62 Moartea lui Persius

65 Moartea lui Seneca

67 (?) Martiriul Sf. Petru şi al Sf. Paul pe vitellieni la Betriacum (în octombrie) şi intră în Roma, unde Vitellius este ucis

Flavienii

70 – 79 Vespasian: Cucerirea Ierusalimului de către Titus (70). Răscoala lui Petilius Cerialis şi a lui Iulius Ciassicus, care proclamă imperium Gallianun

79 St Titus: Erupţia Vezuviului şi distrugerea Pompeiului şi a Herculaneumului (79). Incendiu al Romei (80)

St 96 Domitian: Campania lui Agricola din Britannia

(81 – 85), a lui Domitian în Germania (83), iar în Moesia împotriva dacilor (86 – 89) şi împotriva sarmaţilor (92): persecutarea nobililor şi a filosofilor. Domitian este asasinat în 96

De la Nerva ia Antonini

96 – 58 M. Coeceius Nerva este proclamat împărat. Pretorienii îl silesc să apeleze la adoptarea ca fiu şi urmaş

a lui >1. Ulpius Traianus, guvernator al Germaniei Superioare. Nerva moare în iunie 98

93 – 117 Traian: Războaiele împotriva dacilor (101 – 102 şi 105 – 106) şi împotriva părţilor (114 – 116). Traian transformă Dacia în provincie romană şi ocupă Armenia şi Mesopotamia, creând provinciile Armenia, 72 Vespasian întemeiază catedre de elocinţă la Roma

75 – 82 Construirea Colosseumului 79 Moartea lui Pliniu cel Bătrân

96 Moartea lui Quintilian şi a lui Statins

190 Pliniu cel Tânăr: Panegiricul lui Traian

102 – 105 Construirea portului lui Traian la Ostia

Assyria şi Mesopotamia. Răscoala evreilor. Moartea lui Traian la Selinunt, în Cilicia 117 – 136 I,. Aelius Hadrianus: el întreprinde numeroase călătorii pe întinsul imperiului – în ţinuturile danubiene (118); în ţinuturile renane, Galia, Spania, Mauritania, Asia Mică, Grecia (121 – 125); în provincia Africa (128); în Grecia, Asia Mică, Egipt (128 – 132); în Iudeea (135). Războiul iudaic (131 – 135)

136 – 161 Antoninus Pius: Reprimarea revoltei briganţilor în Britannia (142) şi construirea zidului lui Antoninus. Campaniile din Mauretania (144 – 152) 161 – 180 M. Aurelius domneşte la început împreună cu tatăl său adoptiv L. Verus (– 169). Războiul cu părţii (163 – 165). Ciumă pustiitoare. Invadarea provinciilor danubiene de către marcomani, quazi etc., războiul durând între 165 şi 176. Revolta lui Avidius Cassius din 176 îl constrânge pe Marc Aureliu să facă pace. Războiul cu marcomanii reizbucneşte în 178. Marc Aureliu moare în martie 180 180 – 193 Commodus încheie pacea cu barbarii şi revine la Roma, unde cruzimea lui îl face urât de toţi. Este asasinat la 1 iunie 193

w vi

104 Moartea lui Marţial

113 Moartea lui Pliniu cel Tânăr

120 Suetoniu: Vieţile celor 12 Cezari. Moartea lui Tacit şi a lui Plutarh

123 Villa Hadriana la Tibur (Tivoli)

125 Ptolemeu: Geografia. Moartea lui Epictet
129 Naşterea lui Galenus
140 Moartea lui Juvenal (lupă
161 Gaius: Institutiones
169 Aulus Gellius: Nopţile Attice
170 Moartea lui Apuleius
174 Marc Aureliu începe să scrie către mine însumi
176 Marc Aureliu întemeiază catedre de filozofiela Roma
190 Convertirea lui Tertulian
— Vi în
Severii
193 – 211 Proclamarea lui Helvius Pertinax, ueâs de pretorieni, care îi vând demnitatea imperială lui Diăius Julianus. Legiunile dunărene îl proclamă pe Septimius Severus, care soseşte la Roma, unde îalianus se sinucide. Severus îi desfiinţează pe pretoriem şi pleacă în Asia, pentru a-l înfrunta pe Peseennius Niger, pretendent la imperiu, apoi îi bate la Issus (194), cucereşte nordul Mesopotamiei (15) 5), 11 înfrânge pe guvernatorul Britanniei, Clodius Albinus, care se proclamase împărat (la Lugdimum, în 197); nouă campanie în Răsărit împotriva părţilor (197 – 201); război în Britannia (208 – 211). Severus lasă puterea celor doi fii ai săi, Caracalia şi Geta 211 – 217 Caracalia pune să-l ucidă pe fratele său; el extinde dreptul de cetăţenie aproape asupra tuturor supuşilor imperiului (212). Războiul din Germania cu alamanii (213), cel de pe Dunăre cu carpii (214) şi cel din Orient cu părţii. Este ucis lângă Carrhae, în Mesopotamia, de către nişte conspiratori, partizani ai lui Macrinus, prefectul pretorialul 217 – 218 Macrinus, proclamat împărat, este învins de părţi;
soldaţii săi îl proclamă pe Yarius Avitus, nepotul Iuliei Moesa, sora Iuliei Doamna, soţia lui Septimius Severus; acesta îşi ia numele de Elagabal, după zeul soarelui venerat la Emesa
201 Moartea lui Galenus
204 – 269 Viaţa lui Plotin

218 – 222 Elagabal este asasinat de către pretorieni în 222 222 – 235 Alexander Severus, influenţat de mama sa, Iulia Mammaea, instituie o guvernare civilă şi îi redă senatului autoritatea sa. Soldaţii nu văd cu ochi buni aceste măsuri. După o campanie nefericită în Asia împotriva perşilor sassanizi (în 232), în cursul unei expediţii împotriva alamanilor, el îl ucid laolaltă cu mama sa şi îl proclamă împărat pe un ofiţer de-al lor, Maximin Tracul

Perioada anarhiei militare

235 – 238 Maximin Tracul îi învinge pe germani şi-pe iapygi 238 Proclamarea (şi uciderea) lui Gordianus I şi al If) ea în Africa, apoi a lui Pupienus şi a lui Balbinus la Roma

240 Moartea lui Maximin sub zidurile Aquileei. Proclamarea lui Gordianus al III-lea 244 Proclamarea ca împărat a prefectului pretoriului Iulius Philippus, zis Arabul, care face pace cu perşii, îi bate pe carpi (245 – 247), eliberează Dacia, celebrează în 248 milenarul întemeierii Romei. Uzurparea lui Pacatianus, pe Dunăre w

CP.

230 Moartea lui Dio Cassâus

244 Plotin predă la Roma

248 – 251 Decius este proclamat împărat; el îi persecută pe creştini, este apoi înfrânt şi ucis într-o luptă din Moesia împotriva goţilor (251)

251 Sunt proclamaţi împăraţi unul după altul un şir de personaje care se luptă şi se înlătură pe rând (Trebonianus, Aemilianus, Valerianus, Ingenuus). 252 – 267 Licinius Valerianus izbuteşte să se menţină şi îl ia ca asociat la domnie pe fiul său Licinius Gallienus (253). El îi înfruntă pe perşi, dar este făcut prizonier la Edessa (260). Gallienus luptă împotriva alamanilor, care pătrunseseră până la Mediolanum (258). În Galia se proclamă împărat Latinius Postumus; în Orient, Odenath, principele Palmirei, devine independent. Gallienus este ucis la Mediolanum, apoi şi Aureolus, care dorea să dobândească imperiul (267)

Împăraţii iliri

268 – 270 Aurelius Claudius (Claudius al II-lea), proclamat la Milano, îi înfrânge pe alamani pe malurile Lacului Garda şi pe goţi la Naissus (Niş), în 269 270 – 275 Domitius Aurelianus, proclamat în Panonia, este învins de alamani la Placentia, dar îi bate apoi la Fanum şi la Pavia (271). Construieşte la Roma fortificaţiile care îi poartă numele; o învinge în Asia pe Zenobia, regina Palmirei, şi supune Orientul

250 – 325 Viaţa lui Lactanlius

273

Moartea retorului Longinus îl învinge şi îl ucide pe Constantin al II-lea la Aquilea (340) şi domneşte împreună cu Constanţiu până în 350; el este asasinat de nişte conspiratori conduşi de Mag nentius. Constanţiu îl alungă (victoria de la Murşa, în Uiria, 351) şi restabileşte unitatea imperiului. El îl numeşte pe Iulian Cezar şi îl trimite în Galia (355), luptă cu sarmaţii (357 – 359) şi cu perşii; moare în Asia (361), pe când se pregătea să-l înfrunte pe Iulian, care îi bătuse pe germani la Argentoratum (Strasbourg) şi făcuse să fie proclamat împărat

361 – 363 Iulian Apostatul cârmuieşte cu înţelepciune, dar persecuţiile lui anticreştine îl fac nepopular. Moare în cursul războiului cu perşii

De la Vasentinian la Teodosiu

364 – 375 Domnia lui Iovianus (363 – 364). Armatele îl proclamă împărat pe Valeniinitinofiţer originar din Panonia, care şi-l asociază la domnie pe fratele său Valens şi îi dă Orientul spre a-l cârmui. După ce i-a înfruntat pe alamani în Galia, el moare în Panonia, luptând împotriva quazilor şi a sarmaţilor

344 – 407 Viaţa Sf. Ioan Clirysostomul

348 – 405 Viaţa lui Prudentius

348 – 420 Viaţa Sf. Ieronim

350 Vv ulfila traduce Biblia în gotică

354 – 430 Viaţa Sf. Aug ustin

355 – 367 Activitatea literară a Sf. Hilarius

365 – 425 Viaţa lui Sulpicius Severus 370 – 404 Viaţa lui Claudian

375 – 392 îi urmează Gratianus şi Valenlinian al II-lea, în vreme ce Valens este înfrânt şi ucis la Adrâanopole (378) în lupta împotriva goţilor, a hunilor şi a celorlalte popoare care pustiau ţinuturile balcanice

379 – 355 Gratianus îl numeşte ca Augustus al Occidentului pe Teodosiu. Ostrogoţii şi vizigoţii sunt primiţi ca populaţii federate în hotarele imperiului roman. Cultele păgâne sunt proscrise în 381. Gratianus face să fie scoasă din curia de la Roma statuia Victoriei; el este înfrânt şi ucis de către Maximus, un uzurpator care se înstăpâneşte asupra Britanniei şi a Galiei, fiind chiar recunoscut de Teodosiu (383), de care este apoi învins (388), în urma izbucnirii ostilităţilor dintre ei. Masacrul de la Tesalonic, ordonat de Teodosiu (390). Valentinian al II-lea este asasinat la Vienna (392). Moartea lui Teodosiu (395). Imperiul le rămâne tinerilor săi fii, Arcadius în Orient şi Honorius în Occident, numiţi mai înainte Auguşti, dar sub autoritatea tutelară a lui Rufinus şi, respectiv, Stilicho

395 – 408 Stilicho intră în conflict cu cei din preajma sa, care îi aţâţau pe goţii lui Alaric să invadeze Uiria. Stilicho îi urmăreşte în Grecia, în Italia şi în Iliria. Noi năvăliri ale goţilor în Italia (405), ale vandalilor şi alanilor în Galia (406), ale hunilor în Panonia. Revenirea lui Alaric în Italia (408).

384

397 404 407

Sf. Ieronim începe traducerea unitară a Bibliei în latină (Vulgata)

Sf. Augustin: Confessiones Moartea poetului Claudian Moartea Sf. Ioan Chrvsostomul

Stilicho este asasinat la Pavia (408). În Orient, Teodosius al II-lea îi urmează lui. Areadsus

Sfârşitul Imperiului de Apus

408 – 423 Domnia lui Honorlus singur. Alaric invadează Roma (410)

425 – 455 Yalentinian al III-lea. Genserie, regele tandabtor, trece în Africa (429), iar Actius elrmuieşte

imperiul între 433 şi 454. Vizigoţii ocupă Aquitania; burgunzii şi francii se aşază în Galii? iar în Britannia (442). Actius îi respinge în Ompiile Catalaunice (Chilons) (451), pe Buşii eenduşs de Attila. Acesta, întors în Panonia şi trecut apoi în Italia, este înduplecat lângă MUane. de către papa Leon I s-a încheie pace. Attila moare în 453. Actius este asasinat de către Yalentinian în 454, dar şi acesta este ucis în 455

455

Genserie pustieşte Roma cu vandalii să

411 Frământări pelagiene în Africa şi în Sicilia

416 Condamnarea lui Pelagius

412 – 426 Sf. Augustin: Civitas Dei 420 Moartea Sf. Ieronim

429 – 439 Compilarea Codicelui Teodosian

430 Moartea Sf. Augustin

431 Moartea Sf. Paulinus din Nota. Conciliul de la Efes

440 – 461 Pontificatul lui Leon I cel Mare 441 Aşezarea bretonilor în Armorica h]

457 – 472 Ricimer, căpetenia suebă, îi înfrânge pe vandali în apele Corsicei şi exercită puterea de fapt, în pofida existenţei unor împăraţi de paie ca Maiorianus sau Anthemius. După un insucces împotriva vandalilor, el cade la înţelegere cu ei şi atacă Roma, apărată de Olybrius (472). Jefuirea Romei. Moartea lui Ricimer şi a lui Olybrius (472)

475 Iulihs Xepos primeşte coroana Occidentului. El este silit să recunoască supremaţia vandalilor asupra insulelor din Marea Tireniană şi stăpânirea vizigoţilor asupra Spaniei şi a Galici Centrale şi Meridionale (475).

476 Orestes, magister equilum al lui Xepos, îl ridică la putere pe fiul său Romulas, poreclit Augustulus; dar soldaţii barbari cer pământ în Italia şi îl proclamă pe Odoacru, care îl asediază şi îl ucide pe Orestes la Pavia, îl destituie pe Romulus şi restituie împăratului din Orient însemnele puterii asupra Italiei, situându-se pe sine ca reprezentantul acestuia

430-S43 Viaţa Sf. Benedict 480? – 524 Viaţa lui Boethius

TABEL SäNOPTIC ÄL ÎMPĂRAŢILOR ŞI AL PAPILOR1

Împăraţi	Papi
e. Au n. 14 gustus	
3 Ti 7 beriu	
4 Ca 1 ligula	
5 Cl 4 audiu	
6 N 3 ero	
f Galba	
6] 8 – 69 Otho	
(V itellius	
7 Ve 9 spasian	
8 Ti 1 tus	
«îi. 64 Petru	
76 I Linus	
88! Anaciet	

1 Anii indică sfârşitul domniei, respectiv al pontificatului. Nu au fost luaţi în seamă împăraţii a căror domnie a fost scurtă şi nesemnificativă. În lista papilor nu au fost cuprinşi şi antipapii. Primii treisprezece papi au fost sanctificaţi (N. tr.)

96 98
Domiţian Nerva
117

133
Traian Hadrian
161 Antoninus Pius
180 Marc Aureliu
192 Commodus
211 Septimius Severus
217 Caracalla
218 Macrinus 222 Elagabal
235 Alexander Severus
238 Maximin Tracul
Gordian I şi al II-lea Pupienus şi Balbinus până la
până la

1		Cle
00		ment I
		Ev
		aristus
	Î	Ale
		xandru I
	I	Six
		tus I
1		Tel
36		esphoru
		s
1		Hy
40		ginus
1		Piu
54		s I
		Ani
		cetus
1		Sot
75		er
	1	Ele
89		utherius
1		Vic
98		tor I
2		Ze
17		phyrinus
2		Cal

22 ixt I
2 Po
35 ntianus
2 An
36 theros
244 249
251 253
260 263 270
275
276 282
283
284
305
306
Gordian al III-lea Filip Arabul
Decius
Gallus şi Aemilianus
Valerian
Gallienus
Claudiu al II-lea
Aurelian
Tacitus
Probus
Carus
Numerian şi Carinus
Diocleţian şi Maximian Constanţiu I Chlorus (Maxenţiu)
250 Fabianus
253 Cornelius
254 Lucius I
257 Stephanus I
258 Sixtus al II-lea
268 Dionysius
275 Felix I
283 Eutyehius
296 Gaius
304 Marcellinus
3 lt 313

324
337 340 350
361
363
364
375 378 383
392 395
Galerius Maximin Dar a
Licinius
Constantin I cel Mare Constantin al II-lea Constans
Constanţiu al II-lea Iulian Apostatul Iovianus
Yalentinian I
Valens
Gratianus
Yalentinian al II-lea Teodosiu I cel Mare
309 Marcellus I
314 Meltiades
335 Silvestru I
336 Marcu
352 Iuliu I
366 Liberius
384 Damasus I
399 Siricius 402 Anastasius a ta el’s g’s. a”.

GLOSAR

Cuvintele şi expresiile notate cu asterisc au fost adăugate de traducători pentru a lărgi accesibilitatea versiunii româneşti.

abandonare noxală – abandonarea de către şeful familiei a unui vinovat în folosul Victimei, cu titlu de reparaţie. Academia* – şcoala filosofică întemeiată de Platon şi. dusă mai departe de urmaşii săi. Ea îşi avea la origine locul în grădinile închinate cultului eroului Akademos (la NV de Atena). accidenţia* – „întâmplări, peripeţii, contingenţele vieţii”, accis (i) a* – (lat. târzie) „dări, impozit”. aciio – acţiune în justiţie: – de parricidiis, împotriva ucigaşului sau atacatorului unei rude; – de pastu, împotriva stăpânului care a pus să-i fie păşuna te

vitele pe pământul altcuiva; – de pauperie, împotriva răspunzătorului de o daună provocată de un animal din gospodărie; – de peculio, referitoare la peculiu, îngăduind unei terţe persoane (care a contractat o înţelegere cu o persoană în putinţă, posesoarea unui peculiu) să acţioneze împotriva capului familiei, în caz de leziune juridică; – de socialiciis, împotriva asociaţiilor ilegale sau dăunătoare interesului public; – de ui, împotriva silniciei; – exercitoria, acţiune intentată de pretor în folosul unui terţ care a contractat o învoială cu o persoană în putinţă, pusă în fruntea unei corăbii, în calitate de căpitan, de un cap de familie sau de un armator; – in rem uersa, acţiune prin care reclamantul arată doar că este proprietarul sau deţinătorul lucrului sub litigiu; – institoria, acţiune de resortul pretorului, în folosul unei terţe persoane, care are o învoială cu o persoană în putinţă însărcinată cu gestiunea unui negoţ sau a unei producţii, de pe urma căreia se poate ridica asupra capului familiei; – quod iussu, acţiune iscată de pe urma unui contract încheiat de o persoană în putinţă, dată pe scama terţului contractant de către pretor, împotriva capului familiei, care şi-a manifestat intenţia de a asuma consecinţele unui act dat, înfăptuit în trecut de către persoana dată; – tribuloria, acţiune de repartizare de bunuri, decisă în anumite condiţii împotriva capului familiei, în favoarea unui alierii iuris, cu ţelul de a îngădui creditorului acestuia din urmă să dobândească primirea unei părţi proporţionale din suma peculiului acestuia. adiudicatio – transfer de proprietate înfăptuit de către judecător între părţile pledante, în urma unei acţiuni de partaj.

adrogalio – formă de adopţiune care priveşte o persoană care nu se află sub puterea părintească. adserlor liberlatis – cetăţean care intervine într-un proces privitor la libertatea unui pretins sclav, pentru a-i atesta starea de om liber. aerarium – în vremea Republicii, trezoreria Statului, administrată de către qaaestor; sub Imperiu, trezoreria poporului roman, administrată de către un pretor, sau de către prefectul Trezoreriei (în opoziţie cu f

iscus – tezaurul particular al principelui); sub Imperiul târziu, tezaurul municipal al oraşului Roma. ager – domeniu: – prinaius, al unui particular; – publieus, al statului; – subsecinus, parte defalcată dintr-un partaj de către agrimensori, ca depăşind dimensiunile legale. agere – a lua parte la un proces, a-l administra, a-l pleda (vorbind despre un jurisconsult, a îndeplini un act juridic); cauere, a ajuta la redactarea unor acte sau a unor decizii juridice; respondere, a răspunde la o întrebare dată, în cadrul unei consultaţii cu caracter juridic.

agrimensores – „măsurători ai terenurilor, alcătuitori ai cadastrului".

Ambarualia – sărbătoare câmpenească, în cinstea zeiţei Ceres, în decursul căreia procesiunea religioasă făcea înconjurul câmpurilor agricole (într-o zi aleasă periodic din luna mai).

Amburbium* – procesiune de purificare în jurul Oraşului, cu sacrificii, hotărâtă în mod extraordinar de senat, în ocazii ieşite din comun, amfictionii (gr. amphiktioniai) – adunări la care populaţiile din Grecia trimiteau delegaţi însărcinaţi să delibereze asupra problemelor politice şi religioase ale ţinuturilor lor; forma mai recentă este amphiktgontai. amplialor – „binefăcător" (în limbajul epocii lui Antoninus Pius).

anaglifa] – lucru în relief (în cizelură şi în sculptură), anastilozu – ridicarea şi restaurarea unui monument ruinat, anjeouism – lipsa reprezentării figurate a unei divinităţi.

annona* – „recolta anuală de «tine", apoi „aprovizionarea cu cereale (şi preţul acestora)"; Annona, zeiţa care se îngrijeşte de recolta anuală şi, implicit, de aprovizionarea cu grâne a poporului roman, antefix* – ornament prins pe marginile acoperişului sau în colţurile frizei unui edificiu, aniialitate – caracteristică a anumitor magistraturi romane, care nu durează decât pe termen de un an. apinstră – ornament aşezat la capătul pupei unei corăbii. archiater – (lat. din gr.) titlu dat, cu începere din sec. II e.n., medicilor cu funcţie publică, beneficiari ai unor

privilegii, iar, cu începere din vremea lui Constantin cel Mare, medicilor Palatului, areostilism – sistem de construcţie în care distanţa dintre coloane comportă un interval de 3, 5 la 4 diametre de coloană.

Arijer – chipurile statuare ale zeilor protectori ai cartierelor Romei; păpuşi din trestie aruncate în Tibru la 15 mai (ceremonie care înlocuieşte străvechi jertfe umane).

arliiţial – şef al preoţilor Cibelei (v. flalli). arianism – doctrină creştină, proclamată eretică, a lui Arius (280 – 336 e.n.), care nega unitatea şi consubstanţialitatea celor trei entităţi ale Trinităţii, precum şi caracterul divin al lui Iisus. armilustrium – ceremonie de purificare a armelor. arlabe (gr.) – măsură egipteană de 29, 11 1; măsură atică de cca. 56 1; măsură bizantină de 34, 93 1. Arvales (fratres) – colegiu de 12 preoţi romani însărcinaţi cu cultul agrar către Dea Dia. arijbal (l) os (gr.) – mic vas cu ulei sau parfum, cu pântece globular sau cu fund subţiat, dotat cu o mică toartă verticală şi cu un gât scurt. as* – monedă romană, la origine din bronz; la început era în greutate de o libra, apoi, prin devalorizare a devenit divizionară, echivalând în vorbirea curentă cu „ban, para”; 2, 5 aşi = 1 sesterţ, 10 aşi = 1 denar. ataraxic* – stare de netulburare sufletească urmărită, ca ţel suprem, de mai multe şcoli filosofice, în special de cea epicureică.

ateslin – originar din Ateste (astăzi Este, în Venezia Giulia). aucior – jur „Garant”.

augur – preot roman, membru al unui colegiu aparte; el se ocupa cu urmărirea zborului păsărilor, spre a obţine prevestiri (după felul, zborul, strigătele, pofla lor de mâncare), în vederea deducerii sorţilor de izbândă ale unei întreprinderi publice sau private. auguralio – luarea auspiciilor de către auguri, înaintea unui act public.

Augurium şalulis – sărbătoare care urma intrării în funcţie a consulilor, care ridicau o rugăciune zeiţei Salus, de îndată ce augurii încuviinţaseră că această rugă avea să fie plăcuţă acestei divinităţi (1 ianuarie).

aurum coronarium – aur adunat din provincii spre a

oferi un dar (la origine o coroană de aur) unui general victorios; apoi, tribut plătit la înscăunarea unui împărat.

bacclianic, baechanfi – adoratori ai lui Bacchus. l>al (l) isla* – (lat. din gr.) catapultă de dimensiuni variabile, baza „artileriei" antice; principiul aruncării de proiectile era acela al arcului sau al vârtejului. baniţă* – măsură de capacitate pentru grâne, de 12, 51. baptişti – sectă religioasă care nu admite decât botezul prin scufundare în apă, dat adulţilor care manifestă o căinţă adâncă.

baslagarii – mai marii peste bagajele trenei imperiale, în epocă târzie.

biga* – atelaj cu două animale de tracţiune (de preferinţă cai), în opoziţie cu qaadriga (mai solemnă), care avea patru.

bilingvă – prescurtare tehnică pentru „inscripţie bilingvă". Boarium, v. Forum.

bonorum possessio – posesiunea bunurilor unui defunct, acordată de către pretor unei persoane care o cere; prin extindere, succesiune pretoriana (în opoziţie cu succesiunea civilă). Braccala Prouincia – Galia narboneză (astăzi Provenţa), numită uneori astfel din pricina pantalonilor largi (braccae) purtaţi de locuitorii ei. brelioni – juzi celtici.

bucchero (it.) – roşu închis; vasele de tip bucchero sunt din argilă afumată, culoarea lor bătând până spre negru, cu scopul de a imita bronzul, ele fiind ornamentate cu benzi imprimate, buerane* (gr. bukramă) – ornamente arhitecturale în formă de capete sau cranii de bovine.

canopă* – vas funerar din alabastru pentru păstrarea viscerelor mortului (din Egiptul antic). capitaţi-o* – recensământul populaţiei pentru impunerea pe cap de locuitor (capul); apoi însăşi taxa percepută pro capile.

capulator – lucrător din producţia de ulei, însărcinat cu turnarea untdelemnului în vase (capulae). castellum (pl. castella) – fort, fortificaţie, sat întărit. catabolenses – cărăuşi din vremea Imperiului târziu. catafractr (lat. târzie catafractarii) – oşteni ai cavaleriei grele, înzăuaţi, deopotrivă cu caii lor, în platoşe. cauere, v. agere.

cenzoriană (cetate) – cetate din Sicilia al cărei teritoriu devenise domeniu al Statului şi era supus administraţiei financiare a cenzorului, centurie prerogativă – centurie chemată de sorţi să voteze prima în alegeri. Cerealia* (Cerialia) – sărbătoare în cinstea zeiţei holdelor, Ceres, cu întreceri călări în Circus Maximus (8 zile din luna aprilie).

christologic* – tradiţia preocupărilor asupra persoanei şi a simbolului lui Iisus. chrgsargyron* (gr.) – impozit pe produsele viilor (termen târziu, din vremea Imperiului de Răsărit). cippus* – bornă de hotar sau funerară adesea purtătoare a unui text juridic sau religios. lista* – casetă, lădiţă, mic coş pentru jertfe. elibanartr – oşteni ai cavaleriei grele, purtători de platoşe (armura lor, asemănătoare prin masivitate cu un godin, se numea elibanos în gr.); cf. şi catafracti. coduri «le legi – cel gregorian şi cel lierm-ogenian, redactate, primul de către un anume Gregorius, către 294, al doilea de către Hermogenianus, între 314 şi 324; – cel teodosian, culegere de reglementări imperiale de după Constantin cel Mare promulgată în 438; – cel al lui Iustinian, compilaţie a legislaţiei anterioare, redactată începând din 528 la porunca acestui împărat. cognatr – rude de sânge pe orice linie, masculină sau feminină, spre deosebire de agnaii, rudele pe linie exclusiv masculină (de sânge sau prin adopţiune). cognitor – reprezentant juridic al reclamantului sau al pârâtului, constituit în termeni solemni în prezenţa adversarului.

comitium* – locul de întrunire al adunării poporului (la Roma, mai întâi forul roman, apoi îndeobşte Câmpul lui Marte).

comiiia – adunările legale ale poporului pe curii (comitia cariata), pe triburi (comitia tribala), pe clase şi centurii (comitia centuriata). commercium – „relaţii de comerţ”, apoi „dreptul de a cumpăra şi de a vinde (sau de a lua parte la o vânzareeumpărare)”; dreptul era rezervat la început doar cetăţenilor, apoi a fost treptat extins şi asupra necetăţenilor latini şi a peregrinilor. Compilaţia* –

sărbătoare în cinstea zeilor Lares la răspântiile drumurilor, imediat după Saturnalii (17 – 20 decembrie). conditor – „fondator”.

connubium – „căsătorie”, apoi „dreptul de căsătorie (în forme legale)”, rezervat cetăţenilor romani liberi şi, după aceea, şi anumitor categorii de persoane aparţinând unor cetăţi sine suffragio („fără drept de vot”). Consaalia* – sărbătoare a zeului agricol al înţelepciunii şi bunelor sfaturi, Consus (la 21 august şi 15 decembrie), coribanţi – genii misterioase, demoni din Asia Mică; ei sunt apoi asimilaţi cu preoţii frigieni ai Cibelei, pe care o venerau prin ritualuri orgiastice, cu dansuri războinice; v. şi dactili, galii. corn a copiae – „cornul abundenţei”.

conector – guvernator al unei provincii sub Imperiul târziu. cosmos (gr.) – „lumea orânduită”, opusă „haosului” (chaos).

crater* (< gr. krater, ionic kreter) – „vas pentru amestec” ai vinului cu apă (sau zăpadă); era un vas mare, cuprinzător, dotat cu două toarte orizontale, erotale* – „castanietele”, folosite în cultul Cibelei. curator* – (supra) intendent, la origine ales doar excepţional, având sub oblăduire bunul mers al unei activităţi importante pentru cetate; sub Imperiu devin obişnuiţi curaiores aquarum („intendenţi ai apeductelor”), – frumenii („ai raţionării grânelor”), – viarum („ai îngrijirii drumurilor”) etc. curia – unitate politică şi religioasă; existau 10 curii pe fiecare trib; ansamblul tuturor curiilor forma populus Romanus Quiritium; curia desemnează uneori senatul Romei, sau adunarea cea mai de seamă din oraşele Italiei; prin extindere, are şi sensul de „loc de adunare al senatului”.

curiales* – cei ce aparţin aceleiaşi comunităţi civile şi religioase (curia).

curules* – magistraţi a căror funcţie avea apanajul unei sella curulis (în formă de X, din lemn încrustat cu fildeş): consulii, pretorii, şi, mai ales edilii curuli (ai patricienilor), spre a-i deosebi de cei plebei.

dactilr – preoţi ai Cibelei, căreia îi închină ritualuri orgiastice pe muntele Ida (izvoarele confundă adesea Ida

din Frigia cu Ida din Creta); cf. şi coribanţi, galii, decumane (cetăţi) – comunităţi supuse dijmei în natură, deeurie militară – subunitate a armatei cuprinzând îndeobşte 10 ostaşi.

deducere (coloniam) – a conduce coloni în pământ străin pentru a întemeia o colonie, deferent (t. astronomic) – cerc pe care anticii îl socoteau a fi traiectoria parcursă de centrul cercului, numit epiciclu, pe care se credea că îl parcurge respectivul astru.

denar* – monedă romană de argint, la origine = 10 aşi, mai apoi = 16 sesterţi. diaconicon (gr.) – mică absidă laterală în partea sudică a altarului unei biserici bizantine, unde se depozitau veşmintele şi vasele sfinţite. diadolii (gr. diadochoi) – „succesori" şi, în particular, generalii care şi-au disputat împărţirea moştenirii lui Alexandru cel Mare.

clicispora (gr.) – „răspândire"; în particular cea a coloniilor greceşti pe ţărmurile mărilor interioare (Hgee, Mediterană, Marmara, Pontul Euxin), apoi cea a comunităţilor evreieşti alungate din ţinuturile lor. Digesta* – colecţie clasificatoare de legi; în particular = Pandeclae, corpusul de legi ale lui Iustinian, intrat în vigoare în 533 e.n. dika* (gr. dorianã) – pronunţarea dreptului în practica cetăţilor doriene din Sicilia.

dloceză – subdiviziune a provinciilor din Asia Mică, apoi, de sub Constantin cel Mare, subdiviziune (una din cele 14 unităţi) a marilor provincii administrative ale Imperiului.

dodecapolis (gr.) – alianţă alcătuită din 12 cetăţi-state federate.

donatism – schismă avându-l drept principal teoretician pe episcopul Cartaginei Donatus (sec. IV e.n.), care pretindea să nu atribuie drept de validitate decât sacramentelor administrate de către „cei drepţi". Donatiştii se proclamau pe ei înşişi drept „Biserica sfinţilor" (în opoziţie cu catolicii, pe care îi numeau „fiii păcătoşilor"), drahmă* (gr. drahme) – monedă grecească derivată dintr-o unitate de măsură cu pondere diferită în diversele regiuni ale Greciei; la Atena ea echivala cu 4, 32

gr. argint, drept onorar – ansamblul regulilor juridice introduse treptat în dreptul roman prin edictele judiciare ale magistraţilor. duumuirr – comisie alcătuită din 2 magistraţi însărcinaţi cu funcţii speciale, de pildă – maritimi, însărcinaţi cu echiparea flotei.

ei ebic – instituţie militară din anumite cetăţi greceşti, de pildă Atena, care îi obliga pe tinerii de peste 18 ani la o perioadă de instruire strictă de doi ani. exphrasis (gr.) – digresiune descriptivă înserată într-o istorisire.

eleusinism – ansamblul credinţelor, învăluite încă de mister, cuprinzând reprezentări asupra fecundităţii, a reîntrupărilor, precum şi a salvării sufletului; acest cult, la origine agricol, îşi avea centrul la Eleusis, nu departe de Atena, şi era deschis, în urma iniţierii, tuturor oamenilor, indiferent de clasă şi de neam (spre deosebire de alte culte greceşti). emblema* (gr.) – mozaic placat suprapus. coliţiil (gr. Aiolou pyle) – aparat menit verificării evaporării apei sub influenţa căldurii, eparhie (gr. eparchia) – circumscripţie civilă în Imperiul roman de Răsărit, epieiclu, v. deferent.

epiniciu (gr. epinikion) – „cânt de izbândă”; poem liric închinat unui învingător. epistralegia (gr.) – subdiviziune administrativă a Egiptului în epoca romană. epulones, v. septemuiri.

equant – cerc reprezentând traiectoriile planetelor în jurul pământului, în sistemele astronomice antice. Equir (r) ia* – sărbătoare închinată de Romulus zeului Marte, în cadrul căreia aveau loc întreceri călări în Câmpul lui Marte (27 februarie – începutul lui martie) christică – arta discuţiei şi a controversei, esenieni – sectă ebraică de pe malurile Mării Moarte, dispărută către finele sec. I e.n., care condamna sacrificiile, preamărind comunitatea bunurilor materiale, hrana în comun, ţinerea departe de căsătorie etc.

etnarli (gr. ethnarchos) – administrator şi jude al anumitor comunităţi evreieşti din unele cetăţi antice, îndeosebi la Alexandria, etnos (gr. ethnos) – „neam,

popor”.

evecţie – mişcare periodică inegală a lunii, ca urmare a influenţei soarelui. euocaţi – veterani reangajaţi la chemarea unui şef militar, care primeau o soldă mai ridicată şi puteau să se retragă la sfârşitul campaniei date. excepţie de doi (lat. exceptio doli) – (jur.) excepţie ridicată împotriva reclamantului vinovat de un doi (o înşelăciune), de pe urma căreia pârâtul a fost indus să facă un contract sau să zălogească un lucru; scopul excepţiei este neexecutarea contractului, sau nepredarea lucrului.

faith (celt.) – cuvânt irlandez (pl. fathi) care desemnează sacrificatorii versaţi în ştiinţele naturii, farisei – cea mai de seamă sectă ebraică, care admitea numai tradiţiile mozaice. Fasir – la origine, calendarul roman (cu notarea zilelor faste, nefaste, mixte etc.); la acesta s-a adăugat apoi o scurtă înşiruire a evenimentelor majore ale anului; ulterior, numire a listelor pe ani ale magistraţilor eponimi (fasti consulares, praetoriani), ale preoţilor mai de seamă (sacerdotales), ale triumfurilor sărbătorite (–trlumphales). Feriae sementiuae* – sărbători săteşti ale semănatului, feţial (lat. fetialis) – magistrat şi preot dintr-un colegiu de 20 de membri, a cărui activitate principală este de ordin diplomatic, având în special misiunea de a decide dacă, în caz de conflict, se impunea sau nu o despăgubire; este, de asemenea, esenţial rolul lor în declaraţiile de război. fibula* – „agrafă”, adesea de dimensiuni mai mari, ornată cu cizeluri şi, eventual, purtând şi o inscripţie, îideicomis – o formă testamentară prin care o persoană o însărcinează pe o alta să transmită moştenirea altcuiva, în cazul decesului; la fel este numit şi mandatarul, îilarh (gr. phylarchos) – 1. magistrat al unui trib grecesc, (phyle); 2. şeful unui escadron atenian. filtd (celt.) – cuvânt irlandez aproape sinonim cu faith. filip ţie) – monedă greco-macedoneană, cf. stater. fitomorf (gr. phytomorphikos) – având forma unei vegetale. flame n – flamin, preot hărăzit unei divinităţi aparte; existau 15 flamini ai poporului roman, cei ai curiilor şi, mai târziu, cei ai cultului imperial, flegmatic (gr. phlegmatikos) –

temperament care, după clasificările antice, cuprinde o umoare apoasă care constituie o parte esenţială a sângelui. Floralia* – sărbătoare închinată zeiţei primăverii, Flora

(28 aprilie – 3 mai). Fordicidia* – sărbătoare închinată zeiţei pământului, Tellus, cu jertfirea unei vaci gravide (10 aprilie).

Forum Boarium* – târgul de vite de la Roma, aflat pe malul Tibrului, sub Capitoliu şi Palatin. frasco* (it.) – recipient cu gât alungit, învelit în papură.

galii – preoţi eunuci ai Cibelei, v. coribanţi, dactili; mai apoi, preoţi itineranţi care exploatau, prin superstiţii orientale, ignoranţa claselor de jos. genelliae (gr. genethliakos) – operă compusă în cinstea naşterii unui copil, cu luarea în considerare a conjuncturii astrale de la venirea lui pe lume. gens – „gintă”, grup de familii care descind dintr-un strămoş comun (pl. genies). gentiliciu – referitor la gintă, în special numele de bază al cetăţeanului roman (nomen genţilicium). gliptică* – arta gravării pietrelor preţioase şi semipreţioase. gnomon (gr.) – specie de cadran solar (sau lunar). Graecia Magna* – ansamblul coloniilor greceşti din sudul Italiei (mai jos de Silarus) şi din Sicilia (nu însă şi Italia sudică şi Sicilia în sine, cel puţin în izvoarele antice). groma* – compasul fix al topometrilor, agrimensorilor. gromaiici – agrimensorii care măsurau pământul cu groma, aparat numit în greceşte gnoma (dublet al lui gnomon) şi intrat la latineşte, probabil prin intermediar etrusc, ca groma. gutualer – preot galic.

hagiografie* – literatura dedicată vieţilor sfinţilor creştini. Îialeoliţie – perioada de trecere de la neolitic la civilizaţia bronzului (cca. 3700 – 2500 î.e.n.), numită şi eneolitic şi caracterizată prin utilizarea, pe lângă uneltele de piatră, a unora, tot mai frecvente, de aramă, haruspice (lat. haruspex) – prezicător care oficia prin examinarea măruntaielor unei jertfe, iar, mai târziu, prin observarea trăsnetelor şi a efectelor lor. heracleism – cultul închinat lui Heracles (Hercule). heredium – domeniu de un iugăr (cca. 50 ari), cedat, după tradiţie, de Romulus fiecărui cap

de familie, cu prilejul întemeierii Romei; mai apoi, mic domeniu rural, hermeneuţi – interpreţi ai legilor sacre, hetairii diiasiee – asociaţii organizate ca nişte lliiasurl, v. thiasos.

hirpint* – populaţie antică din vechiul Samnium (Italia Centrală).

hodometru – aparat servind la numărarea paşilor unui pieton, apoi a distanţelor parcurse (eventual într-un timp dat).

hrematistic (gr. chremalistikos) – referitor la producerea de bunuri şi acumularea de bogăţii.

Iaeobiţi – sectă din Siria şi din Mesopotamia, care respinge noţiunea Trinităţii; ea a fost fondată de călugărul sirian Iacob Baradei sau Baradai, episcop al Edessei în 541. Gruparea mai există şi astăzi, sub autoritatea unui patriarh, care îşi are reşedinţa la Antiohia. iaclu (lex de) – „aruncarea (în mare) ” constă din uşurarea corăbiei de toată încărcătura, sau de o parte din ea, spre a o salva; legea precizează drepturile şi îndatoririle legate de încărcătură, idulian – privitor la zeiţa Afrodita (Veiius), adorată în cetatea Idalia din Cipru. inauguraiio – luarea auspiciilor (a semnelor premonitorie sugerate de păsări) prin intermediul augurilor. indidio – determinarea, prin edict imperial, a impunerilor prin impozite (la origine excepţională, pe un an); după epoca tetrarhiei, an fiscal în cadrul unui ciclu de 15 ani de stabilitate convenţională a recensămintelor (v. capiiatio şi rugaţio); ulterior, indidio serveşte la precizarea anului în cadrul ciclului de 15 ani, ca datare suplimentară, iar apoi ajunge să denumească global, tot ciclul de 15 ani. Prima serie stabilă de indicţiuni a început la 1 mai 312 e.n. În sau* – (arheol.) formulă tehnică prin care se precizează aflarea unui obiect arheologic „la faţa locului”, în însuşi câmpul şi nivelul cercetat. Instituia – manual cuprinzând documentele legislaţiei romane, întocmit clin porunca lui Iustinian şi promulgat în 533 e.n.

Intermundia* – termen dat de epicureii latini spaţiilor goale dintre lumile infinite, locului fericit al existenţei

netulburate a zeilor. rugaţio* – recensământul suprafeţelor utile cultivării pământului (pe iuga, terenuri de lucrat cu o pereche de boi, pentru a întreţine o familie). fugerum – unitate romană de suprafaţă, de 240 picioare pe 120 picioare, cca. 25 arii; nu se va confunda cu „iugărul” românesc, de 50 arii.

koine* (gr.) – comunitate culturală, în special idiomul grecesc comun lumii elenistice (bazat mai ales pe dialectul atic).

koinon (gr.) – comunitate administrativă din ţinuturile de limbă grecească. kosmos, v. cosmos.

latifundia – mari domenii funciare, stăpânite de latifundiari. Latini Iuniani – sclavi eliberaţi fără forme solemne, care constituie, conform cu lex Iunia Norbana (sec. I e.n.), o clasă inferioară de liberţi. leciisiernium* – ospăţ dat în cinstea zeilor, reprezentaţi ca participanţi la banchet, prin statui culcate pe paturi de ceremonie.

legaius – trimis special însărcinat cu negocierea unui tratat sau a unei convenţii; ofiţer subordonat cu drept de comandă; administrator al unei părţi dintr-o provincie cârmuită de un guvernator.

lex de iactu, v. iaciu.

libra* – măsură de greutate de cca. 327 – 330 gr., trecută apoi şi ca măsură de capacitate.

Liceul* – şcoală filosofică a lui Aristotel, fondată în 335 î.e.n. Într-un spaţiu de plimbare (gr. peripalos) adiacent gimnaziului închinat lui Apollo Lylceios.

limes – linia de demarcaţie între teritoriile controlate de Roma şi cele independente de puterea ei.

lilosirat (gr. lilhosirotos) – pavajul pietruit al unei şosele; pavaj din mozaic; forma în – sirai implică o latinizare a termenului.

logos (gr.) – orânduirea coerentă a gândului şi a exprimării; „calcul, raţionament, cuvântare”, după context; în limbajul religios şi filosofic „gândire, concepţie” divină sau omenească.

lucumo – magistrat etrusc; cap al unei grupări sau familii.

Ludi Apollinares* – sărbătoare închinată lui Apolo, începând din 212 î.e.n., cu jocuri de circ şi spectacole de teatru (5 iulie).

Ludi Megalenses* (Megale (n) sta) – sărbătoare în cinstea zeiţei Magna Mater (Gibele), cu jocuri de circ şi spectacole de teatru (în luna aprilie).

Ludi plebeir – sărbătoare a plebei, organizată în Circus Flaminius la începutul lunii noiembrie, cu jocuri de circ şi ospeţe publice, în concurenţă cu Ludi Romani, la începutul lui noiembrie.

Ludi Romanr – sărbătoare a patricienilor, cu jocuri scenice şi un lectisternium închinat lui Jupiter, la origine cu excluderea plebei.

Ludi Taurir – sărbătoare închinată zeiţei infernale Proserpina, mai apoi şi divinităţilor cereşti (Jupiter şi Iunona), cu jertfe de tauri.

Luperci – colegiu de preoţi însărcinaţi cu celebrarea sărbătorilor în cinstea lui Lupercus, veche divinitate a creşterii naturii.

lusiratio – purificare rituală, v. lusirum.

lusirum* – procesiunea de purificare rituală a unei întinderi date (cetate, ogor, ţinut), prin înconjurarea ei în alai ceremonial.

mancipalio – mod de înstrăinare voluntară a unei proprietăţi, în prezenţa unor martori, a unui libripens („purtător de balanţă”) şi a lucrului care îşi schimbă proprietarul, sau a unei reprezentări a lui.

maniheism – doctrină de origine iranică, stabilind ca principiu fundamental dualismul a două elemente contrare, unul simbolizat prin lumină, celălalt prin întuneric, ultimul reprezentând materia, de care omul primordial, creat de divinitatea Binelui, nu se poate elibera decât prin „ştiinţa cea adevărată” dată de un Mântuitor (în cazul de faţă Mani).

manlica* (gr. manlike) – arta prezicerii viitorului, în perspectiva convingerii anticilor că desfăşurarea acestuia poate fi prevestită cu sprijin divin, marsr – populaţie antică de pe vechiul teritoriu sabin

(Italia Centrală), melcliiţi – sectă care îşi trage numele de la siriacul melek, „rege”; ea este numită astfel, dat fiind că adepţii ei recunoşteau edictul împăratului Marcian şi rămâneau credincioşi doctrinei conciliului de la Chalcedon şi definiţiilor dogmatice respectate la Curtea de la Constantinopole.

meletieni – adepţi ai lui Meletie, episcop al Lycopolisului din Egipt, depus din funcţie în 306, ca eretic, de către Petru, patriarhul Alexandriei. milliare ciureum* – „miliarul de aur”: stâlpul miliar „ombilical”, plasat în forul roman, pentru a marca centrul Imperiului, „către care duc toate drumurile”; era ridicat pe o bază cilindrică de marmură, ca o coloană de bronz aurit, pe care se aflau însemnate principalele puncte strategice de pe căile cele mai importante de circulaţie, cu distanţa notată în mii de (dubli) paşi (miile passuum = 1, 5 km/. Mi. şti a – culegerea de legi a şcolilor fariseice, redactată de rabinii care predau ia Sepharis şi Tiberiada între 70 şi 200 e.n. Ea alcătuieşte (împreună cu Gemara, comentariul ei) Talmudul, mitilac – referitor la Mitra (avestic Mithra), divinitatea iranică a dreptăţii şi a luminii, al Cărui cult s-a combinat treptat cu unele culte solare ale Asiei Mici şi ale Greciei, montanism – doctrina predicată de Montanus, preot frigian al Cibelei, către 160 – 170 e.n., după trecerea sa la creştinism. El punea accentul pe necesitatea intervenţiei neîncetate a Sfântului Duh pentru ca omul să poată atinge stadiul purităţii existenţei. municipes – 1. străini originari din anumite cetăţi italice, eventual veniţi să locuiască la Roma; 2. străini veniţi din cetăţile italice încorporate cetăţeniei romane; 3. italici care au dobândit cetăţenia romană deplină. munieipium – cetate care a dobândit cetăţenia romană.

naumaliie* – luptă navală organizată ca spectacol public, pe o suprafaţă de apă special amenajată; apoi, însuşi lacul artificial construit în acest scop. navaih* (gr. nauarchos) – „căpitan de corabie” (eventual vas de război); ulterior, „amiral”. navicularius – mai marele unei corăbii (proprietar sau căpitan).

neoeor (gr. neokoros) – „paznic al unui templu”; apoi, cetate care are sub oblăduirea ei un templu al unei divinităţi însemnate sau al cultului imperial, nestorianism – doctrina lui Nestorius (380 – 440), care distingea în Iisus Cristos două persoane şi o socotea pe Maria mama lui Iisus omul, nu a lui Iisus-Dumnezeu.

noetic (gr. noelikos) – referitor la spirit (gr. nu-s). nomen Latinum – clasificare de drept politic a cetăţilor cu drept de cetăţenie romană de tipul celui avut de cetăţile din confederaţia din Laţiu, suprimată în urma izbânzilor Romei din 340 – 338 î.e.n. novaţian – adept al lui Novatus, diacon la Cartagina, apoi preot la Roma în sec. III e.n., după care păcatul abjurării credinţei nu poate fi iertat. Novellae – constituţiile împăraţilor din Răsărit, publicate din porunca lui Iustinian. numen* – „putere divină, divinitate”, numere poligonale – serie de numere alcătuite din sumele succesive ale primelor 2, apoi 3, apoi 4, etc., dintre numerele naturale, nutaţie – mica bătaie pe care o are axa unui astru în jurul poziţiei sale medii.

October equus* – calul jertfit la idele lui octombrie (15 ale lunii) zeului Marte, cu prilejul închiderii campaniei războinice a anului; prin extindere, sărbătoarea în sine, oikumene (gr.) – întinderea „lumii locuite”, după concepţia şi cunoştinţele grecilor (şi apoi, ale romanilor). onagei * – „catârul sălbatic”, mult apreciat de vânători pentru dificultatea vânării lui; prin analogie, denumirea dată unei specii de catapultă (cf. de altfel şi scorpiones, cu o evoluţie de sens similară: „scorpion” „catapultă”). Opiconsiua* – sărbătoare a zeiţei italice Ops, personificarea belşugului (al cărei cult a fost apoi confundat cu cel al Cibelei).

opistodom (gr. opisthodomos) – partea din spate a unui edificiu, în special a unui templu. opus laiericium – îmbrăcămintea unui zid, făcută din cărămizi arse; opus quadratum, construcţie din piatră de talie; opus Teticulatum, îmbrăcăminte de zid din material fasonat în pătrat sau în romb; opus seclile, îmbrăcăminte din mozaic lucrat din bazalt, porfir sau granit; opus signinum, îmbrăcăminte din deşeuri de ţigle pisate (ţigle de Signia,

cetate din Laţiu), alcătuind un ciment roşiatic; opus tessilatum (sau tesselatum), îmbrăcăminte în carelaj; opus uermiculalum, îmbrăcăminte ale cărei elemente sunt dispuse sinuos, ca inelele unui vierme. orichalcum – cuvânt grecesc deformat adesea prin etimologie populară (în aurichalcum, sub influenţa lui aurum), desemnând un metal preţios a cărui natură este nesigură; din sec. III î.e.n. denumeşte adesea alama (aliaj de aramă şi zinc), origenism – doctrina lui Origenes (185 – 258), condamnată de conciliul de la Constantinopole din 553; ea susţinea că Fiul este subordonat Tatălui, iar Duhul sfânt Fiului, nega caracterul etern al pedepselor de după moarte, admitea eternitatea materiei şi preexistenţa sufletului faţă de trup.

ostentanum – culegere teologică de prevestiri (oslenta = „arătări”).

Paganalia* – sărbători câmpeneşti organizate la sala. pagarh (gr. pagarchos) – „primarul” unui sat în teritoriile imperiale de limbă grecească. Pales* – zeul şi zeiţa păstoritului.

Palilia* (Pari li a) – sărbătoare păstorească închinată lui

Pales (21 aprilie). pallafilte* (it.) – aşezări lacustre instalate pe podini fixate pe bârne verticale, în mijlocul lacurilor sau al mlaştinilor, în cursul epocii tribale preistorice din Italia. Pandeciae – culegere a deciziilor vechilor jurisconsulţi, întocmită din porunca şi în vremea lui Iustinian. parament* – exteriorul finisat al construcţiei unui zid. parenetică (gr. parainelike) – exhortaţie cu caracter moral;

tradiţia predicilor moralizatoare, patria poteslas* – jurisdicţia garantată prin lege a tatălui de familie (pater familias) asupra membrilor acesteia: soţie, copii, slujitori, sclavi. palrimonium – activul patrimoniului familial. patrocinium – patronaj, protecţie, oblăduire, pean (gr. paian) – cântec religios închinat lui Apolo, lui Esculap, lui Jupiter Mântuitorul, lui Neptun, sau Hygeei. peculium* – mica avere personală pe care o strângea o persoană aflată sub jurisdicţia alteia (sub mânu), fie vorba de fiul

neemancipat al unui pater familias, fie de un sclav; cu suma astfel strânsă un sclav îşi putea răscumpăra libertatea, pelagian – adept al schismei lui Pelagius, din sec. V e.n., care contesta influenţa păcatului lui Adam asupra urmaşilor lui; schisma a fost condamnată la mai multe concilii succesive (Cartagina, Ierusalim, Antiohia). peperino* (it.) – specie de tuf vulcanic. peregrinus – străin liber lipsit de cetăţenia romană, sau de dreptul latin (nomen Latinum), dar care nu este „inamic public" (hoslis). picen (ian) – ţinând de Picenum (regiune din Italia Centrală). Picumnus* – zeul protector al căsătoriei. Pilumnus* – zeul ocrotitor al brutarilor şi al treburilor casnice.

pironian* – din sau privitor la şcoala filosofică sceptică, întemeiată de Pyrrhon din Elida (sec. IV î.e.n.). pomoerium – incinta sacră care delimita spaţiul consacrat al cetăţii de întinderea liberă exterioară, rezervată agriculturii, păstoritului şi îngropării morţilor, portulan* – ghid de navigaţie, redactat în antichitate şi în evul mediu pe baza listei porturilor şi a înşiruirii celor mai importante forme de relief vizibile de pe mare, în cursul navigaţiei de cabotaj. possessio – deţinerea unui obiect corporal; prin extindere, obiectul, lucrul în sine, cuvântul ajungând să concureze pe possessa („bunuri posedate"). praes – garant care se angajează faţă de Stat să asigure executarea anumitor contracte publice, sfin îndeplinirea a diferite prestaţii, pracses (pl. pracsides) – guvernator de provincie în vremea

Imperiului târziu. pre cesiunea echinoeţ iilor – mişcare retrogradă a punctelor echinocţiale pe ecliptică (ceea ce duce la deplasarea polului nord, întreaga ecliptică polară fiind parcursă în 25 700 ani), priseiilianism – doctrina lui Priscillius, eretic spaniol mort la Trier în 385; el susţinea teze de tip maniheist, colorate de panteism; a fost condamnat la conciliile de la Zaragoza (Caesaraugusta) în 381 şi Bordeaux (Burdigala) în 384.

procuratio prodigiorum – ansamblul ceremoniilor care aveau drept ţel abaterea efectelor unor prevestiri

malefice. procurator – 1. mandatar însărcinat să apere interesele unei alte persoane; 2. funcţionar imperial din ordinul cavalerilor, care conduce aula imperială sau cancelaria fiscului, sau guvernarea anumitor provincii, proiecţia lui Marinus – proiecţie cilindrică echidistantă, introdusă în întocmirea hărţilor de Marinus din Tir (sec. I e.n.).

proiecţia lui Mercator – proiecţie cilindrică, în care meridianele şi paralelele sunt drepte perpendiculare, introdusă în întocmirea hărţilor de Gerliard Kremer, alias Gerhardus Mercator (1512 – 1594). prosopografie* – întocmirea unor liste, lucrări, repertorii privitoare la personajele istorice de seamă dintr-o epocă dată.

prolhesis (gr.) – mică absidă laterală în partea nordică a altarului bisericilor bizantine, simetrică cu diaconiconul; în ea se pregătesc sfintele taine. Este cunoscută la noi sub numele de proscomidie. protocorintie – stilul vaselor corintice în forma lor primordială, din materialul şi cu tehnica respectivă. prudentes – persoane cu autoritate, consultate în materie de drept roman (mai des iuris prudentes = jurisconsulţi). publicam* – arendaşii strângerii impozitelor statului. puzzolana* (it). – pulbere vulcanică de Puteoli (Pozzuoli), folosită ca material de construcţie, în combinaţie cu varul.

cvadriga, v. biga.

quindecemuiri – colegiu de preoţi romani însărcinaţi cu interpretarea cărţilor sibiline. Quinquatrus* – sărbătoare în cinstea Minervei: – majores la 19 martie; – minores la 13 iunie. Quiriles – cuvânt de origine obscură, desemnându-i la origine pe sabini, apoi, după unirea dintre sabini şi romani, pe înşişi cetăţenii Romei. Quirites par deci a fi fost oamenii liberi cu dreptul de a purta arme – adică cetăţenii – şi termenul a ajuns treptat să-i definească pe civili, în opoziţie cu soldaţii înregimentaţi la vreme de război. recuperatores – arbitrii cărora magistratul le încredinţează grija de a pronunţa dreptul în procesele dintre cetăţeni romani şi străini.

relegatio* – cea mai blinda formă de exilare a unui

cetăţean roman (fără pierderea averii, sau a drepturilor cetăţeneşti); ea trebuie deosebită de ex (s) ilium, exilul propriu-zis, cu pierderea drepturilor (capitis deminulio), şi de deportalio, deportarea, îndeobşte cu confiscarea averii.

repeiundae (res) – bunuri de recuperat; procesele de recuperare de bunuri (causae repetundarum) vizau anume compensarea bunurilor extorcate de către un magistrat al unei provincii de la cei administraţi de el. repousse* (fr.) – tehnică de gravare prin ciocănire. rescriplum* – răspuns scris cu putere de sentinţă, emis de un împărat într-o chestiune ridicată de un magistrat sau de un particular. respondere, v. agere.

res prinata – avutul, proprietatea particulară (în opoziţie cu res publica, avutul obştesc, de unde statul). rex sacrorum (sau sacrificiulus) * – mai marele ceremoniilor religioase, împlinite prin sacrificii închinate zeilor. Bobiffălia* – sărbătoare închinată îmbunării zeiţei Robigo („rugina, mălura” personificată), pentru a feri grânde de distrugere.

romanist* – specialist în dreptul roman; în lingvistică, specialist în gramatica limbilor romanice.

saducei – sectă ebraică rivală a fariseilor, care ţinea la tradiţiile religioase şi juridice orale. sali (era) – colegiu de preoţi meniţi cultului lui Harţe, care aveau în pază scuturile sacre făcute după modelul unui scut căzut în mod misterios din cer, sub domnia lui Numa. Totdeauna patricieni, ei deschideau alaiurile în cinstea lui Marş Gradiuus, în luna martie, cu cântece arhaice şi dansuri războinice, sandarac* – răşină de tuia, folosită pentru lacuri. senalus consultum – hotărâre a senatului, votată după toate regulile şi neaflată sub interdicţie; senalus consulium ultimum este măsura excepţională menită să dea puteri extraordinare magistraţilor statului; senatus consultum Hosidianum, hotărâre administrativă prin care se interzicea vinderea caselor unor antreprenori de demolări (sub Claudiu), pentru a obţine un beneficiu – dispoziţiuni atenuate de senalus consultum Volusianum în 58 e.n.; – Pegasianum, hotărâre care permitea unui

fideicomis, în cazul unei stipulări de moştenire, să forţeze fiduciarul să accepte moştenirea, acordând în acelaşi timp moştenitorului 1/4 din activul ei; – Trebellianum, votat sub consulatul lui Trebellius şi al lui Seneca, în vremea lui Nero, tinzând să dea fideicomisului un statut analog cu acela al moştenitorului, în caz de fideicomis universal, în anumite situaţii speciale. septemuiri epulones – unul dintre marile colegii sacerdotale instituite în 193 î.e.n., pentru a organiza şi a orândui lectisternia; unul dintre cele mai importante ospeţe era epulum Iouis, la 13 septembrie, la care erau invitaţi senatul şi magistraţii Oraşului, sesterţ, v. as.

serviene (zidurile) – incinta veche de ziduri a Romei, datând de sub domnia lui Servius Tullius. sigillata (lerra) – olărie cu verniu roşu, decorată îndeobşte cu figurine sau purtând mărci de olari. Termenul, consacrat de uzaj, este, de altfel, echivoc, simpoliţie (gr. sympoliteia) – asociere a unor cetăţi-state independente, care recunosc reciproc dreptul de cetăţenie al celor care trec dintr-una într-alta; ea este deosebită de sinecism (gr. synoikismos), care implică fuziunea totală a mai multor cetăţi într-una singură, cu legi şi rituri unice.

sincretism (gr. synkretismos), fuziune sau conciliere între mai multe doctrine deosebite. synnaos (gr.) – divinitate adorată în acelaşi templu cu o altă zeitate (ele mai pot fi numite şi paredre). siueeism, v. simpoliţie.

sinop Ce) * – pământ de Sir. op, de culoare roşie sau verde. situla* – „găletuşă, ulcior”.

socialitas – asociaţie de sociales („tovarăşi” de cult şi de interese).

solidarişti – partizani ai solidarităţii, care admit ca principiu că orice om se naşte dator faţă de avantajele pe care i le procură societatea şi trebuie, ca atare, să joace un anumit rol social. sponsio – formă primitivă de stipulaţie verbală; făgăduinţă făcută unei divinităţi, dacă dorinţa exprimată faţă de aceasta va fi împlinită (v. şi volum). slaler – unitate grecească de greutate şi monedă unitară; staterii de aur ai lui Filip al Macedoniei valorau 2025

drahme de argint; după războaiele macedoniene, numele de Philippus a fost utilizat ca denumire generică a monedelor de aur. şlephane, şlephanos (gr.) – „coroană, cunună”. slipendiarius – cel care plăteşte, ca supus, dare pe cap de om sau pentru utilizarea pământului. slipulalio – contract verbal alcătuit dintr-o întrebare formulară a creditorului (Debesne…? = „îmi datorezi…?”), urmată de replica obligată a debitorului (Debeo… = „Sunt dator…”), prin care acesta îşi afirma formal datoria.

strat – (arheol.) strat, etaj stratigrafie; stratigraiia procedează prin studiul succesiv al straturilor unui teren de cercetări arheologice, strategie (gr. strategia) – unitate teritorială supusă unui strateg.

suffectus* – magistrat (în special consul) care suplineşte funcţia respectivă ca urmare a părăsirii ei, din diferite motive, de către titularul ei (abdicaiio).

talant* – unitate grecească de greutate, apoi de calcul financiar, echivalentă, în medie, cu 50 kg de metal preţios (gr. lalunlon lat. laltnlum); talantul atic echivala cu 60 de mine (gr. mnai), sau cu 6.000 de dralime. Talmud, v. Mişna.

Terminalia* – sărbătoare închinată zeului haturilor şi hotarelor, Terminus (23 februarie). terramare (it.) – mormane de resturi de tot felul lăsate grămadă de oamenii preistorici; prin extindere, aşezările preistorice – din NV Italiei – împărţite în 4 cartiere, orientate pe 2 axe (NS/EV). lesserae* – bucăţele de ceramică sau de metal folosite ca tichete în diferite scopuri. iliiasos (gr.) – asociaţie religioasă grecească legată de cultul unui zeu, erou, suveran, ai cărei membri îşi clădeau sprijin reciproc şi în viaţa obişnuită (ca o corporaţie artizanală, comercială, grupare filosofică etc.), ajutându-se şi petrecând împreună, timocraţie – sistem de guvernare bazat pe avere şi notabilitate.

tirs* (gr. thyrsos) – cârja, împodobită cu viţă şi iederă, purtată în alaiul închinat lui Dionysos. toga palmată* – toga ornată cu înfloriturі ca frunzele de palmier, cusute în fir de aur; ea era atributul lui Jupiter

Capitolinul, precum şi al generalilor purtaţi în triumf către templul acestuia, torcutică* – arta cizelării şi a gravării (în lemn sau metal), triada capitolină – asocierea în cult a lui Jupiter, Iuno şi

Minerva, în templul cu trei altare de pe Capitolin. tributum excensu – impozit pe capital, întemeiat pe cens şi menit în special întreţinerii armatei, trierarir – căpitanul unei triere (trireme), al unui vas de război cu trei rânduri de vâsle; cf. şi navarli.

uas – garantul care făgăduia în mod solemn să asigure apariţia pârâtului dinaintea magistratului în ziua şi locul stabilit.

uates – bardul inspirat de divinitate (la Strabon, transpus, la plural, ca ualeis). uectigal – dare către stat, proporţională cu produsul pământului.

utcarius – nume dat diferitor funcţionari ai epocii imperiale, care înlocuiau un titular (vice-prefectul oraşului, viceprefectul pretoriului etc.). uigiles* – straja orăşenească, în special la vreme de noapte. Vinalia* – sărbătoare a înfloririi (23 aprilie) şi a coacerii viţei de vie (19 august). uindicta* – eliberare oficială a sclavului de către pretor, prin atingerea capului cu o vergea (uindicta) şi pronunţarea formulei consacrate după lege. nindex – protector care intervine în favoarea unui pârât, în faţa magistratului competent, spre a-l elibera de căderea sub puterea (sub mânu) reclamantului. 406

uoium* – termen ambivalent. care denumeşte ruga către divinitate, în a cărei formulare se află cuprinsă „dorinţa” de primit şi „făgăduinţa” de împlinit către divinitate. volum soluit libens merita (adesea prescurtat V S L M) – formulă din inscripţiile latine dedicatorii, cu înţelesul de „S-a achitat de făgăduinţă de bunăvoie, pe bun drept”. urbs – oraş; Vrbs, semnalat grafic prin majusculă, serveşte ca înlocuire a numelui Oraşului prin excelenţă, Roma. Vulgata* – traducerea completă a Bibliei, întreprinsă de Hieronymus (Sf. Ieronim), la finele secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea e.n.; ea se va impune în uzul bisericii apusene în detrimentul variantelor

latine mai vechi (Afra, Hala), dar abia către sfârşitul evului mediu.

Valkerwanderung (germ.) – „migraţiile popoarelor”.

INDICE DE PERSOANE, DIVINITĂŢI, TRIBURI

Abel, II, 117. Acea Larenlia, II, 215. Accius, I, 203, 298, 315. Acilii, II, 190. Acilius, I, 210, 319. Acilius Sapiens, I, 257. Acó, II, 62. Adamantios, II, 171. Adlierbal, I, 154, 191. Adonis, II, 239. Aebutia (gens), I, 113. Aegimios, I, 231. Aelia (gens), I, 113. Aelii, II, 24, 124, 305. Aelius Aristides, II, 148, 249, 300 – 301. Aelius Catus, I, 255. Aelius Gallus, I, 256. Aelius Geminus Macedo, I, 308.

Aelius Paetus (Sextus), I, 255. Aelius Tubero, I, 256, 288. Aemilia (gens), 107, 113. Aemilianus, II, 85. Aemilii, I, 111, 347. Aemilius I. Epidus, I, 98, 124, 134 – 136, 180, 188, 242, 319, 330; II, 18. Aemilius Macer, II, 163. Aemilius Procina, I, 189, 329. Aemilius Regillus, I, 102. Aemilius Scaurus, I, 111 – 112, 124, 187, 211, 246; II, 50. Aequitas, II, 233. Acthicus (Ethicus), II, 158. Actius, II, 264, 280.

Afrania (gens), I, 113.

Afrodita, I, 47, 60.

Agatharchides, I, 234.

Agathias, II, 166.

Agathocles, I, 318.

Agricola, II, 141, 281.

Agrios, II, 145.

Agrippa, II, 11 – 12, 16 – 18, 47, 72, 154, 157, 189 – 191, 213, 217, 222, 228, 282.

Agrippa Postumus, II, 18 – 19.

Agrippina, fiica Iuliei, II, 19, 177.

Agrippina, fiica lui Germanicus, II, 20 – 21, 131 – 132, 231.

Aliei, I, 85, 167.

Ahile, II, 175.

Alamani, II, 37, 39, 280.

Alani, II, 39, 280.

Alaric, II, 39, 144, 149, 192, 206, 298.

Albinus, II, 40, 266.

Albucius (Titus), I, 289.
Alcamenes, I, 247.
Alceu, I, 206.
Alcibiade, I, 243, 265.
Alcinous, II, 266.
Alcis, II, 237.
Alcmeon, I, 227.
Aldovrandi, I, 8.
Alexander, martirul, II, 257.
Alexander Severus, II, 25, 40, 85, 96, 99, 163, 169, 223, 235, Alexandru cel Mare, I, 97, 215, 217, 234, 310, 342, 352; II, 155, 186, 228, 234. Alexandru (papă), II, 328. Alexandru din Abonulichos, I, 294.
Alexandru din Afrodisias, II, 265.
Alexandru din Egeea, II, 265. Alexandru din Ierusalim, II, 129.
Alexandru din Tralles, II, 168. Alexandru Polyhistor, I, 305. Alexandrini, II, 65, 230. Alfenus Varus, I, 179. Alfius Avitus, II, 138. Alföldi (A.), II, 113. Alkios, I, 284, 304. Allienus (Aulus), I, 347. Allobrogi, I, 153. Altheim (F.), I, 34. Amafinius, I, 289. Ambari, I, 27. Ambigatus, I, 27. Ambrosius, II, 105, 150 – 151, 227, 263. Ammianus Faliscus, II, 138. Ammianus Marcellinus, II, 29, 48, 144, 311. Ammonios, II, 145. Amphis, I, 119. Anacreon, I, 206, 237. Anaharsis, I, 226. Anastasius, împăratul, II, 203. Anatolios, II, 161 – 162. Anaximandru, I, 175, 227. Anaximenes, I, 227. Ancus Martius, I, 66, 68, 85, 136, 179. Andromachos din Creta, II, 166.
Andronikos, II, 300. Anhise, I, 60; II, 120. Anicetus, II, 46, 256. Annia (gens), I, 113. Annlus, II, 62. Annius Verus (Marcus), II, 24. Ansius Epaphroditus (Lucius), II, 61 – 62. Anteius Rufus (Publius), II, 134.
Anthemios, II, 172. Anthimus, II, 168.409 Anthus, II, 182.
Antigonos Doson, I, 216.
Antigonos Gonatas, I, 215.
Antigonizii, I, 217.
Antinous, II, 178, 233.

Antiochos al IV-lea Epiphanes, I, 98 – 103, 138, 161, 179, 195, 213, 244, 319, 342.
Antiochos al VIL – le-a, II, 250251.
Antiochos din Ascalon, I, 216, 303, 305.
Antiochos din Siracuza, II, 145.
Antipater, I, 287.
Antipater, regele evreu, II, 251 – 252.
Antiphilos, II, 231.
Antiphon, I, 228.
Antistius, I, 266.
Antistius Labeo, II, 14, 205, Antius Restio, I, 243; II, 112.
Antoninii, II, 6, 23 – 24, 50.73, 98, 200 – 2, 206, 225, 233 – 234, 241, 248, 255.
Antoninus Pius, II, 24, 40 – 44, 47, 57, 81, 112 – 113, 138, 169, 175, 178, 222 – 223, 226, 233 – 234, 281, 298, 308.
Antonius (sf.), II, 265.
Antonius Creticus, I, 340.
Antonius (Marcus), I, 114, 220 – 221, 305; II, 7 – 15, 31, 112, 121, X 124 – 5, 174, 221, 228, 230, 298 – 299.
Antonius Felix, II, 254.
Antonius Musa, II, 163.
Antyllos, II, 166.
Apellicon din Teos, I, 225.
Apicius, II, 70.
Apion, II, 147.
Apolo, I, 161 – 162, 235, 274, 278, 280, 283, 286, 310; II, 112, 114 – 117, 121, 191, 212 – 243.
Apollonidas, II, 231.
Apollonides, I, 289.
Apollonios din Chaléis, II, 247.
Apollonios din Perga, I, 175.
Apollonios din Rodos, II, 136.
Apollonios din Tyana, II, 145, 263.
Appian, 1, 141 – 142, 154 – 155, 157, 328, 331; II, 15, 147.
Appius (Lucius), II, 62.

Appius Claudius, I, 89, 169, 208, 212, 240; II, 188; y. Claudius. Appuleius Saturiiinus, 1, 320. Apsyrtos, II, 168. Apuleius, II, 139140, 238, 248, 266, 296. Aquila Romamis, II, 138. Aquilius Gallus, I, 256. Arabi, II, 26. Arator, II, 151. Arătos din Siciona, I, 228. Ara tos din Soloi, II, 159. Arbogast, II, 28. Arcadius, II, 28 – 29, 103, 203, 223, 303. Archagathos, I, 229. Archigenes, II, 166. Ardia ei, II, 289. Areius Didymus, I, 303; II, 244.

Arellius, II, 180. Aretaios, II, 167. Arhelaos, I, 215; II, 9. Arhias, I, 221. Arhiloc, I, 204. Arliimede, I, 93, 124, 229. Arliytas, I, 228. Ariadna, I, 247. Ariarathes, I, 145. Ariobarzanes, I, 244. Ariovistus, I, 344. Aristarc, I, 228 – 229. Aristeas, II, 178. Aristobul, 1, 340; II, 251, v.

Iuda Aristobulos. Aristonikos, I, 101. Aristotel, I, 215, 222, 228, 296, 354; II, 104, 138, 145, 265, 268. Aristoxenes, I, 228, 285; II, 146.

Arius, II, 261. Armeniacus, II, 225. Arnoaldi, I, 16. Arnobius, II, 150, 296. Arotrebi, I, 189 Arrian, II, 145, 147. Arrianus (Flavius), II, 155, 305 Artas, II, 65.

Artemidor din Efes, I, 234. Artemis, II, 239, v. Diana. Arulenus Rusticus, II, 134.

Arvali, I, 277; II, 214215, 219; 233. Arverni, II, 27, 153. Ascanius, I, 60, v. Iulus. Aslepiades, II, 163. Asiatici, II, 230. Asinii, I, 115. Asinius, I, 329. Asinius Philippus, II, 65. Asinius Pollio, II, 15, 190. Asklepios, I, 275, II, 233, v.

Esculap. Aspasius, II, 182. Atanasie, I, 312. Atargatis, II, 238. Ateius Capi to, II, 15, 205. Atena Promachos, II, 227. Atenieni, I, 215. Atenodor din Tars, I, 303, II, 244.

Atliamas, II, 67. Athenaides din Attaleia, II, 166.

Atlienaios, I, 230. Atia, I, 344; II, 216. Atilia (gens), I, 113. Atilii, I, 112.

Atilius Regulus, v. Regulus. Atilius Serranus, I, 102. Atossa, I, 227. Atrizi, I, 344.

Attalos al III-lea, I, 101, 184, 230, 342; II, 300, 303. Attains, filosoful; II, 244. Attalizi, II, 228. Atticus, v. Pomponius Atticus. Attila, II, 39, 264. Attinius (Lucius), II, 62. Attis, I, 307, II, 231, 239, 294. Atys, I, 32.

Augustinus, II, 58, 105, 150

151, 267, 296. Augustus, I, 9, 32, 55, 62, 162, 168, 241, 246, 303; II, 1121, 32 – 35, 41 – 42, 47, 4951, 59, 65, 67, 71, 74 – 77, 97, 99, 101, 111 – 115, 118130, 132, 141, 154, 160, 163, 169, 172, 177, 183, 189190, 194, 196, 198, 200 – 202, 212 – 235, 238, 242, 244, 247, 249, 252, 258, 266, 271410

273, 276 – 279, 285, 287, 289, 293 – 305, 308, 311 – 312, v. şi Octavianus. Aulerci, I, 27. Aulus Gellius, II, 138. Aurelian, II, 16, 29, 34, 57, 86, 92, 101, 113, 191 – 192, 227, 241 – 242, 276, 292293, 309. Aurelii, II, 181. Aurelius Commodus (Lucius Aelius), II, 24, v. Commodus.

Aurelius Cotta (Marcus), I, 303, 331. Ausoni, I, 21, 81. Ausonius, II, 145, 152, 281. Avienus, II, 145, 158 – 159. Avitus, II, 151. Avitus Bassianus, II, 25, v. Elagabal.

Baal, II, 234, 239. Babilonieni, I, 175. Bacchus, I, 284, II, 222, 234. Baduhenna, II, 237. Baebia (gens) I, 113. Bagauzi, II, 37, 39, 279. Balaam, II, 225. Balbinus, II, 25. Baibus (Lucius Cornelius), I, 221, 245, 255, 347; II, 71. Baibus, agrimensorul", 159. Baptişti, II, 254. Baradez (J.), II. 297. Barbari, II, 37 – 40, 91 – 92, 279 – 281. Barea Soranus, II, 249. Bar-Kokhba, II, 233, 255. Basilius (Sf.), v. Vasile (Sf.). Bastarni, II, 292 – 3. Beaufort (Louis de), I, 9, 55. Beazley, I, 237. Beda Venerabiiis, II, 158. Beduini, II, 38. Begoe, I, 45. Belenos, II, 237. Belisarios, II, 192. Bellona, II, 240, 282, 307. Bellovesus, I, 27. Benacci, I, 16. Bendis, I, 300. Benedict (Sf.), II, 106.411 B6 rard (.1.), I, 19.

Berossos, I, 229. Bernoulli, II, 161. Bernhardy, I, 10. Bibaculus, v. Calpurnius şi

Furius. Biondo (Flavio), I, 8. Biturigi, I, 27. Blanchet (J.), II, 182. Blandina, II, 257. Bloch (Raymond), I, 5, 177. Blossius (Gaius), I, 148, 303. Bocchus, II, 297. Boethius, II, 151, 268. Boethus, din Sidon, I, 287. Boii, I, 28, 82. Bombelli, II, 161. Bona Dea, II, 222. Bonaparte, II, 7. Boni, I, 65, 117. Bonner (S.), I, 253. Bonus Eventus, II, 213, 222. Borani, II, 46. Bonus, I, 155, v. Thorius. Bosio, I, 8. Bossuet, I, 9, 222. Boudicca, II, 281. Bracciolini (Poggio), I, 8. Brea (Bernabö), I, 15. Britanni, II, 38, 142. Britannicus,

II, 20 – 21, 132. Brunhes-Delamare (M.-J.), I, 123.
Bruttii, I, 21, 126. Brutus (Lucius Iunius). I, 211, 243, II, 111, 124. Brutus (Marcus Iunius), I, 189, 255, 298, 303, 353; II, 7 – 8, 15 – 16, 112, 114. Brutus (Decimus Iunius, supranumit Albinus), I, 111, 330, II, 112. Bryson, I, 228. Buddha, I, 226. Bude (Guillaume), I, 8. Bulla, II, 102. Burckhardt, I, 11. Burebista, I, 344; II, 293. Burgunzi, II, 91 – 92, 279. Burrhus, II, 79.
Cabinus, II, 67. Ca ea, I, 268. Cacus, II, 124, Caecilia, II, 17, Caecilia Metella, I, 112.
Caecilii, I, 111.
Caccilius (Quintus), I, 111.
Caecilius Africanus, II, 137.
Caecilius (Lucius – Dalmaticus), I, 111.
Caecilius (Gains – Carprarius), I, 111.
Caecilius (Lucius – Diadematus), I, 111.
Caecilius (Quintus – Epirota), II, 130.
Caecilius Felix, II, 174.
Caecilius (Gains – Isidorus), II, 70.
Caecilius (Marcus – Metellus), I, 111, 200.
Caecilius (Quintus – Metellus Macedonicus), I, 207, 212, 242, 244.
Caecilius Saevus, II, 63.
Caecilius Statins, I, 203.
Caecina (gens), I, 347.
Caecina (Aulus), I, 308.
Caelestis Dea, II, 234, 237, 242.
Caelius (Lucius – Antipater), I, 211, 316.
Caelius Aurelianus, II, 168.
Caelius (Gaius – Caldus), I, 243; II, 111.
Caesarion, II, 10. Pentru Caesar, v. Cezar.
Caesius, I, 308.
Cain, II, 117, 151.
Calcidieni, I, 20, 153; II, 267.
Caldeeni, I, 288.
Caligula, II, 19, 32, 35, 67, 131, 147, 173, 177, 222, 230 – 231, 234, 238, 218, 281, 291, 297.
Callias din Siracuza, II, 146.

Callimah, II, 146.
Calliope, I, 300.
Callistus, 11, 257.
Calpurnia (gens), I, 113.
Calpurnius (Marcus – Bibaculus), I, 187, 306, 344.
Calpurnius Flaccus, II, 128, 231.
Calpurnius (Lucius-Piso), I, 164, 200 – 201, 289, 316, 338, 344.
Calpurnius (Gaius – Piso Frugi), I, 211, 303. Calvin, II, 217. Calvisius Taurus, II, 248, 266. Calvus, I, 206, 298, 347. Camene, I, 271. Camerinus, II, 114, Camilia (gens), I, 107, Camillus, I, 41, 81, 243, 279, 310; II, 122, 124. Campanieni, I, 24, 102, 175. Candidus, II, 283. Cannenetati, II, 285. Cantabri, II, 12. Canuleius, I, 109; II, 123. Canuleius Zosimus, I, 240. Capena-i, I, 81. Cappadocieni, II, 145. Caprilii, I, 115. Caracalla, II, 25, 45, 47, 57, 84, 96, 113, 129, 157, 167, 187, 191, 202, 226, 234, 239, 242, 257, 314, Carantius, II, 67. Carausius, II, 38, 43, 46, 280. Carcopino (J.), II, 24. Carmenta, I, 271, 277. Carneades, I, 216, 281, 286. Carnuţi, I, 27. Cartaginezi, I, 30, 38, 86 – 97, 102, 167, v. şi puni. Carton, I, 170. Carus, II, 26, 99. Carvilius (Spurius – Ruga), I, 266. Casaubonus, I, 10. Cascellius (Aulus), I, 256. Cassia (gens), I, 113. Cassiodor, 1, 225; II, 151 – 152. Cassius Dio, v. Dio Cassius. Cassius Dionysius, I, 230. Cassius Felix, II, 168. Cassius Hemina, I, 186, 211, 316; II, 121. Cassius (Gaius – Longinus), I, 289, 331. Cassius (Lucius-Longinus), I, 306.
Cassius (Quintus – Longinus), II, 8, 14, 16. Cassius Severus, II, 15. Cassius (Spurius – Vicellinus), I, 134 – 137, 155.
Castor, I, 161 – 162, 176, 190, 274, 282 – 283; II, 190, 214, 222, 237.
Catilina (Lucius Sergius), I, 186, 189, 220, 330, 334 – 337, 342 – 343; II, 328.
Catius (Gaius), I, 289.
Cato (Marcus Porcins, zis cel Bătrân), I, 73, 100, 117119, 123, 146, 167, 188, 196, 208, 210, 215, 225, 229230, 235, 211, 255, 263, 265, 267, 279, 288, 298, 307,

315 – 316, 342; II, 106, 111, 139, 163, 319.
Cato (Marcus Porcins, zis Uticensis), I, 10, 112, 289, 303, 336 – 354.
Catul, I, 203, 205, 247, 298, 347; II, 138, 239.
Catulus (Quintus), I, 325.
Calus Pantus, I, 254.
Cavius, II, 62.
Ceionius (Lucius – Coimnodus), II, 24.
Celer, II, 63.
Celsus, I, 123; II, 131, 163166, 248, 263.
Celtiberi, II, 236.
Celţi, I, 26 – 29, 33, 331; II, 236 – 237, 289.
Celto-iliri, II, 236.
Celto-liguri, I, 26; II, 236.
Cenomani, I, 27 – 28.
Cenzorinus, I, 45; II. 159.
Cerber, I, 300.
Ceres, I, 121, 135, 137, 150, 176, 278, 280, 283, 300; II, 213 – 214, 231.
Cerinthus, II, 63.
Cernunnos, II, 237, 281.
Cervidius Scaevola, II, 206.
Cethegus, I, 195, 305.
Cezar, I, 11, 59, 62, 112 – 114, 127, 170, 174, 180 – 181, 185, 187, 192, 194, 201, 203, 208, 221, 231 – 231, 242 – 246, 258, 280, 303, 306 – 314, 320, 332 – 354; II, 6 – 11, 15, 51, 74 – 75, 112 – 114, 117 – 118, 123 – 126, 128, 159, 169, 183, 189, 212 – 233, 237, 251 – 252, 271 274, 277
413 278, 281, 293 – 299, 308.
Clialcidieni, I, 167.
Chalcidius, II, 266.
Charisius, I, 235.
Chartus, II, 291.
Châteaubriană, II, 143.
Chatti, II, 285.
Clieirisophos, I, 240.
Chersipliron, I, 226.

Chevalier (Raymond), II, 297.
Chinezi, I, 340.
Chirii (Sf.), II, 105.
Carestos, II, 253.
Chrisip, I, 216; II, 134.
Cibele, I, 284, 300, 307; II, 231, 237, v. şi Magna Mater.
Cicero, I, 10, 47, 114, 119, 122, 136, 157, 159, 164, 179, 186, 189, 196, 202, 204, 208, 215 – 224, 231 – 232, 234, 242, 246 – 247, 249, 253254, 257 – 259, 261, 264 – 267, 288, 302 – 309, 311 – 312, 332 – 339, 341; II, 7 – 14, 65, 116, 138, 159, 176, 219, 224, 239, 268, 303, 307, 320 – 321.
Cilnii, I, 347.
Cimbri, I, 154, 183, 279, 320.
Cincinnatus, I, 81, 127, 137.
Cincius (Lucius – Alimentus), I, 210, 229.
Cineas, I, 118, 315.
Cinna, v. Cornelius Cinna.
Cinna Helvius, I, 203.
Cinthia, I, 205 – 206; II, 124.
Cipius (Publius – Polybius), II, 61.
Ciprian, II, 150, 259, 296.
Circe II 145.
Claudia, I, 107, 113, 266.
Claudianus, II, 144, 152.
Claudii, 1, 111, 336, 347; II, 19.
Claudius, împăratul, I, 69, 204; II, 19 – 21, 32 – 35, 43, 47, 50, 57, 67, 74, 77, 96, 127, 131, 165, 173, 177, 190, 222, 231 – 232, 240, 243, 252, 279, 281, 289, 291 – 292, 299, 303, 305, 314.
Claudius II, TI, 26.
Claudius (Appius – decemvirul) I, 255.
Claudius (Appius – Caecum), I, 89, 169, 208, 212, 228, 255, 285, 298, 315.
Claudius (Appius – Caudex), I, 240.
Claudius Hymenaeus, I, 240.
Claudius Marcellus, I, 212, 308.

Claudius Nero, II, 18 – 19, v. Tiberiu.
Claudius (Appius – Pulcher), I, 111, 308.
Claudius (Appius – Regillensis), I, 240.
Claudius Severus, II, 248.
Cleante, I, 216, 288.
Clemens din Alexandria, II, 105, 312.
dementţia, I, 312; II, 213.
Cleon, I, 147.
Cleopatra, II, 9 – 10, 114, 121, 217, 219, 238, 298 – 299.
Cleopatra Selene, II, 298.
Cleostrat, I, 227.
Clitarlios, I, 211.
Clodius Albinus, II, 25.
Clodius (Publius – Pulcher), I, 186 – 187, 220, 309, 336339, 343; II, 299.
Clodius, giuvaergiul, II, 60.
Cloelia, I, 243.
Clovis, II, 39, 280.
Cluentius, I, 323.
Clytia, II, 177.
Cocceii, II, 305.
Columella, I, 117, 123, 128, 230; II, 68, 131, 168 – 170.
Commodianus, II, 150.
Commodus, II, 24 – 25, 35, 57, 82 – 83, 113, 129, 148, 223, 227, 234, 257, 277, 281, 288, 314.
Comneni, II, 91.
Concordia, I, 162, 282; II, 213, 231, 233.
Confucius, I, 226.
Constans, II, 93.
Constantia, II, 27.
Constantin I, cel Mare, I, 42;
II, 26 – 29, 37 – 38, 46, 48, 66, 91 – 95, 101 – 103, 109, 113, 149, 152, 168, 174, 176, 179 – 180, 184 – 188, 191, 203, 226 – 227, 234, 243, 260, 275, 282, 294, 300, 306.
Constantius Cldorus, II, 26

27, 152, 260, 279, 282. Constanţiu al II-lea, II, 93, 261, 309. Consus, I, 122, 240, 274, 301;
II, 188, 213. Coponius, II, 254. Cordylion, I, 303. Coriolan. I, 323; II, 122. Corippus, II, 151. Cornelia, mama Gracchilor, I, III, 243, 266.
Cornelia, fiica lui Cinna, 1, 112, Cornelia (tribus), I, 107, 113. Cornelii, I, 111, 148, 347. Cornelii Scipiones (Scipionii), I, 93 – 101, 213 – 216, 245, 285, 288, 304, 316 – 320, 353.
Cornelius, olarul, II, 62. Cornelius Balbus, v. Balbus. Cornelius Blaslo, I, 195. Cornelius Ceisus, II, 248, v. Celsus.
Cornelius Cethegus, I, 195. Cornelius Cinna, I, 112, 325, 343.
Cornelius Cinna, complotistul, II, 18.
Cornelius Clodianus, I, 331. Cornelius Dolabella, I, 326. Cornelius Fu. istus, fiul lui
Sulla, II, 251. Cornelius Gallus, I, 203. Cornelius Labeo, I, 179, 263. Cornelius Lentulus, II, 72. Cornelius Nepos, I, 203, 234. Cornelius Palma, II, 315. Cornelius Philonicus, I, 240. Cornelius (Gnaeus – Scipio), I, 93, 100. Cornelius (Publius – Scipio Africanus), zis Maior, I, 43, 93 – 100, 103, 111, 113, 210 – 211, 310, 314 – 320; II, 124.
Cornelius (Publius – Scipio Aemilianus), zis Minor, I, 100 – 101, 111, 150, 195, 215 – 216, 265, 287, 303304, 315 – 316, 329, 339, 342, 352.
Cornelius (Lucius – Scipio Asiaticus), I, 200, 244, 319.
Cornelius (Publius – Scipio Cerculum), I, 111, 306.
Cornelius (Publius – Scipio Nasica), I, 111, 245, 255, 284.
Cornelius Severus, II, 114.
Cornelius Sulla, v. Sulla.
Cornificius Longus, I, 289.
Cornutus, II, 135, 244, Coruncanius (Tiberius), I, 255, 306.
Cossutius, I, 244.
Costoboci, II, 38.

Crassus, I, 114, 187, 189, 306, 330, 337 – 339, 343; II, 14, 124 – 125.
Crateros, I, 229.
Crates din Mallos, I, 234.
Cratippos, I, 204.
Cremutius Cordus, II, 16, 130.
Crescens, II, 248.
Cresilas, I, 237.
Creştini, II, 95 – 109, 149153, 207 – 211, 255 – 265.
Crispus, II, 27.
Cristos, II, 104 – 105, 108, 180, 210, 226 – 227, 236, 242, 253, 261, 264.
Critolaos, I, 100, 284, 286.
Croesus, I, 342.
Ctesias, II, 121.
Ctesibios, I, 229.
Curiaţi, I, 66.
Curtius, II, 124.
Curtius (Quintus – Rufus), II, 131.
Cyrillos, v. Chirii.
Daci, II, 291 – 293.
Dactili, I, 300.
Dalmaţi, II, 289 – 290.
Damasus (papă), II, 109, 129, 150 – 151, 261 – 262.
Damianos, II, 171.
Damona, II, 237.
Damophilos, I, 147.
Dardani, II, 292.
Dareios, potentatul din Asia Mică, II, 9.
Darius (Dareios), I, 227.
Daunii, I, 22.
Davus, I, 247.
Dea Panthea, II, 235.
Dea Suria, II, 234, 238.
Decebal, II, 289, 293.
Decia (gens), I, 113.
Decianus, II, 249.
Deciaţi, I, 187.

Decius, II, 26, 85 – 86, 178, 191, 259, 326.
Decius Mus, II, 122, 124.
Delia, I, 206.
Dellius (Quintus), II, 14.
Demaratus, I, 69.
Demeter, I, 274, 300; II, 214, v. şi Ceres.
Demetrius al II-lea, I, 216.
Demetrius din Alexandria, I, 241.
Demetrius cinicul, II, 244.
Demetrius peripateticul, 1, 289.
Demetrius Poliorcetul, II, 228.
Demetrius Syrus, I, 217.
Democedes, I, 227.
Democrit, II, 170.
Demostene, I, 204.
Demosthenes Philaletes, medicul, II, 166.
Descartes, II, 246.
Devoto (G.), I, 23.
Diaeos, I, 100.
Diana, I, 122, 161 – 162, 247, 274 – 275, 280; II, 213, 217, 223, 230, 239.
Dicaiarchos, I, 234.
Didius Iulianus, II, 25, 45.
Didona, II, 120 – 121, 146, 182.
Didymos, II, 147.
Diocles, I, 229; II, 146.
Diocleţian, II, 26 – 29, 34, 37 – 38, 46, 74 – 75, 87 – 92, 94, 102 – 103, 157, 179, 187, 191 207, 223, 227, 241, 271, 275, 277, 279, 282, 288 – 294, 297 – 309, 312315.
Diodor din Sicilia, I, 19, 87, 90, 147, 185, 351; II, 149.
Diodotos, I, 216, 303.
Diofanes din Mitilene, I, 148.
Diofantes, II, 161 – 162.
Diogene din Babilon, I, 216, 284, 286, 310.
Dio Cassius, *” II, 148, 305.
Dion din Prusa (Dion Chrysostomul), II, 145, 147, 244, 250, 305.

Dionis Tiranul, I, 19.
Dionis din Halicarnas, I, 3334; II, 147.
Dionisie (Sf.), II, 268.
Dionisie Periegetul, II, 155, 158.
Dionisos, I, 284; II, 9, 218, 233 – 235, v şi Bacchus.
Dioscoride, medicul, II, 166.
Dioscoride, mozaicarul, II, 182.
Dioscurii, I, 76, 283, v. şi Castor, Pollux.
Diotogenes, II, 250.
Dispater, II, 236.
Dus Fidius, I, 282.
Dolabella, I, 345.
Dolichenos (Jupiter), II, 239, 309.
Domitia Lepida, II, 79.
Domiţian, II, 22 – 23, 35, 43, 57, 63, 73, 78, 97, 129, 134, 138, 140 – 141, 173, 191, 198, 203, 222, 232 – 233, 238, 243 – 244, 248 – 249, 255, 263, 289, 292 – 293, 300.
Domitius Ahenobarbus, I, 196, 245, 329.
Domitius Polygnotos, I, 240, II, 61.
Domitius (Gnaeus), I, 306.
Domitius (Gnacus – Ahenobarbus), II, 20, v. Nero.
Donar, II, 237.
Dorieni, I, 19, 167.
Dracontius, II, 151.
Dressel, II, 59.
Drusilla, II, 230.
Drusus, II, 19, 223, 285, 287.
Drusus cel Tânăr, II, 223.
Duchesne (Monseniorul), I, 11.
Duillia, (gens), I, 113.
Duillius, I, 194, 245.
Dunbabin, I, 19.
Duna din Samos, II, 146.
Durm, I, 170.
Ecicctus, II, 257.
Ecfantes, I, 228; II, 250.
Eforos, I, 211.
Egeria, 1, 271, 275.

Egerius, I, 213.
Eggers, II, 286. Egiiatius (Marcus), I, 289. Egnatius (Marius), I, 323. Egnatius (Publius – Celer), II, 249. Egnatius (Gains – Rufus), II, 18.
Elagabal, II, 25, 45, 85, 223, 234, 241 – 242. Eleni, v. Greci. Elizabeta a Angliei, I, 201. Elymi, I, 21. Empedocle, I, 228. Encheleieni, II, 289. Eneas, I, 9, 60, 85, 121, 210, 240; II, 58, 120 – 121, 125126, 145, 216 – 217. Ennius, I, 62, 203, 210, 286, 298, 304, 315; II, 121, 219. Ennodius, II, „151. Epictet, II, 147, 216 – 217, 249.
Epicur, I, 228, 284, 2912922, 296 – 297, 303. Epifan (Sf.), II, 105. Epipodus, II, 257. Epona, II, 237, 281. Equi, I, 23 – 24, 72, 81, 126. Erasistratos, I, 231 Eratostene, I, 231. Eschil, I, 215; II, 111. Esculap, I, 235, 210; II, 140, 237.
Espbrandieu, II, 281. Essenieni, II, 254. Ieşinun, II, 237 Esus, II, 236. Etolieni, I, 99. Etrusci, I, 21, 23 – 24, 26, 28, 20 – 52, 57, 64, 69 – 70, 8082, 126, 145, 165, 167, 170, 175, 236, 347; II, 65. Eubea, I, 19. Euclid, I, 228; II, 162. Euforion, II, 146. Euganeeni, I, 26. Eugeniu, retorul, II, 28. Eumenes, I, 99 – 101. Eunous, I, 147. Eupalinos, I, 227. Euric, II, 39. Euripide, I, 215; II, 249. Eusebius, 11, 150, 254. Eu tropin, 1, 331.
Eutychius Proculus, II, 138.
Evandru, I, 60.
Evrei, I, 226, 229, 309, 341; II, 230 – 231, 250 – 258.
Ezechiel, I, 226.
Ea bia, I, 107, 113.
Fabiani, II, 215.
Fabii, I, 111, 115, 245, 347.
Fabiola, II, 169.
Fabius, I, 204, 210.
Fabius, piciorul, I, 240.
Fabius (Quintus – Allobrogicus), 1, 245.
Fabius (Quintus – Labeo), I, 102.
Fabius (Quintus – Maximus Aemilianus), I, 215.
Fabius (Quintus – Maximus Cunclator), I, 196, 243244, 318.
Fabius (Quintus – Maximus Rullianus), I, 210.

Fabius Pictor, I, 210, 229, 283, 316; II, 116.
Fabricius, I, 211.
Fabullus, I, 241; II, 180.
Faeton, I, 300.
Falacer, I, 277.
Falisci, I, 57, 81.
Famulus, II, 180.
Fannius (Gaius), I, 140, 211, 316.
Fannius Caepio, II, 18.
Farisei, II, 254.
Fauna, I, 274.
Faunus, I, 161, 217, 274, 300; II, 232, Fausta, II, 27.
Faustina, II, 175, 223.
Faustulus (divinitate), II, 229.
Favonius (Marcus), I, 289.
Favorinus din A relate (Arles), II, 248.
Feb vre (Lucien), I, 7, 11.
Fedru, II, 130.
Felicitas, I, 282; II, 213, 225, 233.
Felicitas (Sf.), II, 234.
Fenestella, I, 119.
Fenicieni, I, 18 – 19, 85 – 87, 175.
Fenico-puni, v. puni.
417 Fermat, II, 161.
Fides, I, 162, 283; II, 116, 233.
Filagrius, II, 168. Filemon, I, 210. Filinos, II, 146. Filip al II-lea al Macedoniei, 1, 215.
Filip al V-lea al Macedoniei, I, 93, 97 – 100, 102, 138, 161, 179, 195, 216.
Filip Arabul, II, 26, 85, 179, 310, 315. Filiskos, I, 304. Filistos, I, 215, 284; II, 145. Filodem, I, 303; II, 311. Filolaos, I, 228. Filon din Alexandria, II, 147, 230, 239, 250, 266. Filon din Bizanţ, I, 230. Filon din Larissa, I, 216. Filopoemen, I, 99. Filoponos, II, 171. Filostrat, I, 289; II, 113, 263. Filoxenos, I, 215. Filumenos, II, 166. Fimbria, I, 342. Furnicus Maternus, II, 159. Firmus, II, 312. Flaccus, v. Fulvius. Flaminia, I, 113. Flaminius (Gaius – Nepos), I, 98 – 99, 145, 210, 279. Fia via (gens), I. 113. Flavieni, II, 6,

21 – 23, 79, 82 – 83, 129, 190, 201, 225, 232 – 233, 211, 285, 288289, 292 – 293, 305. Flavinus, II, 283. Flavius (Lucius), I, 335. Flavius Arrianus, II, 216, v.

Arrianus. Flavius Boethus, II, 248. Flavius la per, II, 138. Flavius Cresconius, II, 145. Flavius Iosephus, II, 147. Flora, I, 272, 277, 282, 300;

II, 273. Florenlius, II, 63.

Fi o rus, I, 117; II, 137. Faceeni, I, 167, 236. Fons, I, 272. Fonteius, I, 308. Fors Fortuna, I, 161 – 162; II, 213, v. Fortuna.

Foi tis, II, 63.

Fortuna, I, 85, 274, 282; II, 112, 114, 123, 222, 229, 231233.

Fortunatus, v. Venantius Fortuna tuş. Franci, II, 38, 280 – 281. Frank (Tenney), I, 125, 140, 335.

Freya, II, 237. Frigieni, I, 309; II, 124, 239. Friniaţi, I, 26. Frizoni, II, 38. Frontinus, II, 59. Fronto, II, 137 – 138, 149, 233, 296.

Fulgenţiu din Ruspa, II, 151. Fuivia, II, 252. Fulvia (gens), I, 113. Fulvii, I, 111 – 112, 189. Fulvius (Marcus – Flaccus), I, 150, 322. Fulvius (Marcus – Nobilior), I, 99, 180, 210, 213, 243, 319.

Fulvius (Gaius – Phobus), I, 240. Furii, I, 111. Furius Antias, I, 315. Furius (Marcus – Bibaculus), I, 203.

Furius (Lucius – Pliilus), I, 195, 288. Furnius, II, 60. Furrina, I, 257. Fustei de Coulanges, I, 11.

Gabinius (Aulus), I, 220, 332, 338, 341, 344. Gagé (Jean), II, 225. Gaia, I, 300

Gaius, nepotul lui Augustus, II, 12, 18, v. Caligula. Gaius, juristul, I, 256; II, 207.

Galaţi (populaţie), I, 341. Galba, II, 21, 32 – 35, 43, 73, 77, 232. Galenus, II, 163, 165 – 167, 170, 266. Galeria, I, 107.

Galerius, II, 26 – 27, 29, 91, 176, 241 – 242, 291, 306307, 315.

Gali, I, 27, 37, 81 – 82, 91, 100, 126, 138, 236, 325, 350.

Gallienus, II, 26, 34, 37, 8586, 179, 223, 279, 298,

301, Gallius, I, 211.
Gallus, împăratul, II, 26, v. şi C. Vibius Trebonianus, Gallus (Gaius), I, 298.
Gauckler (P.), II, 182.
Gavius, II, 184.
Gellius (Gnaeus), I, 316.
Genita Mana, I, 270.
Genius, I, 272, 282; II, 211, 229, 243.
Genseric, II, 264.
Gentius, I, 279.
Gepizi, II, 38, 280.
Germani, I, 28, 331; II, 12, 38, 143, 237, 279 – 281.
Germanicii’s, II, 19, 114, 159, 223, 285.
Germanus, II, 65.
Geta, II, 226.
Geţi, II, 290 – 291.
Getuli, I, 320; II, 138.
Gheorghe (Sf.), II, 306.
Gibbon, I, 9.
Giganţi, I, 300.
Glaucias, I, 232.
Glaucos din Chios, I, 226.
Glykon, II, 294.
Godefroy, I, 8.
Goodehild (P.G.), II, 297.
Gordieni, II, 25, 85, 148, 243, 315.
Goţi, II, 37 – 39, 46, 279 – 281.
Gracchi, 1, 111, 114, 129, 137138, 147 – 155, 159, 161162, 181, 188, 190, 192, 200, 213, 264, 280, 310, 315, 319 – 320, 333, 348, 353; II, 295, 313.
Gracchus (Gaius Sempronius), I, 111, 149 – 154, 180, 319 – 322, 352; II, 8.
Gracchus (Tiberius Sempronius), 111, 148 – 150, 155, 190, 264, 303, 320.
Graeculi, II, 140.
Graţian, II, 28, 1Ó1, 105, 168, îâeraclidês, t, 234.
203, 222 – 223, 227, 243, Heraclit, II, 182.
261 – 263. Herat nu’s, II, 47.

Gratidianus (Marcus), 1, 201. Hercule, 1, 63, 162, 241, Gratius, II, 19.274, 278, 280, 282 – 283, Greci, I, 19 – 21, 21, 30 – 31, 286; II, 188.
38, 85, 97 – 100, 170, 175, Herculius, II, 226.
307, 309, 341; II, 145 – 149. Herder, I, 9.
Gresham (Th.), I, 201. Herennii, I, 320.
Grig ore din Nazianz, II, 148. Herennius (Titus), I, 323.
Grigore din Tours, II, 151. Herennius Senecio, II, 134.
Gul din, II, 162. Herius Asinius, I, 323.
Hermes, II, 105.
Hadad, II, 238. Hermocles, II, 228.
Hadrian, II, 23 – 24, 34, 40, Hermodor din Salamina, I, 42 – 44, 47, 74, 82, 96, 99, 230, 242 – 243.
101, 113, 137, 155, 169.174, Herniei, I, 57, 72, 81.
185, 198, 200, 202, 2015Herodes I din Iuda, II, 9, 206, 223, 233, 238, 243, 218, 251 – 252.
255 – 256, 276, 281 – 284, Herodes Atticus, I, 303; II, 290 – 293, 298 – 299, 303148, 187, 248, 266.
305, 308 – 311, 314. Herodian, II, 148.
Haggai, I, 226. Herodot, I, 10, 32 – 34, 236.
Hamilcar, I, 89, 91 – 92. Heron din Alexandria, I, 231.
Hammon, II, 237. Hersilia, II, 125.
Hannibal, I, 91 – 97, 99 – 100, Heruli, II, 46
117, 126, 138, 146, 279, 342; Hesiod, I, 204; II, 118, 145.
II, 124, 328. Hiarbas, I, 326.
Hanno, I, 88. Hicetas, I, 228.
Hariasa, II, 237. Hiempsal, I, 154, 157, 333.
Harimella, II, 237. Hieron, I, 88, 131, 194, 196, Harnack, I, 11.350.
Harpalos, 1, 215. Hieronymos din Cardia, II, 146.
Harvey, II, 166. Higin, II, 159.
Hasdrubal, I, 91 – 92. Hilario, II, 63. Hasdrubal cel Tânăr, I, 93, Hilarius din Poitiers, II, 150.
95, 101. Himerios, II, 148.
Hasmonei, II, 210. Himilco, I, 88, 233. Hassan ibn

Noman, II, 297. Hipparh, I, 175, 230; II, 161.
Haudricourt (A.) I, 123. Hippias, I, 238; II, 145.
Hecateu, II, 145. Hippocrat din Chios, I, 228.
Hedui, I, 27. Hippocrat din Cos, I, 228;
Hedystrachides, I, 240. II, 165.
Hegesias, I, 211. Hirpini, I, 324.
Helena, II, 191. Hârtius, I, 347; II, 112.
Heliodor, II, 166. Holleaux (M.), I, 101.
Heliogabal, v. Elagabal. Homer, II, 121.
Helios, II, 257, v. Sol. Honoratas, II, 248. Hallanicos din Mitilene, II, 145. Honorius, II, 29, 103, 144.
Helvia (gens), I, 113.192, 203, 223, 243, 282, Helvidius Priscus, II, 244. Honos, I, 282 – 283; II, 115;
Helvii, I, 351.222, 229, 232. Heracles, I, 76; II, 234; Hora, II, 126.
419 v. Hercule. Horatia, I, 107.
Horath, I, 66.
Horatius (Marcus), I, 249, 279. Horatius Codes, I, 243; II, 124. Horatiu, I, 32, 116, 118, 128, 164, 203 – 204, 208, 246 – 247, 257, 267; II, 114 – 117, 124 – 125, 177, 184, 217, 228, 248. Hortensius (Lucius), 1, 103, 189 Horus, II, 233. Hostilia (gens), I, 113. Hoştiiianus, II, 248. Hoştius, I, 315. Hristos, v. Cristos. Hugo (Victor), I, 205; II, 143. Huni, II, 39, 280 – 281. Hypatia, II, 268. Hypsicles, I, 229. Hyrcanos, I, I, 340, II, 250. Hyrcanos al II-lea, II, 251 – 252.
Iacches, I, 300.
Iacob (Sf.), II, 104.
Iaia, I, 241.
Iamblichos, II, 162.
Ianus, I, 161, 271, 277, 282, 343; II, 215, 222. Iapuzi, I, 24; II, 289. Iapigi, I, 22 – 24, 236. Iavolenus Priscus, II, 205. Iazigi, II, 38, 290. Iberi, I, 138. Icaunis, II, 237. Icenieni, II, 280. Icilius, I, 136. Ieronim (Sf.), II, 150 – 151, 170, 305. Ifianassa, I, 301. Ifigenia, I, 247. Igna-iu din Antiohia, II, 256. Ihering, I, 10.
Iisus, II, 150, 252, 258, 264, v. Cristos. Iliensi, I, 21. Iliri, I, 91; II, 289. Ingauni, I, 26. Insubri, I, 28.

Ioan Evanghelistul, II, 266, 302.
Ioan Hrisostomul (Gură de aur), II, 105, 148, 310 – 311. Ioannes Lydus, II, 80. Ionieni, I, 19.
losephus Flavius, II, 147. Iovianus, II, 28. Irod, v. Herodes I. Isaurieni, II, 98. Isidor din Charax, I, 176; II, 155.
Isidor din Sevilla, I, 164;
II, 151, 318. Isis, I, 309; II, 9, 140, 221, 230, 232, 234, 237 – 238, 242.
Isocrate, I, 211, 222; II, 138. Italici, I, 21 – 24, 97, 170, 322 – 325, 331; II, 14, 33. Iuba I, I, 205. Iuba al II-lea, II, 297. Iuda Aristobulos, II, 251, v. Aristobul. Iuda Macabeul, II, 250. Iugurtha, I, 154, 184, 191; II, 124.
Iulia Avita Mammaea, II, 223, 235. Iulia Doamna, II, 25, 309. Iulia Moesa, II, 25, 181. Iulia, fiica lui Cezar, I, 339. Iulia, fiica lui Augustus, II, 17 – 19.
Iulian, ginerele lui Constantin, II, 28.
Iulian (Apostatul), I, 46; II, 93, 147, 152, 168, 210, 242, 257, 262. Iulii, I, 112; II, 216 – 217, 222.
Iulio-Claudienii, II, 6, 19 – 21, 78 – 79, 83, 173 – 175, 190, 225, 229 – 232. Iulius Africanus, II, 129, 171. Iulius Alexander, II, 66. Iulius Bursio, II, 112. Iulius Canus, II, 244. Iulius Honorius, II, 158. Iulius Obsequens, I, 307. Iulius (Tiberius-Severus), II, 304.
Iulius, (Gaius – Vindex), II, 21.
Iulius (papă), II, 261. Iulus, I, 60; II, 124 – 125, v. Ascanius. Iunius Brutus (Decimus), I, 111, 330,< v. sub Brutus. 420
Iuniiis Brutus (Lucius), I, 243, v. sub Brutus. Iunius Brutus (Marcus), I, 189, 255, 303; v. sub Brutus. Iunius Caliaicus, I, 196. Iunius Nipsus, II, 159. Iunius Rusticus, II, 244. Iu nona, I, 70, 137, 161 – 162, 272 – 284; II, 213, 217, 222, 230.
Iuppiter, I, 47, 57, 69, 70, 122, 160 – 161, 272 – 284, 289, 300, 307, 319; II, 112, 120, 125 – 126, 175, 190 – 191, 213, 217, 222
223, 230, 232 – 234, 236, 239, 310 – 311.
Iustin, martirul, II, 248, 257. Iustinus, istoricul, II,

123. Iustinian, II, 103 – 104, 128, 199, 203 – 204, 207 – 208, 275, 298 – 299, 300 – 301, 313.
Iustitia, II, 118. Iuthungi, II, 37. Iuturna, I, 271. Juvenal, II, 140 – 141. Iuvencus, II, 150. Iuventas, I, 162, 282; II, 213. Iuventius (Gaius), I, 255; II, 205.
Jean de la Croix, II, 246.
Jones, II, 30.
Jullian (Camille), II, 99.
Kalokairos, II, 300.
Labienus (Titus), II, 15, 71. Laburdus, II, 291. Lachmann, I, 10. Lactanţiu, II, 150, 236, 254, 296.
Laelius (Gaius), I, 96, 287
288, 329. Laetoria (genus), I, 113. Lavinus, v. Valerius. La Fontaine, II, 140. Lagizi, I, 238. Lambinus, I, 10. Lanfranchi (F.), I, 253. Lao Tze, I, 226.421 Lapis, I, 278.
Largus, II, 114. Lari, I, 162; II, 214, 225. Larii Permanni, II, 188. Lartha Seianti, I, 238. Latini, I, 80 – 81. Latinus. I, 60; II, 145. Latona, I, 280; II, 217. Lejeune (M.), I, 27. Lentuli, I, 115, 344. Lentulus (Cornelius), I, 195. Lentulus (Gneius Cornelius – Marcellinus), I, 305, 334, 337; II, 112, 228. Leon al VI-lea, II, 46. Leon (Sf.), II, 101, 109, 152, 264.
Leonhard (F.), I, 188, 242. Leonides, II, 167. Lepidus, v. Aemilius. Lepidus, rebelul, I, 330, 339. Lepidus, triumvirul, II, 8 – 9, 14, 213, 219. Lepontii, I, 26. Lfjbia, I, 206. Leuconoe, II, 112. Levantini, I, 173. Libanius, II, 147 – 148, 311. Liber, I, 278, 283, 300; II, 234.
Libertas, I, 282 – 283, 338;
II, 213. Libertus, II, 65. Licinii, I, 112.
Licinius, împăratul, II, 27, 38, 46, 91, 185, 241, 306. Licinius (Publius – Crassus), I, 111, 306, v. Crassus. Licinius Stolo, I, 107. Licinius Tegula, I, 315, 323. Licomedes, II, 175. Licofron, II, 146. Lidieni, I, 32. Ligdamus, I, 206. Ligorius, I, 8. Liguri, I, 25 – 26, 100, 146. Lingoni, I, 28. Lippman (von), II, 170. Lipsius (Iustus), I, 10. Livia, soţia lui Cato, I, 111. Livia, soţia lui Augustus, II, 19, 225, 231. Livius (Gaius), I, 102. Livius (Gaius –

Salinator), I, 102.
Livius Andronicus, I, 203, 209, 225, 315.
Livius (Marcus – Drusus), i, 111, 152, 157, 189, 196, 321, 333.
Locusta, II, 20.
Lollia Paulina, II, 79.
Lollius, II, 72.
Lua, I, 278.
Lucan, II, 131, 135 – 136, 236, 244 – 245.
Lucani, I, 24, 82.
Luceres, I, 71.
Lucian din Samosata, II, 145, 147, 149, 311.
Lucifer din Cagliari, II, 150.
Lucilius, I, 288; II, 245.
Lucilius (Lucrus – Balbus), I, 289.
Lucina, I, 235, 272.
Lucius, nepotul lui Augustus, II, 12, 18.
Lucretia, I, 211, 242.
Lucretius, preotul, II, 240.
Lucretius (Gaius), I, 103.
Lucreţiu, I, 124, 203, 205, 208, 231, 247 – 248, 264, 278, 289 – 305; II, 118 – 119, 249.
Lucullus, I, 185, 187, 189, 196, 225, 303, 329, 331, 336, 340; II, 112, 190, 228.
Lucumo, I, 68 – 69.
Ludius, II, 180.
Luna, I, 282; II, 239, v. Diana, Hecate.
Luperci, I, 277, 311; II, 215.
Lutatia, 1, 113.
Lutatius (Gaius – Catulus), I, 196, 303.
Lutatius (Quintus-Catulus), I, 211, 246.
Luxovius, II, 237.
Mă, I, 307.
Macabei, II, 250.
Macedoneni, II, 215.
Machiavel, I, 8.
Macrinus, II, 25, 85.
Maelius (Spurius), I, 137, 155.

Maenius, I, 245.
Maezaei, II, 289.
Magna Mater, I, 162, 275, 284, 300; II, 215, 222, 235,
Magnenţiu, II, 28, 93.
Mago, generalul, I, 95.
Mago, agronomul, I, 230; II, 295.
Mahāvīra (Jina), I, 226.
Maiorian, II, 103.
Mamilius (Gaius – Limetanus), I, 159.
Mammaca, v. Iulia Avita.
Mamurra, I, 347, II, 51, 71.
Mandrocles, I, 227.
Manes, I, 32, 271.
Manetlio, I, 229.
Mani, I, 236.
Manilius, II, 130, 159, 249.
Manlii, I, 111.
Manlius (Lucius), dictatorul, I, 214.
Manlius (Marcus), I, 255.
Manlius, sau Manius (Titus), T, 81, 136 – 137; II, 250.
Manlius (Lucius – Acidinus), I, 195.
Manlius Torquatus, I, 191, 211, 289.
Mansuelli (G.A.), I, 28.
Marcella, II, 17.
Marcellinos, chirurgul, II, 167.
Marcellus (Marcus Claudius), I, 210, 243, 245; II,
112, 124.
Marcellus (Marcus), II, 17, 124, 189.
Marcellus din Side, II, 167.
Marcellus Empiricus, II, 168.
Marcia, II, 257.
Marcianus, II, 96, 264.
Marcius Agrippa, II, 47.
Marcius (Gaius – Figulus), I, 103.
Marcius (Lifcius – Philippus), I, 245, 344.
Marcius (Quintus – Rex), I, 162.
Marcius (Quintus – Tremulus), I, 243.
Marcomani, II, 256, 290.

Marcus Aurelius, II, 24, 41 45, 47, 82, 96 – 97, 128, 138 148, 157, 175, 191, 198 202, 223, 225 – 226, 234 243, 247 – 249, 256, 277 288, 291, 293, 302, 304 309, 314.
Marii, II, 112.
Marinus din Tir, II, 156. Maris, I, 47. Marius, I, 112 – 114, 154, 183, 186, 189, 191, 196, 310, 320 – 325, 329, 332, 342 – 343, 350, 352 – 354; II, 8. Marius (Titus), I, 4. Marius Victorinus, II, 150. Marliani (Bartolommeo), I, 8. Marobodus, II, 287. Marrou (Henri-Irbnbe), I, 222. Marrucini, I, 24, 323. Marsi, I, 23 – 24. Marte, I, 47, 60 – 61, 273 – 284, 311; II, 11, 117, 189, 191, 212 – 217, 221, 224 – 226, 230 – 233, 236 – 237. Marţial, I, 120, 128; II, 60, 131, 140 – 141, 233, 248, Martianus Capella, I, 47, 225;
II, 162. Massalioţi, I, 97. Massinissa, I, 94, 100, 144, 157, 179. Mastarna, I, 69. Mater Matuta, I, 161, 282, 300; II, 154. Mater Magna, v. Mă şi Magna
Mater. Matius, I, 347. Mauri, II, 345.
Maxenţiu, II, 27, 34, 39, 57, 192, 223. Maximian, II, 26 – 27, 152, 227, 279. Maximinus Tracul, II, 25, 29, 36, 85, 99, 259. Maximinus Dar a, II, 27. Maximus (Quintus), juristul, I, 255.
Maximus, împăratul”, 28. Maximus din Tir, II, 148, 266, 311. Mecena, II, 16, 47, 71, 114, 190, 244. Megastene, I, 229. Meges, II, 163. Meillet (Antoine), I, 59. Melkart, II, 237 – 8. Meinmius (Quintus), I, 296;
II, 250. Menander, olarul, II, 63. Menandru, I, 210, 215.
423 Meuedein, II, 165.
Menelaos din Alexandria, II, 160.
Menendez Pidal (R.), I, 193. Menenia (gens), I, 107, 113. Mens, I, 162, 282. Mercator, II, 156. Mercur, I, 161, 280, 283; II, 117, 217, 232 – 233, 236 – 237. Meropius Pontius Paulinus, II, 150, v. Paulin din Nota. Messalla, I, 96; II, 220, v. şi Valerius. Messalla, tatăl Messallinei, II, 20.
Messallina, II, 20, 131, 231. Messapi, II, 22. Metagenes, II, 227. Metella, I, 189, 336, 344. Metelli, 1, 112, 320, 344; 11, 124, Metellus (Marcus), I, 155. Metellus

(Quintus – Celer), I, 335.
Metellus (Quintus – Creticus), I, 184; II, 298.
Metellus (Lucius – Macedonian), I, 140; II, 307. Metellus (Quintus – Macedonians), I, 184. Metellus (Quintus – Numidicus), I, 154, 191, 196, 320. Meton, I, 228; II, 162. Metrodor, I, 240 – 211; II, II, 146. Metrodora, II, 166. Mezenţiu, I, 117. Mezi, II, 124. Michelet (Jules), I, 11, Nicipsa, I, 154. Middleton, I, 9.
Milo, I, 338.
Milon, locţiitorul lili Pirras, I, 84.
Minerva I, 70, 162, 274, 319;
II, 190, 213, 222 – 223, 227, 231.
Minieius Fundanus, II, 248. Minius Cerrinus, I, 284. Minos, II, 232. Minucia (gens), I, 113 Minucius Felix, II, 149, 296. Minucius (Marcus – Rufus), I, 244.
Minucius (Quintus – Thermus), I, 195, 213. Misieni, I, 309.
Mitra, II, 175, 241 – 242, 257, 294.
Mitridate, I, 168, 197, 202, 225, 242, 326, 330 – 332 340 – 342; II, 124, 146, 300, 304. Moderatus din Gades (Cadix), II, 248. Modeslinus, II, 207. Moise, II, 266.
Moise din Hprezm, II, 157. Molon, I, 217. Mominsen (Th.), 1, 10 – 11, 155. Mommus, II, 65. Montaigne, II, 146, 246. Montesquieu, I, 9, 113; II, 326. Mucius Scaevola, I, 191, 211. Mucins Scaevola (Publius), I, III, 255 – 256, 269, 306. Mucius Scaevola (Quintus), I, 217, 255, 278, 285, 306. Mummius (Lucius), I, 244. Muramius (Spurius), I, 288. Munatia (gens), I, 113. Munatius Plancus, II, 213. Murena, I, 185, 196. Musonius Rufus, II, 244, 246, 250.
Muzele, I, 162, 286.
Nabis, I, 195, 279. Naevia (gens), I, 113. Naevius, I, 203, 209, 315;
II, 121. Nantosvelta, II, 239. Narcissus, II, 20, 79. Nearhos, I, 234; II, 156. Neera, I, 206. Nehalenna, II, 237. Nemesis, II, 239.
Neptun, I, 47, 85, 162, 280, 318; II, 112, 190, 213, 217. Neratius Priscus, II, 205. Nero, I, 241; II, 20 – 21, 35, 42, 47, 59, 73 – 74, 77, 82, 87, 99, 131 – 132, 135 – 138,

140 – 141, 155, 159, 194, 205, 222 – 225, 231 – 234, 238, 241 – 244, 248 – 249, 253 – 254, 263, 284, 293, 298 – 299, 301, 312.

Nertlius, II, 237.

Nerva, II, 23 – 24, 43 – 44, 80, 144, 198, 233. Nethuns, I, 47. Nicandru, II, 163. Nicolae din Damasc, II. 117 Nicolaos, peripateticianul, 1, 303, Nicomah din Gerasa, II. 160. Nicomede, I, 229, 310; II, 304, Niebuhr, I, 10.

Nigidius Figulus, I, 231, 301 – 305, 308. Nimfe, 1, 207.

Nonius Asprenas, I, 347, II, 15. Nova (ian, II, 150, 259. Novatus, II, 191. Numa Pompilius, I, 66, 117, 134, 160, 275, 284, 304; II, 126, 221, 233. Numenios, II, 266. Numerian, II, 26. Numida, II, 114, Numisius, I, 278. Numizi, I, 320; II, 138.

Octavia, sora lui Augustus, I, 245; II, 9 – 10, 17, 20, 112, 129.

Octavia, fiica lui Claudiu, II, 20 – 21, 231. Octavian, v. Victor. Octavianus (Augustus), I, 62, 69, 194, 208, 221, 308, 349; 11, 6 – 11, 31, 116 – 119, 124 – 125, 213 – 219, 270, 282, 292, 297 – 298, 328, v. şi Augustus. Octavius (Gains), I, 344, 347. Octavius (Gnaeus), I, 102. Octavius (Publius – Secundus), II, 218. Odenatli, II, 309. Odoacru, II, 39. Oenopides, II, 228. Oenorii, I, 21. Ofili us, I, 179. Ogulnii, I, 61. Olimpiodor, II, 171. Oppius, I, 347. Oppius Restitutus, II, 63. Ops, I, 300; II, 213 – 214, Opsamoas, II, 303.

Optatianus Poi firion, II, 145. Orange (H.P.L), II, 179. Orfeu, II, 126, 182. Oribasius, II, 163, 168. Orígenes, II, 129, 312. Orodes, II, 9. Orosius, II, 47. Orsini (Fulvio), I, 8. Osci, I, 21 – 24, 323. Osco-umbricni, I, 57. Osiris, II, 238. Ostrogoţi, II, 39 – 40. Otacilii, I, 112. Otacilius, I, 96. Olho, II, 21 – 22, 35, 43, 73, 77 232. Ovidiu, I, 32, 203, 248; II, 114, 125 – 126, 216, 224, 239, 321. Ovinii, I, 115. Ovinius, I, 204. Oxybii, I, 187.

Pace (B.), II, 297. Paconius Agrippinus, II, 244. Pacuvius, I, 203, 240, 298. Pact us Thrasea, v. Tlirasea.

Pahomie, II, 265. País (Ettore), I, 55. Palatua, I, 277. Pales, I, 274. Palfurnius Sura, II, 249. Palladius, I, 117, 123, 128. Pallas, I, 300; II, 74, 79. Pallolino (Massimo), I, 34. Pan, I, 207, 247, 300. Panaetius, I, 216, 263, 287
288, 303, 316 – 317. Panera în, II, 181. Panonieni, II, 289. Pansa, I, 347. Papias, II, 178. Papinian, II, 206 – 207, 309, 311.
Papiria (gens), I, 107, 113. Papirius Carbo, I, 154. Papirius (Sextus), 1, 9, 227, 255. Papius Mutilus, I, 322. Pappos din Alexandria, II, 157, 161 – 162, 171. Parce, II, 239. Parmenide, I, 227. Parthini, II, 15.425 Părţi, 1, 340, 352; II, 9, 125.
Pascal, I, 298. Pasicles, I, 240. Pasiteles, I, 239. Paulinus din Nota, I, 66, 150. Paulus, juristul, II, 206 – 207. Paulus din Alexandria, geograful, II, 162. Paulus Aemilius, I, 200, 215, 225, 240, 244, 289, 302. Paulus Abius Maximus, II, 15. Paulus Silentiarius, II, 66. Pausanias, II, 147, 156 – 158. Pausias, I, 247. Pavel (sf.), II, 106, 109, 211, 247, 258, 302 – 303. Pax, II, 115, 129, 190 – 191, 213, 222, 229, 233, 243. Pedius (Quintus), I, 180. Pedo, II, 114. Peducaeus (Sextus), I, 347. Pelagonius, II, 168. Peligni, I, 23 – 24; II, 52. Pellegrini, I, 27. Penaţi, II, 221, 224. Pennus, I, 140. Perennius (Publius – Tigra – nu-s), II, 62. Penele, I, 204, 237. Perissoterus, II, 182. Perizonius, I, 8. Perpetua (Sf.), II, 234. Perseu, I, 99 – 100, 138, 161, 215 – 216, 342. Perseus, matematicianul, I, 229.
Persius, II, 134.
Perşi, I, 39, 236.
Pertinax, II, 24 – 25, 29, 83, 98, 234. Pescennius Niger, II, 25, 40, 45, 301. Petilius Cerialis, I, 304, 319;
II, 281. Petrarca, I, 8.
Petroniu, II, 136 – 137, 140, 312, 321. Petronius, olarul, II, 62. Petru (Sf.), II, 66, 109, 152, 210, 262. Pencetti, I, 22. Peutinger, II, 157. Phaeton, v. Faeton. Phoebus, I, 300; II, 125. Picerii, 1, 236.
Pâcli, II, 38.
Picumnus, I, 280.
Pietas, I, 162, 282; II, 222.

Pilatus Pontius, II, 254.
Pilumnus, I, 280.
Pirron, I, 8, 228.
Pirrus, I, 82 – 84, 87 – 88, 97, 126, 138, 161, 229; II, 124.
Piso, I, 204, 220, 330, v. Calpurnius.
Piso (Gaius), II, 21, 43, 77, 135.
Pitagora, I, 227, 243, 285, 303 – 305; II, 126, 240.
Pia ton, I, 218, 222, 228; II, 105, 139 – 140, 247 – 249, 266.
Plaut, I, 84, 190, 203, 209210, 222, 266, 298; II, 319.
Plautia, II, 24.
Plautianus, II, 32.
Plautii, I, 112.
Plautina, II, 112.
Plautius (Publius – Ilypsaeus), II, 112.
Plautius Lykon, I, 241.
Pleminius (Quintus), I, 318.
Pliniu cel Bätrin, I, 117, 119, 123, 128, 132, 164 – 166, 175 – 176, 190, 204, 230, 234 – 235, 239 – 240; II, 60, 68, 70 – 72, 154 – 155, 159, 163, 166, 170, 260, 295296, 301.
Pliniu cel Tinär, I, 257; II, 72, 144, 233, 255 – 256, 304.
Plotin, II, 179, 267 – 268.
Plotina, II, 23.
Plotius Crispinus, II, 248.
Plotius Sacerdos, II, 138.
Plutarh, I, 160, 163 – 165, 167, 335; II, 146 – 147, 159, 239, 249 – 250, 266267.
Polcinon, I, 234; II, 9, 148.
Polibiu, I, 28, 84, 87, 89 – 90, 92, 146, 179, 213, 229, 260, 263 – 264, 287 – 288, 316; II, 143, 146, 149.
Policarp, II, 257.
Policlet, I, 247.
Pollia (Îiibus), I, 107.
Pollio, v. Asinius.
Pollius Felix, II, 248.

Pollux, I, 176, 190, 271; II, 237.
Polonius Silvius, II, 38.
Pomona, I, 272, 277.
Pompedius, II, 248.
Pompei, I, 10 – 11, 112, 114, 119, 169, 184 – 185, 189, 194, 201, 221, 242 – 243, 245, 279, 301, 314 – 315, 330 – 345, 352 – 354; II, 8, 72, 112 – 114, 129, 146, 188 – 189, 219, 225 – 226, 241, 251 – 253, 298, 303304, 307 – 308, 315.
Pompeius (Sextus), II, 7, 9, 114, 219, 221, 277.
Pompeius Pontanus, II, 64.
Pompeius Rufus, I, 189, 243; II, 111.
Pompeius Varus, II, 114.
Pomponius (Sextus), II, 206.
Pomponius Atticus, I, 114, 225, 302.
Pomponius Marcellus, II, 131.
Pomponius Mela, II, 131, 155.
Pontius, v. Pitlatus Pontius, II, 62.
Popilius, II, 62.
Popillia (gens), I, 113.
Poppaea, II, 231, 253.
Porcii, I, 115.
Porcius, I, 204.
Porcius (Marcus – Cato), v. Cato (Maior şi Uticensis).
Porcius Festus, II, 254.
Porfirius, II, 263, 267, 311.
Porfirius-Machos, II, 171.
Porsenna, I, 80, 125, 180, 243.
Portunus, I, 85, 277.
Poseidon, I, 274, v. şi Neptun.
Posidonius, I, 226, 231, 304305; II, 146, 239.
Posidonius din Eies, I, 240.
Posidonius, medicul, II, 168.
Postumius (Aulus – Albinus), I, 210, 243; II, 112.
Postumus, I, 124.
Postumus, v. Agrippa Postumus.
Postumus, împăratul, II, 26, 279.
Potamon din Alexandria, II, 266.

Pothinus, II, 257.
Poulsen (F.), II, 182.
Primus, II, 43.
Priscian, II, 155.
Priscian, medicul, II, 168.
Priscus, II, 248.
Probus, împăratul, II, 26, 34, 46, 97, 279. Produs, II, 162. Procopius, uzurpatorul, II, 28. Procopiu din Cesareea, II, 193. Proculus, I, 314; II, 100, 205.
Pronoia, II, 228. Properţiu, I, 205, 247, 266;
II, 114, 124 – 125, 216. Prosthasius, II, 182. Protolatini, I, 21, 57. Prudentius, II, 66, 150. Pseudo-Acron, II, 217. Psyche, II, 140. Ptolemei, I, 217, 302; II, 164, 228, 298. Ptolemeu Apion, I, 184. Ptolemeu Epiphanes, I, 98. Ptolemeu, geograful, II, 156, 161, 171. Ptolemeu, fiul lui Iuba al
IFlea, II, 297. Publilius Volero, I, 107. Pudentianus, II, 248. Pudicitia, II, 222. Pudor, II, 115. Puglisi (S.M.), I, 15. Pulchri, I, 111. Puni, I, 18 – 19, 39, 87 – 97, 166, 236, 318; II, 146, 237, v. şi fenicieni, fenico-puni. Pupienus, II, 25. Pupinia, I, 107. Pupius (Marcus – Piso), I, 303. Pyrrhus, v. Pirrus. Pythcas, I, 174, 176, 234, 240. Pytliis, II, 182.
Quazi, II, 256. Quinctia (gens), I, 113. Quinctius Capitolinus, I, 81. Quinctius (Titus – Flamininus), I, 244; II, 228.427 Quintilia, I, 206.
Qu în Lilian, II, 68, 90, 131, 135, 138 – 139.
Quintilii, II, 215.
Quintius (Lucius), II, 62.
Quintus Curtius Rufus, v. Curtius Rufus.
Quirinius, II, 72.
Quirinus, I, 62, 282 – 3, 312; II, 117, 126, 221.
Rabbi Aqiba, II, 255.
Rabienus, II, 15.
Rabinus (Gaius), I, 168, 190, 289, 343, 347; II, 65.
Rafael, II, 180.
Ramnes, I, 71.
Rasenna, I, 30, 33.
Rasinius, II, 62.

Regulus, I, 88, 211, 318.
Remmius Palaemon, II, 68, 130.
Remus, I, 60 – 61; II, 116, 124.
Renan, I, 11.
Reţi, I, 26 – 33.
Rhea Silvia, I, 60; II, 239.
Riegl, I, 9.
Ritsehl, I, 10.
Rodieni, I, 167.
Roma (divinizată), II, 229 – 230, 232.
Romilia, I, 107.
Romulus, I, 60 – 62, 64, 66, 117, 132, 134, 155, 164, 210, 240, 267, 310 II, 113, 116, 124, 126, 174, 188, 220 – 221, 328.
Romulus Augustulus, 1, 5; II, 328.
Ronsard, I, 22.
Roscius, I, 329.
Rosmerta, II, 237.
Rubellius Blandus, 1! 72.
Rubellius Plautus, II, 244, 249.
Ruccellai, I, 8.
Rufinus, II, 29, 105, 150.
Rufus din Efes, II, 100, 166, 168.
Rulius, v. Servilius.
Rurina, I, 115.
Rutilius (Publius – Lupus), I, 338.
Rutilius Namatianus, II, 58, 144.262.
Rulilius (Publius – Rufus), I, 211, 256, 287, 329. Rutuli, I, 59, 116.
Sabazios, II, 175, 234. Sabelli, I, 23, 146, 323. Sabina, II, 178, 231. Sabini, I, 23, 57, 66, 112, 347. Sabini din Sabbia, II, 287. Sabino (Fulvio), I, 8. Sabinos, I, 240. Sabinus, juristul, II, 205. Sadducei, II, 254. Salassi, I, 26.
Salieni, I, 277; II, 210, v. şi franci salieni. Sallustiu, I, 208, 234, 260, 267, 298, 302, 304 – 305;
II, 21, 123, 142, 190, 321. Salluvii, I, 251.
Salonia (gens), I, 113. Salus, I, 240, 282, II, 215, 233. Salvianus, II, 88, 151. Salvidienus Rufus, II, 10, 18. Salvius

Iulianus, II, 137, 205. Samniţi, I, 23 – 24, 81 – 83, 126, 164, 323. Sancus, I, 347. Sanquinii, I, 347. Sapor, II, 301. Sappho, I, 206. Sarius, II, 62.
Sarmaţi, II, 38, 99, 175, 291. Sar răsti, I, 87. Sarzi, I, 20. Sassanizi, II, 40, 315. Satiri, I, 300.
Saturn, I, 161 – 162, 300;
II, 118, 213, 218, 237. Saturninus, I, 320 – 1, 333, v. şi Appuleius. Saturninus, prietenul lui Tiberiu, II, 252. Saufeius, I, 289. Savigny, I, 10. Saxoni, II, 281. Scaii ger (Iulius Caesar), 1, 8, 10. Scandinavi, II, 236. Sclilegel, I, 10. Scipio, v. Cornelius Scipio. Sciţi, II, 105, 292. Seopas, I, 247. Scordisc-i, II, 292. Scoţi, II, 281
Scribonia, I, 113.
Scribonius Largus, II, 163, 165.
Scylax, I, 233.
Scylax cel Tânăr, I, 235.
Securitas, II, 231, 233.
Sedulius, II, 151.
Segovii, I, 26.
Seian, II, 32, 43, 252.
Selenios, I, 228.
Seleucizi, I, 217, 238; II, 228, 250.
Seleucus, mozaicarul, II, 182.
Semiţi, II, 314 – 315.
Sempronia, I, 111, 113.
Sempronius Asellio, I, 189, 211, 316.
Sempronius Gracchus, v. Gracchi.
Sempronius (Publius – Sophus), I, 255.
Sempronius (Gaius – Tuditanus), I, 211, 316.
Seneca Tatăl, II, 139.
Seneca filosoful, I, 32, 77, 127, 235, 257; II, 16, 68, 72, 79, 131 – 136, 143, 159, 171, 209, 231, 244 – 247, 250.
Senoni, I, 28, 82.
Septicius, II, 60.
Septimius Serenus, II, 138.
Septimius Severus, II, 25, 32, 34, 36, 40, 42, 45, 57, 59, 65, 75, 83, 96, 99, 113, 169, 175, 178, 183, 185, 191, 195, 222 – 223; 226, 234, 241 – 243, 257, 281, 290 – 291,

294, 296, 301, 309, 314.
Sequana, II, 237.
Serapio, I, 229.
Serapis, I, 309; II, 221, 234, 238, 242, 257, 294.
Serenius Granianus, II, 256.
Serenus Sammonicus, II, 167.
Sergia (gens), I, 107.
Sergius Plautus, II, 248.
Sertorius, I, 182, 193, 234, 326, 330, 339.
Servilia, I, 344, 353.
Servilia (gens), I, 111, 113.
Servilii, I, 111 – 112, 347.
Servilius (Gaius – Ahala), I, 243; II, 111.
Servilius (Quintus – Caepio).
I, 111 – 112, 154, 196, 344, Servilius (Gaius – Glaucia), I, 320 – 321. Servilius (Publius – Isauricus), I, 185, 330. Servilius (Publius – Rullus), I, 333 – 335. Servius, II, 217. Servius Suplicius, I, 179. Servius Tullius, v. Tullius. Seslius, I, 338. Sestius Lateranus, 1, 107. Severi, II, 25, 34, 65, 73, 83-S5, 98, 201, 234 – 235, 312.
Severus Alexander, v. Alexander Severus.
Severus Augustus, II, 27.
Sexarbor, II, 237.
Sextii, 1, 305; II, 248.
Sextieni, II, 218.
Sextus Empiricus, II, 348.
Sextus Peducaeus, 1, 347.
Sextus Placidius, II, 168.
Şicani, I, 21.
Sicina, I, 113.
Siculi, I, 21.
Siculus Flaccus, II, 159. Sidonieni, I, 168. Sidonius Apollinaris, II, 88, 151, 281. Sigonius, I, 8 Silanus, I, 200; II, 20. Silenos din C.ale Acte, II, 146. Silius (Gaius), II, 287. Silius Italiens, I, 128; II, 136.
Silvanus, I, 207, 274. Simeon, episcopal, II, 256. Simforianus, II, 257. Sinduni, II, 287. Sinesius, II, 171, 268. Sirieni, II, 65, 239. Sirena, II, 237. Sisenna, I, 170.

Sittius, II, 295. Smertrios, II, 281. Socrate, I, 228; II, 139, 248. Sofocle, I, 215. Sol (zeul Soare), I, 282; II, 227 – 228, 231 – 234, 241 – 242, v? i Helios.
Solinus, II, 157.
Solon, I, 228, 219.
Soranios, II, 162.
Soranos din Efes, II, 166, 168.
Scsigenes, I, 232.
Sosilos, II, 146.
Sosius (Quintus-Senecio), II, 218.
Sostratos, I, 229.
Sosus, II, 182.
Soter Eleutherius, II, 256.
Souconna, II, 237.
Spanioli, I, 100, 325, v, şi Iberi.
Spartacus, I, 330, 339.
Spes, I, 282; II, 213.
Sporos din Niceea, 11, 161 – 162.
Stallius (Gaius), I, 244; 11, 248.
Stateiii, I, 139.
Statilii, II, 101.
Statilius, I, 289.
Stalilius (Lucius – Taurus), II, 72.
Statilius (Titus – Taurus), II, 240.
Statins, II, 136, 233.
Stertinius, I, 195, 245; II, 248.
Stesihoros, II, 145.
Stiliclio, II, 29, 39, 144, 224, Strabon, I, 19, 128, 204, 234; II, 58, 147, 154 – 155, 305.
Straton, I, 234.
Strobilis, II, 63.
Sucellus, II, 237.
Suetoniu, II, 68, 137, 190, 253, 281.
Suevi, II, 39, 280, 290.
Sulla (Lucius Cornelius-Felix Felix), I, 63, 112 – 114, 137, 181, 189, 192, 191, 196, 225, 242 – 246, 260 280, 307 – 312, 325 – 333, 342 – 344, 350, 352 – 354; II, 8, 102, 111 – 112, 146, 187, 189, 219, 224 – 227, 274, 297.

Sulpicii, I, 111.
Sulpicius, I, 96, 325.
Sulpicius Apollinaris, II, 138.
Sulpicius Galba, I, 196.
Sulpicius (Publius – Rufus), I, 324.
Sulpicius (Servius – Rufus), I, 255, 289, 347.
Summanus, I, 300.
Sura (Licinius), II, 191.
Symmachus, II, 93, 144, 227, 262.
Syphax, I, 94, 279; II, 124.
Tacfarinas, II, 295.
Tacit, I, 32, 137, 212, 221, 308; II, 15 – 16, 35, 77, 127, 135, 139, 141 – 143, 159, 184, 188, 190, 237, 254, 279, 287, 301.
Tacitus, împăratul, II, 26, 57, 100 – 101.
Tages, I, 45.
Tales, I, 227.
Tanaquil, I, 68.
Tanfana, II, 237.
Tanit, II, 237.
Tantal, II, 236, Taranis, II, 236.
Tarius (Lucius – Rufus), II, 72.
Tarpeia, I, 65; II, 124 – 125.
Tarquinii, I, 43, 56, 66 – 73, 76, 236; II, 218.
Tarquinius Priscus, I, 68 – 73, 104, 132, 275, 283.
Tarquinius Superbus, I, 69 – 73, 80, 132, 186, 227, 229, 281.
Tarquinius (Gnaeus), I, 69.
Tarquitius Priscus, I, 27, 308.
Tarvos, II, 237.
Tatianus, II, 311.
Tatius (Titus), I, 66; II, 124.
Taulantii, II, 289.
Taurini, I, 25.
Tectosagi, I, 351.
Telesforos, II, 281.
Telestes, I, 215.
Tellus, I, 283, 300; II, 118, 154, 214, 237.

Temistios, II, 148.
Temistocle, I, 237.
Teocrit, I, 204.
Teod (început de nume), II, 28.
Teodor Priscian, II, 137.
Teodor din Cirene, I, 228.
Teodor din Samos, I, 227.
Teodora, fiica lui Maximian, II, 26.
Teodoric, regele ostrogoţilor, II, 39.
Teodoric, regele vizigoţilor, II, 206.
Teodosiu I, cel Mare, 11, 27 – 29, 39, 94, 128, 152, 176, 198 – 199, 203, 210, 223, 227, 243, 260 – 263, 276, 298, 314.
Teodosiu al II-lea, II, 243, 257 – 258.
Teodotos, I, 241.
Teon din Smirna, I, 303; II, 161 – 162, 171, 248, 266.
Teranes, II, 314.
Teopomp, I, 211; II, 145.
Teofrast, I, 296; II, 146.
Terentia, I, 113.
Terentilius Arsa, I, 109, 249.
Terentius Lucullus, I, 331.
Terentius Murena, II, 18.
Terentius Varro, I, 340.
Terenţiu, I, 203, 214 – 216, 266, 287 – 288; II, 319.
Terminus, I, 272, 274, 282.
Tertullian, II, 105, 150, 251, 296.
Tetricus, II, 26.
Teucer, I, 240.
Teutates, II, 236.
Teutoni, I, 154, 183, 320.
Thea Roma, II, 229, v. Roma (divinizată).
Thessalos din Tralles, II, 166.
Thierry (A.), I, 11.
Thorius (Spurius), I, 154 – 155, 157.
Tlirasea Paetus, II, 134, 244.
Thrasyllos, II, 230.
Tiberiu, II, 12, 18 – 19, 32, 35, 43, 67, 72 – 77, 129 –

131, 142, 165, 172, 177, 200, 222 – 232, 238, 243, 249, 252, 278, 285, 287, 292, 302, 312, 314.
Tiberius Gemellus, II, 19.
Tibul, I, 247, 312; II, 111, 124, 321.
Tigellinus, II, 79.
Tigranes, I, 225.
Tillemont, I, 8.
Timagenes, II, 15, 146.
Timaios, I, 211, 229; II, 121, 146. Tinia, I, 47. Tirenieni, II, 115. Tindates, II, 231. Titidius, II, 180. Tities, I, 71. Titius, I, 321; II, 219. Titus, împăratul, II, 22, 35, 43, 73, 78, 170, 173 – 175, 184, 190 – 191, 223, 232, 243. Titus Livius, I, 9, 27 – 28, 43, 61, 69 – 70, 87, 89, 92, 113, 117, 125, 134 – 135, 137, 147, 161, 171, 174, 185 – 186, 191, 267, 279; II, 121 – 123, 146, 321, 326.
Tiwaz, II, 237. Toscani, I, 30 – 52, v. Etrusci. Toynbee (Arnold), I, 101. Traci, I, 331; II, 289 – 292. Traian, II, 23 – 24, 32, 35, 44, 51, 64, 72 – 73, 80 – 82, 97, 100, 128 – 129, 137, 141, 143, 159, 166, 173, 178, 184, 187, 190 – 191, 194, 205, 222 – 223, 233, 243, 248, 255 – 256, 276, 284, 289, 290 – 294, 299 – 300, 303 – 306, 309, 312 – 314.
Transalpini, I, 139. Trebatius Testa, I, 256, 308; II, 202.
Trebonianus (Gaius Vibius – Gallus), II, 25, v. Gallus. Trebonius, I, 168. Tremellia (gens), I, 113. Tribalii, II, 290. Trimalchio, II, 136. Troeltsch, I, 11. Tubero (Lucius), I, 303. Tuccia (gens), I, 113. Tucidide, I, 19, 211. Tulliassi, II, 287. Tullius Decula, I, 326. Tullius (Servius), I, 69 – 73, 104 – 107, 275. Tullus Hostilius, I, 66, 280. Turan, I, 47. Turnus, I, 60. Tu sei, I, 30, v. Etrusci. Tyrannion, II, 147. Tyrrhenoi, I, 30, 32, v. 431 Etrusci.
Tyrrhenus, I, 32.
Ubii, II, 282. Ulise, I, 234; II, 145. Ulpian, II, 65, 206 – 207, 309, 311.
Ulpii, II, 305. Ulpius Marcellus, II, 206. Ulpius Traianus, v. Traian. Umbrieni, I, 23 – 24, 32. Umbro-sabeli, I, 21, 23 – 24.
Vabalath, II, 309. Valens, II, 28, 48, 93, 144, 203,

291, 306. Valenlineni (I, I şi III), II, 28, 93, 95, 97, 107, 207 – 208, 223, 243, 262, 264. Valeria, I, 113; II, 26. Valerian, II, 26, 86, 259, 309. Valorii, I, 111 – 112; II, 181. Valerius Cato, I, 203. Valerius Flaccus, I, 96, 197. Valerius Flaccus, poetul, II, 136.

Valerius Laevinus, I, 96, 131. Valerius Messala Corvinus, II, 14, 114. Valerius Messala Rufus, I, 308. Valerius din Sora, I, 288 – 289, 315.

Valerius Statilius, II, 303. Valgius, I, 329. Vandali, II, 39, 46, 280. Varius, II, 114. Varius (Quintus – Hybrida), I, 193. Varro, I, 45, 61, 117 – 118, 121, 123, 129, 132, 166, 173, 225, 230, 235, 278, 289, 302, 311, 345, 349; II, 121, 131, 170. Varro din Atax, I, 235, 305; II, 159.

Varus (Lucius), I, 204, 289;

II, 285. Vasile (Sf.), II, 105. Vatinius, I, 304 – 305. Vegetius, II, 46, 168. Veiovis, I, 121, 161 – 162;

II, 212. Velins Longus, II, 138. Vellems (Gaius), I, 289. Vellems Paterculus, II, 10.

Venantius Fortunatas, II, 66, 151, 318.

Veneţi, I, 27, 235.

Vennonius, I, 211, 316.

Ventidius Bassus, I, 347; II, 9.

Venus, I, 162, 274, 282, 300, 311, 345; II, 112, 117, 125, 189, 191, 212, 216 – 217, 226, 230 – 231, 237.

Veranius, I, 308; II, 220.

Vercingétorix, I, 344.

Vergiliu, I, 32, 118, 123 128 – 129, 170, 203 – 204, 207, 312; II, 112, 114 – 121, 123, 125, 130, 136, 177, 182, 216, 228, 326.

Verres, I, 244, 247, 350.

Vertu mnus, II, 125.

Verus (Lucius), II, 24, 44, 138, 223, 225 – 226, 309, 314.

Vesalius, II, 166.

Vespasian, I, 173; II, 22, 32, 35, 42 – 43, 50, 59, 67, 73, 77, 79, 90, 96, 99, 101, 113, 128 – 129, 147, 163, 169, 178, 190 – 191, 222, 225 – 226, 232, 242244, 249 – 250, 254, 271, 277, 281, 284, 289, 291, 298 – 299, 302 – 305.

Vespasius, I, 347.
Vesta, I, 268, 271; II, 213, 215 – 217, 220 – 222.
Vestini, I, 23 – 24; II, 52.
Vettius Agorius Praelextatus, II, 262.
Vibius Pansa, I, 289.
Vibius Sequester, II, 158.
Vicellius, I, 308.
Vico (Giovanni Battista), I, 9.
Victor din Aquitania, II, 162.
Victor (papă), II, 328, v. şi Octavian.
Victoria (Virgo), I, 161, 282; II, 144, 213, 221, 225 – 228, 262.
Viéte, II, 161.
Vigellius, I, 288.
Villia, I, 113.
Videnlici, II, 288.
Vindicianus, II, 168. Vinius Maximus, II, 249. Vipsania Agrippina, II, 18. Virginia, II, 122. Virginia (gens), I, 113. Virginius, I, 134. Virginius Rufus, II, 248. Viriathus, I, 101. Virtus, I, 282 – 283; II, 114, 222, 232. Visidius, I, 347. Vitellia, II, 232. Vitellius, II, 21 – 22, 35, 73, 77, 190, 222, 234. Vitinius, I, 302. Vitruviu, I, 124, 230, 241, 244; II, 159, 170, 248. Vizigoli, II, 39 – 40, 280. Voconius, I, 302. Volcacii, II, 124. Volci, I, 351.
Volero (Publilius), I, 107.
Volnius, I, 45.
Volsci, I, 23, 57, 72, 81, 125 – 126, 136, 175. Voltacilius, I, 315. Voltinia, I, 107. Voltumna, I, 42. Volturnus, I, 277, 300. Volusenus Quadratus, I, 347. Volusius Saturninus, II, 72. Voturia, I, 107. Vulcan, I, 247, 277.
Waltzing (J.P), I, 186. Ward Perkins, II, 297. Wickhoff, I, 9. Winckelmann, I, 9. Wodan, II, 237. Wolf, I, 9.
Xantippa, I, 88. Xenarhos din Seleucia, II, 160.
Xenocrates, II, 167. Xenofan, II, 167. Xenofon, I. 128, 216.
Zaharia, I, 226. Zefirin (papa), II, 66. Zenas, II, 178. Zenobia, II, 309, 312.

Zenodoros, I, 229. Zenon, II, 133.

Zenon.	Împăratul.	II.	1 94.
1 99.	20 6.		
Zenon	din Citium.	I.	2 28.
Zenon	din Eleea.	I.	2 28.

Zenon din tars, I, 216. Zeus, II, 118, 233, 247, 250, 257, 294, v. Iuppiter. Zopyros, I, 240.

INDICE DE LOCURI

N.B. Nu se află cuprinse în acest indice numerele care revin la fiecare pagină: Italia, Rema etc.

Abella, I, 23, 328.183 – 185, 188, 194 – 195.

Abellinum (Avellino), I, 328; 233 – 234, 265, 318 – 31 – 9, II, 272.323, 325 – 326, 333, 336, Abruzzi, I, 17, 23.342; II, 25 – 26, 40, 47, Acarnania, II, 308.57, 63, 65 – 66, 70, 72, Acei, II, 272.77, 89, 96, 108 – 109, 128, Acra, II, 277.137, 139, 145, 152, 155, Acroceraunii (munţi), I, 173.170, 182, 187, 194, 229, Acroceranuiu (promontoriu), 232, 234, 237, 241, 272, II, 308.275 – 276, 294 – 295.

Actium, I, 175; II, 10, 41, Afrodisias, II, 166, 174, 265, 120, 124 – 125, 216, 230, 301.

253, 298 – 299, 308, 311. Agatha (Agde), I, 351.

Adalia, v. Attaleia. Agrigentum, I, 19; 119, – 131, Adamclisi, II, 292.147, 185, 194, 228; II, 146.

Aden, II, 317. Aguntum, II, 289.

Ad Fines, II, 271. Ahaia, I, 19, 321, 333; II, Adige, I, 26 – 27; II, 288.272, 275, 292; 297 – 298, Adretium, I, 170.307 – 308.

Adria, v. Hadria. Aheloos, II, 272.

Adrianopole, II, 27, 46, 291. Aheron, I, 295.

Adriatica, I, 17, 21, 24, 39, Aherrae, II, 57.

82, 87, 93, 117, 146, 169; Aila, II, 315.

II, 42, 44, 50, 238, 271. Aix-en-Provence, I, 119, 183, Acelanum, II, 56.252; II, 279, v. Aquae

Aegate (insule), I, 89, 185, 194. Sextiae.
Aelia Capitolina, II, 255, v. Alba (Longa), I, 57, 60 – 61
Ierusalim. 66 – 67, 116, 169, 240; II, Aenona, II, 290.317.
Aenus (Inn), II, 288. Alba Iulia, II, 293, v. Apulum
Aesernia, II, 56. Albani (munţi), j, 16 – 17, Aesis, II, 51, 271.56, 63 – 64; II, 57.
Afghanistan, II, 317. Albania, II, 15.
Africa, I, 20, 39, 43, 84, Albano (lac), I, 124.
88 – 89, 100, 103, 127, 152, Album Ingaunum, II, 72.
433 157, 164, 170, 173 – 174, Alcantara, I, 173; II, 186, 283.
Alena, I, 88, 181, 328.
Alesia, II, 311.
Alexandria, I, 174, 217, 226, 229, 231; II, 10, 38, 45, 65, 129, 145 – 146, 155, 160 – 162, 164, 230, 234, 239, 251, 253 – 254, 261, 266, 311.
Alexandria din Troada, I, 272, 302.
Algidus, I, 168.
Alicia, I, 182.
Aljustrel, II, 284.
Allia, II, 70.
Allifae, I, 328; II, 70.
Alpi, I, 26 – 27, 91 – 92, 122, 146; II, 271, 278, 288 – 290.
Alsacia, II, 39.
Alsium, I, 189, 329; II, 51.
Altinum, II, 50.
Alzani, I, 173.
Amasia, II, 155, 305.
Amastris, II, 304., Ambracia, I, 244.
Ameria, II, 56, 294.
Ammaedara, I, 34, 174.
Anatolia, I, 34, 174.
Anazarba, II, 304.
Ancara, II, 50.
Ancona, I, 24; II, 56, 80, 184, 271.

Ancyra, I, 246, II, 10, 42, 190, 212, 220, 287, 305, v. Ankara.
Andernach, II, 286.
Anio, II, 188.
Ankara, I, 246, v. Ancyra.
Anticitera, I, 244.
Antiliban, II, 40.
Antinoopolis, II, 311.
Antiohia, I, 217, 221; II, 44, 108 – 109, 145, 155, 182, 220, 239, 253 – 254, 256, 261, 272, 305, 308 – 311.
Antipolis (Antibes), I, 351.
Antium, I, 85, 135, Anxur, I, 162, v. Terracina.
Aosta, II, 50, 71, v. Augusta
Praetoria.
Apameea, I, 147, 231; II, 146, 166, 266, 272, 310 – 311.
Apenini (munţi), I, 15, 21, 26, 31, 39, 54, 72, 81, 93, 148; II, 50 – 56.
Apollinaris Reiorum, II, 272, Apollonia (Sozopol), I, 169, 173; II, 7, 292, 305, 307 – 308.
Aponiana (insula), I, 350.
Apulia, I, 17, 22, 93, 119, 121, 126 – 130, 144, 147, 173, 183, 323, 331; II, 68, 272.
Apulum, II, 68, 272, 293, v. Alba Iulia.
Aquae Sextiäe, I, 352, II, 272, 279, v. Aix-en-Provence.
Aquae Sulis (Balh), II, 282.
Aquileia, I, 100, 118, 142, 146, 164, 169, 181, 200, 232, 344; II, 25, 49, 59, 65 – 66, 229, 263, 289.
Aquincum (Budapesta), II, 290 – 291.
Aquinum, II, 271.
Aquitania, II, 158, 162, 206
Arabia, I, 234, 341; II, 38, 308, 310, 315.
Aradus, II, 66.
Arausio, I, 185; II, 272.
Arcadia, II, 116.
Arcadia din Egipt, II, 314.
Archela is, II, 302.

Ardea, I, 57, 81, 116, 274.
A relate, II, 127 – 128, 272, v. Arles.
Arezzo, I, 166, 236, 238, v. Arretium.
Argentoratum, II, 23, 286, v. Strasbourg.
Argos, I, 84; II, 24.
Ancia, I, 80, 214, 274.
Arikamedu, II, 317.
Ariminum I, 87, 169, 174, 271 – 272, v. Rimini, Arles, I, 169, 351; II, 47, 107, 127 – 128, 173, 187, 248, 279, v. A relate.
Armenia, I, 168, 341; II, 124, 276, 302, 305.
Armentum, II, 58.
Arno, II, 271.
Arpinum, I, 320.
Arretium, I, 43 – 44, 167, 169, 318, 328; II, 62 – 63, 271 – 272, 317, v. Arezzo.
Arsinoida, II, 311.
Arsis (Arsa), II, 271.
Asculum (Asculi Satria. no), II, 56, 58, 70, 271 – 272.
Asia (Mică), I, 6, 32, 39, 61, 98 – 101, 119, 122, 152, 168, 173, 180, 184, 190, 191 – 195, 201 – 202, 233234, 236, 241, 325 – 326, 331 – 332, 335 – 336, 341342; II, 9, 32, 35, 46 – 47, 68, 72, 77, 89, 98, 100, 108, 141, 155, 176 – 177, 187, 228 – 229, 238, 272, 275, 287, 293, 300 – 302, 306, 310.
Asido Cacsariana, II, 272.
Asiría, II, 276, 311.
Aspendos, II, 187.
Asseria (Podgradje), II, 290.
Assisium (Assisi), II, 56, 229.
Asta, II, 62.
Astigi, II, 272.
Asturii, I, 182; II, 282.
A lax, I, 235, 305; II, 159.
Atena, I, 6, 51, 121, 144, 148, 161, 184, 229, 214, 316; II, 128 – 129, 145, 187, 218, 228, 233, 254, 298, 324.
Ateste (Este), II, 272.
Atlantic, I, 174.

Atrium, I, 126.
Attaleia, II, 166, 303, ei. Adalia.
Attica, I, 168, 173.
Aufidena, II, 56.
Augsburg, II, 157, 288, v. Augusta Vindelicorum.
Augusta Bagiennorum, II, 50.
Augusta Euphratensis, II, 309.
Augustamnica, II, 314.
Augusta Praetoria (Aosta), II, 50, 272.
Augusta Taurinorum (Torino), II, 50, 272.
Augusta Treverorum (Trier, Trèves), II, 128, 188, 279, 281, 286.
Augusta Vindelicorum (Augsburg), II, 288.
Ausculum, I, 82.
Autun (Agedincuin), II, 128, 256 – 257, 281.
Auximum, I, 162.
135 Avenches, II, 162.
Aventin, I. 63 – 67, 104, 136, 153, 280; II, 182, 188, 190 – 191. Avignon, I, 171. Axumit (regatul), II, 12.
Baalbek, II, 310. Babba, II, 272. Babilon, I, 216, 229.281, 286, 316.
Babilonia, II, 258. Bacterrae, II, 272. Baiae, I, 189, 329; II, 57. Balcani, I, 233, 310; II, 29, 3910, 47, 75, 291–, V. Haemus. Balcic, v. Dionysopolis. Baleare, I, 95, 168, 193. Baltica (Sinus Codanus), II, 155.
Banasa, II, 272.
Banat, II, 293.
Bantia, I, 23.
Bara, II, 283.
Barbegal, I, 124, Barcino, II, 272.
Barium (Bari), II, 58.
Barygaza, II, 317.
Basel, II, 65.
Basilicata, II, 331.
Bath, v. Aquae Sulis.
Bavaria, I, 39.
Bedriacum, II, 21 – 22, 43, v. Betriacum. Bego (Monte), I, 26, 122. Beirut, v. Berylos. Bélgica, I, 66, 239.

Belgrad, II, 292, v. Singidunum.
Bengal (Golful), II, 317. Beneventum, I, 84, 112, 164;
II, 72, 174, 184, 229, 272. Beotia, I, 204. Bergamo, I, 28. Bersea, II, 307. Berthouville, II, 61. Berytos (Beirut), II, 207, 272, 309 – 10. Besançon (Vesontio), II, 128. Beţica, II, 70, 283. Betriacum, II, 21 – 22, v. Bedriacum.
Bitinia, I, 99. – 103, 231, 331, Buthrotus, II, 272 – 273, 308.
333, 340 – 311; II, 100, 163, Byblis, II, 273, 307.
255, 272, 304, 300. g H Byzacene, II, 294.
Bizanţ, II, 39, 45, 162, 175, Byzacium, II, 68.
264, 287, 293, 304, 306
? a 307, 310, 313. Caecubum, I, 56.
Boemia, 1, 28; II, 287. Caelius (Möns), I, 63 – 67;
Bölan-Su, I, 173. II, 231.
Bologna, I, 16, 28, 100, „119, Care, I, 43 – 44, 236, 238;
121, II, 207, v. Bononia". II, 51.
Bolsena, I, 42, 122; II, 145, Caierlen, Îi, 282, v. Isca Siluv. Volosinii. rum.
Bononia, I, 28, 142, 169, 181; Caesaraugusta, II, 272, v.
II, 8, 50, 271 – 272, v. BoZaragoza.
logna. Caesarea (din Asia Mică) II, Bordeaux (Burdigala), II, 127, 129, 143.
145, 158, 163, 168, 229, 281. Caesarea (Chereliel), II, 44.
Boscoreale, 11, 41. Caesarea (lol), II, 295, 297.
Bosfor, I, 227, 340; II, 46, Caesena, II, 50.
175, 194, 293. Cagliari, I, 18, 21). II, 277
Bostra, II, 315.278, v. Calagurris.
Bovianum Undecimanorum Calabria, I, 17, 21, 23 – 24, 33, (Boiano), II, 271.93, 95, 119, Î29, 144, 153;
Bovianum Vetus (Pietrabbon-II, 272.
dante), I, 82; II, 191. Calagurris, II, 277, v. Cagliari
Bracciano (lac), II, 191. Calatia, I, 162, 349; II, 271.
Bregenz (Brigantiuin), II, 288. Cale Acte, II, 146.
Brenner, II, 49. Caledonia, II, 281.

Brescia, I, 28; II, 181. Cales, I, 87, 167, 169; II, 57.
Bressanone, II, 288. Callatis (Mangalia), II, 292.
Brigantiuin (Brianţon), II, Calleva Atrebatum (Silclils
278. ter), II, 282. Brigantiuin (Bregenz), II, Callinicon, II, 263.
288. Camarina, I, 88, 131.
Brindisi (Brundisium), I, 23, Cambodunum (Kempten), II, 95, 164, 169, 174 – 175, 305, 288.
334 – 335; II, 9, 15, 58, 251. Cambridge, II, 282.
Britannia (Marea Britanie), I, Camerium, II, 56.
174, 233 – 234; II, 21, 25, Camicus, I, 131.
28, 32, 35, 38, 41, 44, 46, Campania, I, 6, 17, 19, 21, 23
65, 72 – 73, 124, 231, 239, 24, 31, 39 – 40, 54, 80 – 82, 241, 276, 281, 282.87, 112, 118 – 119, 125.129, Brixellum (Brescello), II, 272.144 – 145, 163, 166 – 167, Brixia (Brescia), II, 50, 272.173, 188, 196, 321, 328
Broach, II, 279.329, 338 – 339, 345, 349;
Brunig, II, 288. II, 43, 57, 61, 63, 65, 238, Brutobriga, I, 193.271, 326.
Bruttium, I, 119 – 120, 129, Campiglia, I, 165.
144, 318, 331. Camulodunum (Colchester), II, Budapesta, II, 290 – 291, v. 282.
Aquincum. Canea, II, 182.
Burgundia, I, 39. Cannae, I, 93, 126, 280.
Burdigala, II, 279, v. borcanossa, I, 23.
deaux. Cantabria, I, 182; Îi, tă2.436
Canusium, I, 164 \ II, 58.
Capitoliu, I, 11, 56, 63 – 70, 104, 162, 236, 268, 275, 311, 319; II, 124, 174, 188 – 189, 217, 222 – 223, 231.
Cappadocia, I, 207, 325, 341; II, 27, 167, 302, 305.
Capraia, I, 173.
Capri, II, 19.
Capua, I, 37, 39 – 40, 81, 93, 126, 145, 153; 167, 169, 180, 194, 239, 328; II, 57 – 58, 61, 187, 271.
Capua Vetere, I, 241.
Caransebeş, II, 293, v. Tibiscum.
Caria, I, 164, 184; II, 83, 174, 300 – 301.

Carmona, II, 283.
Carnici (Alpi), I, 27.
Carniolia, I, 154, 183.
Carnuntum, I, 232; II, 169, 242, 287.
Carrara, II, 51.
Carsicis (Cassis), I, 351.
Carsiobi, I, 169.
Cartagena (Carthago Nova), I, 9 l/95, 189, 194, 318; ÎI 39, 272, 284.
Cartagina, I, 18 – 19, 38 – 39, 83, 86 – 97, 99 – 101, 130, 144, 150 – 154, 157, 161, 169, 175, 179, 181, 184, 188189, 194 – 195, 202, 233, 236, 315 – 316; II, 103, 120 129, 146, 168, 199, 232, 254, 259, 272, 294 – 295, 297 319.
Carteia, I, 181, 189, 192.
Cartenna, II, 272.
Caryanda, I, 233.
Casale I 117
Casilinum, I, 349; II, 70, 271.
Casinum, I, 120.
Caspica, I, 341; II, 158.
Cassandrea, II, 272 – 273, 307.
Cassino (Monte), v. Montecassino.
Cassiteride (insule), I, 166, 174, 233, v. Scilly (insule).
Castabala (Hierapolis), II, 304.
Castellucio, I, 117.
437 Castram (? >, I, – 180.
Castrum Novum (Torreddi Chiaruccia), II, 272. Castulo, I, 189. Catalaunice (câmpii), II, 280. Catalonia, II, 279. Catania, I, 19; II, 277. latina, II, 272. Caucaz, I, 341. Caudium, I, 81. Caulonia, II, 58. Cavalaire (?), I, 51. Cavo (Monte), I, 57. Cefalonia, I, 174 – 175. Cefalù, I, 18.
Celeia (Cilii), II, 288 – 289. Celsa, II, 272.
Centumcellae (Civitavecchia), II, 42, 51, 80. Centuripae, I, 131, 182. Cephaloedium, I, 131. Ceprano, I, 143. Cercina, I, 181. Cerinthus, II, 66. Certosa (La...), I, 123. Cerveteri, I, 31, 41, 50, 68, 239.

Cesareea, v. Caesareea. Cetius (Möns), II, 288, 290. Chaborus (Khabru), II, 314. Chalcedon, II, 45, 109, 264. Chalcis, I, 167; II, 146, 228, 247, 308, 311. Chalon-sur-Saône, II, 280. Charax, II, 155. Chaves, II, 186. Chemtou, I, 172. Cherchel, v. Caesareea. Cheroneea, II, 147. Chester, II, 282, v. Deva. Chiana, I, 40, 318. Chiançia. io, I, 132. Chiavenna, I, 28. China, II, 156 – 157, 310. Chios, I, 226, 228; II, 145, 228...

Chiusi, I, 31, 39, 236, 238. Chullu, II, 295. Ciclade, II, 298. Cilicia, I, 127, 164, 195, 325, 331, 333, 341; II, 170, 299, 303 – 304. Cilli, v. Celeia.

Cipru, I, 168, 174, 338; II, 46, 98, 255, 299 – 300;

Cirenaica, I, 331, 333; II, Corint, I, 19, 69, 100 – 102, 298 – 300.157, 159, 174 – 175, 184, Cirene, I, 167, 184, 195, 228; 189, 236, 244; II, 129, 164, II, 177, 228, 298 – 299.272, 297 – 298.

Cirta, 1, 191; II, 138, 232, 272, Cornus, II, 277.

295. Cómwall, I, 87.

Cisalpina (Gallia), I, 84, 97, Corsica, I, 26, 39, 85, 88, 90, 100, 181 – 182, 321, 343, 165, 173, 181 – 182, 190, 3531 II, 272.236, 321, 328; II, 131, 237, Citera, I, 174.271, 277.

Citharista (Ceyreste), I, 351. Cos, I, 102, 164, 328.

Civitá Castellana, I, 236, 245; Cosa, II, 51.

II, 51. Crathis, I, 129.

Cizic, I, 241; II, 228, 301. Cremna, II, 272.

Claterna, II, 50. Claudiopolis, II, 304. Cíes, II, 288. Clodiana, II, 308. Cluny, II, 236.

Cremona, I, 100, 124, 142, 146, 169, 181; II, 50, 272.

Creta, I, 174, 184, 228, 331, 341; II, 16, 46, 166, 182, 298 – 299.

Clusium, I, 43 – 44, 80, 117, Crotona, I, 19, 119, 126, 227, 328, II, 51, v. Chiusi. Clyde, II, 281. Cnidos, I, 102, 234. Cnossos, I, 227; II, 299. Coele (Siria), II, 309. Coire (Chur), I, 28; II, 285. Coloanele lui Hercule (Gibraltar), I, 174, 233.

304; II, 58. Crustumerium, I, 120. Crustumius (Conca), II, 51. Cuieul, II, 296. Cumae, I, 19, 39, 80, 125,

148, 164, 189, 236, 241; II, 57, 62, 70, 229. Cumae din Eolida, II, 145.

Colonia Agrippina (Köln), II, Cupra Maritima, I, 24; II, 128, 285 – 286. Colonna (cap), I, 87. Comagena, II, 208. Comana, II, 272, 304. Como, I, 28, 120; II, 48, 59, 129.

Comorin (cap), II, 317. Concordia, II, 50, 272. Coinum, II, 50, v. Como. Cosentia, II, 58. Constanţa (lacul), II, 48, 287. Constanţa (oraşul), II, 292, Danubius, v. Dunăre.

V. Tomi. Danzig, II, 287.

Constantine, v. Cirta. Dardania, II, 292.

Constantinopole, II, 48, 95, Decumates (Agri), II, 37.98, 109, 128 – 129, 175, 182, Delfi, I, 85, 310; II, 129.

56, 272. Cures, I, 66. Cyrene, v. Cirene. Cyzicus, v. Cizic.

Dacia, II, 35, 73, 80, 100, 233, 239, 276, 291, 293. Dalmaţia, II, 10, 239, 272, 289 – 290. Damasc, II, 147, 308, 310311, 315.

194, 207, 210, 242, 261263, 312. Copenhaga, II, 177. Corduba, I, 193; II, 131, 272, 283.

Coreea, II, 317. Corfinium, I, 324; II, 56. Corfu, I, 173 – 175, Délos, I, 148; 190; II, 228, 238.

Dertona (Tortona), I, 146, 169; II, 50, 272. Dertosa, II, 45, 272. Deutz, II, 285. Deva, II, 282, v. Chester. Dion, II, 298, v. Diurn, – 43$

Dionysopolis, II, 292, v. Balcic.

Diospontus, II, 304 – 305. Dium, II, 273, 307, v. Dion. Djeb-el Sindjar, II, 40. Dobrogea, I, 310; II, 35, 292.

Doclea, II, 290. Dodekaschoinos, II, 312. Dodona, II, 308. Doria Baltea, II, 271. Drava, I, 154; II, 288 – 289, 291.

Drepanum (Trapa ni), I, 88, 131.

Dresda, I, 241. Drilo, II, 289. Drobeta (Turnu Severin), II, 293.

Dunăre, I, 28, 170, 173, 340; II, 23, 35, 37 – 38,. 41, 46, 48 – 49, 72, 82,.124, 175, 241, 286 – 293, 306 – 307. Dura E iropos, II, 311. Durobriva (Rochester), II, 282. Durostorum (Silistra), II, 292. Dyme, II, 272. Dyrrachium, I, 169; II, 1272, 298, 307 – 308.

Eboracum (York), II, 282. Ebrodunum (Embrun), II, 278. Eburum, I, 129. Ecnome, I, 88 – 89, 185, 194. Edessa, II, 314. Efes, t, 234, 210, 311; II, 9, 37, 45 – 46, 100, 109, 129, 145, 166, 168, 210, 218, 228, 231, 300 – 302. Egee, II, 43, 45; 265, 294, 306.

Egipt, I, 97, 100, 164, 168, 174, 190, 217, 226, 229, 233, 239, 244, 308, 310, 314, 344346; II, 10, 22, 31, 42 – 43, 46, 57, 65, 67, 75, 77 – 78, 80, 88, 100, 139, 155, 170, 176, 222, 230, 233, 235, 253, 255, 272, 299, 311 – 314. Egnatia (Gnatia, Torre di

Anazzo), II, 58. Elada, I, 172, v. Grecia. 439 Elateea, II, 87.

Elba, I, 165, 173; II, 51, 59, 285, 287. Eleea, I, 228.

Eleusis, I, 302; II, 212, 298. Elveţia, I, 39. Elida (Elis), I, 174, 231. Emerita, II, 272, 283. Emesa, II, 86, 241, 308 – 311. Emilia, I, 16, 28; II, 271. Emona (Ljubljana), II, 291. Emporiae (Ampurias), I, 351;

II, 284. Eolica (insule), I, 15. Eolida, II, 145. Epidai. r, I, 310; II, 272. Epir, I, 82, 84, 144, 185; II, 297, 307 – 308. Eporedia (Ivrea), I, 146, 181;

II, 50. Erythrae, I, 102. Eryx, I, 18, 89, 131. Eski-Adalia, II, 303, v. Side. Este, I, 27, v. Ateste. Etiopia, I, 234; II, 42. Etolia, I, 195.

Etruria, I, 5, 16 – 17, 30 – 56, 66 – 70, 87, 112, 117, 121, 124 – 125, 144 – 145, 147148, 160 – 161, 165 – 166, 169, 173 – 17 1, 197, 238, 307, 321 – 323, 328, 352; II, 51, 272.

Eubeea, I, 19.

Eufrat, II, 25, 29, 38, 40 – 41, 308.

Evora, II, 283.

Faesulae, I, 328, 330, v. Fiesole. Fagutal, I, 116. Falerii (Fallerone), I, 274; II, 272.

Falerii Nova, II, 51… Falernum, II, 56, 57. Fano, II, 56.

Fanum Fortunae, I, 169; II, 56, 271. Fanum Voltumniae, I, 42. Farsalus, I, 311, 345, 347, 353. Faustinopolis, II, 302. Faventia, II, 70. Felsina, I, 28, 39 – 40, 145. Fenicia, I, 18; II, 9. Ferino, v. Firmum.

Fezzan, II, 297.
Fidenae, I, 81, 116.
Ficsole, I, 236; II, 187, v. v. Faesulae.
Filadelfia, II, 311.
Filippi, II, 9, 11, 124, 213, 216, 271 – 273, 298, 307
Filippopolis, II, 306 – 310.
Fine, II, 271.
Finochito, I, 21.
Fir mum, II, 56, 272.
Florenţa (Floreiitia), I, 169, 238; II, 271 – 272.
Fol Ionica, I, 166.
Ferdongianus, II, 278.
Formiae, I, 329.
Forth, II, 281.
Forum Clodii, II, 229.
Forum Cornelium, II, 50.
Forum Iulii, II, 41, 272, v. Fréjus.
Fregellae, I, 143.
Fréjus, II, 41, 279, v. Forum Iulii.
Frigia, I, 173, 181, 341; II, 300 – 301.
Frisia, II, 285.
Fucinus (lac), I, 169; II, 80.
Fundanum, II, 56.
Fundi, I, 162.
Gabii, I, 116.
Gades (Cadix), I, 175, 221; II, 237, 248, 281, Gaeta, I, 85.
Galaţia, II, 273, 305.
Galia, I, 26, 39, 103, 118, 153 – 154, 164, 168, 171, 184, 189 – 190, 201, 217, 233 – 234, 280, 319, 325, 337 – 339, 344, 347, 351352; II, 21, 26, 37, 39, 6566, 73, 75, 80, 127, 155, 158, 175, 194, 199, 218, 229, 236, 260, 271 – 272, 276 – 282, 286 – 287, 319, v. Cisalpina, Narboneza, Transalpina.
Galicia, I, 182; II, 282.
Gallaecia, II, 283.
Gallipoli, II, 72.
Gard, v. Pont du Gard.

Garda (lac), I, 26; II, 37, 50.
Garganus (mons), 1, 128.
Geneva, I, 170.
Genâvre (munte), I, 169.
Genua (Genova), I, 26, 169; II, 50.
Gerasa, II, 160, 310 – 311.
Germa, II, 273, 297.
Germania, I, 39, 233 – 234; II, 21 – 22, 35, 41, 43, 7273, 124, 155, 218, 229, 232, 276, 285 – 288.
Germanicopolis, II, 304.
Gibraltar, I, 233, v. Coloanele lui Hercule.
Glanum, II, 279.
Glevum (Gloucester), II, 282.
Gloucester, v. Glevum.
Gnathia (Egnatia), II, 58.
Golasecca, I, 16.
Gortina, I, 228; II, 299.
Gracchuris, I, 193.
Grădişte, II, 293.
Graecia Magna, v. Magna Graecia.
Graviscae, I, 142, II, 51.
Graz, II, 288.
Grecia, I, 18, 38, 44, 48, 52, 97 – 100, 102 – 103, 119, 127 – 128, 173, 184, 201, 216219, 226, 230, 233 – 234, 219, 265, 281, 235, 319, 332; II, 58, 86, 121, 128, 139, 145 – 149, 155 – 156, 175, 177, 187, 217, 229, 231, 236, 238, 245, 297 – 298, 302, 307.
Gruentum, II, 56.
Guardafui (cap), II, 317.
Gubbio, I, 23 – 24, v. Iguvium.
Gunugu, II, 272.
Gythion, II, 230.
Hadria, I, 169, 328; II, 50.
Hadrianopolis, II, 306, 308.
Hadrumetum, I, 320; II, 272, 294.
Haemus, I, 340; II, 306, v. Balcani.
Haiderabad, II, 317.
Halaesa, I, 131, 182.

Ilalicarnas, I, 102; II, 129, 147.
Halicyae, I, 131.
Hallstatt, I, 16.
Hasta Regia, II, 272.
Hatra. II, 314. I Iau ran, II, 310. Ilebrus, I, 169. Heircte (San Pellegrino), I, 88.
Helidoniene (insule), I, 174. Heliopolis, II, 272, 311. Hellas, v. Elada. Hellespont, I, 90, 174; II, 45. Helvetia, II, 65, v. Elveţia Hemeroseopion, 1, 351. Henna, I, 131, 117. Heptanomis, II, 311. Heracleea, I, 82, 129, 117;
II, 271. Heracleea Caccabaria (Cavalaire?), 1, 351 – 352. Heracleea Lyncestis (Monastir) II, 307.
Heracleea Pontica, II, 46, 272.
Herbesus, I, 131. Herculanum, II, 62, 101, 187. Herdoneea, I, 126. Hermaeum (cap), I, 89, 185, 194.
Hermopolis, II, 313. Hexham Abbey, II, 283. Hierapolis, II, 304, v. Castabala.
Hierasykaminos, II, 312. Hildesheim, II, 61. Himaera, I, 236, II, 145. Hinan, II, 297. Hippana, I, 131. Hippo Regius, II, 39, 295. Hippona, II, 40. Hispalis (Se villa), II, 272, 283.
Hispellum (Spello), II, 56, 271.
Histria, II, 292. Hoggar, II, 297. Honorias, II, 304. Horezin, II, 158. Huelva, I, 165. Huesca, I, 193. Hybla, I, 131.
Hydruntum (Otranto), II, 58. Hyeres, I, 351.
Iader, II, 272. Iaetum, I, 131.441 Ianicul, I, 236, 284.
Iapigla, I, 22.
Iberla, v. Spania. Ichthys (cap), I, 174. Ierihon, I, 341. Ierusalim, I, 341; II, 9, 129, 158, 233, 251 – 258, 261, 308.
Igilgili, II, 272. Iguvium (Gubbio), I, 23; II, 56.
Ilici, II, 272. IHon, I, 60, v. Troia. Iller, II, 288.
Illiria, I, 22, 24, 84, 184 – 185, 194, 315, 313; II, 25, 293. Illirieum, II, 10, 289, 293, 298.
India, 1, 229; II, 155, 310, 317. Indus, I, 234. Inn, II, 288, v. Aenus. Interamna, I, 301.328. Iol, II, 295, v. Caesareea. Ionia, I, 51, 163. Ionică (Marea), I, 87; II, 270. Ionice (Insule), II, 308. Iordan, II, 310. Irlanda, I, 174; II,

236. Isarco, II, 288. Isauria, II, 304. Isca Silurum (Caierlen), II, 282. Islanbul, I, 6, v. Constantinopole.

Istria, I, 100; II, 70, 271272, 288 – 289, v. Histria. Itaca, I, 174, Italica, I, 244, cf. şi Corfinium.

Itucci, II, 272.

Iudeea, I, 340 – 341; II, 22, 73, 250 – 258, 308. Iugoslavia, II, 272. Iulia Equestris, II, 272. Iulier Pass, I, 28. Iuvavum (Salzburg), I, 289 Ivrea (Eporedia), I, 146.

Kairuan, II, 288.

Kara-su, II, 306, v. Mesto, Nestos.

Karpathos (insula), I, 174. Kempten (Gambodunum), II, 288.

Khabour, II, 40. Kiakhta, I, 173; II, 186.

Kilissa Hissar, II, 302, v.

Tyana. Kladovo, I, 173. Klagenfurt, I, 171. Kostolac (Viminacium), II, 279.

Kynoskephalai, I, 98, 279; II, 228.

Lacinium (cap), I, 82, 87, 17 4. Lagina, II, 301. Lagondo, I, 122. Lagozza, I, 117. La Graufensenque, II, 65, 280.

Laino (Laus), II, 270. Lambesus, II, 182, 291, 296. Lanuvium, I, 57; II, 24. Laodiceea, II, 309 – 310. Larinum, I, 323. La Téne, I, 15 – 16. Laţiu, I, 16, 28, 39 – 40, 5362, 68 – 73, 80 – 81, 84, 113, 119, 121, 129, 137, 143145, 173, 328; II, 56, 271. Lauriacum, II, 288, v. Lorch. Laus Pompei, II, 50. Lavernae, II, 56. Lavinum, I, 57, 60, 116, 121, 240, II, 146. Lebaedia, I, 310. Leida II, 171. Leiam (lac), II, 285. Le Marche, I, 24. Lemnos, I, 33 – 34, 36, 236. León, II, 283. Leontini, I, 19. Leontium, I, 130. Leontopolis, II, 251. Leptis Magna, I, 181; II, 188, 234, 294, 296. Leucadia, I, 174 – 175. Leucopetra, I, 100, 184; II, 297.

Lezoux, II, 65. Libia, II, 296 – 197. Libisosa, II, 272. Licaonia, I, 184, 241, 300, 302, 305. Licia, II, 18, 303. Liciniana, II, 70. Lidia, I, 32 – 33, 1G8, 184; II, 300 – 301.

Liguria I, 25 – 26, 97, 146, 279, 351; II, 43, 71, 272, 319.

Lilybaeum, I, 18, 88, 95, 131, 174, 350.

Lincoln, II, 282.

Lindum, II, 282.
Linz (Aguntum), II, 289.
Lipara, I, 131.
Lipari, I, 85, 88, 231.
Liris, I, 40, 169.
Liternuin, I, 265, 319.
Ljubljana, II, 290, v. Emona.
Loara, II, 280.
Locri, I, 95, 102, 318; II, 58.
Locrida, I, 100.
Lombardia, I, 26, 28.
Loppa (Monte), I, 117.
Lorch, II, 288, v. Lauriacum.
Low Ham, II, 182.
Lue (c) a, I, 338; II, 272.
Lucania, I, 21, 23, 126, 129, 144, 150, 167, 323.
Luceria, I, 164, II, 229, 272.
Lucus Feroniae (Rignano), II, 272.
Lugduneză (Galia), II, 282283.
Lug cu) dunum, II, 128, 272, 279, v. Lyon.
Luna, I, 142, 169, 181; II, 51, 272.
Lupercal, I, 6, 64.
Lyon, K, I, 69; II, 28, 76, 128, 187, 229, 256 – 257, 279, 285, v. Lug cu) dunum.
Lystra, II, 272.
Macedonia, I, 93, 97 – 100, 102, 144, 164, 168, 184185, 189, 195, 217, 244, 270, 321, 333, 338, 342 – 343; II, 8, 272, 289, 292, 297, 307.
Macra, I, 146, 182.
Macri Campi, II, 50.
Madaura, II, 162, 294.
Madeira, I, 234.
Madhia, I, 247.
Maeander, II, 307.
Maggiore (lac), I, 117.
Magna Graecia, I, 18 – 19, 39, 48, 53, 76, 161, 199, 277, 236, 271, 283.
Magnesia, I, 99, 279; II, 308.

Mainz (Moguntiacum), II, 64.
Malacca, II, 274.
Maleea (cap), I, 174 – 175.
Mallos, I, 234.
Malta, I, 174, 236.
Malva, II, 293, v. Reşca, Roraula. Man (insula), II, 281. Mangalia, II, 292, v. Callatis. Mantua, I, 26, 145. Maraton, I, 217. Marca (râu), II, 51. Marcella, I, 131. Marcianopolis, II, 294. Marea Britanie, I, 166, 176;
II, 66, 182, 194, v. Britannia Marengo, II, 61. Maroc, II, 40, 182. Marsala, I, 88. Marsilia, I, 165, 234, 351; II, 18, 27, 127, 164, 281, v. Massilia. Marsiliana, I, 236. Martigny, I, 179. Marzabotto, I, 28. Massilia, I, 174 – 175, 236, 351; II, 127, v. Marsilia. Matinus, I, 128. Matorell, II, 283. Mauretania, I, 330; II, 35, 44, 272, 296 – 297. Maxima Sequanorum, II, 286. Maxula, II, 272. Mazaea, II, 302. Medinaceli, II, 283. Megara, I, 19, 131, 227. Megara Hyblaea, I, 19. Melitene, II, 303. Mericla, II, 182, 186 – 187. Mesembria, II, 292, v. Nesebăr.
Mesopotamia, II, 255, 276, 299, 314. Messenia, I, 174. Messina, I, 88 – 89, 102, 131, 169, 174, 182, 350. Mesto, II, 306, v. Nestos, Kara-su. Metapont, I, 19, 129; II, 58, 270.
Metaurus, I, 93, 194, 279. Metellinum, II, 272.443 Meusa, II, 286.
Mevania, II, 56.
Milano (Mediolanum), I, 28, 91; 49, 109, 260, 263, 306.
Milet, I, 102, 175; II, 145.
Minnagara, II, 317.
Minturnae (Traetto), I, 167.325; II, 272.
Misenum, II, 17, 41, 43, 57, 278.
Misia, I, 184; II, 52, 72, 300, Mitilene, I, 102, 148; II, 114, 145.
Mitrovifa, v. Sirmium.
Mitystratus, I, 131.
Mlnecii, (Marea), II, 41.
Modena, I, 100, 164, 169, 280, 330, v. Mutina.

Moesia, II, 26, 39, 41, 233, 239, 291 – 293, 306 – 307.
Mogontiacum, II, 286, v. Mainz.
Moigrad, II, 293, v. Porolissum.
Monastir, v. Heracleea Lyncestis.
Möns Cetius (Wienerwald), II, 288.
Monteeassino, II, 106.
Montieri, I, 165.
Morava, II, 292.
Morgantia, 131 – 147.
Mosella, II, 286.
Motye, I, 18.
Mozambic, II, 156.
München, I, 242.
Munda, I, 345.
Muntenia, II, 293.
Mursa (Eszeg), 290 – 291.
Mutina, I, 142, 181; Îi. 8, 50, 62 – 63, 124, 223, 272, v. Modena.
Mylae, I, 88 – 89, 185, 194.
Mylasa, I, 164; II, 83.
Myonnesos, I, 279.
Naissus, II, 292, v. Niş.
Napoli, I, 177, v. Neapolis.
N-ar (Nera), II, 51.
Naraggara, I, 279.
Narbo Martins, I, 153, 181182, 191; II, 127, 272, 278279, v. Narbonna.
Narboneză (Galia), I, 154, Non, II, 288.
182, 343 – 344, 351; II, 128, Nona, II, 290, v. Aenona.
279. Nora, I, 18.
Narbonna, II, 127, 229, 248, Norba, I, 116; II, 272.
281, v. Narbo Marlius. Noreia, I, 154, 183.
Narni, I, 169, 347; II, 186. Noricura, I, 189, 200; II, 49, Naucratis, II, 311.239, 288 – 289.
Naulohus, II, 124, 213; II, 277. Noto, I, 21.
Nauportus, (Vrhnica), 11, 291. Novaesium, I, 232; II, 169, Naxos, I, 19.286.
Nazianz, II, 143. Novara, I, 28.

Neagră (Marea), I, 189, 340; Novaria, II, 50.
II, 41, 158, 287, 291 – 293, Novilara, I, 17, 24.
307, v. Pontul Euxin. Noviodunum, II, 272.
Neapolis, I, 81, 85, 104, 146, Noviomagus (Nijmegen), II, 260, 305; II, 61, 177 – 178, 286.
229. Novum Comuni, II, 272, v.
Neckar, II, 285. Como.
Nemausus, II, 24, 272, v. Nuceria Aflaterna, II, 57, Nîmes. 271.
Nemi, I, 116. Numana, II, 56.
Neptunia, I, 153. Numantia, I, 101, 111, 147
Nertobriga, II, 272.148, 150, 213, 320.
Nesebăr, II, 292, v. Mesem-Numidia, I, 184, 189, 325; bria. II, 31, 168, 239, 294 – 296.
Nestos, II, 305, v. Mesto, Numidia Cârtensis, II, 294 – Kara-su. 295.
Netum, I, 182. Numidia Militiana, II, 294.
Neuchitel, I, 29. Nursia, I, 347. Neuss, II, 286.
New York, I, 239. Ocriculum, I, 169.
Nicaea (Nisa), I, 351. Octodurum (Martigny), II, 278.
Nicaea (Iznik), II, 107, 109, Oder, II, 287.
148, 210, 261, 305. Odessus, II, 292, v. Varna.
Nicomedia, II, 145, 260, 304Oescus (Gigen), II, 292.
306. Olbasa, II, 272.
Nicopolis, II, 294, 308. Olbia, I, 88, v. Hyeres.
Niemen, II, 287. Olbia pe Nipru, II, 292.
Nijmegen, II, 286, v. Novio-Olimpia, I, 310; II, 298.
magüs. Olt, II, 40.
Nil, I, 98, II, 108, 312. Oltenia, II, 40, 293.
Nîmes, II, 24, 182, v. Nemau-Opitergium (Odergo), II, 50.
sus. Orange, I, 83 – 84; II, 184, Nimica, II, 272.187, 279.
Nipru, II, 292. Orchis, II, 69.
Nisa, v. Nicaea. Orontes, II, 308.
Nisibis, II, 314. Osjek 289.
Nistru, II, 292. n TT OQ
Niş, II, 292, v. Naissus. üst° 287”.

Nitria, II, 108. Osroene, II, 314.
locera, v. Nuceria Aflaterna. Ostia, I, 85, 87, 174, 237; –
Nota, I, 241, 323, 328; II, II, 34, 42, 57 – 5.8, 80, 174, 57, 229, 272.179, 181 – 182, 187, 194, Nomentum, II, 68.251.284.
Otranto, II, 18, v. Hydruntum.
Oxyrhynchus, II, 86, 313.
Pad, I, 16, 26 – 29, 36, 3940, 54, 57, 91, 116, 120, 124, 140, 145 – 146, 160, 162; II, 49 – 50, 271.
Padova, I, 26 – 27, 164; II, 49.
Paestum, I, 19, 129, 241; II, 43, 57 – 58.
Paflagonia, I, 311; II, 305.
Pafos, II, 300.
Pakistan, II, 317.
Palatin, I, 56, 60 – 61, 6367, 162, 188, 268, 280, 289, 338; II, 124, 129, 188 – 190, 215 – 217, 222, 230.
Palermo, I, 58, 88; II, 326, v. Panormus.
Palestina, II, 44, 108, 251255, 315.
Palestrina, I, 31.
Pallanteum, I, 30.
Palma, I, 181, 193.
Palmira, II, 84 – 85, 309311.
Pamfilia, II, 170, 303.
Pandrosía, II, 58.
Panliormus, v. Panormus.
Pannonia, I, 232; II, 26, 29, 39, 41, 43, 51, 233, 238239, 271, 289, 293.
Panormus, I, 18, 88 – 89, 131, 182, 191, 272, v. Palermo
Pantelleria, I, 171.
Parfum, II, 272, 302.
Paríais, 11, 273.
Parma, I, 100, 124, 142, 162, 164, 181; II, 50, 63, 172.
Partia, II, 155.
Patara, II, 303.
Patrae (Patras), II, 129, 273.

Pausia, II, 69.
Pavia, v. Ticinum.
Pax, II, 272.
Pella, I, 215; II, 273, 298, 307.
Peloponez, I, 176.
Peparetlios, II, 146.
Pergam, I, 98, 100 – 101, 118, 217, 234, 310; II, 62, 129... 145, 167, 182, 300 – 303.
445 Perint, II, 306.
Persia, II, 155, 30 i. Persic (Golful), I, 317.
Peruşia (Perugia), I, 37, 43
44, 236; II, 51, 229. Pesaro, I, 24.
Pessinunt, 1, 275, 284; II, 305. Petra, II, 315. Pharos, II, 272. Phoinikis, II, 308. Piacenza, I, 124. Pianosa, I, 173. Piazza Armerina, II, 182, 241, 277. Piceno, I, 24.
Picenum, I, 17, 120, 138, 114, 150, 318, 323, 328, 339; II, 51 – 56, 271. Piemont, I, 25. Pieria, II, 45. Pietrabbondante, v. Bovianum Vetus. Pincio, II, 190. Pinna, II, 56. Pireu, I, 102, 175. Pirinei, I, 92, 169, 189; II, 27 – 29.
Pisa, I, 169; II, 51, 63, 229, 271.
Pisanella, II, 61. Pisauruin (Pesaro), I, 42, 162;
II, 56, 271. Pisidia, II, 272, 305. Placentia, 1, 46, 100, 142, 146, 169, 181; II, 50, 272. Planasia, II, 18. Po, v. Pad.
Podgradje, II, 290, v. Asseria. Podgoriţa, II, 290, v. Doelea. Poetovio, II, 290, v. Ptuj. Poitiers, II, 150, 281. Pola, II, 51, 187, 272. Pollenlia, I, 181, 193; II, 50, 62.
Pompei, I, 119, 167, 211, 323, 328; II, 61 – 62, 101, 180, 187, 194, 229, 321 – 322. Pont du Gard, II, 186. Pont, regatul I, 168; 333; II, 272, 304 – 305.
Pontine (mlaştini), I, 124, 136.
Narhnne/ă * a 340ReSina Castra, v. Regensburg.
NarDoneza v. Marea Regium, I, 19; II, 58, 145, v.
ISH eggio.
K e, II, 305. Regium Lepidum, II, 50.
Î, 305. Reims (Renii) II, 228, 279.
I, 85. Renania, II, 65, 194, 239.
8, 43 – 44, 166, Reşca, II, 293, v. Malva, Ro

1/... xl, 51, 59. mula.
Porolissui. Îi 293, v. Moi-Reţia, I, 123; II, 35, 72, 271, grad. 278, 286 – 288.
Porto Parras, v. Turris Libi-Retosium, II, 70.
sonis. Rieti, I, 121.
Portugalia, II, 82, 186, 284, Rimini, II, 186, 210, 261, v.
Portus Augusţi, II, 58. Ariminum.
Posidonia, II, 271. Rin, I, 170, 232; II, 25, 31, Potaissa, II, 293. v. Turda. 35, 38, 41, 72, 175, 237, 241, Potenţia, I, 142, 162; II, 56.285 – 286.
Praevalitana, II, 289. Rochester, II, 282.
Praeneşte, I, 57, 68, 81, 116, Rodanusia, I, 351.
119, 242, 260, 328; II, 57, Rodanus, v. Ron.
229. Rodi (Rosas), I, 352.
Privernum, I, 189. Rodos, I, 86, 98, 144, 174, 231, Provenţa, I, 39.316; II, 18, 46, 238, 300
Prusa, II, 129, 145, 305.301.
Ptolemais, II, 310 – 311. România, II, 317 – 323.
Puglie, v. Apulia. Romagna, I, 28.
Puteoli (Pozzuoli), I, 118, 168, Romula, II, 293, v. Malva, 180, 188 – 189; II, 42, 51, Reşca.
57, 59, 62, 229, 251, 274, Ron, I, 169, 184; II, 39, 48, 281.279.
Pydna, I, 184, 225, 279, 289, Roşea, I, 164; II, 56.
305, 307. Roşie (Marea), II, 41 – 42, Pylos, I, 175.155, 312, 315, 317.
Pyrene, I, 351. Rubi, v. Ruvo.
Pyrgi, I, 38. Rubicon, I, 182, 311, 345, 353; II, 271.
Querquetulanus, I, 116. Ruminal, I, 62.
Quirinal, I, 63 – 67, 275; II, Rusazu (s), II, 272.
241. Rusellae, I, 43; II, 272.
Rusguniae, II, 272.
Radius, II, 69. Rusicade, II, 295.
Raetia, II, 287, v. Reţia. Ruspa, II, 151.
Ratiaria, (Arcar), II, 292Ruvo (Rubi), I, 23, 241; II, 293.58. Ratisbona, II, 288.
Raurica, II, 272. Sabbia, II, 288.

Ravenna, I, 5; II, 17, 27, 41, Sabin (ţinutul), I, 120.
43, 45, 50, 80, 173. Saena, II, 272.
Reate, II, 56. Saetabis, I, 164; II, 70.
Regensburg (Regina Castra), Sagunt, I, 92; II, 187, 283.
II, 287 – 8. Sahara, I, 87, 297.
Reggio, II, 270, v. Regium. Saint Albans (Verulamium), Regia, II, 69. II, 282.
Regillus (lac), I, 72, 80, 119. Saint Bernard, II, 50.
Sainte Gothard, II, 287.
Saintes, I, 249.
Salamanca, II, 187.
Salamina, I, 217, 230, 236, 210.
Salaria, II, 272.
Saldae, II, 272.
Salona, I, 169; II, 45, 272, 289 – 290.
Salouie, II, 176, 241, 293, v. Tessalonic.
Salpensa, II, 274.
Salzburg, II, 289, v. Iuvavum.
Samnium, I, 23, 100, 120, 126 – 127, 143, 146, 318, 323, 352; li, 271.
Samos, I, 227 – 228, 304; II, 62, 116, 182.
Samosata, II, 145, 149.
Samothrace, I, 103, 302.
San Cerbone, I, 166.
San Eufemia, II, 270.
San Giovanni di Sinnio, II, 277.
Sant'Angelo, I, 88, v. Ecnorne.
Santa Catarina, II, 277.
Sant'Omabono, I, 56, 67.
San Vitale, I, 16.
Saône, II, 48, 279.
Sardes, II, 301.
Sardinia, I, 18, 38 – 39, 85, 88 – 90, 95, 130, 143 – 144, 161, 165, 173 – 174, 182, 185, 190, 191, 236, 279, 339; II, 42, 47, 57, 64, 77, 154, 237, 239, 252, 271 – 272, 277, 319.
Sarmaţia, II, 155.

Sarmizeget (h) uşa, II, 293.
Sarnus, II, 57.
Sarsina, II, 56.
Satala, II, 303.
Satricum, I, 57.
Saturnia, I, 142.
Sava, II, 10, 200 – 291.
Sava, II, 10, 288 – 291.
Savana (Szombathély), II, 289, 291.
Scallabis, II, 272.
Scandinavia, II, 287.
Scârbantia, (Şopron), II, 291.
447 Scepsis, II, 146.
Scilly (insule), I, 166, Cassiteride.
Sciscia (Susak), II, 289, 291.
Scitia, II, 155, 236, 292, 306.
Scodra, II, 289, v. Seutari.
Seupi, II, 291, v. Skopje, Seutari, II, 289, v. Scodra.
Scylletium, II, 58.
Sedusio (Suse), II, 278.
Segeşte, I, 131, 182; II, 277.
Segni, I, 57.
Segovia, II, 283.
Segusio (Cimiez), II, 50, 278.
Seleucia, II, 44 – 45, 160, 261, 304.
Selinunt, I, 19, 131.
Sena, II, 48.
Sena Gallica (Sinigaglia), II, 56.
Sentinum, I, 82; II, 56.
Serdica (Sofia), II, 261, 293.
Sergia, II, 70.
Seriphos, II, 16.
Setianum, I, 56.
Sevilla, II, 39, 151, 182, 194, v. Hispalis.
Siam, II, 317.
Sibaris, I, 19, 129.
Sicca, II, 168, 295.
Sicilia, I, 15, 18 – 21, 24, 39, 83, 88 – 91, 93, 126,

130, 143 – 144, 147, 169, 173175, 180, 183, 194, 196, 229, 244, 318 – 319, 321, 331, 333, 350 – 351; II, 9, 77, 114, 238, 271 – 272, 277, 319.
Sidamara, II, 175, 301.
Side (Eski Adalia), II, 167, 303.
Sidon, II, 163.
Siena (Syene), I, 231.
Sierra Leone, I, 233.
Sierra Morena, I, 165.
Signia, I, 116.
Silarus, I, 129; II, 56.
Silistra, II, 292, v. Durostorum.
Simittlius, II, 272.
Singidunum (Belgrad), II, 292.
Sinope, II, 272.
Sinuessa, I, 162.
Siracuza, I, 19, 39, 83, 93, 95, 126, 131, 174, 194, 228, Narbonează ¿i46 j 272, – Stabiae, I, 323; II, 187., 182, Statouia, II, 51.
2 7 ” a, 168, 173Stavanger, II, 287.
v 331, 338 –, Stockholm, II, 171.
¿2 – 23, 26, 31, Strasbourg (Argentoratum), II
182, 241, 255, 23.
308 – 310, 315. Subiaco, II, 106.
Siria – mk, II, 309. Suessa Aurunca, I, 167; II, Sirmium vilitroviţa), II, 26, 129, 271.
262, 290 – 291. Sulei (Sant’Antioco), I, 18;
Sitifensis (Mauretania), II, 297. II, 277.
Skopje, II, 291, v. Scupi. Sulmona, II, 52, 59.
Skvros, I, 168. Surrentum, I, 323; 11, 57, 62, Smirna, I, 102; II, 129, 161, v. Sorrento.
164, 171, 228, 230, 218, 266. Susa, v. Segusio.
Sofia, II, 293, v. Serdiea. Susak, II, 289 – 291, v. Sciscia.
Soloi, II, 159. Sutrium, II, 51, 272.
Solunt, I, 18, 131. Sutururca, îi 295.
Solvă (Wagna), II, 285, 291. Syrte, I, 181.
Solway, II, 281. Szoinbathely, v. Savana. Somerset, II,

182.
Sommières, II, 186. Taburnus, I, 120.
Şopron, v. Scârbanlia. Taenarum (cap), I, 174.
Sora, II, 271. Tajo, I, 173.
Sorrento, I, 313, II, 222, v. Tanagra, I, 129.
Surrentum. Taormina, II, 277.
Sozopol, Y. Apollonia. Tapsus, I, 311, 345; II, 297.
Spalalo, II, 56, 194, 290, v. Tarent, I, 19, 23, 82, 84, 86, Split, Spoletium. 89, 93, 95, 126, 129, 138, Spania (Hispania), I, 18, 39, 153, 164, 169, 185, 194, 228, 91, 93 – 95, 100, 103, 119, 236, 244, 281, 305; II, 9, 58, 127, 161, 168 – 169, 17461, 251, 270.
175, 181 – 183, 190, 193Tarquinia, I, 42 – 43, 48, 50, 195, 201, 217, 233 – 234, 164, 236, 307, 318.
279, 318 – 320, 323, 326, Tarraco, v. Tarragona.
330, 333, 344 – 345, 352; Tarraconeză (Spania), II, 283.
II, 21, 31, 39, 43, 45, 57, Tarragona, 1, 95; 11, 186, 272, 59, 66, 70, 72, 75, 77, 80, 283.
128, 155, 170, 194, 206, 218, Tars, I, 216; II, 9, 27, 301229 – 230, 236 – 239, 241, 304.
276, 282 – 283, 319. Tartar, I, 207.
Sparta, I, 19, II, 233. Tartessos, I, 165 – 6.
Spello (Hispellum, II, 52. Taunus, II, 285.
Spezzia (La), II, 51. Tauroentum (Six-Fours), I, Spina, I, 39.351.
Spittal, II, 289. Tauromenium, I, 147, 182;
Split, II, 56, 194, 290, v. SpalI, 146, 272.
lato, Spoletum. Taurus (munţi), II, 308.
Spoleto (Spoletum), I, 24, Teanum Sidicinum, I, 119
169; II, 56.120
Spoletium, II, 56 194, 290”.
V. Spălato, Split. Squilacium, I, 153, 174; II, Teba (din Egipt), 11, 108.
270. Teba (din Grecia), I, 124.448
Tebaida, I, 311, 314; II, 184. Tebessa, I, 170; II, 184. Telamón, I, 91. Telesia, I, 164, 328. Tempsa, II, 58. Teos, I, 225. Terentum, I, 281. Tergeste (Triest), II, 51, 272.

Termessos, II, 303. Termini Interese, II, 277. Termopile, I, 99, 279. Terni, I, 127. Terracina (Anxnr), I, 162. Tesalia, II, 297, 307. Tesalonic, I, 169, 184; II, 27, 38, 45, 114, 168, 210, 262263, 307 – 308. Teurnia, II, 288. Teutburg, II, 31. Thabraca, I, 184. Thaenae, I, 184, 324. Thamuda, II, 40. Thamugadi, II, 296. Tharros, II, 277. Theadelphia, II, 313. Theline, I, 351. Thermae Himeraeae, I, 131;

II, 272. Thespiae, II, 228. Theveste, II, 294, Thuburbo maius, II, 272, 295. Thugga, II, 295 – 296. Thule (insula), II, 156. Thurioi, I, 119, 142. Tiberină (insula), II, 188. Tibiscum, II, 293, v. Caransebeş.

Tibru, I, 21, 23, 40, 54, 5663, 115, 161 – 162, 172, 230, 280, 334; II, 27, 29, 51 – 56, 67, 77, 188 – 190. Tibur, I, 112, 239, 242, 260;

II, 57, 191. Ticinum (Pavia), I, 26, 92;

II, 50. Tifernus, II, 51. Tigru, II, 40. Timgad, II, 129, 184. Tingitana, II, 35, 297, v.

Mauretania. Tin-Hinan, II, 292. Tipasa, II, 295. Tir (Tyrus), 1, 87, 164; II, 148, 156, 261, 266.

Tirenică (jvu

II, 270 – 27Í. Tivoli, II, 129, 1/ To di, I, 24, 28, 119, 56, 271. Tomi (Constanţa), II, 2 v Tonkin, II, 157. Torino, I, 169; II, 50, v. Augusta Taurinorum. Torre Chianiacia, II, 271. Torre della Moletta, II, 113. Torre Nova, I, 166; II, 240. Tortona, I, 146, v. Dertona. Toscana, I, 23, 25, 28, 30

52; II, 63, v. Etruria. Toulouse (Tolosa), I, 154, 189;

II, 127, 281. Tournus, I, 124. Tours, II, 16.

Tracia, I, 99; II, 39, 46, 236, 239, 305 – 306. Tralles, II, 166, 168. Transalpina (Galia), I, 153. Transilvania, II, 38, 293. Transpadana (Galia), I, 348. Trasimenus, I, 92 – 93, 280. Trebuiae, I, 92. Trento, I, 26; II, 288. Trebizonda (Trapezunt), I, 6; II, 46.

Trèves (Trier, Augusta Treverorum), II, 281. Trieste, II, 272, v. Tergeste. Tripoli, II, 184. Tripolitania, II, 40, 182, 294295.

Troada, I, 184; II, 300. Troesmis, II, 292. Troia, I, 60; II, 120 – 121, v. Ilion.

Trondhjem, II, 287.

Tropaeum, Traiani, II, 292.
Truentum, II, 56.
Tubula Mutusca, I, 120.
Tucci, II, 272.
Tuder, I, 324; II, 56, 120, 271, v. Todi. Tunis, I, 87. Tunisia, I, 173. Tupusuctu, II, 272. Turbie (La), II, 278. Turda, II, 293, v. Potáissa, Turkestan, I, 340.
Narbonează (Galia), I, 154, 182, 343 – 344, 351; II, 128, 279.
Narbonna, II, 127, 229, 248, 281, v. Narbo Martius.
Narni, I, 169, 347; II, 186.
Naucratis, II, 311.
Naulohus, II, 124, 213; II, 277.
Nauportus, (Vrhnica), II, 291.
Naxos, I, 19.
Nazianz, II, 143.
Neagră (Marea), I, 189, 340; II, 41, 158, 287, 291 – 293, 307, v. Pontul Euxin.
Neapolis, I, 81, 85, 104, 146, 260, 305; II, 61, 177 – 178, 229.
Neckar, II, 285.
Nemausus, II, 24, 272, v. Nîmes.
Nemi, I, 116.
Neptunia, I, 153.
Nertobriga, II, 272.
Nesebăr, II, 292, v. Mesembria.
Nestos, II, 305, v. Mesto, Kara-su.
Netum, I, 182.
Neuchitel, I, 29.
Neuss, II, 286.
New York, I, 239.
Nicaea (Nisa), I, 351.
Nicaea (Iznik), II, 107, 109, 148, 210, 261, 305.
Nicomedia, II, 145, 260, 304306.
Nicopolis, II, 294, 308.
Niemen, II, 287.
Nijmegen, II, 286, v. Noviomagus.
Nil, I, 98, II, 108, 312.

Nîmes, II, 24, 182, v. Nemausus.
Nimica, II, 272.
Nipru, II, 292.
Nisa, v. Nicaea.
Nisibis, II, 314.
Nistru, II, 292.
Niş, II, 292, v. Naissus.
Nitria, II, 108.
bocera, v. Nuceria Aflaterna.
Ñola, I, 241, 323, 328; II, 57, 229, 272.
Nomentum, II, 68.
Non, II, 288.
Nona, II, 290, v. Aenona.
Nora, I, 18.
Norba, I, 116; II, 272. Noreia, I, 154, 183. Noricum, I, 189, 200; II, 49, 239, 288 – 289. No to, I, 21.
Novaesiuin, I, 232; II, 169, 286. Novara, I, 28. Novaria, II, 50. Novilara, I, 17, 24. Noviodunum, II, 272. Noviomagus (Nijmegen), II, 286.
Novum Comuin, II, 272, v. Co mo.
Nuceria Aflaterna, II, 57, 271.
Numana, II, 56. Numantia, I, 101, 111, 147
148, 150, 213, 320. Numidia, I, 184, 189, 325;
II, 31, 168, 239, 294 – 296. Numidia Cârtensis, II, 294 – 295.
Numidia Militiana, II, 294. Nursia, I, 347.
Ocriculum, I, 169. Octodurum (Martigny), II, 278. Oder, II, 287. Odessus, II, 292, v. Varna. Oescus (Gigen), II, 292. Olbasa, II, 272. Olbia, I, 88, v. Hy-res. Olbia pe Nipru, II, 292. Olimpia, I, 310; II, 298. Olt, II, 40. Oltenia, II, 40, 293. Opitergium (Odergo), II, 50. Orange, I, 83 – 84; II, 184, 187, 279. Orchis, II, 69. Orontes, II, 308. Osjek, I, 289. Oslo, II, 287. Osroene, II, 314. Ostia, I, 85, 87, 174, 237; II, 34, 42, 57 – 5.8, 80, 171, 179, 181 – 182, 187, 194, 251.284.
Otranto, II, 18, v. Hydruntum.
Oxyrhynchus, II, 86, 313.
Pad, I, 16, 26 – 29, 36, 3940, 54, 57, 91, 116, 120,

124, 140, 145 – 146, 160, 162; II, 49 – 50, 271.
Padova, I, 26 – 27, 164; II, 49.
Paestum, I, 19, 129, 211; II, 43, 57 – 58.
Paflagonia, I, 341; II, 305.
Pafos, II, 300.
Pakistan, II, 317.
Palatin, I, 56, 60 – 61, 6367, 162, 188, 268, 280, 289, 338; II, 124, 129, 188 – 190, 215 – 217, 222, 230.
Palermo, I, 58, 88; II, 326, v. Panormus.
Palestina, II, 44, 108, 251255, 315.
Palestrina, I, 31.
Pallanteum, I, 30.
Palma, I, 181, 193.
Palmira, II, 84 – 85, 309311.
Pamfilia, II, 170, 303.
Pandrosia, II, 58.
Panhormus, v. Panormus.
Pannonia, I, 232; II, 26, 29, 39, 41, 43, 51, 233, 238239, 271, 289, 293.
Panormus, I, 18, 88 – 89, 131, 182, 191, 272, v. Palermo
Pantelleria, I, 174.
Parfum, II, 272, 302.
Parlais, II, 273.
Parma, I, 100, 124, 142, 162, 164, 181; II, 50, 63, 172.
Par fu, II, 155.
Patara, II, 303.
Patrae (Patras), II, 129, 273.
Pausia, II, 69.
Pavia, v. Ticinum.
Pax, II, 272.
Pella, I, 215; II, 273, 298, 307.
Peloponez, I, 176.
Peparethos, II, 146.
Pergam, I, 98, 100 – 101, 118, 217, 234, 310; II, 62, 129, 145, 167, 182, 300 – 303.
44S Perint, II, 306.

Persia, II, 155, 301. Persic (Golful), I, 236, II, 317.
Peruşia (Perugia), I, 37, 43 – 44, 236; II, 51, 229. Pesaro, I, 24.
Pessinunt, I, 275, 284; II, 305. Petra, II, 315. Pharos, II, 272. Phoinikis, II, 308. Piacenza, I, 124. Pianosa, I, 173. Piazza Armerina, II, 182, 211, 277. Piccno, I, 24.
Picenum, I, 17, 120, 138, 111, 150, 318, 323, 328, 339; II, 51 – 56, 271. Piemont, I, 25. Pieria, II, 45. Pietrabbondante, v. Bovialiiim Vetus. Pincio, II, 190. Pinna, II, 56. Pireu, I, 102, 175. Pirinei, I, 92, 169, 189; II, 27 – 29.
Pisa, I, 169; II, 51, 63, 229, 271.
Pisanella, II, 61. Pisauruin (Pesaro), I, 42, 162;
II, 56, 271. Pisidia, II, 272, 305. Placentia, I, 46, 100, 142, 146, 169, 181; II, 50, 272. Planasia, II, 18. Po, v. Pad.
Podgradje, II, 290, v. Asseria. Podgoriţa, II, 290, v. Doelea. Poetovio, II, 290, v. Ptuj. Poitiers, II, 150, 281. Pola, II, 51, 187, 272. Pollentia, I, 181, 193; II, 50, 62.
Pompei, I, 119, 167, 241, 323, 328; II, 61 – 62, 101, 180, 187, 194, 229, 321 – 322. Pont du Gard, II, 186. Pont, regatul I, 168; 333; II, 272, 304 – 305.
Pontine (mlaştini), I, 124, 136.
Pontul Euxin, I, 233, 340341, 344; II, 306, v. Marea Neagră.
Pontul Polemoniac, II, 305.
Pontul Galaţi II, 305.
Pontia (Ponza), I, 85.
Populonia, I, 38, 43 – 44, 166, 173, 236; II, 51, 59.
Porolissum, II, 293, v. Molgrad.
Porto Parras, v. Turris Libisonis.
Portugalia, II, 82, 186, 284, Portas Auguşti, II, 58.
Posidonia, II, 271.
Potaissa, II, 293. v. Turda.
Potenţia, I, 142, 162; II, 56.
Praevalitana, II, 289.
Praeneşte, I, 57, 68, 81, 116, 119, 242, 260, 328; II, 57, 229.
Privernum, I, 189.

Provenţa, I, 39.
Prusa, II, 129, 145, 305.
Ptolemais, II, 310 – 311.
Puglie, v. Apulia.
Puteoli (Pozzuoli), I, 118, 168, 180, 188 – 189; II, 42, 51, 57, 59, 62, 229, 251, 274, 284.
Pydna, I, 184, 225, 279, 289, 305, 307.
Pylos, I, 175.
Pyrene, I, 351.
Pyrgi, I, 38.
Querquetulanus, I, 116.
Quirinal, I, 63 – 67, 275; II, 241.
Radius, II, 69.
Raetia, II, 287, v. Reţia.
Ratiaria, (Aréar), II, 292293.
Ratisbona, II, 288.
Raurica, II, 272.
Ravenna, I, 5; II, 17, 27, 41, 43, 45, 50, 80, 173.
Reate, II, 56.
Regensburg (Regina Castra), II, 287 – 8.
Reggio, II, 270, v. Regiuin.
Regia, II, 69.
Regillus (lac), I, 72, 80, 119.
Regina Castra, v. Regensburg... Regiuni, I, 19; II, 58, 145, v.
Reggio. Regiuin Lepidum, II, 50. Reims (Renii.) II, 228, 279. Renania, II, 65, 194, 239. Reşca, II, 293, v. Malva, Roraula.
Reţia, I, 123; II, 35, 72, 271, 278, 286 – 288. Retosium, II, 70. Rieti, I, 121.
Rimini, II, 186, 210, 261, v.
Ari minuni. Rin, I, 170, 232; II, 25, 31, 35, 38, 41, 72, 175, 237, 241, 285 – 286. Rochester, II, 282. Rodanusia, I, 351. Rodanus, v. Ron. Rodi (Rosas), I, 352. Rodos, I, 86, 98, 144, 174, 231, 316; II, 18, 46, 238, 300301.
România, II, 317 – 323. Romagna, I, 28. Romula, II, 293, v. Malva, Reşca.
Ron, I, 169, 1S4; II, 39, 48, 279.

Roşea, I, 164; II, 56. Roşie (Marea), II, 41 – 42, 155, 312, 315, 317. Rubi, v. Ruvo. Rubieon, I, 182, 311, 345, 353; II, 271. Ruminal, I, 62. Rusazu (s), II, 272. Rusellae, I, 43; II, 272. Rusguniae, II, 272. Rusicade, II, 295. Ruspa, II, 151. Ruvo (Rubi), I, 23, 241; II, 58.
Sabbia, II, 288.
Sabin (ţinutul), I, 120.
Saena, II, 272.
Saetabis, I, 164; II, 70.
Sagunt, I, 92; II, 187, 283.
Sahara, I, 87, 297.
Saint Albans (Verulamium), II, 282. Saint Bernard, II, 50.
Sainte Gothard, II, 287.
Saintes, I, 249.
Salamanca, II, 187.
Salamina, I, 217, 230, 236, 240.
Salaria, II, 272.
Saldae, II, 272.
Salona, I, 169; II, 45, 272, 289 – 290.
Salonic, II, 176, 241, 298, v. Tessalonie.
Salpensa, II, 271.
Salzburg, II, 289, v. Iuvavum.
Să milium, I, 23, 100, 120, 126 – 127, 143, 116, 318, 323, 352; II, 271.
Samos, I, 227 – 228, 304; II, 62, 116, 182.
Samosata, II, 145, 149.
Samothrace, I, 103, 302.
San Cerbone, I, 166.
San Eulemia, II, 270.
San Giovanni di Sinnio, II, 277.
Sant'Angelo, I, 88, v. Ecnome.
Santa Catarina, II, 277.
Sant'Omabono, I, 56, 67.
San Vitale, I, 16.
Saone, II, 48, 279.
Sardes, II, 301.
Sardinia, I, 18, 38 – 39, 85, 88 – 90, 95, 130, 143 –

144, 161, 165, 173 – 174, 182, 185, 190, 194, 236, 279, 339; II, 42, 47, 57, 61, 77, 154, 237, 239, 252, 271 – 272, 277, 319.
Sarmaţia, II, 155.
Sarmizeget (II) uşa, II, 293.
Sarnus, II, 57.
Sarsina, II, 56.
Satala, II, 303.
Satricum, I, 57.
Saturnia, I, 142.
Sava, II, 10, 200 – 291.
Sava, II, 10, 288 – 291.
Savana (Szombathely), II, 289, 291.
Scallabis, II, 272.
Scandinavia, II, 287.
Scârbantia, (Şopron), II, 291.
447 Scepsis, II, 146.
Scilly (insule), I, 166, 174, v „Cassiteride.
Sciscia (Susalt), II, 289, 291.
Scifia, II, 155, 236, 292, 306.
Scodra, II, 289, v. Scutari.
Scupi, II, 291, v. Skopje.
Scutari, II, 289, v. Scodra.
Seylletiuin, II, 58.
SedusiO (Suse), II, 278.
Segeşte, I, 131, 182; II, 277.
Segni, I, 57.
Segovia, II, 283.
Segusio (Cimiez), II, 50, 278.
Seleucia, II, 44 – 45, 160, 261, 304.
Selinunt, I, 19, 131.
Sena, II, 48.
Sena Gallica (Sinigagiia), II, 56.
Sentinum, I, 82; II, 56.
Serdica (Sofia), II, 261, 293.
Sergia, II, 70.
Seriphos, II, 16.
Setianum, I, 56.

Sevilla, II, 39, 151, 182, 194, v. Hispalis.
Siam, II, 317.
Sibaris, I, 19, 129.
Sicca, II, 168, 295.
Sicilia, I, 15, 18 – 21, 24, 39, 83, 88 – 91, 93, 126, 130, 143 – 144, 147, 169, 173175, 180, 183, 194, 196, 229, 244, 318 – 319, 321, 331, 333, 350 – 351; II, 9, 77,. 114, 238, 271 – 272, 277, 319.
Sidamara, II, 175, 301.
Side (Eski Adalia), II, 167.303.
Sidon, II, 163.
Siena (Syene), I, 231.
Sierra Leone, I, 233.
Sierra Morena, I, 165.
Signia, I, 116.
Silarus, I, 129; II, 56.
Silistra, II, 292, v. Durostorum.
Simitthus, II, 272.
Singidunum (Belgrad), II, 292.
Sinope, II, 272.
Sinuessa, I, 162.
Siracuza, I, 19, 39, 83, 93, 95, 126, 131, 174, 194, 228, 236, 244; II, 145 – 146, 272, Stabiae, I, 323; II, 187…
277. Statonia, II, 51…
Siria, 1, 98 – 99, 102, 168, 173Stavanger, II, 287.
174, 217, 310, 331, 338–, Stockholm, II, 171.
341; II, 8, 22 – 23, 26, 31, Strasbourg (Argentoratum), II
38, 83, 100, 182, 241, 255, 23.
272, 293, 308 – 310, 315. Subiaco, II, 106.
Siria Feniciană, II, 309. Suessa Aurunca, I, 167; II, Sirmium (Mitroviţa), II, 26, 129, 271.
262, 290 – 291. Sulci (Sant'Antioco), I, 18;
Sitifensis (Mauretănia), II, 297. II, 277.
Skopje, II, 291, v. Sciipi. Sulmona, II, 52, 59.
Skyros, I, 168. Surrentum, I, 323; 11, 57, 62, Smirna, I, 102; II, 129, 161, v. Sorrento.
164, 171, 228, 230, 248, 266. Susa, v. Segusio.

Sofia, II, 293, v. Serdiea. Susak, II, 289 – 291, v. Sciseia.
Soloi, II, 159. Sutrium, II, 51, 272.
Solunt, I, 18, 131. Sutururca, II, 295.
Solvă (Wagna), II, 285, 291. Syrte, I, 181.
Solway, II, 281. Szombathely, v. Savana. Somerset, II, 182.
Sommières, II, 186. Taburnus, I, 120.
Şopron, v. Scârbantia. Taenarum (cap), I, 174.
Sora, II, 271. Tajo, I, 173.
Sorrento, I, 313, II, 222, v. Tanagra, I, 129.
Surrentum. Taormina, II, 277.
Sozopol, v. Apollonia. Tapsus, I, 311, 345; II, 297.
Spălato, II, 56, 194, 290, v. Tarent, I, 19, 23, 82, 84, 86, Split, Spoletiurn. 89, 93, 95, 126, 129, 138, Spania (Hispania), I, 18, 39, 153, 164, 169, 185, 194, 228, 91, 93 – 95, 100, 103, 119, 236, 244, 281, 305; II, 9, 58, 127, 161, 168 – 169, 17461, 251, 270.
175, 181 – 183, 190, 193Tarquinia, I, 42 – 43, 48, 50, 195, 201, 217, 233 – 234, 164, 236, 307, 318.
279, 318 – 320, 323, 326, Tarraco, v. Tarragona.
330, 333, 344 – 345, 352; Tarraconeză (Spania), II, 283.
II, 21, 31, 39, 43, 45, 57, Tarragona, I, 95; II, 186, 272, 59, 66, 70, 72, 75, 77, 80, 283.
128, 155, 170, 194, 206, 218, Tars, I, 216; II, 9, 27, 301229 – 230, 236 – 239, 241, 304, 276, 282 – 283, 319. Tartar, I, 207.
Sparta, I, 19, II, 233. Tartessos, I, 165 – 6.
Spello (Hispellum, II, 52. Taunus, II, 285.
Spezzia (La), II, 51. Tauroentum (Six-Fours), I, Spina, I, 39.351.
Spittal, II, 289. Tauromenium, I, 147, 182;
Split, II, 56, 194, 290, v. SpalI, 146, 272.
lato, Spoletum. Taurus (munţi), II, 308.
Spoleto (Spoletum), I, 24, Xeanum Sidicinum, I, 119 – 169; II, 56.120.
Spoletiurn II 56 194, 290, 56

V. Spălato, Split.
Squilacium, I, 153, 174; II, Teba (din ES PD, ÎL 108.
270. Teba (din Grecia), I, 124.
Tebaida, I, 311, 314; II, 184. Tebessa, I, 170; II, 184. Telamón, I, 91. Telesia, I, 164, 328. Tempsa, II, 58. Teos, I, 225. Teren turn, I, 281. Tergeste (Triest), II, 51, 272. Termessos, II, 303. Termini Interese, II, 277. Termopile, I, 99, 279. Terni, I, 127. Terracina (Anxur), I, 162. Tesalia, II, 297, 307. Tesalonic, I, 169, 184; II, 27, 38, 45, 114, 168, 210, 262263, 307 – 308. Teurnia, II, 288. Teutburg, II, 31. Thabraea, I, 184. Thaenae, I, 184, 324. Thamuda, II, 40. Thamugadi, II, 296. Tharros, II, 277. Tlieadelphia, II, 313. Theline, I, 351. Thermae Himeraeae, I, 131;
II, 272. Thespiae, II, 228. Theveste, II, 294. Thuburbo maius, II, 272, 295. Thugga, II, 295 – 296. Thüle (insula), II, 156. Thurioi, I, 119, 142. Tiberină (insula), II, 188. Tibiscum, II, 293, v. Caransebeş.
Tibru, I, 21, 23, 40, 54, 5663, 115, 161 – 162, 172, 230, 280, 334; II, 27, 29, 51 – 56, 67, 77, 188 – 190. Tibur, I, 112, 239, 242, 260;
II, 57, 191. Ticinum (Pavia), I, 26, 92;
II, 50. Tifernus, II, 51. Tigru, II, 40. Timgad, II, 129, 184. Tingitana, II, 35, 297, v.
Mauretania. Tin Hinan, II, 292. Tipasa, II, 295. Tir (Tyrus), I, 87, 164; II, 449 148, 156, 261, 266.
Tirenică (Marea), I, 167, 1731
II, 270 – 271. Tivoli, II, 129, 174. Todi, I, 24, 28, 119, 324; II, 56, 271. Tomi (Constanţa), II, 292. Tonkin, II, 157. Terino, I, 169; II, 50, v. Augusta Taurinorum. Torre Chianiacia, II, 271. Torre della Moletta, II, 113. Torre Nova, I, 166; II, 240. Tortona, I, 146, v. Dertona. Toscana, I, 23, 25, 28, 30
52; II, 63, v. Etruria. Toulouse (Tolosa), I, 154, – 189;
II, 127, 281. Tournus, I, 124. Tours, II, 16.
Tracia, I, 99; II, 39, 46, 236, 239, 305 – 306. Tralles, II, 166, 168. Transalpina (Galia), I, 153. Transilvania, II, 38, 293. Transpadana (Galia), I, 348. Trasimenus, I, 92 – 93, 280. Trebuiae, I, 92. Trento, I, 26; II, 288. Trebizonda

(Trapezunt), I, 6; II, 46.
Trèves (Trier, Augusta Treverorum), II, 281. Trieste, II, 272, v. Tergeste. Tripoli, II, 184. Tripolitania, II, 40, 182, 294295.
Troada, I, 184; II, 300. Troesmis, II, 292. Troia, I, 60; II, 120 – 121, v. Ilion.
Trondhjem, II, 287.
Tropaeum, Traiani, II, 292.
Truentum, II, 56.
Tubula Mutusca, I, 120.
Tucci, II, 272.
Tuder, I, 324; II, 56, 120, 271, v. Todi. Tunis, I, 87. Tunisia, I, 173. Tupusuctu, II, 272. Turbie (La), II, 278. Turda, II, 293, v. Potaissa, Turkestan, I, 340.
Turnu Severin, I, 173, v. Drobeta.
Turris Libisonis (Porto Parras) II, 272, 277.
Tuscia, II, 322, v. Etruria.
Tusculum, I, 57, 112, 213; II, 57, 187.
Tyana (Kilissa-Hissar), II, 145, 263, 302.
Tyndaris, I, 89, 131, 194, 272, 277.
Tyne, II, 281.
Tyras (Cetatea Albă), II, 292.
Tara de Jos (a Egiptului, Delta), II, 311.
Ueubi, II, 272.
Ulpia, II, 291.
Ulpia Traiana Sarmizegetusa, II, 293.
Ulubrae, I, 116.
Umbria, I. 17, 23, 117, 121, 141, 318, 321, 328; II, 23, 51 – 56, 271.
Urbana, I, 328.
Urso, II, 272, 274.
Uninum (Urbino), II, 56.
Usclis, II, 277.
Uthina, II, 272.
Utica, I, 95, 184, 230.
Vadimon (lac), I, 82, 145.
Vaison, I, 171; II, 186.
Val Bregaglia, II, 288.

Val Camonica, I, 26, 122.
Val Cecina, I, 165.
Valence, I, 169.
Valentia, I, 170, 181; II, 50, 58, 272.
Vallis Poienina, II, 287.
Vallonia, I, 46.
Val Pusteria, II, 288.
Var (munţi), I, 118, 146, 187.
Varna, II, 292, v. Odessus.
Varus (râu), II, 271.
Veii, I, 41, 43, 50, 68, 81, 85, 136, 236, 278 – 279, 283, 349; II, 51.
Veleia, II, 72, 80.
Velia (colina), I, 66.
Vella (lac), I, 124, Velitrae (Velletri), I,. 23, 57, 116, 121, 347; II, 57.
Venafrum (Venafro), I, 120, 124, 167; II, 57, 70, 272.
Veneria Sicca, II, 272.
Veneţia, II, 272, 319.
Venosa (Venusia), II, 56, 272.
Venta Silurum (Caierwent), II, 282.
Vercellae (Vercelli), I, 147, 154, 183; II, 50.
Verona, I, 26, 28, 117, 164; II, 38, 49, 183, 186 – 187, 229, 275.
Verulamium (Saint Albans), II, 282.
Vetera Castra, II, 284.
Vetulonia, I, 236; II, 51.
Vezuviu, II, 78.
Vibo, I, 143; II, 58.
Vicarelio, II, 51.
Vicetia, II, 50.
Vich, II, 283.
Victimulae, I, 147.
Viena, v. Vindobona.
Vienna (Vienne), I, 169; II, 128, 279.
Villanova, I, 14 – 16.
Viminacium, II, 279.
Viminal, I, 63 – 67, 116; II, 32.

Vindelicia, II, 287.
Vindobona (Viena), II, 290291.
Vindonissa (Windisch), II, 61, 286.
Vinxtbacb, II, 285.
Virunum (Zollfeld), II, 59, 288.
Vistula, II, 287.
Volsinii, I, 42, 81, 194, 236, 243; II, 51, v. Bolsena.
Volterra (Volaterrae), I, 43, 236, 238, 308, 349; 11, 134.
Vol tur, I, 128.
Volturnus, I, 40; II, 57, 65.
Volubilis, I, 6; II, 297.
Vrhnica, II, 290.
Vulei, I, 236.
Wagna (Solvă), II, 288.
Wienerwald, II, 288, v. Mons Cetius.
Wiesenau, II, 64.
Windisch, II, 64, v. Vindonissa.
Xanten, II, 283. Xanthos, II, 303.
York, v. Eboracum.
Zagreb, I, 36. Zarna, I, 94, 319.
Zânele, I, 19. Zante, I, 174, Zaragoza, II, 164, v. Caesaraugusta. Zeelanda, II, 38. Zela, II, 304. Zeugitana, II, 294. Zilis, II, 272. Zollfeld, v. Virunum. Zuccabar, II, 272.

INDICE TEMATIC

Academism, I, 289, 303; II, 250.
Agrare (probleme), I, 106, 115 – 126, 154, 182, 230, 332 – 335, 345; II, 49 – 58, 67 – 70, 88.
Apollinism, II, 215.
Arhitectură şi construcţii, I, 161, 243; II, 32, 78, 183194, 242.
Armată, I, 191 – 193; II, 30 – 40.
Artă, I, 48 – 52, 235 – 248; II, 172 – 195
Artizanat, I, 160 – 167, 185, 267, 310; II, 59 – 66.
Atomism, I, 290.
Bancheri, I, 186 – 193; II, 74 – 93.
Biblioteci, I, 224; II, 127 – 130.

Căi fluviale, I, 172 – 173; – maritime, I, 173 – 176; – terestre, I, 169 – 172.
Cavaleri, I, 95, 112 – 114, 188, 321, 326, 332 – 335.
Cens, I, 105 – 108, 138 – 139, 187.
Ceramică, I, 25, 83, 160, 167; II, 63 – 64.
Cinici, II, 243 – 216.
Colonii, I, 18, 111 – 146, 150, 181 – 182, 328 – 329.
Comerţ, I, 18, 131, 190 – 193;
451 II, 47, 52, Corvezi, I, 169 – 170, 186 – 187.
Creştinism, II, 98 – 110, 149153, 207 – 211, 255 – 269.
Cultul imperial, II, 228 – 235.
Cultele provinciale, II, 236242.
Cultura pământului, I, 16, 43 – 44, 116 – 118; II, 4958, 68 – 69.
Cursus honorum, I, 109 – 110.
Divinaţie, 1, 34, 224, 307 – 308.
Drept civil, 1 II, 199 – 204; – comercial, I, 176 – 180; – internaţional, I, 258 – 259; – penal, I, 259 – 262; II, 196 – 199, 207 – 210; – şi procedură, I, 253 – 257.
Dreptul şi creştinismul, II, 207 – 210.
Economie generală, I, 43 – 48, 138 – 140, 184 – 190.
Epicurism, I, 288 – 290, 309310; II, 237, 243.
Evrei, I, 229, 309; II, 230231, 250 – 255.
Finanţe particulare, I, 187; II, 70, 74 – 93, 105; – publice, I, 194; II, 74 – 93, 106.
Frontiere, II, 38 – 39.
Geografie, I, 233 – 234; II, 154 – 157.
Geometrie, v. Ştiinţe.
Ginţi însemnate, I, 110 – 114.
Giuvaergii, v. Orfevrărie.
Industrie, I, 43 – 46; II, 104 – 114.
Inscripţia din Lemnos, I, 33 – 34, 36.
Instituţii şi magistraturi, I, 104 – 114.
Istorie, I, 210 – 211; II, 121123, 137, 141 – 142.
Împroprietăriri, I, 140 – 146, 154 – 155, 324 – 325; II, 45 – 46, 271 – 273.
Jurişti, I, 205 – 206.

Latifundii, I, 155 – 156, 329;
II, 295 – 296. Legea rodiană, I, 179. Legea celor XII Table, I, 9, 74 – 75, 137, 228, 249 – 253, 260.
Magie, I, 274 – 275; II, 258259.
Marină, I, 83 – 92, 101; II, 41 – 48, 281, 289. Medicină, I, 227 – 228; II, 25, 163 – 170. Meşteşugari, v. Artizanat. Mine, I, 32 – 34, 188, 200. Monahism, II, 108, 265 – 266. Monedă, I, 137, 188, 197 202.
242 – 248, 325; II, 76 – 84. Mozaic, I, 182 – 183. Mumia din Zagreb, I, 36.
Nomadism, I, 82. Nuraghi, I, 20 – 21.
Orfevrărie, I, 160 – 163; II, 60 – 63.
Palafitte, I, 15. Patriciat, I, 73, 92, 110 – 112, 136, 254, 282. lăstorit, I, 87 – 88, 120 – 122, 128; II, 70 – 71. Peripatetism, I, 303 – 304; II, 245.
Persecuţii, II, 252 – 254, Pictură, II, 177 – 180. Piraterie, I, 90. Pitagorism, I, 304 – 309; II, 239, 250.
Plebe, I, 73, 93, 136 – 137, 252, 276, 320. Poduri, I, 173, 244, II, 185 – 186. Prizonieri de război, I, 185. Provincii imperiale, II, 277 – 316.
Realism, I, 204 – 208, 237
240.
Reformele serviene, I, 105 – 108.
Religia etruscă, I, 45 – 8; – romană, I, 74 – 79, 239, 267 – 288; II, 148, 212 – 242. Retorică, I, 217 – 223, 288;
II, 138 – 139. Rituri funerare, I, 17, 28 – 29; 267.
România, II, 317 – 323.
Sclavaj, 1, 185 – 186, 257 – 258;
II, 97 – 102. Septiiaginia, I, 228; II, 265. Statui, II, 176 – 179. Stoicism, I, 230, 248, 262.289, 303, 309.
Scoli, II, 127 – 129. Ştiinţe I, 224 – 234; II, 154 – 171.
Terra mare, I, 15, 117, 267 Urbanism, I, 161 – 162, 188195.
CUPRINS
CARTEA III IMPERIUL ROMAN DE JEAN
COVSIN 5
1 DE LA PRINCIPAT LA DOMINAT 6
1 Omul Destinului 7

2 Dinastii şi dinaşti 16
lulio-Claudienii (14 – 68) 19
Fiavienii (69 – 96).7.21
Antoninii (96 – 192) 23
Imperiul roman în secolul al III-lea... 25
De la Diocleţian la Constantin (284 – 337) 26
Sfârşitul imperiului 27
Tablou genealogic al familiei Augustus 30
3 Forţele războiului 31
Armata de uscat 31
Marina 41
2 IMPERIUL ŞI BUNURILE PĂMÂNTULUI 49
1 Resurse agricole 49
2 Producţia industrială 59
3 Productivitatea 67
4 Finanţe publice şi averi particulare 74
Situaţia sub Imperiul timpuriu 76
Epoca Severilor 83
Împăraţii iliri 86
Diocleţian şi Tetrarhia 87
Perioada lui Constantin 91
5 Statutul societăţii 94
Realitatea socială a sclaviei în Imperiul târziu 99
Biserica şi societatea. 103
3 IMPERIUL ŞI BUNURILE SPIRITULUI. I: LITERATURA 111
453: 1 Propaganda... 111
REDACTOR: VICTORIA JIQUXDI TEHNOREDACTOR: VIRGIL STRUGARIU
BUN DE TIPAR: 15 APRILIE 1985... APĂRUT 1985. COLI DE TIPAR 19. PLANŞE
Tiparul executat sub comanda nr. 53 la întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918", str. Grigore Alexandrescu nr. 89 – 97 Bucureşti Republica Socialistă România
Roma şi destinul ei
Lucrarea impozantă realizată de R. Bloch (fost membru al Şcolii franceze de la Roma şi director de studii

la École Pratique des Haute’s Études) şi J. Cousin (profesor la Faculté des Lettres et des Sciences humaines din Besançon), doi dintre cei mai de seamă specialişti în materie din veacul nostru, reuşeşte să-i înfăţişeze celui ce o deschide o armonioasă sinteză între prezentarea economico-istorică şi fresca vieţii cultural-spirituale, dintr-o perspectivă care atrage, convinge şi cucereşte. Istoria Romei nu este însă povestită, ci reconstituită într-o imagine curgătoare de ansamblu, presupunând o medie familiaritate cu marile ei figuri şi evenimente. De asemenea, civilizaţia romană nu este prezentată didactic, după tipicul unui manual, fie el şi universitar, ci ni se dezvăluie în evoluţia ei neîntreruptă, de la origini şi până la sfârşitul antichităţii, ca bază de referinţă a viitoarei culturi europene.

DAN SLUŞANSCHI

Vol. şi II, Lei 44